

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

КОРНОВЕНКО СЕРГІЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 94 (477) “1919/1920”

АГРАРНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ
А. ДЕНІКІНА ТА П. ВРАНГЕЛЯ (1919 – 1920 рр.)

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Реєнт Олександр Петрович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАНУ

КИЇВ – 2009

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Стан наукового вивчення, джерельна база, принципи і методи дослідження	16
1.1 Історіографія проблеми	16
1.2 Джерельна база	65
1.3 Принципи і методи, методологія дослідження	80
Розділ 2. Аграрне питання в програмних засадах Білого руху Півдня Росії у 1919 р.	101
2.1 Еволюція поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення. “Декларація генерала Денікіна з земельного питання”, її суспільно-політичний резонанс	101
2.2 Розроблення основних положень аграрної реформи міжвідомчою земельною комісією та земельною комісією В. Колокольцова (березень – липень 1919 р.)	119
2.3 Напрацювання земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева (липень – листопад 1919 р.), неурядові аграрні ініціативи грудня 1919 – березня 1920 рр.	136
Розділ 3. Аграрна політика уряду А. Денікіна	159
3.1 Агітаційно – роз’яснювальна діяльність на селі	159
3.2 Заходи цивільної влади Білого руху Півдня Росії зі стабілізації соціально-економічної ситуації на селі	173
3.3 Суспільно-політичний аспект аграрної політики Особливої наради	201
Розділ 4. Аграрне питання в програмних засадах Білого руху Півдня Росії у 1920 р.	230
4.1 Соціально-економічне становище населення Таврії в 1920 р. та плани П. Врангеля із проведення аграрної реформи	230
4.2 Діяльність земельних комісій із напрацювання аграрного законодавства Уряду Півдня Росії	251

4.3 Основні положення врангелівського аграрного законодавства, ставлення до них сучасників	269
Розділ 5. Реалізація аграрної політики Урядом Півдня Росії	291
5.1 Роз'яснювально-агітаційна робота влади білого Криму, ставлення до реформи населення	291
5.2 Створення та діяльність волосних і повітових земельних рад, розподіл і закріплення землі у приватну власність селян	311
5.3 Заходи уряду П. Врангеля з організації господарсько-економічного життя краю	341
Висновки	374
Список використаних джерел та літератури	391
Додатки	462

Вступ

Актуальність теми. Суспільно-політичні потрясіння в Європі на початку ХХ ст. кардинально позначилися на подальшій історії країн Центральної та Південно-Східної Європи. Вони стали переломним моментом, своєрідним “Рубіконом”, в соціально-економічному та суспільно-політичному житті таких континентальних імперій, як Російська та Австро-Угорська, які припинили своє існування. Ці події були результатом системних криз, викликаних неспроможністю австро-угорських та російських властей адекватно відреагувати на модернізаційні процеси ХІХ – початку ХХ ст.

Серед цілого ряду факторів, що зумовили революційні події в Європі на початку ХХ ст., одним із визначальних був аграрний. Селяни країн Центральної та Південно-Східної Європи були незадоволені своїм матеріальним, соціально-економічним становищем, яке, крім іншого, значно погіршилося за роки Першої світової війни. Як засвідчував досвід, стан сільського господарства цих країн вимагав від їхніх урядів запровадження дієвої аграрної політики, здатної вирішити той вузол соціально-економічних, суспільно-політичних протиріч, що мав місце.

У такий спосіб напрацювання конкретних кроків із вирішення аграрного питання, проведення аграрних реформ стало наріжним каменем у внутрішній політиці урядів країн Центральної та Південно-Східної Європи упродовж 1917 – 1920-х рр.

Особливої гостроти аграрне питання на початку ХХ ст. набуло у Російській імперії. Попри всі зусилля урядовців (С. Вітте, П. Столипіна), напередодні революції 1917 – 1920 рр. воно як суто економічна проблема політизується. Аграрний складник посідає чільне місце у програмних засадах як національних, так і загальноросійських політичних сил. Таким чином аграрне питання поєднало у собі як економічні, так і політичні компоненти, трансформувавшись в актуальну соціально-економічну та суспільно-політичну проблему.

Зазначена вище особливість аграрного питання в Росії повністю себе виявила у роки революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. на постімперському російському просторі, насамперед на Півдні Росії. Військово-політичні сили, режими, змагаючись між собою за владу, пропонували різні варіанти вирішення аграрного питання. Їхні лідери чітко усвідомлювали, що перемога буде за тим, хто напрацює та запровадить таку аграрну реформу, яка найповніше відобразить прагнення селян володіти та користуватися землею. Саме тому всі без винятку учасники революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. в Росії, зокрема на Півдні Росії, магістральним напрямом внутрішньої політики вважали аграрний.

Потужною військово-політичною силою революційних подій на Півдні Росії був Білий рух Півдня Росії. Зорганізований як антитеза більшовизму та очолюваний на різних етапах своєї історії Л. Корніловим, М. Алексєєвим, А. Денікіним, П. Врангелем, він еволюціонував у військово-політичний рух 1917 – 1920 рр., визначаючи багато в чому як хід революції на Півдні Росії, так і громадянської війни в Росії в цілому. У складі його учасників, як у дзеркалі, відображено непрості перипетії та колізії людських доль, зумовлені революцією та громадянською війною. Показовою у цьому сенсі є ситуація у родині Махрових. Один брат – Петро Семенович – служив начальником штабу у П. Врангеля, а інший – Микола Семенович – на цій же посаді у М. Фрунзе.

Крім програми “contra” лідери Білого руху Півдня Росії мали і програму “pro”. Чільне місце у ній відводилося вирішенню аграрного питання на засадах еволюції та реформ із урахуванням російського та європейського досвіду. Аграрною політикою урядів А. Денікіна, П. Врангеля передбачалося застосування широкомасштабних заходів, які не обмежувалися лише врегулюванням поземельних відносин. Її зміст стосувався як підвищення матеріального добробуту селян та виробничих потужностей сільського господарства, так і перетворення селянства в провідну верству оновленої білими моделі російської державності. З огляду на це вивчення аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у

загальноєвропейському контексті вирішення аграрного питання є актуальним.

Актуальність порушеної нами у дисертації проблеми зумовлена і тим, що, попри справжній “бум”, що мав і має місце у сучасній українській та зарубіжній історіографії, на нашу думку, не всі аспекти такого багатовимірного явища, як революція та громадянська війна 1917 – 1920 рр. в Росії, зокрема на Півдні Росії, висвітлено повно та рівномірно. Така ситуація, з одного боку, є цілком природною, з урахуванням значного інформаційного потенціалу глибинного соціокультурного зсуву, яким стали революційні події, а з іншого – актуалізує необхідність подальших наукових пошуків. З огляду на це перспективним є звернення до вивчення аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр.

Наукове осмислення зазначеної теми дозволить, по-перше, суттєво доповнити історичні знання із європейської історії початку ХХ ст. взагалі, революції та громадянської війни в Росії як цілісного та багатовимірного історичного явища зокрема. По-друге, дослідження аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. сприятиме тому, щоб виявити не лише масову та індивідуальну поведінку людей за умов суспільно-політичних, духовно-культурних потрясінь 1917 – 1920 рр., а і простежити трансформацію індивідуальної та колективної свідомості, морально-етичних норм і цінностей. По-третє, аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля, незважаючи на всю неоднозначність її оцінок – цінний історичний досвід конструктивної, наскільки це було можливим за руйнації традиційних суспільно-політичних та соціально-економічних відносин, внутрішньої господарсько-економічної політики. Його вивчення важливе не тільки з наукової, а і практичної точок зору. Так, окремі моменти тогочасної практики можуть стати у нагоді й за новітніх непростих умов господарювання на селі та удосконалення механізмів взаємодії між владою і суспільством.

Таким чином, обрана нами для вивчення тема має наукове, суспільно-політичне та практичне значення, чим і зумовлюється її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано згідно з науковими планами відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Тема дисертації узгоджується з держбюджетними темами “Українська революція: феномен національної мобілізації та державотворення” (номер державної реєстрації 0106U000708), “Влада і суспільство на українських землях в XIX – на початку XX ст.: тенденції розвитку в контексті історії Центрально-Східної Європи” (номер державної реєстрації 0105U000284). Робота органічно пов'язана з програмою наукового пошуку Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького „Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної організації українського селянства” (номер державної реєстрації 0102U006796).

Об'єктом вивчення є система заходів Особливої наради, Уряду Півдня Росії, що впливала на соціально-економічне становище на селі, суспільно-політичну активність селянства Півдня Росії у 1919 – 1920 рр.

Предмет дослідження – розробка, зміст, упровадження та результати аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля, ставлення до неї населення.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1919 – 1920 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (березень 1919 р.) зумовлено оприлюдненням “Декларації генерала Денікіна з земельного питання”, початком роботи земельних комісій Особливої наради із напрацювання положень аграрного законодавства; нижньої (листопад 1920 р.) – припиненням реалізації аграрної реформи Урядом Півдня Росії, евакуацією учасників Білого руху Півдня Росії із Севастополя. Водночас, для повноти висвітлення окремих питань, автор виходив за окреслені хронологічні межі дослідження.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються частини Європейської Росії – Півдня Росії. Стосовно денікінського періоду, мова йде про території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, утворені відповідно до рішення Особливої наради

від 20 серпня 1919 р.* Стосовно врангелівського періоду, йдеться про територію Таврійської губернії. З урахуванням динаміки лінії фронту, зокрема, про такі повіти: Бердянський, Дніпровський, Євпаторійський, Мелітопольський, Перекопський, Сімферопольський, Феодосійський, Ялтинський.

Вибір таких територіальних меж умотивовано такими чинниками: по-перше, на решті території Півдня Росії (Область Війська Донського, Дагестанська, Кубанська, Терська області) діяли автономні уряди, які проводили власну аграрну політику, яка не перебувала у компетенції Особливої наради та Уряду Півдня Росії; по-друге, порівняно із Ставропільською та Чорноморською губерніями, які також територіально належать до Півдня Росії, саме у Новоросійській, Харківській та Малоросійській губерніях аграрне питання було позначене більшою гостротою, від його вирішення більшою мірою залежало майбутнє Білого руху Півдня Росії.

Мета дисертації полягає в тому, щоб на основі опрацювання залучених до роботи історичних джерел та здобутків історіографії об'єктивно і комплексно проаналізувати аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля в окреслених територіальних межах у 1919 – 1920 рр. у контексті вирішення аграрного питання урядами Радянської Росії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Болгарії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

– з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, рівень та повноту джерельної бази, методологію дослідження;

* На територіях, що перебували під управлінням Білого руху Півдня Росії, діяв юліанський календар. А. Денікін та П. Врангель відмовилися від запровадження григоріанського календаря, оскільки першими за них це зробили більшовики. У зв'язку з цим дати у роботі подано за старим стилем.

– виявити розуміння лідерами та учасниками Білого руху Півдня Росії сутності аграрного питання, ролі, місця та значення селянства в оновленій моделі російської державності;

– вивчити особливості діяльності земельних комісій Особливої наради та Уряду Півдня Росії із напрацювання аграрного законодавства;

– висвітлити зміст аграрних неурядових ініціатив грудня 1919 – березня 1920 рр.;

– проаналізувати зміст аграрного законодавства урядів А. Денікіна, П. Врангеля;

– виявити спільні та відмінні риси аграрного законодавства Особливої наради та Уряду Півдня Росії із тогочасним аграрним законодавством урядів Радянської Росії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Болгарії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи;

– розкрити основні напрями, характер, реалізацію аграрної політики цивільними органами білої влади, ступінь ефективності її впливу на соціально-економічні відносини на селі, умови виробництва сільського господарства;

– з’ясувати ставлення до аграрних ініціатив Особливої наради та Уряду Півдня Росії громадських, політичних діячів, військових Півдня Росії та країн Центральної та Південно-Східної Європи;

– дослідити “політичну програму селянства” Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, її співвідношення з суспільно-політичним компонентом аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля;

– окреслити фактори, що впливали на динаміку та характер взаємин органів цивільної влади білих із селянами Півдня Росії під час проведення аграрної політики Особливою нарадою, Урядом Півдня Росії;

– проаналізувати здобутки та прорахунки в аграрній політиці урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Наукова новизна одержаних досліджень полягає в тому, що:

– на основі критичного переосмислення вітчизняної та зарубіжної історіографії, аналізу історичних джерел, частина з яких уперше вводиться до

наукового обігу, здійснено спробу спеціального комплексного наукового вивчення аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля на Півдні Росії у 1919 – 1920 рр.;

– проаналізовано обставини формування та рівень науковості історичних знань із досліджуваної проблеми, обґрунтовано авторську періодизацію історіографічного процесу. Так, рубіжною датою початку третього підперіоду радянської історіографії автор визначає 1960 р.: по-перше, тогоріч було завершено видання багатотомної “Истории гражданской войны в СССР”, започатковане ще М. Горьким у 1930-х рр., зокрема п’ятого тому, що безпосередньо стосувався денікінського та врангелівського етапів історії Білого руху Півдня Росії, дещо доопрацьованого згідно з вимогами часу; по-друге, у третьому та десятому номерах журналу “Комуніст” за 1960 р. було надруковано статті Ф. Голікова та Г. Голікова, де автори запропонували два якісно нові моменти: а) корективи у періодизації революції та громадянської війни; б) порушили питання про доцільність конкретного, реального вивчення як Білого руху Півдня Росії в цілому, так і політики його урядів зокрема;

– історична джерельна база, залучена до дисертації, дає достатньо підстав для дослідження аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. як багатоаспектного історичного та соціокультурного явища;

– з урахуванням сучасних методологічних підходів обґрунтовано авторську методологію дослідження, а також визначено зміст таких понять, як “Білий рух”, “Білий рух Півдня Росії”, “уряди А. Денікіна, П. Врангеля”, “території, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії”, “аграрна політика”, “аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля”, “аграрне питання”, що є ключовими для вивчення порушеної у дисертації проблематики;

– аргументовано твердження про те, що аграрне питання в програмних засадах Білого руху Півдня Росії було представлено фактично від початку його формування, тобто вже у “Конституції генерала Л. Корнілова” (грудень 1917 – січень 1918 рр.), у наступних програмних та законодавчих документах

воно уточнювалося та доповнювалося (залежно від конкретних історичних обставин та завдань, що стояли перед його лідерами);

– з'ясовано, що А. Денікін, П. Врангель, очолювані ними уряди, комплексно підходили до вирішення аграрного питання, усвідомлюючи його соціально-економічне та суспільно-політичне значення. Вони наріжним каменем своєї аграрної політики вважали інтенсифікацію сільського господарства як галузі, покращення матеріальних статків селянства як гаранту існування оновленої моделі російської державності, повноправного суб'єкта соціально-економічних, суспільно-політичних відносин;

– встановлено, що основні положення аграрного законодавства урядів А. Денікіна, П. Врангеля узгоджувалися зі змістом аграрного законодавства урядів Радянської Росії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Болгарії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи;

– на підставі аналізу залученого до дослідження різнопланового джерельного матеріалу констатуємо, що селянство Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у політичному відношенні вимагало від влади Білого руху Півдня Росії “порядку”, який встановить “господар”. Тобто, на нашу думку, мова йшла про політичну стабільність на противагу швидкоплинності того чи іншого режиму; про юридичну та фактичну захищеність населення перед непередбачуваними колізіями, насамперед захищеність селян у спорах із поміщиками; про одновекторність соціально-економічного курсу, а не соціалізацію / націоналізацію / приватизацію тощо, які запроваджувала кожний раз нова влада; про тісну співпрацю між органами цивільної влади білих та селянством;

– науково обґрунтовано твердження про те, що програмні положення суспільно-політичного компонента аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля носили конструктивний, проселянський характер. Їхній зміст відповідав сутності “політичної програми” селянства. Контент-аналіз діловодної, офіційної та іншої документації засвідчує, що лідери Білого руху Півдня Росії стояли на позиціях діалогу із селянством, юридично та практично закріплюючи це;

– розкрито, що аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля, спрямована на поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо, не сприймалася селянами Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній різко негативно;

– з'ясовано, що потужним контрчинником у реалізації суспільно-політичного компонента аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля, особливо у 1919 р., була неконструктивна позиція великих землевласників, дії військових. У зв'язку з цим Особливій нараді не вдалося повною мірою реалізувати на практиці проголошені нею “начала” співпраці з селянством Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, перетворити його у справді провідну верству оновленої моделі російської державності. Це стало причиною того, що високий ступінь соціальної довіри до Добровольчої Армії, як уособлення білої ідеї, який вона мала на початку приходу на територію Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, змінився в кінці її перебування на рівнозначне соціальне розчарування, невдоволення, що і стало підґрунтям розгортання антиденікінського селянського повстанського руху опору;

– обстоюємо думку про те, що з-поміж однозначних здобутків аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля було таке: а) проселянський характер аграрного законодавства та аграрної політики в цілому; б) результативні заходи зі стабілізації та налагодження господарсько-економічного життя селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній; в) під час проведення аграрної реформи у Північній Таврії та Криму реальними власниками земель, що підтверджувалося відповідними юридичними документами, стало 3145 селян, за якими закріплювалося у приватну власність 66725 дес. землі. Ні один із урядів, що існували на Півдні Росії у роки революції та громадянської війни, не досяг подібного;

– встановлено, що з-поміж серйозних прорахунків аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля були такі моменти: а) повільний, бюрократичний шлях напрацювання аграрного законодавства, насамперед

земельними комісіями Особливої наради; б) неспроможність органів цивільної влади білих повністю нейтралізувати селянсько-поміщицьке протистояння, свавілля військових.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення, які містяться в роботі, суттєво розширюють сучасні знання з історії країн Центральної та Південно-Східної Європи початку ХХ ст., історії революції та громадянської війни в Росії, Білого руху Півдня Росії, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. Результати можна залучати для написання спеціальних та узагальнювальних робіт із історії європейських країн початку ХХ ст., революції та громадянської війни, аграрної історії, розробки конкретних сучасних проблем суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. Отримані матеріали будуть корисними в підготовці спеціальних лекційних та семінарських курсів для студентів вищих навчальних закладів. Окремі положення дисертації стануть у нагоді владним структурам під час сучасного реформування сільського господарства, формування дієвого механізму взаємодії між владою і населенням.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України, на спільному засіданні відділів історії України ХІХ – початку ХХ ст. та всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, засіданнях Ради Наукового товариства істориків-аграрників. Загальну концепцію дослідження автором відображено в доповідях і повідомленнях на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан” (Кам’янець-Подільський, 2003); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Українська Держава і гетьманський рух новітньої доби. З нагоди 130-річчя П.Скоропадського та 85-річчя утворення Української Держави” (Київ, 2003); Міжнародній науково-практичній конференції “Перспективные разработки науки и техники” (Білгород – Дніпропетровськ, 2004); І Міжнародній науково-

практичній конференції “Науковий потенціал світу 2004” (Дніпропетровськ, 2004); III Міжнародній науково-практичній конференції “Динаміка наукових досліджень 2004” (Дніпропетровськ, 2004); Другій всеукраїнській науково-практичній конференції “Православ’я. Наука. Суспільство: проблеми взаємодії” (Черкаси, 2004); V наукових читаннях “Питання аграрної історії України та Росії”, присвячених пам’яті професора Д. П. Пойди (Дніпропетровськ, 2004); I Міжнародній конференції “Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина” (Івано-Франківськ, 2004); V Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2004); IV Міжнародному конгресі “Археологія та етнологія Східної Європи: крок молоді у XXI ст.” (Донецьк, 2004); II Міжнародній конференції “Україна Соборна” (Переяслав-Хмельницький, 2005); II Всеукраїнській науковій конференції “Гуржіївські історичні читання” (Черкаси, 2005); III Міжнародній конференції “Україна Соборна: історична ретроспектива” (Черкаси, 2006); VI наукових читаннях “Питання аграрної історії України та Росії”, присвячених пам’яті професора Д. П. Пойди (Дніпропетровськ, 2006); VI Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2006); XI Міжнародній конференції “Національна інтелігенція в історії та культурі України XX ст.” (Вінниця, 2006); XVI та XVII наукових сесіях Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах (Черкаси, 2006; Черкаси, 2007); I Міжнародній науково-практичній конференції „Наука и технологии: шаг в будущее – 2006” (Білгород, 2006); III Міжнародній науково-практичній конференції “Дни науки – 2007” (Дніпропетровськ, 2007); III Міжнародній науковій конференції “Гуржіївські історичні читання” (Черкаси, 2007); Міжнародній науковій конференції “Краєзнавство і учитель – 2007” (Харків, 2007); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Знаки питання в історії України” (Ніжин, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції “Україна в революційних процесах перших десятиліть” (Київ, 2007); III міжвузівській науковій конференції, присвяченій 90-й річниці з часу проголошення УНР (Луцьк, 2007); VII наукових читаннях “Питання аграрної історії України та Росії”, присвячених пам’яті професора

Д. П. Пойди (Дніпропетровськ, 2008); XI Міжнародній конференції “Тихоокеанская Россия и страны АТР в изменяющемся мире” (Владивосток, 2008); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Нове державницьке воскресіння України: до 90-річчя проголошення УНР” (Київ, 2008); Всеукраїнській науковій конференції “Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії” (Київ, 2008); Всеукраїнській науковій конференції “Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів” (Запоріжжя, 2008); VII Міжнародному симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2008); науковій конференції “1917 год и гражданская война в России: новые документы, подходы, взгляды” (Саратов, 2008); науковій конференції “Партизанская и повстанческая борьба: опыт и уроки XX столетия” (Саратов, 2009).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 46 публікаціях, 25 із яких – у фахових виданнях, визначених переліком ВАК України, 2 одноосібних, 1 колективній монографіях. Загальний обсяг публікацій становить 65 др. арк.

Обсяг та структура дисертації зумовлені метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, п’ятнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (70 сторінок, 654 позицій), 12 додатків (25 таблиць). Загальний обсяг дисертації становить 474 сторінки.

Розділ 1. Стан наукового вивчення, джерельна база, принципи і методи дослідження

1.1 Історіографія проблеми

Ураховуючи сучасні підходи до класифікації історіографічних джерел [275, 117 – 118], залучену до дисертації історіографію класифікуємо таким чином: документальні джерела; узагальнювальні дослідження з історії Білого руху, аграрної історії, революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр.; монографії, дисертації, присвячені аграрній політиці урядів А. Денікіна, П. Врангеля та дотичним до цієї теми питанням радянських, сучасних українських і російських, зарубіжних авторів; наукові статті; довідкова, науково-популярна, навчальна література; статті та брошури; матеріали наукових зібрань: “круглих столів”, конференцій, конгресів, симпозіумів.

Перед тим, як безпосередньо перейти до аналізу історіографії з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., важливо, на наш погляд, визначити критерії періодизації та виробити власне періодизацію історіографії з досліджуваної нами проблеми.

Ми погоджуємося з думками, ідеями, висловленими В. Коцуром, А. Коцуром [318, 314 – 315], Я. Калакурою [276, 35 – 41], А. Киридон [293, 4] та іншими істориками щодо критеріїв, котрих необхідно дотримуватися, розробляючи періодизацію тієї чи іншої історичної проблеми. Крім того, на наш погляд, доречним буде при визначенні етапів історіографії з обраної нами теми враховувати і те, що: 1) і у радянській, і у сучасній українській та зарубіжній історіографії склалася певна традиція у періодизації історіографії історії революції, якою не варто нехтувати; 2) виокремлення конкретних історіографічних етапів безпосередньо залежить від історіографічних джерел, опрацьованих і залучених науковцем до дослідження, рівня науковості їхнього змісту; 3) враховуючи, що історіографічний процес, у тому числі й з конкретної проблеми, – явище динамічне, таке, що постійно розвивається, будь-яка періодизація є умовною та відносною.

Отже, узагальнюючи, в історіографії з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. виокремлюємо такі етапи: 1) 1919 – 1920 рр.; 2) радянська історіографія; 3) сучасна пострадянська історіографія; 4) зарубіжна історіографія. Водночас опрацьований нами історіографічний матеріал дає підстави уточнити та деталізувати наведену вище періодизацію. Так, у радянській розрізняємо такі підперіоди: 1) 1920-ті рр.; 2) 1930-ті – 1950-ті рр.; 3) 1960-ті – перша половина 1980-х рр.; 4) 1985 – 1991 рр. Крім того, на наш погляд, 1920-ті рр. теж не були однорідним історіографічним підперіодом. У їхніх межах виділяємо такі складники: а) 1921 – 1923 рр.; б) 1924 – 1928 рр.; в) 1928/1929 – 1930 рр. У межах другого підперіоду також є підстави виділити: а) 1931 – 1938 рр.; б) 1939 – 1945 рр.; в) 1946 – 1950-ті рр. У сучасній пострадянській історіографії з нашої проблеми співіснують дві історіографічні школи: новітня українська та новітня російська. Зарубіжна історіографія представлена працями “радянологів”, новітніх іноземних дослідників та білоемігрантських авторів.

Становлення історичних знань із аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. **збігається у часі з апогеєм та фіналом революційних подій.** Особливість історіописання у цей час зумовлювали не стільки закономірності розвитку історіографічного процесу, скільки суспільно-політичні фактори, соціально-економічна необхідність, логіка революційної доби.

Такі обставини позначилися на жанровому та тематичному представництві робіт 1919 – 1920 рр. В авангарді історіографічного процесу перебувала пропагандистсько-агітаторська (листівки [322, 9], відозви [588, 109 – 109 зв, 118, 120, 134 – 135], декларації, звернення до населення [588, 112]), публіцистична література (брошури [65], роз’яснювальні матеріали [331, 28]), преса [398; 236]. Ці історіографічні джерела доби революції міцно закріпили за собою статус фундатора історичних знань як із аграрної історії періоду революції взагалі, так і аграрної політики урядів А. Денікіна, П.

Врангеля зокрема. Пов'язано це з тим, що історико-аграрна проблематика посіла пріоритетне місце на їхніх сторінках.

Тематична спрямованість літератури 1919 – 1920 рр., як правило, визначалася значимістю аграрного питання, а також ставленням учасників революції один до одного. Її автори здебільшого індивідуально підходили до висвітлення таких моментів, як вироблення Особливою нарадою і Урядом Півдня Росії аграрного законодавства, землевпорядні роботи, роз'яснення окремих аграрних законів, цілей та завдань аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Науковий рівень розкриття цих непростих сюжетів залежав від освіти автора, його політичних уподобань.

У брошурах, авторами котрих були К. Борін [22, 5], Р. Макошин [357, 10 – 11], Л. Красін [319, 9 – 10] – представники білого табору, акцентовано увагу на патріотичних мотивах, біографістиці лідерів Білого руху Півдня Росії, білій ідеології, розкритті сутності аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля, соціально-економічному аналізі становища у сільському господарстві до та під час революції, узагальненні аграрного революційного досвіду. В окремих із них вміщено додатки – документи з різних напрямків аграрної політики білогвардійців.

Діаметрально протилежний погляд на сутність Білого руху Півдня Росії, його лідерів, програмні засади представлено у брошурах, автори котрих стояли на більшовицьких позиціях, наприклад П. Русакова [494, 5 – 12]. Тексти радянських авторів носили відверто пропагандистсько-агітаційний характер, так само як і брошури представників протилежного табору. Однак, якщо білі свою позицію намагалися хоча б якось обґрунтувати раціонально: навести документи, статистику на підтвердження висловлених ними суджень, то більшість радянських брошур була розрахована на емоційно-експресивне сприйняття читачем їхнього змісту, а тому не містила аналітичності, лише – гасла та декларації. Їхній зміст не спрямовувався на соціальне примирення.

Близькою до радянської була оцінка білих представниками українського національно-визвольного руху. Скажімо, В. Винниченко відверто називав А. Денікіна катом українського народу, а його політику – „україножерською” [52, 448 – 449].

Своєрідним історіографічним джерелом періоду революції 1917 – 1920 рр. із аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля є періодична преса, специфіка якої виявляється у тому, що в ній друкується матеріал, різноманітний за видами і походженням. До газетно-публіцистичних жанрів слід віднести замітки, кореспонденції, репортажі, звіти, інтерв'ю, статті (передові, редакційні, пропагандистські тощо), нариси, фельетони, враження і спостереження з місць, листи до редакції тощо. Це робить газети носієм історіографічної інформації. Тобто, у них містяться відомості про загальний перебіг історичних подій як у центрі, так і на місцях, конкретні факти з життя сіл, міст, повітів, губерній тощо [98].

Загальна ідеологічна та змістова тональність радянських прокламацій визначалася загальною позицією ЦК РКП(б), ВЦВК, РНК Радянської Росії, насамперед В. Леніна, стосовно до опонентів, що ґрунтувалася на марксистській методології. Вона регулярно поширювалася на сторінках таких масових періодичних видань, як “Правда” [343], “Комуніст” (м. Київ) [342], “Известия ЦК РКП(б)” та інших.

Ці документи мають історіографічну цінність, оскільки, по-перше, відображають початок радянського історіописання; по-друге, містять інформацію, окремі положення котрої не втратили наукового значення і у наш час, наприклад, щодо соціальної бази Білого руху Півдня Росії, селянської психології у сприйнятті білогвардійців і більшовиків. Водночас ми далекі від ідеалізації ленінських думок та ідей, властивої радянській історіографії, критично ставимося до суто популістських трактувань В. Леніним постатей О. Колчака, А. Денікіна, П. Врангеля, програмних засад та ідеології Білого руху Півдня Росії.

Наприклад, загальноновизнаною у сучасній українській та російській історіографії є теза, висловлена В. Леніним у доповіді на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської ради робітничих і червоноармійських депутатів, Всеросійської ради професійних спілок і представників фабрично-заводських комітетів Москви 4 липня 1919 р., про те, що Добровольча Армія являла серйозну загрозу доти, поки у ній переважали офіцери-добровольці. З переходом до масової мобілізації, насамперед селян, вона втратила свою відносну соціальну однорідність, бойовий дух тощо.

Однак навряд чи у сучасних історіографічних умовах можна однозначно погодитися з висловлюваннями В. Леніна про те, що А. Денікін, П. Врангель в Україні намагалися повернути владу поміщиків, відібравши у селян землю, навернувши їх у кріпацтво (“Товариші, царський генерал Врангель посилює наступ на Росію й Україну... Ще раз поміщики роблять спробу повернути владу, землю, покріпачити селян”), що Добровольча, а згодом Російська Армії – банди, що білогвардійські режими – “держави хижаків, оскільки відновлюють приватну власність” тощо.

Отже, історіописання з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., започатковане у роки революції, – перший етап у розвитку історіографії зазначеної вище проблеми. Його особливістю було те, що він тривав за умов гострого суспільно-політичного, збройного протистояння між представниками різних військово-політичних сил, інтенсивних пошуків різними учасниками революції моделі оптимального вирішення аграрного питання.

Різні аспекти окресленої нами проблеми висвітлено у брошурах, роз'яснювальній літературі, періодичній пресі. Однак авторами історіографічного матеріалу цього періоду не були історики-професіонали. Тому більшість із них, написана на “злобу дня” революційними вождями, партійними публіцистами, пропагандистами, журналістами, вченими-економістами, громадськими діячами, мала пропагандистсько-агітаційний

характер. Водночас окремі з них містять і наукові елементи: біографістику, документальну базу, аналіз, синтез, узагальнення.

Історіописання революційних років позначилося на розвитку професійного вивчення аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. у подальшому. Так, брошури з елементами біографістики згодом започаткували біографічний напрямок історіографії; з уміщеною у них документальною базою – появу тематичних збірників документів, хрестоматій; роз'яснювальні – науково-популярну, популярну та довідково-енциклопедичну літературу; статті з елементами наукового аналізу – фахове опрацювання питань соціально-економічного та суспільно-політичного характеру з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Ідеологічне забарвлення революційного історіографічного процесу трансформувалося в історіографічні традиції: радянську, новітню українську, російську та зарубіжну.

1920-ті рр. стали першим періодом у формуванні на наукових засадах радянської історіографії з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. У цей час структурується радянська історична наука, представлена як академічними, науково-дослідними установами, так і закладами освіти. Національна, українська історіографія зазнає всіляких утисків з боку органів державної влади. Докорінно змінюється кадровий потенціал дослідників. На зміну партійним публіцистам, пропагандистам, журналістам, вченим-економістам, громадським діячам приходять фахові історики. Це позначається не лише на тематичному полі досліджень, а і на їхньому науковому рівні. Якщо у 1919 – 1920 рр. в авангарді історіографічного процесу перебувала пропагандистсько-агітаторська (листівки, відозви, декларації, звернення до населення), публіцистична література (брошури, роз'яснювальні матеріали), преса, то у 1920-х рр. домінують наукові статті у спеціалізованих фахових виданнях та спеціальних тематичних збірниках, серед яких “Народное хозяйство”, “Пролетарская революция”, “Антанта и Врангель”; різноманітні за обсягами наукові

видання: монографії, нариси; хрестоматії та збірники документів: “В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні”, “Гражданская война в России. (1918 – 1921 гг.). Хрестоматия”; рецензії.

Запропоновані нами критерії для виокремлення історіографічних періодів дають достатньо підстав для того, щоб у середині 1920-х рр. як історіографічного періоду виділити такі підетапи: а) 1921 – 1923 рр.; б) 1924 – 1928 рр.; в) 1928/1929 – 1930 рр.

Завершенням революції та громадянської війни стало остаточне утвердження у 1920 р. на території колишньої Російської імперії радянської влади. Незважаючи на перемоги більшовиків на фронтах громадянської війни, далекими від вирішення залишалися економічні проблеми. У зв'язку з цим не втрачають своєї значимості робітничі, а понад усе – селянське, тобто аграрне питання. Цим і зумовлений інтерес таких дослідників 20-х рр. ХХ ст., як Г. Клунний [296; 295, 5], П. Першин [429], Я. Шафір [616, 170 – 191], В. Качинський [286], С. Каган [273, 8] та багатьох інших до вивчення соціальної структури українського селянства, революційного досвіду усунення аграрної проблеми, історії революції взагалі. Про актуальність історико-революційної тематики у 1920-х рр. свідчить і те, що у тематичному показнику літератури, укладеному в 1929 р. Військово-політичною академією, нараховувалося 3750 назв робіт, зміст яких безпосередньо стосувався питань історії революції та громадянської війни [379, 8].

Потрібно зауважити, що окреслений період позначений не лише утвердженням радянської системи, з характерними для неї згодом ознаками тоталітаризму, а й існуванням такої риси, властивої демократії, як плюралізм думок. Вона, зокрема, яскраво виявлялася в історичній науці, яка хоча і зазнавала дедалі більшого впливу більшовицьких ідеологосхем і догматів, але і зберігала місце для альтернативних точок зору. Сучасники того періоду, характеризуючи стан із науковою літературою з історії в СРСР, зазначали, що дослідники 1920-х рр. могли працювати з різноманітними за змістом

роботами, які стосувалися революції та громадянської війни. Відомий антибільшовик В. Бурцев у приватному листуванні констатував, що йому в Париж із Радянської Росії привозять чимало історичної літератури, яку він із задоволенням читає [260, 11]. Як зазначає сучасний російський історик Г. Іпполитов, серед розмаїття історичної літератури 1920-х рр. чільне місце належало і спогадам білогвардійців, які без перешкод друкувалися. У радянській науково-історичній періодиці, наприклад у “Пролетарской революции”, регулярно публікувалися рецензії на книги, авторами яких були білоемігранти [260, 11]. З цією думкою Г. Іпполитова, принаймні щодо нашої теми дослідження, можна погодитися лише частково. Більшою мірою вона, на наш погляд, стосується історіографічної ситуації 1920 – 1923 рр. і значно менше – другої половини 1920-х рр.

На наше переконання, публікація подібних матеріалів не була доброю волею більшовиків, характерною рисою історіографічного процесу як такого. За цим стояв прагматичний розрахунок. Друкування небільшовицької за ідеологічним навантаженням наукової продукції було необхідним для того, щоб могла розвиватися радянська історична наука через полеміку, дискусію з непролетарськими істориками. Саме викриваючи антинародну, антиленінську позицію останніх у висвітленні історії революції, гартувалася б радянська історіографія, її принципи, методи, традиції. Невипадково така ситуація з науковою продукцією збігається у часі зі становленням радянських академічних, наукових історичних установ, про які ми згадували вище. Підтвердженням цієї тези може бути і той факт, що практично у кожній історичній праці радянських авторів із історії революції, Білого руху містилася критика альтернативних точок зору, що викривала “буржуазно-поміщицький” характер досліджень непролетарських авторів. Про це ж, щоправда опосередковано, згадували й радянські історіографи. Наприклад, М. Найдьонов, визначаючи характерні риси радянської історіографії історії революції початку 1920-х рр., писав: “... всі істпартовські видання своїм

вістрям були націлені проти буржуазної та есеро-меншовицької історіографії, котра фальсифікувала історію Великого Жовтня” [392, 17].

Ми не випадково 1924 р. у внутрішній періодизації історіографії 1920-х рр. аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля виокремили як початок другого підетапу, що охоплює 1924 – 1928 рр. У цей рік не стало В. Леніна, у вищому партійно-державному керівництві СРСР розпочалася внутрішньопартійна боротьба за владу. Її основними фігурантами, як відомо, стали Л. Троцький та Й. Сталін. Ці обставини відразу позначилися на розвитку історіографічного процесу в УСРР. На порядок денний було поставлено питання про написання ґрунтовних наукових досліджень, у тогочасному розумінні цих понять, присвячених десятій річниці Великого Жовтня, а також завдання опанувати ленінську спадщину у повному її обсязі. У Статуті Товариства істориків-марксистів за 1925 р. першочерговим завданням у його діяльності визначалася розробка марксистської методології історії [318, 319]. Поза увагою не залишалася “боротьба з троцькістськими викривленнями” історії революції.

У радянській історично-науковій та науково-популярній літературі чіткіше окреслюється політична канва. В історичному доробку дедалі частіше домінує класовий підхід, точка зору переможців, формується й своєрідна традиція викладу матеріалу на засадах марксистсько-ленінської методології. Тим самим історія міфологізовувалася, перекручувалися не лише факти ключових її періодів, але й їхня інтерпретація.

У наведеному вище методологічному ключі написані роботи М. Павловим [424], С. Піонтковським [88], М. Мальтом [360, 1 – 44; 360, 2], А. Анишевим [6], В. Примаковим [454], М. Какуріним [274], О. Денисенком [194].

Результатом багаторічної роботи з вивчення денікінського етапу в розвитку Білого руху Півдня Росії стали праці Д. Кіна [292; 293]. Незважаючи на те, що їхній зміст далекий від однозначного сприйняття, все

ж таки він меншою мірою позначений політичною кон'юнктурою, ніж перед цим зазначені наукові розвідки.

Актуальною, такою, що не втратила наукової значимості, є публікація О. Шліхтера [622, 107], присвячена заходам органів радянської влади у сфері хлібозаготівель в Україні у 1919 р. Хоча автор безпосередньо і не аналізує аграрну політику білих урядів, однак подає цікавий матеріал про економічні можливості України напередодні наступу Добровольчої Армії (наприклад, про хлібні ресурси), настрої селян стосовно до влади рад [622, 107]. Також розкриває конкретні механізми, застосовані більшовиками під час викачки хліба у селян.

Отже, у 1924 – 1928 рр. історіографічний процес із історії революції загалом, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. зокрема, на території СРСР позначений посиленням заполітизованості історичних досліджень, утвердженням лише ленінського розуміння сутності революційного процесу, його учасників. Накопичення історичних знань із аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. йшло у двох основних напрямках: по-перше, опрацювання джерельної бази та публікації відповідних тематичних збірників; по-друге, дослідження істориками конкретних історичних фактів і подій, написання наукових статей, монографій. Акцент робився на зображенні білих як реакційної, монархічно-реставраторської сили, котра несла трудовому селянству територій, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, кріпосне право у новій редакції.

Кінець 1920-х рр. характеризується змінами в організації історичної науки в СРСР, УССР. Це стало підставою для виокремлення нами 1928/1929 – 1930 рр. як підетапу в історіографії 1920-х рр. з історії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. Хронологічно він збігається із завершенням внутрішньопартійної боротьби за владу, формуванням тоталітаризму сталінського зразка, “культурною революцією”.

Історіографічна ситуація 1928/1929 – 1930 рр. позначена ще однією обставиною, котра визначила напрямок розвитку історіографічного процесу в СРСР, УРСР у 1930-ті – 1950-ті рр. Мова йде про 50-й ювілей Й. Сталіна. Під час його святкування з'являються публікації, в яких він зображується як теоретик, продовжувач вчення К. Маркса, В. Леніна. Фактично це свідчило про те, що історична наука потрапляла під цілковитий контроль Генсека.

Яскравим прикладом – ілюстрацією означених вище процесів – є дописи Мирвицького [369], “Гражданская война. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии: 1918 – 1920” [92], О. Гуковського [99].

Отже, 1920-ті рр. являють собою самодостатній в історіографічному сенсі період в історіографії з історії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. У 1920-х рр., особливо у другій половині, історія як наука, історики як науковці дедалі частіше стали розглядатися партійно-державними органами як зняряддя ідеологічної боротьби. Держава поступово, але неухильно нав'язувала єдино правильну методологічну парадигму, позицію чи точку зору. Історичні дослідження повинні були ґрунтуватися на марксистсько-ленінській методологічній основі, перевірених теоретичними баталіями з опонентами та практикою революції і громадянської війни [346].

1930-ті – 1950-ті рр. – період активної міфологізації історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. Опрацьований нами історіографічний матеріал, а також запропоновані критерії для виокремлення історіографічних періодів, дозволяють у цьому історіографічному підперіоді виділити такі складники: а) 1931 – 1938 рр.; б) 1939 – 1945 рр.; в) 1946 – 1950-ті рр.

У цей час частіше та гучніше стали лунати думки про Й. Сталіна як теоретика, геніального учня та продовжувача марксистсько-ленінської традиції. Офіційно така позиція вперше була оприлюднена у тезах Інституту В. Леніна “Про вивчення історії ВКП (б)”, публікації В. Адоратського [318, 321 – 322; 338]. 1931 р. обрано нами як нижню хронологічну межу другого

періоду в радянській історіографії не випадково. У жовтні 1931 р. у журналі “Пролетарська революція” був опублікований лист Й. Сталіна “Про деякі питання історії більшовизму”, в якому він радянських істориків звинуватив у “грубих помилках” методологічного характеру, у тому, що вони неправильно розуміють марксистський принцип історизму [521, 13 – 20]. Це був прецедент. До сталінського листа ніхто з вищого партійно-державного керівництва не дозволяв собі так брутально втручатися в історіографічний процес.

Наслідки такої “батьківської опіки” історією були руйнівними для останньої. Насамперед визнавалося недоцільним залучення до історичних розвідок широкого комплексу джерел. Дослідження мали ґрунтуватися на “перевіренних, достовірних” свідченнях про минуле, що підтверджували сталінську інтерпретацію сутності історичного процесу, явищ і т.д. Праці класиків марксизму-ленінізму ставали методологічним і теоретичним підґрунтям для істориків, вони не піддавалися науковій критиці та вважалися найдостовірнішими джерелами з реальними висновками [554, 305]. З другої половини 1930-х рр. доступ науковців до роботи в архівах було закрито, в 1938 р. архіви передавалися у підпорядкування Наркомату внутрішніх справ [276, 287].

Незважаючи на такі обставини, на негативні явища, пов’язані з культом особи Й. Сталіна, процес нагромадження історичних знань із історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. тривав. Свідченням цьому є праці А. Єгорова [216], С. Рабіновича “Історія громадянської війни” [459] та “История гражданской войны. Краткий очерк” [458]. У них із позиції офіційної ідеології, сформованої за умов сталінської моделі тоталітаризму (її основні положення було сформульовано під час написання колективної багатотомної “Истории гражданской войны” у 1931 р., зокрема, в “цільових настановах” до 7 тому [263, 42]), йдеться про історію революції та громадянської війни, економічну політику “контрреволюції” під час

революційних подій. Нескладно здогадатися, що тональність та змістове наповнення цих видань не позначені науковою значимістю. Вони є прикладом перекручення історичних фактів, їхнього тлумачення у вигідному для влади світлі.

Умовним підсумком історіографічної ситуації 1931 – 1938 рр. стали пік репресій, що прокотилися хвилею по СРСР та УРСР, поява “Истории ВКП (б). Краткий курс”. Вони негативно вплинули на поступ історіографічного процесу, оскільки, по-перше, якісно погіршився кадровий потенціал радянських істориків; по-друге, встановлювалася сталінська монополія на наукову істину, клався безкомпромісний край навіть найменшим виявам плюралізму, утверджувався методологічний та ідеологічний монізм.

У 1939 – 1945 рр. пріоритети історичної науки в УРСР, СРСР зумовлювалися особливостями як внутрішнього суспільно-політичного життя, так і зовнішньополітичними чинниками – культом особи Й. Сталіна, реаліями Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Тому у цей час домінували історико-фактологічні праці героїко-патріотичного спрямування. Серед інших, дотичних до досліджуваної нами проблеми, вирізняються напрацювання І. Кулика [334, 19].

“Урожайним” щодо нашої теми видався 1940 р. В СРСР святкували 20-ту річницю перемоги Червоної Армії над Російською, завершення громадянської війни. З нагоди круглої дати було надруковано ряд тематичних збірників, зокрема “О разгроме Врангеля. Статьи, речи, документы”, в яких радянські історики, наприклад Р. Вуль [66], А. Четиркін [611, 3], виносили вердикт “буржуазно-поміщицькій контрреволюції”.

Згадана вище публікація А. Четиркіна була однією з останніх передвоєнних робіт, що стосуються нашої теми. Велика Вітчизняна війна внесла серйозні корективи в усі сфери життєдіяльності радянського суспільства. Не стала винятком й наука, суспільствознавчим компонентом якої є історія. Частина науковців – істориків пішла на фронт (Т. Бистренко, К.

Максимчук, О. Слуцький), частина була евакуйована на Схід, частина залишилася на окупованих нацистами українських територіях.

Науковим центром радянського історіографічного процесу стала Уфа. Саме сюди було передислоковано Інститут історії України, інкорпорований до Інституту суспільних наук АН УРСР як відповідний відділ. У 1942 р. його статус було поновлено як Інститут історії і археології України. Вирішальний вплив на історіографічну ситуацію 1941 – 1945 рр., безумовно, мала Велика Вітчизняна війна. Як на перший погляд не дивно, цей катаклізм світового масштабу згуртував радянських істориків, спрямувавши їхній науковий потенціал на активну наукову діяльність. Тематику досліджень зумовлювали тогочасні обставини: домінанта належала історико-фактологічним роботам героїко-патріотичного спрямування. Однак спостерігається поява раніше не представленого в історіографії нашої теми виду наукової продукції – дисертації.

Першою, максимально наближеною до аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., в радянській історіографії проблеми стала кандидатська дисертація М. Супруненка “З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини” [523, 129], захищена автором в Уфі у 1942 р. Окремі положення, розроблені у дисертації, були розширені у подальших роботах цього ж автора: “Національний гніт і нищення української культури в часи Денікінщини” [525, 204 – 211], “Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине” [527], “Комуністична партія – організатор і керівник масової повстансько-партизанської боротьби на Україні проти денікінщини восени 1919 р.” [524].

Переможне завершення радянським народом Великої Вітчизняної та Другої світової воєн сприяло піднесенню іміджу СРСР на міжнародній арені. Однак ситуація всередині країни була далеко неоднозначною. По-перше, тривали бойові дії на Західній Україні проти ОУН-УПА. На наш погляд, це була друга громадянська війна, однак це тема для спеціального дослідження; по-друге, у суспільно-політичному, духовно-культурному житті наростала

“повоєнна істерія”: боротьба з націоналізмом, космополітизмом, цькування української інтелігенції – “ждановщина” і таке інше; по-третє, повоєнні економічні труднощі, насамперед голод 1946 – 1947 рр. тощо.

Однак у 1946 – 1950-ті рр. історіографічний процес в СРСР, УРСР поступово розвивався. В історичну науку прийшло нове покоління дослідників, більшість із них були фронтовиками, як, наприклад, І. Гуржій. Історики продовжували вивчати різні аспекти історії України. Разом із тим, дослідження питань соціально-економічного характеру періоду революції заступали розвідки з більш актуальною тематикою “воз’єднання братніх народів”, “Київська Русь – колыска трьох братніх народів” тощо. До того ж радянські історики повинні були підтримувати “братні” стосунки зі своїми колегами із країн народної демократії (майбутнього соціалістичного табору) та “давати відсіч зазіханням капіталістів” на історичну правду з історії СРСР. Тому творчий потенціал української радянської історичної науки жорстко регламентувався політичною доцільністю, визначеною вищим радянським керівництвом, “Историей ВКП (б). Краткий курс”. Архіви, як і у 1930-х рр., продовжували залишатися малодоступними для дослідників.

Цим, очевидно, можна пояснити той факт, що, крім повоєнних робіт М. Супруненко, про які вже згадувалося вище, до початку 1950-х рр. з питань, дотичних до аналізованої проблеми, наукових розвідок нами не було виявлено. І лише у 1953 р. з’являється кандидатська дисертація Г. Шевчука [618]. Вона стала останньою працею радянських істориків із дотичної до нашої теми дослідження, написаною за життя Й. Сталіна.

Смерть “вождя”, як і у 1924 р., на порядок денний поставила питання боротьби за владу у вищому партійно-державному керівництві. Тріумфатором із неї вийшов М. Хрущов. Можна сказати, що упродовж другої половини 1950-х рр., принаймні до XX з’їзду КПРС та постанови “Про культ особи і його наслідки”, історіографічний процес в СРСР, УРСР розвивався за інерцією, в системі координат, заданих загальною атмосферою другої половини 1930-х рр. Якісних змін у тематиці наукових досліджень,

доборі джерельного матеріалу та його інтерпретації, стилі викладу із аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. у другій половині 1950-х рр. нами не виявлено. Підтвердженням є праці П. Надинського [387, 202], В. Кузьміна [332, 224, 310], та багатотомна, колективна “История гражданской войны в СССР” [262, 220], опубліковані в цей період.

Отже, 1930-ті – 1950-ті рр. позначені насамперед цілковитим підпорядкуванням історичної науки потребам партійно-державної ідеології, політики. Це зумовило регрес у розвитку історіографічного процесу, котрий виявився у заполітизованості та заангажованості історичних студій. Обмеження, а згодом припинення доступу істориків до архівів, цензура у відборі джерел спричинили різке звуження дослідницького поля. Висновки та узагальнення, підкріплені відповідними цитатами із праць класиків марксизму-ленінізму, Й. Сталіна, більше відповідали вимогам агітаційно-пропагандистської публіцистики, ніж історичної науки.

Серед однозначних досягнень цього історіографічного підперіоду можна назвати появу дисертацій М. Супруненка, Г. Шевчука. Крім того, не всі історики одноголосно та однозначно сприйняли “правильне” розуміння основ марксизму-ленінізму в сталінській його редакції. Незважаючи на вкрай несприятливі умови для творчості, А. Четиркін, М. Супруненко, Г. Шевчук, П. Надинський представили матеріали, що не втратили наукової значимості й у наш час.

1960-ті – перша половина 1980-х рр. – неоднозначний період в історії суспільно-політичного, духовно-культурного життя СРСР, УРСР. Історія як суспільствознавчий компонент науки, представлений результатами розумової творчості істориків, чутливо реагувала на те, що відбувалося в країні. Історіографічний процес розвивався не лінійно, а як влучно зазначає І. Колесник, хвилеподібно – то ідейне пожвавлення, то застій, то стагнація, то ідейна криза, то “історіографічна” революція [308, 83 – 112; 276, 349 – 353; 318, 397 – 404].

У сучасній історіографії аксіомою стало твердження про те, що ХХ з'їзд КПРС, постанова ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. “Про культ особи і його наслідки” започаткували новий етап у розвитку радянського суспільства в цілому, радянської історіографії зокрема. Щодо останнього, то навряд чи, на наш погляд, можна так однозначно стверджувати, принаймні стосовно нашої теми дослідження. Як засвідчує опрацьований нами історіографічний матеріал, загальна лібералізація історіографічної ситуації другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. мінімально стосувалася історико-революційної тематики, зокрема аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр.

Зважаючи на це, у розробленій нами періодизації радянської історіографії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. рубіжною датою початку третього підперіоду радянської історіографії є 1960 р. Наше бачення ґрунтується на тому, що, по-перше, тогоріч завершилося видання багатотомної “Истории гражданской войны в СССР”, започатковане ще М. Горьким у 1930-х рр., зокрема п'ятого тому, що безпосередньо стосувався денікінського та врангелівського етапів в історії Білого руху, дещо доопрацьованого згідно з вимогами часу. Поява цього багатотомного видання, по-перше, позначилася на подальшому вивченні обраної нами проблематики, попри численні недоліки; по-друге, по-друге, у третьому та десятому номерах журналу “Комуніст” за 1960 р. було надруковано статті Ф. Голікова [82] та Г. Голікова [81], де автори запропонували два якісно нові моменти: а) корективи у періодизації революції та громадянської війни; б) порушили питання про доцільність конкретного, реального вивчення як Білого руху Півдня Росії в цілому, так і політики його урядів зокрема.

Попри всі позитивні зрушення, властиві хрущовській “відлизі”, історична наука в СРСР та УРСР не була повністю позбавлена сторонніх для неї агітаційно-пропагандистських та ідеологічно-коментаторських функцій. Підтвердженням цього є праці І. Кондрашова [310, 151] та багатотомні

узагальнювальні праці з історії СРСР, УРСР, революції та громадянської війни [270, 64; 267, 535; 545, 343; 513, 81 – 82; 266].

Підпорядкованість історичної науки партійно-державницькій ідеології в СРСР, УРСР стала рельєфніше виявлятися з другої половини 1960-х рр., після усунення від влади М. Хрущова. Нове партійно-радянське керівництво на чолі з Л. Брежнєвим згорнуло і так суперечливі за своїм змістом ініціативи М. Хрущова, запровадивши десталінізацію суспільно-політичного, ідейно-духовного життя в СРСР, УРСР, обравши курс на уніфікацію національного життя в Радянському Союзі тощо.

Історіографічну ситуацію другої половини 1960-х – початку 1980-х рр. в радянському історіографічному процесі історії революції та громадянської війни можна охарактеризувати як “бум” багатотомних, колективних і узагальнювальних праць, енциклопедій. Це було спричинено узагальненням та енциклопедизацією історичних знань із окресленої проблематики. Упродовж сімнадцяти років побачили світ такі видання, як “Історія селянства Української РСР” (2 томи), “История СССР с древнейших времен до наших дней” за редакцією І. Мінца (2 серії, 12 томів), “Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.” (3 томи), „Советское крестьянство. Краткий очерк истории” за редакцією В. Данилова, „История социалистической экономики СССР” (7 томів), „История Украинской ССР” (6 томів) тощо. Вони повторювали висновки, оцінки, представлені в одноосібних монографіях, дисертаціях. Поява більшості з них зумовлена ідеологічною парадигмою, розробленою й запровадженою брежнєвським керівництвом, а також стійкою традицією – підготовкою до ювілейних чи круглих дат монументальних історичних праць.

У кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. наукову історичну продукцію представлено традиційними видами: наукові статті, монографії, дисертації, однак спостерігається розширення тематики досліджень. Так, зростає чисельність наукових статей із регіональної історії. Безпосередньо нашої

теми стосуються ті, авторами яких були М. Раковський [464], М. Олійник [413], Т. Вовк [53], Г. Кузьмін [333] та інші історики.

У кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. популярним серед дослідників стає звернення до вивчення історії небільшовицьких партій, зокрема їхніх програмних засад із аграрного питання; аграрної історії України 1917 – 1923 рр.; теорії та практики вирішення аграрного питання “російською монархічною контрреволюцією”. Саме ця проблематика перебуває в колі наукових інтересів істориків, що відображено в монографіях та дисертаціях Г. Іоффе [257], О. Іллерицької [255], Н. Думової [214], Р. Ляха [353], С. Карпенка [284].

Радянський історіографічний процес 1960-х – першої половини 1980-х рр. позначений інтенсивним розвитком історіографії як повноцінної галузі історичних знань із відповідною атрибутикою. Одноманітність історіографічних студій 1920-х – 1940-х рр. доповнюється одноосібними та колективними монографіями, загальноісторіографічними та проблемно-історіографічними роботами. Розширюється традиційне тематичне коло. Наприклад, об’єктом вивчення стають історичні установи та їхня діяльність; тенденції в динаміці досліджуваної проблематики; зміни в методології наукового пошуку; окремі історіографічні праці. Поміж інших у цей період вирізняються роботи В. Данилова [141], С. Найди [390], І. Шермана [619], Ф. Лося та В. Сарбея [352], В. Наумова [391; 393], М. Жаровського [221], П. Денисовця [195], М. Авдєєва [3], М. Супруненко [526] та інших авторів.

Від початку 1970-х і впродовж 1980-х рр. радянські дослідники інтенсивно цікавилися зарубіжною історіографією історії революції. Однак робили це у специфічний спосіб: критикували буржуазних фальсифікаторів історії Великого Жовтня. За 10-12 років із цієї проблеми опубліковано понад 20 робіт, серед яких – наукові статті, монографії, колективні узагальнювальні праці таких авторів, як В. Салов [501], В. Рикалов [497], С. Фоміних [555], Ю. Афанасьєв [10], А. Косаківський [315], Г. Іоффе [258], В. Наумов [394], В. Полікарпов [437], К. Хмелевський і С. Хмелевський [560], І. Мінц [329] та ін.

Характерною рисою змістового наповнення студій була політична заангажованість, зумовлена ідеологічним протистоянням СРСР та США під час “холодної війни”.

Отже, хронологічні межі третього підперіоду, 1960-ті – перша половина 1980-х рр., у розвитку радянської історіографії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. умотивовані не лише загальними тенденціями в еволюції історіографічного процесу, але й специфікою опрацьованих нами історіографічних джерел.

Аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. постійно перебувала в полі зору радянських істориків 1960-х – першої половини 1980-х рр. Ураховуючи ту суспільно-політичну ситуацію, що мала місце в СРСР, партійно-державні органи, які відповідали за ідеологію, жорстко контролювали питання, пов’язані з історією громадянської війни. Все це позначилося на якості, певній тематичній спрямованості досліджень.

Водночас варто зосередитися й на позитивних зрушеннях, що стосуються насамперед систематизації широкого джерельного матеріалу в архівах, опублікування його в тематичних збірниках тощо. Хоч при цьому слід пам’ятати про те, що добір фактажу регламентувався ідеологічними настановами. Порівняно з попереднім підперіодом, учені значно розширили коло досліджуваних питань, однак незмінними залишалися методологічні підходи тощо.

Є підстави констатувати і наявність двох напрямів в історіописанні третього підперіоду розвитку радянської історіографії з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. Перший умовно можна назвати апологетичним. Його типовими ознаками є ортодоксальність, кон’юнктурність, ненауковість. Другий – професійно-кон’юнктурний, якому властиві відносна поліаспектність дослідницького поля, умотивованість суджень, висновків і узагальнень відповідно дібраною джерельною базою. Поміркованість та толерантність оцінних характеристик, часткова

упередженість та заангажованість автора – данина політичним обставинам, за яких жив і працював дослідник.

Гласність, демократизація та інші зміни в суспільно-політичній системі СРСР, корекція офіційної ідеології позначилися на останньому підперіоді розвитку радянської історичної науки в **1985 – 1991 рр.** Жанрове представництво наукової продукції перших перебудовних років із аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. залишалося традиційним: узагальнювальні, багатотомні колективні видання, наукові статті в тематичних збірниках, наукових журналах тощо. У контексті нашої проблеми привертають увагу “История крестьянства СССР. История советского крестьянства” за редакцією В. Шерстобитова [264], публікації С. Карпенка [281; 285], А. Сєдова, Т. Бахтілової, В. Зиміної, В. Федюка [40], І. Рибалки [491].

Поступове вивільнення історичної науки з лещат тотального партійно-державного контролю в 1985 – 1991 рр. дало поштовх до ніким і нічим необмеженого розвитку законсервованого інтелектуального потенціалу радянських істориків. Їхня творча енергія спрямовувалася не лише на поверхове заповнення “білих плям історії”, а й на пошук нових тематичних ніш, роботу з раніше недоступними архівними джерелами тощо.

Так, наприклад, С. Карпенко [283], В. Федюк [552] звернули увагу на популярний в історіографії 1919 – 1920 рр. напрям – біографістику лідерів Білого руху.

У кінці 1980-х – 1990 рр. з’являються й альтернативні погляди як на події революції та громадянської війни в цілому, так і на діяльність Білого руху Півдня Росії зокрема. Радянська історіографія історії революції та громадянської війни отримує новий імпульс – ознайомлюється із зарубіжною, зокрема американською. У такий спосіб долається довготривала ізолюваність радянського історіографічного процесу від світового. Влітку 1987 р. відбулося засідання “круглого столу” в редакції журналу “История СССР”. Його учасники висловилися за те, щоб переглянути позиції

радянської історіографії стосовно до внеску зарубіжних дослідників у вивчення історії Білого руху Півдня Росії, ознайомити і науковців, і широку громадськість з останніми їхніми напрацюваннями з історії революції та громадянської війни. На виконання цих та інших рішень у СРСР переклали російською мовою та надрукували праці С. Коена, Е. Карра, А. Рабиновича та інших колишніх ідеологічних опонентів. У контексті подальшої інтеграції радянського історіографічного процесу у світовий Інститут історії АН СРСР у грудні 1987 р. та грудні 1988 р. проводить декілька зустрічей радянських істориків із їхніми американськими колегами. На таких заходах обидві сторони активно спілкуються, формулюють нові принципи, методи, концепції як щодо революційних подій 1917 – 1920 рр., так і стосовно Білого руху Півдня Росії.

У 1987 р. на сторінках всесоюзного історичного журналу “Вопросы истории” опубліковано статтю академіка С. Тихвинського “Январский (1987 г.) пленум ЦК КПРС и историческая наука”. Її автор відображав офіційну позицію радянського керівництва та радянських академічно-історичних кіл стосовно до ситуації, що склалася в радянській історичній науці. Остання визначалася як кризова, оскільки історики однобічно інтерпретували історичні явища, події тощо; в їхніх узагальненнях, висновках превалювала “схоластична політизація”. Радянський історіографічний процес, на думку академіка, був позбавлений одного з основних елементів історичної науки, що забезпечує її прогрес – плідних, наукових дискусій. С. Тихвинський наголосив і на наявності “білих плям” – історичних тем, на вивчення яких було накладено “табу” [534, 4].

Певною мірою поворотною подією в розвитку радянської історіографії 1990-х рр. став “круглий стіл” істориків в Архангельську, де обговорювали питання історії громадянської війни. Хоч офіційно захід було приурочено 70-річчю звільнення Півночі від білогвардійців та інтервентів, насправді учасники обговорювали серйозні проблеми, що стосувалися методології вивчення громадянської війни взагалі, її окремих сюжетів зокрема. На цьому

заході, напевне, вперше в СРСР заговорили не лише про білий, а і про червоний терор у роки громадянської війни.

Історіографічний процес 1985 – 1991 рр. мав чимало спільного з історіописанням 1919 – 1920 рр., хоч ми не вважаємо їх тотожними. Насамперед ідеться про жанрове представництво наукової продукції. Як у 1919 – 1920 рр., так і в 1985 – 1991 рр. в авангарді історіографії перебувала публіцистика. Публіцистика перебудови цікава, на думку В. Тарасова, тим своїм статусом чи не головного речника гласності, на сторінках якого домінувала історична тематика [528, 3].

Флагманами у цьому були загальносоюзні журнали “Юность”, “Родина” та інші. Одним із перших, хто в радянській історіографії окресленого підперіоду започаткував переосмислення подій революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., був В. Данилов. В інтерв'ю кореспондентові “Юности” він запропонував революцію, громадянську війну розуміти не як “переможну ходу радянської влади”, а як “братовбивство”, “історичну катастрофу” [226].

Спростувати міф про те, що декрет про землю та підготовлений лівими есерами закон про соціалізацію землі відповідали інтересам усього селянства, закликала Т. Осипова [417]. На особливу увагу, в контексті вивчення обраної нами теми, заслуговує твердження Т. Осипової про те, що після розгрому Добровольчої Армії тиск на селянство з боку радянської влади лише посилювався [417, 25]. У такий спосіб дослідниця запропонувала нові координати в розкритті перебігу революції на селі.

Тенденції розвитку в загальносоюзній “революційній” історіографії позначалися й на республіканських науково-історичних школах, зокрема українській. Формування нової історіографічної ситуації в УРСР протягом 1985 – 1991 рр. відбувалося непросто, свідченням чого є постанова ЦК Компартії України “Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук Академії наук УРСР”, опублікована у травневому випуску “Українського історичного журналу” за 1987 р. [435, 5] та „Республіканська програма

розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР” 1990 року [489].

Значно активізували переосмислення усталених за радянських часів поглядів, водночас ставши свідченням посилення критичних настроїв серед науковців, засідання „круглих столів” (1988 та 1991 років). 1988 р. редакція „Українського історичного журналу” разом із Інститутом історії АН УРСР провела засідання „круглого столу” на тему „Актуальні проблеми історичної науки і сучасність”, у 1991 р. – „У пошуках історичної правди”.

Прикладом особливостей, притаманних радянській історіографії 1985 – 1991 рр. у трактуванні аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., є “Историография истории Украинской ССР” за загальною редакцією І. Хміля [261], монографія І. Хміля “Аграрные преобразования на Украине. 1917 – 1920 гг.” [561, 146] та збірник “Украина в 1917 – 1921 гг. Некоторые проблемы истории” [45].

Отже, четвертий підперіод в історії радянської історіографії (1985 – 1991 рр.) з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. збігається в часі з перебудовою, гласністю в СРСР, УРСР. Історіописанню цих років були властиві три основні тенденції. Перша з них представлена дослідженнями, автори яких намагалися зберегти старі схеми в розумінні як революції в цілому, так і окремих її складових (наприклад, Білого руху). При цьому складні революційні трансформації вони інтерпретували в контексті “оновленого соціалізму”, тобто без занадто заідеологізованих штампів і жупелів, властивих сталінізму, не ставилася під сумнів наукова основа ленінської теорії соціалізму.

Друга тенденція – “альтернативна”, представники якої шукали нові методологічні підходи для осмислення трагедії 1917 – 1920 рр., пропонували відмовитися від усталених стереотипів, оцінних характеристик як власне революційних потрясінь, так і тих сил, що брали в них безпосередню участь; інтегрувати радянську історіографію у загальносвітовий історіографічний простір, подолавши її методологічний монізм.

Офіційна історіографія – третя тенденція – маневрувала між двома першими, намагаючись дотримуватися “наукового нейтралітету”, наголошуючи на кризових явищах та вимагаючи від істориків їхнього подолання.

Поняттєво-категоріальний апарат залишився незмінним. Як і у 1960-х – на початку 1980-х рр., так і в 1985 – 1991 рр. історики оперують такими поняттями, як “денікінська диктатура”, “біла диктатура”, “неомонархізм” тощо.

Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації **кінця 1980-х – початку 1990-х рр.** в Україні позначилися практично на всіх сферах життєдіяльності населення республіки. Не оминули вони й науку, суспільствознавчим компонентом якої є історія. У цьому контексті О. Рєєнт цілком слушно зазначив, що історія України, яка довго була під заборону, почала жити самостійним життям [486]. Передовсім це виявилось у реструктуризації та заснуванні нових історичних академічних та освітніх установ. У 1991 р. Інститут історії АН УРСР трансформовано в Інститут історії України НАН України (станом на 2008 р. директор – академік НАНУ В. Смолій), у структурі якого відділ історії Української революції 1917 – 1921 рр. (станом на 2008 р. завідувач – професор Р. Пиріг) та відділ історії України XIX – початку XX ст. (станом на 2008 р. завідувач – член-кореспондент НАНУ О. Рєєнт) проводять дослідження революційної тематики; Інститут історії партії при ЦК КПУ – в Інститут політичних і етнонаціональних досліджень (після смерті першого директора – академіка І. Кураса, Інститут названо його ім'ям – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАНУ, станом на 2008 р. директор – академік НАНУ Ю. Левенець), у складі якого науковці відділу етноісторичних досліджень (станом на 2008 р. завідувач – член-кореспондент НАНУ В. Солдатенко) вивчають різні аспекти суспільно-політичних потрясінь початку XX ст. в Україні. Утворено й нові заклади – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського (станом

на 2008 р. директор – член-кореспондент НАНУ П. Сохань) та інші. У всіх вищих навчальних закладах України запрацювали кафедри історії України. Як навчальну дисципліну історію України почали викладати у школах, училищах, технікумах, вищих навчальних закладах.

Відповідної трансформації зазнали й наукові періодичні видання. Частина з них була переіменована, з'явилися нові: “Вісник Київського державного лінгвістичного університету” серії історія, економіка, філософія; “Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету”; “Історичні і політологічні дослідження” – видання історичного факультету Донецького національного університету; “Український селянин” – збірник наукових праць, що готує Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького спільно з Інститутом історії України НАНУ, та інші часописи.

Дослідники отримали можливість працювати з раніше забороненими документами та матеріалами. Зі спецховищ архівів, бібліотек у загальнодоступне користування переведено десятки тисяч архівних справ, монографій, підшивок періодичної преси, неопублікованих рукописів і т. ін. Це зумовило не лише переосмислення вже існуючих точок зору, підходів на ті чи інші події та явища в історії, а й звернення до вивчення питань, які перебували у лещатах ідеології, розширення проблематики дослідження. Насамперед це стосується історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. [482; 539; 94].

Водночас науково-інформаційний “прорив” початку 1990-х рр. спричинив своєрідний шоковий стан в істориків (в ідейному розумінні). Дався взнаки методологічний монізм марксистсько-ленінської методології, що за умов початку 1990-х рр. не відповідав викликам часу. “Методологічна розгубленість” трансформувалася в методологічну кризу української історичної науки. Такий стан справ констатували, зокрема, учасники Всеукраїнської наукової конференції “Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи” (Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.), серед

яких: А. Бolečух, М. Дмитрієнко, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, І. Колесник, Ю. Пінчук. Учені визнали, що історичне пізнання в Україні 1990-х рр. перебуває в “інтелектуальному шоці”, спричиненому відмовою дослідників від методів і принципів наукового пізнання історії на засадах марксизму-ленінізму. Політико-ідеологічний плюралізм, що стрімко торував собі шлях в історичну науку за відсутності стабільних критеріїв, на думку учасників конференції, загрожував небезпекою – розмиванням “змістового ядра”, сенсу пізнавальної діяльності у сфері гуманітарного знання [269, 42].

Ситуація з методологічною переорієнтацією української історичної науки на початку ХХІ ст. залишається відкритою, по-різному оцінюється провідними фахівцями. На думку О. Рєєнта, сучасна історична наука в Україні – флот “без пізнавального прапора”: більшість істориків продовжує перебувати в методологічній невизначеності, відсутні чіткі наукові засади їхньої діяльності, в історіографічному просторі перебуває значна кількість наукової продукції, зміст якої переобтяжений ортодоксальністю та кон’юнктурністю [483, 3].

Ця проблема постала предметом ретельного обговорення й учасників Міжнародного наукового конгресу українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку: міжнародний науковий конгрес українських істориків” 2003 р. у Кам’янці-Подільському, де в роботі взяли участь провідні історики України й діаспори: В. Смолій, Л. Винар та інші. У виступі директора Інституту історії України НАНУ академіка НАНУ В. Смолія висловлено думку про те, що “...сьогодні історична наука ...виходить з глибокої і затяжної кризи. ...Якісний прорив у науці відбувся надзвичайно швидкими темпами, істориками зроблено чимало у процесі переосмислення багатьох важливих питань минулого українського народу, об’єктивного відтворення національного історичного процесу в усій його складності та багатоаспектності” [543, 28 – 29].

У колективній монографії “Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми” за загальною редакцією професора Л.

Зашкільняка, надрукованій у 2004 р., стосовно “методологічного шоку” у вітчизняній історичній науці зазначено, що позитивні зрушення в “онаучненні” української історіографії, її зближенні зі світовою історичною думкою сповнюють оптимізмом і засвідчують прагнення українських істориків подолати традиційну вже “провінційність” в осмисленні проблем свого фаху [544, 56].

Новітня українська історіографія з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. відображає загальні тенденції поступу сучасного українського історіографічного процесу. Опрацьований нами історіографічний матеріал дозволяє констатувати не просто плюралізм думок, а надзвичайно широкий діапазон суджень із цієї проблеми з різним рівнем їхньої обґрунтованості, методологічної та ідеологічної консервативності/модерності, представлений як у науковій, так і в науково-популярній історичній літературі.

У науковій, науково-популярній, навчальній літературі першої половини 1990-х рр. в оцінках учасників революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., насамперед Білого руху Півдня Росії, продовжували домінувати стереотипи минулого [271; 25, 141].

Автори спеціальної науково-історичної літератури першої половини 1990-х рр. схильніші до академічної виваженості суджень, спроб комплексного висвітлення ситуації, що мала місце на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у 1917 – 1920 рр. [95; 96; 97].

Перша половина 1990-х рр. позначена проведенням в Україні низки наукових конференцій, присвячених Українській революції 1917 – 1920 рр. Одна з них – “Революция и гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление” – відбулася в Сімферополі. Незважаючи на задеклароване в назві “нове осмислення”, не всі матеріали, представлені на ній, вповні відповідали наскрізній ідеї конференції (наприклад, стаття О. Калашникової [277,52]).

Відмінною в сучасній українській історіографії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. від історіографічної ситуації першої половини 1990-х рр. була історіографічна ситуація другої половини 1990-х рр. Якщо на початку 1990-х рр. домінували навчальні посібники, підручники, короткі/повні конспекти з історії України взагалі, де побіжно оцінювали аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., то у другій половині 1990-х рр. змінюється і жанрове, і тематичне представництво науково-історичної продукції українських дослідників. Від узагальнювальних історичних оглядів, нарисів історики переходять до опрацювання конкретно-історичних та історіографічних проблем, що відображено в одноосібних та колективних монографіях, дисертаціях, наукових статтях тощо. З урахуванням обраної нами теми, інтерес становлять роботи С. Кульчицького [335], О. Ганжі [70], В. Верстюка [46], О. Зарубіна і В. Зарубіна [228], В. Солдатенка [516], Є. Анкудінова [8], Я. Малика [358], О. Козерода [305; 306].

На початку XXI ст., на наш погляд, посилюються конструктивні тенденції у розвитку вітчизняної історіографії, її проблемно-історіографічних компонентів, чіткішими стали суто наукові пріоритети. Значно розширився тематичний спектр дослідницької діяльності, українські історики більшою мірою, порівняно з попередніми історіографічними періодами, інтегрувалися у світовий історіографічний простір. Водночас ми не ідеалізуємо сучасної історіографічної ситуації в Україні, зокрема з історіографії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. Існує низка нагальних проблем, що вимагають свого вирішення: нечисленність історіографічних досліджень з історії Української революції взагалі, окремих її аспектів зокрема; термінологічна невизначеність; методологічна невибагливість тощо. Однак не варто і драматизувати сучасну історіографічну ситуацію в Україні. Перераховані вище моменти є, імовірно, підставою до подальшої еволюції української історичної науки, ніж аргументами на користь її меншовартості, занепаду.

Історіографія аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. перебувала на початку ХХІ ст. у фокусі наукової уваги українських істориків. Побіжно або безпосередньо її представлено на сторінках монографій, дисертацій, узагальнювальних та енциклопедичних видань, навчальної та довідкової літератури. Авторське бачення проблеми, залучаючи до його аргументації широкий джерельний матеріал, альтернативні методологічні парадигми, демонструють дослідники, серед яких П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров [233], Ю. Котляр [317, 43 – 47, 72 – 73], Ф. Турченко та Г. Турченко [540, 204 – 205], В. Верстюк і В. Солдатенков [438, 445] та багато інших.

Початок ХХІ ст. ознаменований появою дисертацій з історії С. Бородіна [23], В. Крупини [330, 7], в яких у контексті вивчення історії аграрних відносин в Криму (1918 – 1926), Білого руху в Україні (1917 – 1920 рр.) досліджено аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., а також наукових статей Ю. Котляра [316, 118], В. Шапорди [615, 135], А. Лисенка [348] у центральних і регіональних збірниках праць, в яких проаналізовано вияви суспільно-політичної активності селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній під час революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр.

Біографістику діячів Білого руху Півдня Росії представлено в сучасній українській історіографії переважно довідковою, енциклопедичною, навчальною літературою, науковими статтями. Дослідницький інтерес викликають насамперед видання, авторами, упорядниками, редакторами котрих є І. Підкова і Р. Шуст [204], І. Довжук [203], А. Буравченков [28; 27; 29; 30], О. Реєнт та І. Коляда [484], В. Кривошея [328].

Отже, історіографічна ситуація другої половини 1990-х рр. – початку ХХІ ст. із вивчення аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. відрізняється від історіографічної ситуації першої половини 1990-х рр. Серед основних відмінностей є достатньо підстав зазначити такі: 1) Білий рух Півдня Росії, аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 –

1920 рр. стали предметом науково-історичного осмислення в монографіях, дисертаціях, якість змісту яких кардинально вирізняється від рівня науковості навчальної, науково-популярної, публіцистичної літератури початку 1990-х рр.; 2) крім конкретно-історичної тематики, учені активно опрацьовують історіографічну; 3) формулюється новітнє визначення Білого руху Півдня Росії як унікального суспільно-політичного та соціального явища, самодостатньої системи; 4) у концептуальному розумінні українськими істориками Білого руху Півдня Росії, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. теж можна спостерігати зрушення. Розмаїття думок і вражень початку 1990-х у другій половині 1990-х рр. – на початку ХХІ ст. структурується у систематизовані погляди та підходи: а) традиційно-контрверсійний – сформований радянською історіографією, зі властивими емоційно-категоричними судженнями та кон'юнктурно-заангажованими жупелами, відповідною реакцією на неї у пострадянський період; б) компромісний підхід, представники якого демонструють певне балансування між першими двома трактуваннями Білого руху Півдня Росії, пропонують “третій” погляд, своєрідну “середню лінію”; в) застосування нової методології, неупередженість у доборі фактажу, намагання “служити історичній науці”, а не бути заручником політичної кон'юнктури. Дослідники пропонують до розгляду різні думки, наводячи їхні переваги та упущення, аналізуючи джерельне забезпечення тих чи тих тез, тверджень тощо. Учені не намагаються “вирвати” білих, червоних, жовто-блакитних, зелених тощо з історичного контексту, а з'ясовують питання, рахуючись із історичними реальностями революційної доби.

Початок 1990-х рр. в історіографічному процесі в Україні був позначений не лише змінами методологічної парадигми, а й пошуками тематичних ніш, що потребували повернення в загальноукраїнський історіографічний простір. Мова йде про те, що трансформації другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. на “узбіччі” історико-історіографічних студій залишили такий перспективний, з нашої точки зору, історико-

дослідницький напрямок, як селянознавство. Не перебільшуючи, наголосимо, що утворився своєрідний інформаційний вакуум у вивченні ключових проблем аграрної історії взагалі та України зокрема. Одними із перших, хто усвідомив хибність такої історіографічної ситуації, були дніпропетровські та черкаські історики.

У 1993 р., вшановуючи пам'ять свого вчителя – доктора історичних наук, професора, Заслуженого працівника вищої школи, історика-аграрника Дмитра Павловича Пойди (1908 – 1992 рр.), колектив історичного факультету Дніпропетровського національного університету, зокрема кафедри російської історії, започаткував проведення наукових читань, присвячених дослідженню маловідомих питань аграрної історії України та Росії. Серед засновників традиції – доктори історичних наук, професори А. Голуб (на жаль, передчасно пішов із життя у 2007 р.), С. Світленко, В. Іваненко та інші дослідники. Так дніпропетровська наукова школа істориків-аграрників, заснована Д. Пойдою, отримала новий поштовх до розвитку.

Восени 1995 та 1998 рр. відбулися другі та треті читання, які стали знаковими в розвитку не лише вітчизняної, а й зарубіжної історіографії з аграрної історії. Підтвердженням є щораз ширші “географія” та спектр наукової проблематики, представленої в обговореннях та виступах учасників читань. Після чотирирічної перерви, у 2002 р., “Питання аграрної історії України та Росії” перетворилися на регулярні, раз на два роки, наукові зібрання істориків-аграрників: 22 листопада 2002 р. пройшли четверті, у грудні 2004 р. – п'яті, у грудні 2006 р. – шості наукові читання з аграрної історії України та Росії, присвячені пам'яті професора Д. Пойди. Їх вирізняють камерність, академізм, конструктивно-наукова дискусія. Результати роботи читань друкують окремими збірниками.

У контексті обраної нами для вивчення теми науковий інтерес становлять публікації з дотичних до неї питань таких авторів, як О. Михайлюк [371; 375; 374], Н. Ковальова [297; 301; 298] М. Білан [18], В.

Яценко [642], В. Мороз і М. Рошко [378], П. Сацький [503], Р. Довганенко [202]. У них порушено як методологічні, так і конкретно-історичні проблеми.

Паралельно з подіями в Дніпропетровську група черкаських науковців: доктори історичних наук, професори А. Морозов, А. Чабан, М. Бушин, кандидат історичних наук, доцент О. Перехрест, разом із колегами з Києва, Донецька, Харкова, Умані та інших міст: докторами історичних наук, професорами С. Кульчицьким (заступник директора Інституту історії України НАНУ), Р. Ляхом, В. Калініченком, П. Панченком та іншими провідними істориками України – у 1996 – 1999 рр. започаткували проведення Всеукраїнських симпозіумів із проблем аграрної історії.

І Всеукраїнський симпозіум із проблем аграрної історії відбувся на базі Уманської сільськогосподарської академії 10 – 12 жовтня 1996 р. Другий і наступні проводили на базі Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького (статус національного надано Указом Президента України Л. Кучми у 2003 р.). Незмінним ідейним натхненником, організатором семи симпозіумів упродовж дванадцяти років є доктор історичних наук, професор А. Морозов.

Позитивний науковий резонанс від уже перших двох Всеукраїнських симпозіумів із проблем аграрної історії в 1996 – 1999 рр. актуалізував потребу, по-перше, регулярного їх проведення; по-друге, структурної організованості на загальноукраїнському рівні творчих зусиль істориків-аграрників. Упродовж 1999 – 2000 рр., завдяки зусиллям професора А. Морозова, підтримці Черкаської обласної державної адміністрації, ректоратом Черкаського тоді ще державного університету ім. Богдана Хмельницького, керівництва Інституту історії України НАНУ (директора – академіка НАНУ В. Смолія, заступника директора Інституту історії України НАНУ – професора С. Кульчицького), створено Науково-дослідний інститут селянства та Наукове товариство істориків-аграрників, що тепер функціонують на базі Черкаського національного університету ім. Богдана

Хмельницького. Керівником обох установ одногосно було обрано професора А. Морозова.

Поява Науково-дослідного інституту селянства та Наукового товариства істориків-аграрників значно активізувала роботу дослідників як Черкащини, так і сусідніх Полтавської, Кіровоградської, Вінницької областей. Навколо цих інституцій, їхнього керівника згуртувалися не лише досвідчені науковці, а й початківці. Упродовж порівняно короткого проміжку часу, 1996 – 2005 рр., під керівництвом професора А. Морозова було підготовлено та захищено кандидатські дисертації з аграрної проблематики, згідно із загальнотематичним напрямом досліджень „Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства”, його аспірантами: І. Фаренієм, С. Корновенком, В. Лазуренком, І. Лубко, О. Десятниковим, І. Десятниковим, О. Мазур, Н. Куксою та іншими. Фактично відбулося становлення черкаської наукової школи істориків-аграрників доктора історичних наук, професора Анатолія Георгійовича Морозова – вихованця докторів історичних наук, професорів Р. Ляха та С. Кульчицького.

Започатковані в 1996 – 1999 рр. Всеукраїнські симпозиуми з проблем аграрної історії на початку ХХІ ст. стали систематичними історико-науковими заходами. Щоразу чисельність учасників, лише гостей із Києва, Луцька, Чернігова, Львова, Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Житомира та інших міст України, що безпосередньо беруть участь, перевищує п'ятдесят осіб. За традицією, що склалася останнім часом, роботу симпозиумів відкривають директор Інституту історії України НАНУ академік НАНУ В. Смолій та ректор Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького професор А. Кузьмінський, на пленарному засіданні виступають член-кореспондент НАНУ О. Реєнт, професори С. Кульчицький, В. Марочко, П. Тригуб, Р. Пиріг та інші провідні вітчизняні та закордонні вчені. За 2000 – 2006 рр. проведено чотири Всеукраїнські симпозиуми з проблем аграрної історії. У 2008 р. VII симпозиум підвищив свій статус до

міжнародного. Заявки на участь у ньому подали 135 учасників, що представляють практично всі регіони України, а також провідні наукові центри Росії.

Будь-яка наукова інституція не може повноцінно функціонувати без друкованого органу. Із 2001 р. за організаційної підтримки Науково-дослідного інституту селянства та Наукового товариства істориків-аграрників видається “Український селянин” – збірник наукових праць, заснований Інститутом історії України НАНУ та Черкаським тоді ще державним університетом ім. Богдана Хмельницького. Постійно виданню збірника сприяє депутат Черкаської обласної ради П. Душейко та керівництво корпорації “Дніпро” в особі О. Душейка і А. Душейка. У 2001 – 2008 рр. побачило світ одинадцять випусків “Українського селянина”. Про визнання збірника широкою науковою громадськістю України свідчать склад редакційної колегії (один академік УААН – М. Бащенко; три член-кореспонденти НАНУ: В. Даниленко, О. Моця, О. Реєнт; десять докторів історичних наук, професорів: В. Гоцуляк, О. Гуржій, В. Калініченко, С. Кульчицький, С. Лях, В. Масненко, В. Марочко, А. Морозов, А. Чабан; кандидат історичних наук, професор О. Перехрест), Постанова Президії ВАК України від 12. 06. 2002 р. за № 1-05/6 про внесення “Українського селянина” до переліку № 10 фахових видань з історії, широкий тематичний спектр та наукова вартісність публікацій, розміщених у збірнику.

Станом на 2008 р. “Український селянин” – єдине в Україні фахове спеціалізоване видання з селянознавчої проблематики. Авторські статті, розміщені в збірнику наукових праць, хронологічно охоплюють період від найдавніших часів до сучасності, територіально – Україну, Росію, країни Центрально-Східної Європи, США.

У контексті обраної нами для вивчення теми науковий інтерес становлять роботи В. Дудки [209; 210; 212], Л. Дудки [211], Н. Земзюліної [240], Н. Ковальнової [302; 299; 300], О. Волошка [57; 58], О. Михайлюка [372; 370], О. Мельничук і Н. Кузьмінець [367], В. Кізюна [294], В. Нечитайла

[403], П. Коріненка [313], В. Зарубіна [230], які безпосередньо або опосередковано стосуються методологічних, соціально-економічних, суспільно-політичних, психологічних, історіографічних, конкретно-історичних аспектів аграрної проблематики революційної доби взагалі, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. зокрема.

Отже, плідна та конструктивна, як на наш погляд, наукова діяльність дніпропетровських і черкаських істориків-аграрників, по-перше, у новітньому українському історіографічному процесі започаткувала аграрний напрям досліджень; по-друге, у Дніпропетровську та Черкасах повноцінно функціонують наукові школи істориків-аграрників професорів Д. Пойди, А. Морозова, що справедливо заслуговують на статус самодостатніх явищ новітнього українського історіописання з аграрної історії України. Підставою для такого судження є визначення “наукової школи”, запропоноване сучасною українською історіографією. Так, наприклад, за Я. Калакурою, під “науковою школою” розуміють особливу різновидність колективної дослідницької діяльності, в епіцентрі якої перебуває взаємодія двох компонентів: учитель та учні. Історична школа – це такий організм дослідників, що базується на визнанні наукового авторитету її лідера, на спільних методологічних принципах, на загальній проблематиці. Характерними ознаками школи є вироблення й успадкування певних дослідницьких традицій, організаційної структури у формі наукової інституції, осередку, товариства, кафедри, дослідницької групи. Невід’ємним атрибутом наукової школи вважають функціонування друкованого органу – журналу чи збірника [276, 34]. І. Колесник “наукову історичну школу” трактує як багатовимірний феномен, як фрагмент історичної дійсності, що являє собою різновид колективної наукової діяльності. Основною рисою цієї форми колективної діяльності є зв’язка: учитель – учні. Водночас школа – ідеальна конструкція, засіб вивчення процесу наукового пізнання, форм колективної творчості [308, 39]. Всі ці компоненти наявні як у

Дніпропетровську, так і у Черкасах; по-третє, активізувала селянознавчі студії в Україні.

Ознакою історіографічної ситуації початку ХХІ ст. в Україні стало проведення, крім Всеукраїнських симпозіумів із проблем аграрної історії та “Питань аграрної історії України та Росії”, присвячених пам’яті професора Д. Пойди, інших наукових конференцій у Харкові “Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація” (2001 р.), Кам’янець - Подільському “Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан” (2003 р.) та в інших містах, що безпосередньо присвячені аграрній історії України. Серед матеріалів, представлених на цих наукових зібраннях, фігурували статті Н. Тембрової [530], Н. Земзюліної [241], О. Голікової [83], О. Шишка [621], А. Воронянського і Ю. Зайончковського [59], В. Лозового [350]. Вони стосувалися різних аспектів аграрної історії України періоду революції 1917 – 1920 рр.

Отже, у 1990-х – на початку 2000-х рр. новітня українська історіографія пройшла і проходить тернистий шлях самопізнання, самоідентифікації, саморозвитку, інтеграції в європейський та світовий історіографічний простір. Якщо керуватися запропонованою нами в попередніх розділах логікою, то 1990-ті – початок 2000-х рр. – “третій ренесанс” історичної науки в Україні. Білий рух, як і його лідери, став предметом спеціального наукового аналізу не лише на рівні статей, науково-популярної, узагальнювальної та енциклопедичної літератури, а й на монографічному та дисертаційному рівнях.

У російській історіографії 1990-ті – 2000-ні рр. позначені процесами, подібними до тих, що відбувалися й відбуваються в сучасній українській історичній науці. Неодноразово стан справ у новітній російській історичній науці був предметом обговорення науковців на конференціях різних рівнів, на сторінках наукових журналів. Так, під час роботи ІІ наукових читань, присвячених пам’яті академіка І. Ковальченка, історіографічну ситуацію цього періоду російські історики, наприклад А. Шикло та Л. Сидорова,

визначали як “кризу історичної науки”, “історичну науку в пошуку” [455, 285 – 286, 401]. “Ідеологічний вакуум, – писав у 2000 р. А. Сахаров на сторінках “Вопросов истории”, – негайно заповнився концепціями “шістдесятників”, антисталіністів, прибічників “первісного” марксизму, адептів пізнього В. Леніна, непу і різноманітних альтернатив – від А. Чайнова до М. Бухаріна і Л. Троцького, “істинної” соціал-демократії Ю. Мартова і Г. Плеханова” [502]. Паралельно з цим доступ до раніше засекречених архівних, бібліотечних фондів сприяв нагромадженню фактологічного матеріалу з історії Росії, маловідомих та замовчуваних сторінок російської минувшини.

Водночас стало можливим усвідомлення того, що реанімовані підходи, альтернативні марксистсько-ленінському розумінню історії, також не спроможні за умов інтенсивного нагромадження конкретно-історичного знання вивести російську історичну науку на якісно новий рівень їхнього осмислення. За таких умов актуальним стало вироблення новітніх методологічних підходів. Вирішення цієї проблеми передбачало, по-перше, фінансове забезпечення роботи науковців; по-друге, створення відповідних науково-дослідних центрів.

У зв’язку з цим змін зазнала структура наукових, науково-дослідницьких та освітніх історичних установ у Російській Федерації. Так, у 1994 р. розпочав роботу Російський гуманітарний науковий фонд – інституція, що за рахунок державних бюджетних коштів фінансує наукові проекти. Упродовж 1994 – 1998 рр., за підрахунками О. Ресента, гранти фонду одержало 20 тисяч російських учених 500 наукових установ 68 регіонів Російської Федерації [485, 277]. У середині 1990-х рр. в Інституті російської історії РАН виник Центр “Історична наука Росії”. Науковцями Центру підготовлено низку монографій та збірників, що стосувалися питань методології історії. У 1997 р. при історичному факультеті Московського державного університету було започатковано діяльність “Центру теоретичних проблем історичної науки”, що готував до випуску збірник наукових праць “Теоретичні проблеми історичних досліджень”. До

становлення сучасних методологічних підходів активно долучилися науковці Інституту всесвітньої історії РАН, Російського державного гуманітарного, Томського, Казанського та інших регіональних університетів і науково-дослідних центрів.

На початку XXI століття, за спостереженнями Л. Зашкільняка, у Російській Федерації сформувалися і зміцнилися позиції інноваційних центрів у галузі історії. До них сучасний український історіограф зараховує Московський державний університет ім. М. Ломоносова, Російський державний гуманітарний університет у Москві, Інститут всесвітньої історії РАН, Санкт-Петербурзький Європейський університет, Томський, Казанський, Ставропольський, Новосибірський університети та інші науково-освітні осередки. Заклади презентують такі нові міждисциплінарні напрями історичних досліджень, як історична антропологія, мікроісторичні студії, історія повсякденності, гендерна історія, інтелектуальна історія, дослідження локальної історії [234, 206 – 226].

Не менш активно в сучасній російській історичній науці розвивається проблемна історіографія, насамперед, як зазначає О. Михайлюк, “дослідження селянства та його історії в Росії” [373, 17 – 18]. Науковим центром російських істориків-аграрників є Центр селянознавства й аграрних реформ Московської вищої школи соціально-економічних наук, очолюваний Т. Шаніним та В. Даниловим (на жаль, пішов із життя 16 квітня 2004 р.).

Зусиллями Віктора Петровича Данилова у 1993 р. започатковано щорічний Міжнародний симпозіум “Куда идет Россия?”, за ініціативи вченого зреалізовано такі наукові проекти, як “Трагедія советской деревни (1927 – 1939 гг.)”, “Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД (1918 – 1939 гг.)” та інші. У роки Великої Вітчизняної війни лейтенант В. Данилов визволяв Черкаську область від німецько-фашистських загарбників. У 2004 р. він планував приїхати до Черкас і взяти участь у роботі V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії, однак передчасна смерть завадила Вікторові Петровичу здійснити одну зі своїх заповідних мрій – відвідати

Україну. Наукова громадськість Черкащини, зокрема Наукове товариство істориків-аграрників, із сумом сприйняло цю трагічну подію. У восьмому випуску “Українського селянина” за 2004 р. вміщено некролог від редакції, останню статтю, написану за життя видатного вченого, “Сталинизм и советское общество”, а також “Слово про учителя” – першої де-юре аспірантки Віктора Петровича – Ганни Тимофіївни Капустян – доктора історичних наук, професора, члена Наукового товариства істориків-аграрників.

Різні аспекти селянознавчої проблематики були і є предметом наукового обговорення на наукових конференціях “Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.)” (Москва, 1996), “Крестьяне и власть” (Тамбов, 1996), на сторінках численних збірників наукових праць, серед яких – “Судьбы российского крестьянства”, “Крестьяноведение: Теория. История. Современность”.

У сучасній російській історіографії інтерес дослідників до історії антибільшовицьких рухів є постійним, про що свідчить наявність сотень монографій, дисертацій, величезна кількість наукових та науково-популярних статей, брошур із цієї тематики.

Кінець 1990-х – початок XXI ст. – справжній “бум” біографістики лідерів Білого руху. Його характерною рисою стало масове видання історичних портретів діячів Білого руху. Дослідники, застосовуючи різноманітні підходи, “фокуси”, методологічний інструментарій, намагалися розкрити або комплексно, або лише окремі риси таких багатогранних особистостей, лідерів Білого руху, як А. Денікін, П. Врангель та ін. Серед широкого розмаїття наукових, науково-популярних, публіцистичних праць цього напрямку сучасної російської історіографії на увагу заслуговують дослідження Г. Іпполитова, В. Черкасова-Георгіївського [610], А. Козлова [307, 394], В. Краснова [320, 437] та ін. Ці автори, висвітлюючи різноманітні аспекти суспільно-політичної, військової діяльності А. Денікіна, П. Врангеля,

тією чи іншою мірою аналізували й аграрне питання в діяльності цих білогвардійських урядів.

Крім біографістики, у новітній російській історіографії з історії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. представлено й інші напрями дослідження, наприклад соціально-економічний. Протягом 1990-х рр. його репрезентували публікації С. Карпенка [282] та А. Ломкіна [351], Г. Тукана [538].

Упродовж 1990-х рр. – початку XXI ст. російські історики активно розробляють низку науково-теоретичних питань, що стосуються таких моментів із історії Білого руху, революції та громадянської війни, як сутність, еволюція Білого руху в роки громадянської війни в Росії, Білий рух та російська державність у роки громадянської війни, підсумки та уроки громадянської війни для XXI ст. Ця проблематика об'єднала науково-творчі зусилля В. Рибникова та В. Слободіна [496], Г. Веркеєнка й С. Мінакова [44], В. Зиміної [248, 449], С. Кара-Мурзи [280, 115] та ін. Написані на основі різних методологічних підходів, монографії (одноосібні та колективні) цих істориків привертають увагу насамперед оригінальним авторським розумінням порушених у них проблем, широким діапазоном думок та ідей.

Середина 1990-х рр. у сучасній російській історіографії позначена появою низки дисертацій, предметом комплексного аналізу в яких став Білий рух Півдня Росії. Тематично дотичними до нашого дослідження є напрацювання В. Федюка [551], А. Венкова [43], В. Цветкова [564] (на сучасному етапі розвитку російської історичної науки питання аграрної політики білогвардійських урядів найповніше розроблено у кандидатській дисертації цього автора).

Громадянська війна в Росії, постать генерала П. Врангеля перебувають у фокусі сталого науково-історичного зацікавлення не лише в Росії, а й за кордоном. Саме це стало підставою для Наукової ради з історії соціальних реформ, рухів та революцій РАН і Фонду російської історії (Нідерланди) спільними зусиллями організувати і провести два міжнародні наукові

колоквиуми, присвячені постаті П. Врангеля та діяльності Уряду Півдня Росії. Зазначені заходи відбулися у вересні 2005 р. в Москві та в червні 2006 р. в Ялті. Як засвідчує збірник матеріалів, надрукований за результатами проведення двох міжнародних колоквиумів “Крым. Врангель. 1920 год”, участь у їхній роботі взяли науковці з Катеринбурга, Орла, Москви, Краснодару, Самари, П’ятигорська, Сімферополя, Києва, Саратова, серед яких Р. Латипов, Р. Абінякін, М. Карпов, А. Кручинін, Н. Корсакова, В. Цветков, С. Карпенко, А. Калягін, П. Гришанін, В. Єрмаков, А. Мальгін, Л. Кравцова, Т. Ємець, В. Піскун, В. Крупина, А. Посадський, С. Ісхаков.

Окрім спеціальної наукової літератури, різні аспекти історії громадянської війни, в тому числі аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля, у новітньому російському історіографічному просторі представлено на сторінках узагальнювальних та науково-популярних видань, у навчальних посібниках. У контексті порушеної нами проблематики зацікавленість викликають напрацювання С. Устинкіна [548, 334 – 335], В. Шамбарова [614], М. Веллера та А. Буровського [41], А. Радугіна [265, 241 – 242], А. Кисельова та Е. Багіна [404, 360 – 362], О. Юр’єва та М. Островського [633, 75], Ю. Терещенка [531, 80 – 89] та інших істориків.

Огляд науково-популярної, навчальної літератури, на сторінках якої висвітлено аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., переконує в тому, що плюралізм міцно утвердився в новітній російській історіографічній традиції. По-друге, широкий спектр оцінок і суджень засвідчує і невизначеність позиції істориків, які безпосередньо досліджують історію революції та громадянської війни в Росії у 1917 – 1920 рр. По-третє, широка громадськість Російської Федерації має можливість ознайомитися з різними поглядами дослідників на ключові події російської історії, сформуванню власне бачення їх.

Отже, упродовж 1991 – 2000-х рр. російська історична наука зазнала якісних змін у своєму розвитку, вона трансформувалася в самодостатню, відкриту систему. Через це їй властиві структурованість, самовизначення,

самоудосконалення, інтеграція в європейський та світовий історіографічний простір, особливі закономірності розвитку.

На підставі опрацьованих історіографічних джерел, у новітній російській історіографії умовно можна окреслити чотири підходи до трактування як історії революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.), так і аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. На нашу думку, їхній зміст акумульовано в таких складниках: 1) позиція авторів, які продовжують дотримуватися традицій, започаткованих радянською історіографією у трактуванні небільшовицьких сил, що брали участь у революції та громадянській війні. Для них білогвардійці – це “контрреволюція, яка за фінансової підтримки Антанти несла економічне гноблення трудящому народу”. Аграрна політика білих – це реставрація поміщицько-церковного землеволодіння, зазіхання на революційні завоювання селян; 2) як контрверсія попередній: білі уряди, як і в цілому їхні внутрішньоекономічні заходи – це шанс урятувати Батьківщину від “більшовицької чуми”; 3) академічне висвітлення історії революції та громадянської війни, всіх її учасників із творчим, критичним застосуванням як традиційного, але й інноваційного методологічного інструментарію, неупередженим добором фактажу, науковою дискусією; 4) науково-популярний виклад матеріалу з різним рівнем аргументованості, достовірності, науковості.

Питання історії Білого руху Півдня Росії були і є предметом активного наукового вивчення за кордоном. У структурі зарубіжної історіографії можна виділити два основні компоненти: власне закордонна історіографія та білоемігрантська. Ураховуючи опрацьовані нами історіографічні джерела, основні тенденції світового розвитку, історіографічну традицію, що усталилася в радянській, у новітній українській та новітній російській історичних науках (напрацювання В. Салова та В. Рикало ва [501], В. Соколова [514], О. Козерода [305], А. Ушакова [550]), у закордонній історіографії, виокремлюємо два основні періоди: “радянологія” – роботи

американських, канадських, англійських, німецьких, французьких дослідників та вчених інших країн, “несоціалістичного табору”, що побачили світ у 1920-х – на початку 1990-х рр., за існування СРСР, об’єднані спільною тематикою – вивченням радянської історії, насамперед революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр.; новітня закордонна історіографія – наступний етап у розвитку закордонної історіографії – “радянології”, що розпочався з розпадом СРСР, розвивається за новітніх суспільно-політичних, соціально-економічних, ідейно-культурних обставин. Його представники продовжують вивчати історичне минуле Росії, України та інших країн пострадянського періоду.

Зі свого боку, в межах “радянології” чітко простежується два підперіоди: а) 1920-і – 1950-і рр. – домінування так званої “тоталітарної школи” (із паралельним співіснуванням “ліберального” (Е. Росс) та “консервативного” (Л. Лоутон) напрямків у вивченні історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. у Росії, Україні), представники якої не визнавали громадянську війну ключовою подією радянської історії, гіперболізували ленінську тезу “демократичного централізму”, закидаючи більшовицькій партії диктаторство її лідерів, вузькість соціальної бази.

Тоталітаризм, політична історія, абсолютизація РКП (б) – питання, що превалювали в науковій спадщині Т. Еберта, Г. Ренча, Дж. Сілверлайта та інших істориків цієї школи, звідки власне і походить назва. Історію Білого руху Півдня Росії вони досліджували побіжно; б) 1960-ті – початок 1990-х рр. – пріоритет “ревізійністського напрямку”, в ідейно-тематичному руслі якого працювали американські та європейські дослідники А. Рабінович, С. Коен, К. Штрем, Дж. Бредлі та інші. Вони частково відмовилися від заангажованості своїх попередників, спробували переглянути історію Білого руху Півдня Росії, його лідерів та учасників, внутрішню політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля, провести своєрідну “ревізію”.

Роботами Б. Рассела [653, 97 – 98, 122] і Дж. Мейвора [651, 119] обмежується “радянологія” 1920-х – 1950-х рр. аграрної політики урядів А.

Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. Зарубіжні дослідники більше вивчають у цей час політичну історію СРСР.

У 1960-х – 1970-х рр. у межах “радянології” формується “ревізійністський напрям”, прихильники якого активізують соціально-економічні студії з історії Білого руху. “Ревізіоністи” скрупульозно вивчають внутрішній розвиток та стан Білого руху, соціальну базу білої гвардії, тогочасну повсякденність. Отже, можна констатувати, що у 1960-х – 1970-х рр. значно розширився спектр питань, які стали об’єктом дослідження закордонних істориків. Відбулися помітні зрушення в методології, оцінках революційних подій.

Некоректним було б закордонну історіографію з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. розуміти лише як антипод радянській. Між її представниками теж тривала дискусія, під час якої висловлювалися полярні погляди на одні й ті ж наукові проблеми. Окремі історики відстоювали власне бачення подій, дотичне до позиції радянських науковців. У такому ключі написані роботи В. Гітерманом [648, 172], Д. Клаксоном [646, 529]. Р. Лаккетом [650, 388], Д. Брінклі [644, 21 – 25, 287], Д. Футменом [647, 304], В. Розенбергом [654, 41, 43, 48], Д. Поссе ром [652, 15], Дж. Кеннетом [649, 57].

На соціально-психологічному підході базується виклад у монографії Дж. Бредні [643], У. Чемберлен [645].

Ми не схильні ідеалізувати закордонну історіографію, приписувати її авторам надмірну об’єктивність, протиставляти їхні праці радянським чи сучасним українським чи російським історикам. Закордонне історіописання теж певною мірою позначене суб’єктивністю.

Найбільш повним серед інших робіт “радянології”, присвячених аграрній політиці урядів А. Денікіна, П. Врангеля, є дослідження Н. Росса [493].

Початок 1990-х рр. позначений методологічною кризою не лише в історичній науці на пострадянському просторі. В її орбіту була втягнена і

світова історіографія. У цьому сенсі раціональним є судження О. Михайлюка з приводу того, що криза не зводиться лише до переосмислення марксистсько-ленінської ідеології, вона пов'язана з розумінням самого предмета історії, методів історичної науки [373, 13].

На наш погляд, під впливом суспільно-політичних, соціально-економічних, ідейно-культурних та загальноцивілізаційних процесів “радянологія” трансформувалася в новітню закордонну історіографію, котра продовжує дослідження аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля, а також дотичних до цієї проблеми питань. Методологічний інструментарій дослідників різноманітний: від традиційних до посмодерністських методів і принципів історичного пізнання. Ширшим стало “дослідницьке поле”, крім спеціальних, з'явилися узагальнювальні та навчальні видання.

Сприйняття населенням програми та ідеології Білого руху Півдня Росії вивчали М. Геллер і А. Некрич [73, 87 – 89]. Син російського емігранта, француз за ментальністю, Н. Верт [48, 146 – 147] прагнув зрозуміти складні відносини суспільства та породжених ним інституцій, не обираючи єдиним об'єктом аналізу політичну владу та засоби її реалізації тощо.

Історію соціалізму в Росії як трагедію 1917 – 1991 рр. трактує в однойменній монографії М. Маля [359]. Для нас, зважаючи на тему дослідження, цікавими в книзі є ті моменти, котрі хоча б опосередковано стосуються аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Особливості селянсько-повстанського руху в Україні в роки революції та громадянської війни, суспільно-політична активність селянства напередодні наступу Добровольчої Армії, загалом велика селянська війна в СРСР – питання наукового вивчення А. Граціозні [93]. Подібними до позиції А. Граціозі є думки Дж. Хоскінга щодо причин невдач білих у боротьбі проти червоних під час революції [563].

Отже, закордонне історіописання з означеної проблеми – самодостатній історіографічний процес, розвиток якого відбувався й відбувається за загальними та специфічними законами і закономірностями

розвитку історії як науки. Умовно можна виокремити два основні, взаємопов'язані періоди: “радянологія” та новітня закордонна історіографія. По-друге, за винятком роботи Н. Росса, представлені нами автори лише побіжно аналізують аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. По-третє, на відміну, скажімо, від сучасних української та російської історіографій, західна не оперує іншими, крім білогвардійських, джерелами. По-четверте, хоч західні дослідники й не відчували на собі ідеологічного тиску з боку влади, як радянські, але в їхніх роботах помітною є політична кон'юнктура. По-п'яте, запропоновані закордонними істориками методологічні підходи дозволяють більшою мірою розкрити власне селянську позицію у вирішенні аграрного питання. Однак дещо менше вони висвітлюють соціально-економічний аспект цієї проблеми. По-шосте, поряд із працями, автори яких висловлюють аргументовані судження, мали місце і компілятивні видання. По-сьоме, окремі факти, судження, висновки, узагальнення західних істориків “прижилися” в сучасних українській та російській історіографіях, що засвідчує їхню наукову вартісність.

Під терміном “білоемігрантська історіографія” ми розуміємо праці як власне емігрантів, так і їхніх нащадків, які ідентифікують себе з російським зарубіжжям, наприклад “Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора” К. Кривошеїна. Натомість “Историю Советского государства” Н. Верта – нащадка російських емігрантів – вважаємо надбанням новітньої французької історіографії, оскільки дослідник ідентифікує себе з ідейно-культурним простором сучасної Франції.

У розвитку білоемігрантської історіографії з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., ураховуючи запропоновані нами критерії, умовно можна виокремити два періоди: а) 1920-ті рр.; б) 1960-ті – 1990 ті рр.

З огляду на нашу тему дослідження, інтерес становлять роботи В. фон Дрейера [557], Г. Немировича-Данченка [401], М. Маргулієса [363], Л. Половцова [439], Д. Пасманіка [425, 134 – 135], П. Мілюкова [368, 206, 222],

М. Устрялова [549, 18], С. Мельгунова [366, 16 – 17], Б. Штейфона [623] та інших.

Для першого періоду характерним було інтенсивне нагромадження представниками білої еміграції історичних знань із досліджуваної проблеми. Напрацювання 1920-х рр. різнопланові як за жанровим представництвом, так і за методологічним інструментарієм та порушеною проблематикою. Більшості робіт властива суб'єктивність, крайнощі в оцінюванні та судженнях: або героїзація, або надмірна критичність.

Другий період – 1960-ті – 1990-ті рр. – значно поступається першому за чисельністю видань. Його особливість полягає в тому, що він представлений напрацюваннями авторів, котрі вже є нащадками в першому, другому і т. д. поколіннях безпосередніх учасників Білого руху, або людьми похилого віку. Для перших – переважно європейців за ментальністю – події 1917 – 1920 рр. у невідомій їм Росії у кращому разі – не більше ніж сімейні історії. До того ж їм не так й актуально, чому їхні предки опинилися за межами Батьківщини. Других залишилося обмаль, та й творчий потенціал був далеким від необхідного для написання серйозних студій. Дослідження цих років представлені трудами П. Долгорукова [208, 144, 151 – 153], В. Матасова [364], К. Кривошеїна [327].

Отже, білоемігрантська історіографія – самостійний напрям у вивченні аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. Її методологічні підходи до висвітлення проблеми зумовлені тим, що більшість авторів – безпосередні учасники подій, про котрі вони писали. Тому можемо спостерігати у цих роботах риси, більш характерні для мемуарів: описовість, суб'єктивність тощо. Водночас наукова новизна та застосування аналітики, обґрунтування висновків дозволяють твердити, що це наукові праці.

Здебільшого представники білоемігрантської історіографії аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. висвітлювали побіжно, в контексті суспільно-політичних або військових подій. Спеціальні праці, присвячені цій проблематиці, поки що відсутні. Цінність наявних робіт

полягає насамперед у тому, що вони представляють події з позиції білих, що дозволяє, з урахуванням досягнень радянської, сучасних української та російської, зарубіжної історіографій, мати цілісну картину стану наукового вивчення проблеми, що нас цікавить.

За змістовністю, ідеологічною спрямованістю в білоемігрантській літературі умовно можна виокремити такі напрями: 1) “романтичний” – праці, в яких героїзується Білий рух, його лідери, аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр.; 2) “критичний” – дослідження, в яких уряди А. Денікіна, П. Врангеля звинувачуються у непродуманості аграрної політики; 3) “об’єктивний” – праці, в яких превалює аргументованість суджень, оригінальність висвітлення, набагато моментів, представлених у них, можна натрапити у наукових виданнях “радянологів” та в сучасних зарубіжній, російській й українській історіографіях.

Отже, враховуючи серйозні здобутки істориків різних поколінь та країн у вивченні історії Білого руху Півдня Росії, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., можна констатувати, що поки що немає спеціального комплексного наукового дослідження з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., чим і зумовлене звернення автора до вивчення цієї проблеми. Так, маловідомими залишаються питання, що стосуються продовольчої політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. Детальнішого висвітлення потребують конкретні заходи урядів А. Денікіна, П. Врангеля із нормалізації соціально-економічного та суспільно-політичного становища на територіях, на які у 1919 – 1920 рр. поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, ставлення до них широких кіл громадськості. Нового осмислення вимагають сюжети щодо відносин Особливої наради, Уряду Півдня Росії, військових із селянством. Малоз’ясованою є система цінностей селянства України періоду революції 1917 – 1920 рр., трансформація внутрішньої мотивації селян до праці, ставлення до землі, приватної власності, поміщиків тощо.

1.2 Джерельна база

Історія – це система наукових знань про минуле. Як сфера інтелектуальної творчості особистості – конкретна наука, яка оперує історичними фактами, почерпнутими з історичних джерел. Незаперечним є те, що науково-історичне дослідження не може обійтися без залучення та аналізу історичних джерел. Це вмотивовано хоча б тим, що, як влучно зауважив І. Ковальченко, історичне джерело виконує функцію накопичення, збереження, передачі інформації про минуле [80, 251]. Поняття “історичне джерело” науковцями визначається по-різному [див. напр. 355, 6; 200, 40; 268, 3]. Всього ж, за підрахунками О. Богдашиної, у сучасній історичній науці існують чотири основні підходи до визначення “історичного джерела”, його природи: позитивістський, марксистський, культурологічний, неокантіанський. На думку дослідниці, для визначення будь-якого поняття, зокрема й “історичне джерело”, “найбільш правильним є системний підхід” [20, 63].

Долучаючись до обговорення, не заперечуючи права на існування вище наведених та інших тлумачень цього поняття, під “історичним джерелом” пропонуємо розуміти своєрідний “фундамент”, на якому зводиться історична реконструкція того чи іншого історичного періоду; доказова база, яку дослідник залучає під час формулювання авторських суджень і тверджень, їхньої аргументації; “інформаційні фрагменти”, вивчення яких дозволяє розрізнені сюжети скласти у цілісну картину з певної історичної проблеми, відтворивши історичну реальність, яку неможливо змінити. Специфіка історичних джерел полягає і в тому, що вони – витвори історичних епох, своєрідні посередники у “діалозі” між минулим та сучасним, що завдяки історичному трансформується в історичне знання.

Для подолання “інформаційної обмеженості” одного історичного джерела, всебічної реконструкції конкретної історичної проблеми історичники залучають до дослідження історичну джерельну базу. Незважаючи на певну

варіативність в її тлумаченні [див. напр. 304, 263; 275, 86 – 87], під “джерельною базою”, як правило, в сучасній історичній науці розуміють “сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання; сукупність (систему) джерел різноманітних типів, родів, видів та різновидів, що акумулюють оптимальну інформацію про історичний процес, явище, подію” [275, 86].

На нашу думку, потрібно розрізняти “джерельну базу взагалі”, “проблемну джерельну базу” та “джерельну базу конкретно-історичного дослідження”. Вони співвідносяться між собою, як загальне та конкретне: друга є структурним компонентом першої, а третя – актуалізована джерельна база другої. Тобто, “проблемна джерельна база” – це система джерел різноманітних типів, родів, видів, різновидів, що стосується конкретної історичної проблеми, що збереглися до наших днів. “Джерельна база конкретно-історичного дослідження” – опрацьована дослідником і залучена ним до вивчення певної історичної проблеми. Вона може складатися як з уже відомих історичних джерел (опублікованих), так і вперше введених до наукового обігу (неопублікованих). Її класифікація підпорядкована меті, завданням, які ставить перед собою історик, опановуючи історичну проблему.

Ю. Русина, Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та інші вчені вважають, що важливим у історичному дослідженні є класифікація джерел. На думку О. Богдашиної, класифікація джерел поглиблює уявлення про природу історичного джерела, сприяє подальшій розробці теоретичних проблем джерелознавчої практики, допомагає кращому вилученню історичної інформації, що міститься в джерелах [20, 69]. Класифікацію як винятково важливу і відповідальну процедуру теоретико-методологічного і логічного характеру трактує Я. Калакура, вважаючи її дослідницьким методом. Ю. Русина під цим поняттям розуміє логічну операцію, сутність якої полягає в розподілі об’єктів, що вивчаються, на окремі види і класи за

виявленими подібностями та відмінностями, враховуючи закономірності їхнього взаємозв'язку [495, 95].

М. Ковальський, П. Кулаковський наполягають на тому, що необхідно відрізнити класифікацію від систематизації джерел. За ними, “класифікація – це відбиття (зображення) об'єктивно існуючого зв'язку між різними категоріями джерел, а систематизація – це упорядкування їх за певною системою, внаслідок чого добір системи і прийомів систематизації визначається суб'єктивним фактором, хоча й залежить від цілей й напрямку досліджень” [303, 12].

На наш погляд, класифікація та систематизація джерел тісно між собою взаємопов'язані, оскільки класифікувати, тобто поділити на певні структурні компоненти, неможливо без застосування або виявлення системи. З іншого боку, класифікація, очевидно, більше стосується джерельної бази взагалі, теоретичного джерелознавства, а систематизація – практичного джерелознавства, конкретного історичного дослідження.

Класифікація джерел – окрема наукова проблема, над вирішенням якої працює не одне покоління джерелознавців. Якоїсь однієї, універсальної моделі класифікації історичних джерел не існує. Всі вони умовні, багато в чому визначаються предметом дослідження, його метою, завданнями, характером самої джерельної бази.

Найпоширенішою серед дослідників є класифікація джерел за типами і видами. Тип визначається спорідненим способом передачі інформації, вид – сукупністю історичних джерел, близьких за змістом та/або походженням [20, 91].

За місцем зберігання історичні джерела поділяються на архівні, бібліотечні, музейні, приватні колекції. Така класифікація є допоміжною. Її сенс, на наш погляд, полягає у тому, вона дозволяє виявити цінність джерела, ступінь вірогідності зафіксованої у ньому інформації. В. Тяжельникова, І. Юшин із цього приводу зазначали, що “архівний документ стає історичним джерелом ще до того, як потрапить до архіву. Потрапляє до архіву він тому,

що визнається важливим і репрезентативним свідченням людської діяльності в минулому” [541, 415 – 416]. В такому випадку її доцільно застосовувати, враховуючи, що тривалий час особливо цінні джерела були утаємничені, зокрема ті, що безпосередньо стосувалися історії Білого руху.

Ми вважаємо, що історичні джерела, принаймні залучені до дисертації, доцільно класифікувати за критерієм опубліковані/неопубліковані. Це зумовлюється тим, що опубліковані джерела – актуалізована джерельна база, на підставі якої історики вже зробили узагальнення та висновки. Неопубліковані – це реальна джерельна база, яка актуалізується дослідником під час її опрацювання.

Загальновизнаною серед істориків є думка про те, що для науково-історичного дослідження найважливішими є писемні історичні джерела [201, 12]. Насамперед серед них розрізняють документальні та оповідні [200, 40].

Документальні джерела – рід писемних джерел, що утворився в процесі діяльності різноманітних державних, громадських, приватних установ, підприємств, організацій тощо. Документальні джерела носять офіційний, діловий характер і містять велику фактичну інформацію про всі сторони життя людського суспільства. Існують різні схеми класифікації документів. За С. Павленко і Ю. Сорокою, за службовим призначенням вони поділяються на нормативні (від державних законодавчих актів до організаційно-розпорядчої документації установ, підприємств, організацій) та виконавчі (від підсумкових та оперативних звітних документів до оперативного листування), на документи колективного і особового походження, за видами – на акти, справочинні документи, статистичні, фінансово-розрахункові, судово-слідчі, дипломатичні, військові та інші [200, 24 – 25].

Джерела оповідні – рід усних та писемних джерел, характерною особливістю яких є фіксація інформації у вигляді розповіді у довільній формі про події та явища суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного життя. На відміну від документальних, оповідні – продукт

творчості людей. Вони різноманітні за жанрами: щоденники, записники, листи, спогади, записки тощо [200, 31 – 32]

У нашій дисертації ми застосовували комбінований підхід до класифікації залученої до дослідження історичної джерельної бази, враховуючи останні досягнення науковців-джерелознавців із цієї проблеми. Історичні джерела автор класифікував за типами, видами, родами, опублікованістю/неопублікованістю тощо.

Основний масив історичної джерельної бази дисертації становлять неопубліковані джерела, опрацьовані автором у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), Державному архіві Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК), Державному архіві Харківської області (далі – ДАХО), Державному архіві у місті Севастополі (далі – ДАМС), Державному архіві Російської Федерації (далі – ДАРФ), Російському державному воєнному архіві (далі – РДВА). Всього під час роботи над темою автор вивчив матеріали 65 фондів зазначених вище архівів.

За принципом походження, місцем збереження та цільовим призначенням **неопубліковані письмові архівні історичні джерела**, залучені до роботи, класифікуємо на такі види: **законодавчі акти** (закони, накази та документи радянських, білих, національних урядів, державних установ і відомств щодо аграрної, продовольчої, фінансової політики, мобілізації тощо); **діловодна документація** (протоколи, резолюції, постанови, звіти, інформаційно-аналітичні матеріали, повідомлення тощо); **історичні джерела, авторами яких є посадовці** (виступи, промови, тези, листи, службові записки, телеграми, записки, публікації офіційного характеру); **секретні матеріали, розсекречені нещодавно** (розвідувальні та контррозвідувальні зведення, агентурні дані, питальники, повідомлення дезертирів та прифронтового населення, інформація про настрої населення, відомості про ставлення селян до радянської влади, білогвардійців);

статистичні матеріали (дані про врожайність зернових, показники землезабезпеченості селянських господарств, зведені дані про коливання цін на продовольство і т. д.); **документи партійних і громадських організацій, об'єднань** (протоколи, резолюції, постанови, звіти, рішення з'їздів, конференцій, нарад, рішення земельних рад тощо); **рукописи** (записи, щоденники, чернетки, спогади, записи бесід, роботи учасників революції, спостереження); **періодична преса, що зберігається в архівних фондах; література пропагандистського спрямування** (відозви, заклики до населення, листівки, брошури з роз'ясненням основних аграрних законодавчих актів тощо).

Опубліковані писемні історичні джерела класифікуємо на такі: **збірники документів; хрестоматії; періодика** (розташована у відповідних газетних фондах бібліотек); **мемуарна література** тощо.

Вищенаведена історична джерельна база, залучена до дисертації, дає достатньо підстав для розуміння аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. як багатоаспектного суспільно-політичного, соціально-економічного явища, створює можливості для її комплексного вивчення. Так, документи органів влади подають первісну інформацію щодо тих чи інших заходів білих урядів на селі (ФР 355, 440 ДАРФа; Ф 4539 с ЦДАВОУ; ФР 1666, 60, 1668 ДААРКа тощо). У такий спосіб вони дозволяють виявити справжні наміри властей щодо реорганізації поземельних відносин, окреслити загальну стратегію зі стабілізації аграрного сектору економіки, якої дотримувалися лідери Білого руху Півдня Росії у 1917 – 1920 рр.

Складні перипетії вироблення аграрного законодавства членами земельної комісії, особиста позиція лідерів Білого руху Півдня Росії стосовно цього питання, різновекторність думок їхнього найближчого оточення, громадських, політичних діячів, офіцерства – ці та інші питання стають цілком очевидними після опрацювання історичних джерел, авторами яких є посадовці, неопублікованих рукописів учасників революції (ФР 5881, 5936,

5913, 5881 ДАРФа; ФР 391, 532 ДАМСа тощо). Зокрема, на сторінках записів, щоденників, чернеток, спогадів, записів бесід, робіт учасників революції, спостережень постає унікальний духовно-інтелектуальний, психологічно-моральний світ учасників Білого руху Півдня Росії, селян, поміщиків, їхніх опонентів; сприйняття людьми – сучасниками подій – того, що відбувається і в який спосіб. Аграрне питання, окрім суспільно-політичного та соціально-економічного компонентів, складалося ще й з психологічного. Для одних складно було відмовитися від звичного стану справ і цінностей, а для інших – не втратити людську подобу, користуючись нагодою революції, отримавши довгоочікуване, його зберегти. Чіткішими та зрозумілішими для сучасних істориків після ознайомлення з цими історичними джерелами стають дії та вчинки людей, що взяли участь у революції.

Ведучи мову про мемуари (записи, щоденники, чернетки, спогади, записи бесід, спостереження) як про писемне історичне джерело, слід мати на увазі, що це специфічний різновид збереження та передачі історичної інформації. Особливості мемуарних творів, як справедливо зазначає С. Макарчук, впливають із особливостей їх написання [355, 31 – 32]. Насамперед вони хибують на суб'єктивізм; по-друге, мемуарне джерело здебільшого створюється з пам'яті через певний проміжок часу після зображуваних у ньому подій, тому автори часто вдаються до вимислу задля компенсації прогалин у викладі матеріалу; по-третє, як правило, автор мемуарів описувані ним події оцінює з позиції своїх поглядів на момент створення цього джерела; по-четверте, у мемуарах складно розрізнити, які події автором відтворено на підставі власних спостережень, а які з тогочасних чуток, домислів тощо. Серед однозначних переваг такого специфічного різновиду збереження та передачі історичної інформації є такі: у них подана рідкісна інформація, відсутня в інших історичних джерелах; вони наповнюють історичний процес “живим подихом епох”; виявляють унікальні взаємозв'язки між подіями і людьми, фокусують увагу історика на

долі “маленьких людей”, у такий спосіб “оживляючи” історичний процес; часто мемуари – чи не єдине джерело з історії партизанського, підпільного рухів тощо.

Особливо цінними, насиченими даними, є звіти, інформаційно-аналітичні матеріали, повідомлення, що надходили безпосередньо з місць (ФР 446, 3801, 4447 ДАРФа; ФР 89, 1630, 2284 ДАХО; Ф 5 ЦДАГОУ). Вони сприяють незаангажованій історичній реконструкції таких важливих історичних питань, як соціально-економічне та правове становище селянства в 1919 – 1920 рр. на територіях, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, регіональні відмінності в землезабезпеченості, конкретні кроки місцевих властей з виконання нормативно-правової бази, розпоряджень центральних органів влади. Вони містять і достатньо свідчень щодо внутрішнього світу селян, їхньої психології, моральних цінностей, політичних уподобань.

Динаміка взаємин селянства з білими цивільними властями, військовими, питання продовольчого та фуражного забезпечення селянами потреб Добровольчої, а згодом Російської Армії, фактори, що визначали порозуміння/непорозуміння між селянами і Білим рухом Півдня Росії, ці та інші донині мало вивчені питання не можливо дослідити без секретних матеріалів, розсекречених нещодавно, які зберігаються в архівних фондах України, Російської Федерації (Ф 4175с, 1081с ЦДАВОУ; ФР 6, 1407, 101, 109, 198, 913, 1458, 1574, 39669 РДВА). Розвідувальні та контррозвідувальні зведення, агентурні дані, питальники, повідомлення дезертирів та прифронтового населення, інформація про настрої населення, відомості про ставлення селян до радянської влади, білих, політичні картограми та пояснення до них – унікальні та особливо цінні в інформаційному ракурсі історичні джерела. В дисертації представлено свідчення радянських та білогвардійських спецслужб, їхньої агентури. Їхнє зіставлення дозволяє скласти правдоподібну картину з окресленої вище проблеми.

Економічна доцільність та ефективність аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля багато в чому визначається завдяки статистичним матеріалам та документам відповідних державних органів влади та виборних інституцій (ФР 1610, 1665, 1668 ДААРК; Р 203 ДАХО; ФР 440, 446, 44 ДАРФ; ФР 19, 523, 243, 255 ДАМСа тощо). Саме вони дозволяють розкрити результативність забезпечення одноосібних селянських господарств кредитами, сільськогосподарською технікою, реманентом, насіннєвими фондами, промисловими товарами, визначити рівень економічного тягара для селян від виконання правил про урожай, про оренду, збір трав тощо. Особливість статистики доби революції полягає в тому, що вона містить певні прогалини, не завжди інформація, подана в статзбірниках, узгоджується з аналогічною, розташованою не в статдовідниках. Наскільки селянство Північної Таврії та Криму виграло чи програло від проведення аграрної реформи Урядом Півдня Росії, можна дізнатися з відповідних ухвал земельних повітових рад, затверджених вищими органами державної влади за П. Врангеля. Інформація, подана в них, є об'єктивною. Вона цінна ще й тим, що яскраво ілюструє власне селянську ініціативу, власне селянське вирішення такого актуального для них аграрного питання.

Своєрідним писемним історичним джерелом з історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., із аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля є періодика, або преса. Залучена до дисертації преса зберігається або у відповідних архівних фондах (ФР 440, 446 ДАРФа; Ф 5, 57 ЦДАГОУ тощо), або бібліотечних. Вона – приклад масових джерел. Існують різні підходи до її класифікації. Оптимальний, на нашу думку, запропонувала О. Богдашина. Дослідниця пресу за видавцями поділяє на державну, партійну, приватну тощо; за політико-програмовими ознаками – на демократичну, ліберальну, консервативну і т. д.; за призначенням – на жіночу, молодіжну, наукову, селянську тощо; за місцем видання – на центральну та регіональну і т. д.; за періодичністю – на щоденну, тижневу, місячну тощо [20, 87 – 88].

Її особливість, на наш погляд, полягає в тому, що преса є не лише історіографічним, але й історичним джерелом, специфіка якого виявляється у тому, що на її сторінках друкується матеріал різноманітний за видами і походженням. Білогвардійська преса, як і більшовицька, націонал-демократична, анархістська тощо, була результатом цілеспрямованої діяльності людей. Достовірність даних, розміщених у ній, багато в чому зумовлювалася суспільно-політичною позицією авторів, редакторів, видавців [249]. Газети періоду революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., зокрема білогвардійські (“Вечерние огни”, “Киевлянин”, “Вечерние отклики”, “Киевская жизнь”, “Вечерний курьер”, “Киевские губернские ведомости”, “Таврический день”, “Голос Юга”, “Полтавский день”, “Южное слово”, “Таврический голос”, “Крестьянский путь”, “Вечернее слово”, “Время”, “Новый пахарь”, “Вечерний голос” та інші) цінні насамперед тим, що на їхніх сторінках вміщено законодавчу базу аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр.; аналітичний матеріал, у якому висвітлено такі аспекти, як вироблення основних положень аграрної політики земельними комісіями Особливої наради та Уряду Півдня Росії; хід реформи, регіональна специфіка її проведення, труднощі та успіхи під час її реалізації; замітки щодо ставлення громадськості, селян до білогвардійців, більшовиків; інформативні повідомлення, в яких йдеться про розуміння широкими верствами суспільства основних положень денікінської та врангелівської аграрної політики; статті вчених-економістів, банкірів, громадських діячів із обґрунтуванням чи спростуванням тих чи інших положень аграрної політики білогвардійських урядів. Утім, і це властиво всім періодичним виданням доби революції, у них уміщувалися й відверто пропагандистські матеріали.

Інформаційна цінність більшовицької та соціал-демократичної преси (“Правда”, “Комуніст” (м. Київ), “Известия ЦК РКП(б)”, “Українське слово” та інші), на наш погляд, полягає в тому, що в ній міститься переважно критичний матеріал щодо білогвардійських інновацій на селі, що дозволяє об’єктивніше їх вивчати. З іншого боку, вадою цих масових історичних

джерел є надмірна заполітизованість, що, як правило, перетворює конструктивну критику в безпідставні звинувачення політичних опонентів.

Відозви, заклики до населення, листівки, брошури з роз'ясненням основних аграрних законодавчих актів (ФР 39540, 101 РДВА; Ф 57 ЦДАГО та інші) тощо розширюють сучасне розуміння сутності революційної боротьби, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Вони неспростовно засвідчують, по-перше, те, що в 1919 – 1920 рр. запорукою перемоги у боротьбі за владу були не лише успіхи на фронтах громадянської війни. Не меншою мірою вона залежала від того, за ким піде тил, як буде організоване його соціально-економічне життя. В українських революційних реальностях 1919 – 1920 рр. це означало: кого підтримає селянство (80% тогочасного населення), та військово-політична сила і буде триумфатором. Тому одним із найактуальніших питань ставало аграрне, від оптимального вирішення якого і залежало, хто вийде переможцем із революційної боротьби; по-друге, громадянська війна – не тільки відкрите збройне протистояння чи боротьба в тилу, а це ще й не менш жорстке ідеологічне протистояння, мистецтво залучити на свій бік якомога більше прихильників; по-третє, війна ідеологій, бажання досягти успіхів у селян спонукали білі уряди до вироблення та запровадження зрозумілих селянству аграрних програм, йти з ним на тісну співпрацю.

За тематично-ідеологічною спрямованістю, місцем видання в опублікованій джерельній базі з історії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля, залученій до дисертації, розрізняємо радянську, зарубіжну, сучасну.

Становлення радянської опублікованої історичної джерельної бази з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у вітчизняній історичній науці розпочалося під час революції та громадянської війни. У 1919 р. ЦК РКП (б) звернувся до всіх партійних організацій із листом-закликом збирати документи, що стосуються історії Білого руху [91, 3]. У 1920 р. ЦК РКП (б) ухвалює рішення, згідно з яким утворюється спеціальна комісія, завданням

якої є вивчення історії партії та Жовтневої революції. У кінці 1921 р. ця комісія із повноваженнями відділу перейшла у підпорядкування ЦК РКП(б) [90, 9]. У цьому ж році у Харкові було засновано Всеукраїнську комісію з історії Української революції та Комуністичної партії.

У процесі формування радянської опублікованої джерельної бази з історії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля можна виокремити чотири напрями: 1) публікування мемуарів та документів на сторінках фахових історичних журналів “Літопису революції”, “Красного архиву” та інших; 2) друкування окремими книгами спогадів білогвардійців та більшовиків; 3) видання ювілейних збірників документів, хрестоматій; 4) публікування спеціальних тематичних збірників. Хронологічно в залученій до дисертації радянській опублікованій джерельній базі з історії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля чітко простежується два основних підперіоди її становлення: 1) 1920 – 1940-і рр.; 2) 1950 – 1960-і рр.

Перший підперіод позначений тим, що публікувалися, по-перше, не лише спогади радянських діячів революції, а й білогвардійців; по-друге, в науковий обіг через друк на сторінках “Літопису революції”, “Красного архиву”, ювілейних збірників документів, хрестоматій, спеціальних тематичних збірників вводилися документи та матеріали, що стосувалися як в цілому історії Білого руху, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля, які за своїм походженням належали обом протиборствующим у роки революції таборам.

Так, у 1920 – 1930-х рр. друкувалися спогади діячів Білого руху: А. Денікіна, П. Врангеля та інших. Зокрема, у 1928 р. Держвидав надрукував “Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца [409]” В. Оболенського. У 1931 р. у видавництві “Соцгиз” було опубліковано “Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Деникин – Юденич – Врангель. Мемуары [481]”. Серед розмаїття мемуарної літератури, враховуючи обрану нами для дослідження тему, непересічний інтерес становлять спогади А. Денікіна, П. Врангеля, позначені високим рівнем інформативності стосовно до аграрної

політики їхніх урядів у 1919 – 1920 рр. Хоча і вони, як і будь-яке інше мемуарне джерело, заслуговують критичного до них ставлення.

Упродовж 1920 – 1930-х рр. в СРСР першість серед періодичних наукових історичних видань, в яких публікувалися документи і матеріали з історії революції та громадянської війни, належала “Літопису революції” та “Красному архиву”. Редколегія першого у 1924 – 1932 рр. вміщувала переважно історичні джерела, які висвітлювали перебіг громадянської війни з позиції “добра і справедливості”, тобто радянських діячів. Щоправда, матеріали носили регіональну специфіку, хоч й були одноманітного тематично-ідеологічного спрямування. Дослідник, після ознайомлення з ними, не маючи доступу до альтернативних, був однозначно переконаний у тому, що білогвардійці – класові вороги трудящого народу.

Редактори “Красного архиву” були, якщо можна так визначити, демократичнішими за своїх колег з “Літопису революції”. Вони вміщували документи і матеріали учасників Білого руху. Щоправда, останні були або тенденційно підібрані, або ретельно відредаговані.

Одну з перших радянських хрестоматій з історії громадянської війни уклав у 1925 р. С. Піонтковський [88]. Він систематизував матеріал у такий спосіб, що, з одного боку, представив узагальнений нарис історії революції та громадянської війни, а з іншого – подав документи і матеріали, які, на його переконання, з’ясовували і розкривали основні риси цієї епохи. Одна із перших спроб систематизувати „земельне законодавство контрреволюційних урядів” 1917 – 1920 рр., датована 1926 р., належить Г. Клунному. Історик зібрав і опублікував нормативні акти, що стосувалися шляхів вирішення земельного питання в Україні, які пропонували опозиційні більшовикам сили [295, 5]. Наступний збірник документів “1917 г. в Харькове. Сборник воспоминаний” [1], присвячений 10-ій річниці Великого Жовтня, вийшов у 1927 р. У ньому вміщено в основному спогади учасників радянського підпілля, які певною мірою стосуються й особливостей аграрної політики урядіу А. Денікіна на Харківщині. Десятій річниці від початку інтервенції

було присвячено збірник статей “К десятилетию интервенции. Сборник статей” [272]. У 1930 р. за редакцією О. Гуковського, В. Мелікова, В. Малаховського побачив світ збірник “Разгром Врангеля. Сборник статей”, в якому була спеціальна рубрика “Врангелевщина в освещении белых” [462]. У 1940 р. з нагоди 20-ї річниці перемоги Червоної Армії у громадянській війні побачило світ видання “О разгроме Врангеля. Статьи, речи, документы” за редакцією Р. Вуля [66]. У 1941 р. – збірник спогадів “Перекоп” [428], підготовлений до друку науковими співробітниками Секретаріату Головної редакції “Истории гражданской войны” О. Шекун, Р. Голубєвою.

Від 1941 р. і до другої половини 1950-х рр. спостерігається своєрідне “затишшя” у справі формування опублікованої джерельної бази з історії революції та громадянської війни взагалі, Білого руху Півдня Росії, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля зокрема. Лише з другої половини 1950-х рр. активізувалася робота радянських істориків у цьому напрямку. Так, у 1957 р. був опублікований збірник документів та матеріалів “Трудящі Черкащини в боротьбі за владу рад 1917 – 1920 рр.” [537]. У 1962 р. – “Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918 – 1920 гг.)” [290]. У другій половині 1960-х рр. – багатотомна “Гражданская война на Украине. 1918 – 1920.” [89] – збірник документів і матеріалів.

Опрацювання опублікованого у вищезгаданих збірниках історичних джерел переконує, що понад 90% – документи та матеріали, що відтворюють радянський погляд на історію Білого руху Півдня Росії, аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля. В. Крупина підрахував, що джерела білогвардійського походження, розміщені у них, становлять не більше 5% від загальної кількості опублікованих у цих виданнях [330, 28]. З урахуванням сучасного стану розвитку джерельної бази з історії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля, рівня доступу істориків до архівних фондів, наведена вище опублікована історична джерельна база здебільшого має

історіографічну цінність, хоча інформаційна насиченість окремих історичних джерел не втратила свого значення і до тепер.

Одним із найбільших зібрань, опублікованих історичних джерел за кордоном із історії Білого руху Півдня Росії, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля, насамперед мемуарів, став 22-ти томний “Архив Русской революции”. Він друкувався в Берліні упродовж 1921 – 1937 рр. Перевидання розпочалося в Москві у 1991 р. У Берліні протягом 1920 – 1930-х рр. публікувалося і “Белое дело. Летопись белой борьбы”. Заслужують на увагу і документи та матеріали, розміщені в періодичному виданні “Грани”. Зокрема, неабияку інформаційну цінність становить унікальне писемне історичне джерело “Секретный доклад генерала Махрова”, адресований П. Врангелю, розміщений у 124 номері цього журналу [505, 183 – 189]

У сучасних умовах розвитку історичної науки в Україні та Росії інтерес дослідників до опублікованих історичних джерел із історії Білого руху не вщухає. Відбувається перевидання вже відомих, раніше опублікованих у СРСР чи закордоном, документів та матеріалів, спогадів, вводяться до наукового обігу й раніше невідомі. У 1990-х рр. – на початку ХХІ ст. були видані/перевидані мемуари Р. Гуля, А. Денікіна, П. Врангеля, О. Лукомського, Д. Скобцова, М. Штіфа, К. Вороновича, К. Герасименка, В. Горна, А. Валентинова, В. Оболенського, Г. Раковського, П. Краснова, Г. Віліама та багатьох інших учасників Білого руху.

Серед інших сучасних тематичних збірок варто відзначити “Белое движение: начало и конец” з передмовою П. Горлова [14], “Революция и гражданская война в описании белых” (перевидання однойменного видання за 1927 р.) [480], “Белые армии, черные генералы: Мемуары белогвардейцев” за редакцією В. Федюка [15], “Офицеры российской гвардии в Белой борьбе” [420], “Поход на Москву” [445] “От Орла до Новороссийска” [418] – укладач С. Волков, “Правление генерала Деникина” К. Соколова [515]. У них окрім документів і матеріалів, що стосуються в цілому історії Білого руху, вміщено і ті, що дотичні до нашої теми дослідження. Поява цих опублікованих джерел

значно збагачує цей вид історичних джерел, сприяє сучасним дослідникам в опрацюванні складних історичних питань, що стосуються аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Отже, представлена у роботі історична джерельна база – достатньо різнопланова, репрезентативна. Її осмислення, засноване на сучасних джерелознавчих методах і принципах, дозволяє провести комплексне науково-історичне дослідження з історії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. у зазначених територіальних межах.

1.3 Принципи і методи, методологія дослідження

Вивчення порушеної нами історичної проблеми потребує з'ясування методологічних засад дослідження. Перед тим, як безпосередньо перейти до розкриття методології запропонованої дисертації, доцільно, на нашу думку, лаконічно охарактеризувати теоретичні напрацювання та методологічні підходи попередників, які вивчали питання, співзвучні з нашою темою. Це дозволить нам чітко визначитися з авторською методологією, рельєфно окреслити її сутнісні параметри. Так, аналіз наукової спадщини з історії Білого руху Півдня Росії, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля дозволяє констатувати наявність різних методологічних підходів, які умовно можна об'єднати у такі напрями: 1) радянський; 2) зарубіжний; 3) новітній.

Становлення радянської методології вивчення актуальних питань революції та громадянської війни на постімперському російському просторі 1917 – 1920 рр. збігається у часі з початком фахового опрацювання радянськими вченими історії Білого руху Півдня Росії, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Від другої половини 1920-х рр. у радянській історично-науковій та науково-популярній літературі чіткіше окреслюється політична канва. В історичному доробку дедалі частіше домінує класовий підхід, точка зору переможців, формується й своєрідна традиція викладу

матеріалу на засадах марксистсько-ленінської методології. Як правило, автори на початку звертаються до з'ясування стану поземельних відносин напередодні революції 1917–1920 рр., соціально-економічного становища різних верств села, а потім пишуть про зміни на селі за час революції або, залежно від об'єкта вивчення, розкривають предмет своєї наукової уваги. На перший погляд, такий підхід, нібито, й виправданий. Справді, щоб з'ясувати зміст того чи іншого явища чи процесу, необхідно вдатися до ретроспективи, виокремивши його витoki. За умов об'єктивності дослідника це дає цілком наукові результати. Однак особливість радянських напрацювань і полягала у тому, що такий підхід був позначений відвертою політичною заангажованістю. Так, коли мова йшла про дореволюційний час розвитку сільського господарства, історики обов'язково гіперболізували класовий фактор, зводячи аграрну історію до гострого класового протистояння на селі. У такий спосіб ототожнювалися відмінні за своїм змістом поняття “соціальний рух” та “класова боротьба”. Захисником знедолених селянських мас у таких працях зазвичай виступали більшовики, які єдині поміж інших учасників революції проводили правильну політику із аграрного питання. Альтернативи їхній моделі безапеляційно засуджувалися як “контрреволюційні”, “буржуазно-поміщицькі”, “ворожі селянству”. У такий спосіб історія міфологізувалася, перекручувалися не лише факти ключових її періодів, але й їхня інтерпретація.

Упродовж 1930 – 1950-х рр. історична наука, історики в СРСР відігравали роль знаряддя партії більшовиків на ідеологічному фронті, а тому “ухили вбік “чистої науки” не допускалися”. Фактично у цей час утверджується і розвивається як єдино правильна марксистсько-ленінська методологія в сталінській інтерпретації, яка має за мету розробити історію переможної ходи й утвердження радянської влади. Насамперед визнавалося недоцільним залучення до історичних розвідок широкого комплексу джерел. Дослідження мали ґрунтуватися на “перевіренних, достовірних” свідченнях про минуле, що підтверджували сталінську інтерпретацію сутності

історичного процесу, явищ і т.д. Праці класиків марксизму-ленінізму ставали методологічним і теоретичним підґрунтям для істориків, вони не піддавалися науковій критиці та вважалися найдостовірнішими джерелами з реальними висновками. З другої половини 1930-х рр. доступ науковців до роботи в архівах було закрито, в 1938 р. архіви передавалися у підпорядкування Наркомату внутрішніх справ.

Зміст усіх наукових праць окресленого періоду позначений ідеологічною заангажованістю, фальсифікацією фактів, явищ, звуженням дослідницького поля внаслідок обмеження джерельної бази. Фальсифікувалися не лише події революції та громадянської війни на постімперському російському просторі 1917 – 1920 рр., а навіть “святая-святых” – вчення В. Леніна [див. напр. 334, 19].

Незважаючи на ревізію сталінізму М. Хрущовим, якісних зрушень у методології вивчення історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. узагалі, Білого руху Півдня Росії та аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля зокрема, у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр. не відбулося. Упродовж другої половини 1960 – початку 1980-х рр. у методологічному відношенні радянські історики, позбуваючись догматів сталінізму, повертаючись до “чистого марксизму-ленінізму”, по-перше, возвеличували в ранг істини останньої інстанції ленінське вчення (тобто надавали йому статусу тієї ж догми); по-друге, у методологічному, тематичному аспектах “тупцювали на місці”, не збагачуючи історичні знання з проблеми ні в кількісному, ні в якісному вимірах. Зокрема, методологічну основу всіх без винятку дисертацій становили праці засновників марксизму-ленінізму, документи Комуністичної партії та Радянської держави.

Поступове звільнення історичної науки з лещат тотального партійно-державного контролю в 1985 – 1991 рр. дало поштовх до ніким і нічим необмеженого розвитку законсервованого інтелектуального потенціалу радянських істориків. Їхня творча енергія спрямовувалася не лише на поверхове заповнення “білих плям історії”, а й на пошук нових тематичних

ніш, роботу з раніше недоступними архівними джерелами тощо. Однак, попри це, незмінною залишалася марксистсько-ленінська методологія, поняттєвий апарат досліджень.

На відміну від радянських істориків їхні зарубіжні колеги були вільними у виборі методології. Здебільшого свої наукові студії вони будували, застосовуючи інструментарій психології, насамперед психології мас. Найпоширенішим у зарубіжній історіографії з історії Білого руху Півдня Росії, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля став соціально-психологічний підхід. На підставі нього дослідники пояснювали, наприклад, причини антиденікінського руху опору селян.

За новітніх умов розвитку історичної науки, плюралізму думок, підходів, ідей якоїсь однієї універсальної “методологічної панацеї”, як за радянських часів марксистсько-ленінської, не існує. Сучасні українські, російські історики послуговуються різноманітним методологічним інструментарієм. Вони широко залучають методологічні прийоми суміжних із історією наук: соціології, політології, психології, математики (математичне моделювання). Це значно збагачує роботи історичного характеру, дозволяє висловлювати об’єктивніші та аргументованіші судження. Більшість робіт у новітній українській та російській історіографії написано з позиції “державоцентризму”. І це виправдано, особливо, коли йдеться про аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. Однак цей аспект, на нашу думку, дещо гіпертрофований. Підставою для такого судження є те, що дослідники з’ясовують лише ставлення селян до того чи іншого білогвардійського режиму за результатами проведення / не проведення реформи. Практично відсутні дослідження, де було б висвітлено власне позицію селянства щодо того, яким воно бачило вирішення “гордієвого вузла”, що ним стало аграрне питання. Новітні наукові студії з історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., Білого руху Півдня Росії, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля ґрунтуються на таких принципах історичного пізнання, як науковість, історизм, об’єктивність,

системний аналіз тощо. Не ігнорують учені такі загальнонаукові та спеціальноісторичні методи історичного пізнання, як історичний, логічний, проблемний, класифікаційний, періодизації, хронологічний тощо. Формаційна теорія розглядається як один із варіантів трактування розвитку суспільства поряд із цивілізаційною, етногенетичною та іншими теоріями. У цьому контексті виправданою, на наш погляд, є позиція Л. Семенникової з приводу того, що історик може застосовувати будь-який методологічний інструментарій для аналізу історичного матеріалу, якщо він дає об'єктивно-наукові знання [509, 31].

Таким чином, наведений вище стислий огляд еволюції методологічних засад у вивченні історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. узагалі, Білого руху Півдня Росії, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля зокрема, засвідчує, що широкий вибір дослідницьких принципів і методів науково-історичного пошуку зумовлює і множинність методологічних підходів до розуміння як історії в цілому, так і конкретно-історичних проблем. У сучасній українській, російській історіографії методологічний монізм радянських часів поступився місцем методологічним новаторствам кінця 1990-х – початку XXI століття (дет. див. [532; 186; 441]). Дозволимо собі висловити декілька міркувань про це. По-перше, модерністські та постмодерністські методології не бездоганні, застосування їх не може бути “сліпим”, хоч кожна з них (і всі вони разом), безперечно, мають право на існування. По-друге, не виправданим, на наш погляд, є ігнорування вже напрацьованих та апробованих методологічних парадигм на користь сучасних лише з огляду на “застарілість” перших та “новизну” других. По-третє, враховуючи пізнавальні можливості людини, багатомірність об'єктів історичних досліджень, будь-яка методологія не є універсальною, передбачає взаємозв'язок із іншими, потребує постійного удосконалення.

Попри все розмаїття методологічних підходів, представлених у сучасній українській, російській та закордонній історіографії, за стрижневий

методологічний орієнтир нашої роботи ми визначили **соціокультурний підхід**. Цей вибір вмотивовано рядом факторів. По-перше, погоджуючись з ідеями К. Маркса, Ф. Енгельса, Е. Кассіра [21, 97 – 98], інших мислителів, вважаємо, що явища історії належать особливій сфері – сфері діянь людини. Поза людським світом ми не можемо говорити про історію у специфічному смислі цього слова. Історія (як процес розвитку суспільства) – не що інше, як діяльність людини (соціуму), яка має свої цілі. По-друге, людина, як зазначав П. Сорокін, – соціокультурний феномен, власне кажучи, індивід трансформується в особистість під впливом соціокультурного середовища, поза соціумом і поза культурою така трансформація не можлива [517]. Іншими словами, особистість стає особистістю під час опанування культури, тобто у процесі перетворення зовнішньої для особистості культури у зміст свідомості особистості, у внутрішню для особистості культуру. Через це людина – творець історії – постає як нероздільне ціле особистісного, соціального та культурного (у найширшому тлумаченні цих термінів). Картина світу, закладена у свідомості людей їхньою культурою, становить собою потужну, об’єктивно дієву силу, яка багато в чому визначає хід історії [100, 31]; по-третє, яким би не був предмет пошуків історика (економіка, політика, соціальний лад, духовне життя тощо), шлях до їхнього пізнання лежить через аналіз історичних джерел, створених людьми конкретних соціумів і культур. Тому історик, як зазначає А. Гуревич, “неминуче повинен бути істориком культури...” [234, 219]. Від себе додамо – і соціуму; по-четверте, соціокультурний підхід дозволяє, висвітлюючи всю багатомірність як історії, так і конкретно-історичної проблеми, “не забувати” про людину, тобто узгоджувати вивчення загального і конкретного у їхньому взаємозв’язку.

Як цілісна, науково обґрунтована методологія, соціокультурний підхід представлено у працях О. Ахієзера, М. Лапіна, А. Гуревича, С. Кірдіної та інших авторів, тому в дисертації ми приділили більше уваги практичному її застосуванню стосовно до нашої теми.

Однією з ознак соціокультурної парадигми є певний універсалізм, завдяки якому з'являється можливість вивчення культурних, політичних, господарських та інших елементів суспільного цілого, а також суспільства як єдності культури та соціальності. Під культурою в такому випадку розуміється сукупність способів і результатів діяльності людини, включаючи ідеї, цінності, норми, взірці тощо. Під соціальністю – сукупність взаємовідносин соціальних об'єктів. На такому фоні селянство Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній доби революції та громадянської війни постає як соціокультурне явище – спосіб організації життя, за якого земля, праця на ній, селянин сам по собі тісно між собою взаємопов'язані; селянство – консервативна основа цивілізації як форми культури, державності як способу соціокультурної організованості. Селянська економіка як соціокультурне явище, об'єкт і суб'єкт аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. – по-перше, посідає певне місце в суспільному поділі праці; по-друге, своєрідний мікросоціум; по-третє, структурний компонент соціуму.

Соціокультурний підхід носить багатовимірний характер, об'єднуючи, наприклад, історичне, історіософське та соціологічне вивчення суспільства. Це дозволяє брати до уваги під час дослідження всю багатогранність реальності соціального життя, досліджувати українське суспільство, селянство, учасників Білого руху Півдня Росії у подіях революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. як суперечливу єдність відносин особистості, груп, суспільства в усіх можливих комбінаціях.

За соціокультурного підходу предметом наукової уваги постає активна особистість – багатовимірна біосоціокультурна істота, суб'єкт дії, його мораль, що становить основу будь-якої культури. У такий спосіб наукововиправданою та реальною стає спроба виявлення ціннісних та етичних характеристик соціальних суб'єктів (у нашому випадку – селян, лідерів та представників Білого руху Півдня Росії, інтелігенції, опонентів

білих), що визначаються довготривалим культурним контекстом, оскільки культура пронизує всі без винятку стани суспільного життя.

Дотримуючись соціокультурного підходу, ми зіставили та проаналізували цінності соціальних груп, з одного боку, а з іншого – соціокультурні характеристики суспільства в цілому. Завдяки цьому ми виявили, як учасники революції та громадянської війни на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у 1919 – 1920 рр. розуміли сутність аграрного питання, які пропонували варіанти його вирішення, чим зумовлювалося ставлення всіх суб'єктів аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля один до одного, до реформ у цілому.

Соціокультурний підхід оперує певною моделлю суспільства. Останнє тлумачиться як соціокультурна система, що виникає у результаті дій та взаємодій людей. Характер суспільства визначається типом антропосоцієнтальної відповідності, типом сумісності особистісних характеристик суспільства з типом самого суспільства. Отже, якщо враховувати такі критерії, то аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. – результат взаємодії соціокультурних підсистем: влади та селянства в межах революційного українського соціуму, характер якої визначається її антропосоцієнтальною орієнтованістю. Крім того, наведене вище дозволило нам говорити про співіснування багатьох різноспрямованих процесів, яким відповідали певні соціокультурні ідеали (скажімо, для селян – ідеали традиційного суспільства, учасників Білого руху Півдня Росії – ліберального). У такому разі аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. – оптимальний шлях, компроміс, діалог між ціннісним світом її суб'єктів.

Культура в соціокультурному підході трактується і як текст, в якому зафіксовано мотивацію людей. У буденному житті люди діють відповідно до історично сформованого змісту культури. Будь-який соціальний суб'єкт (від суспільства до особистості, враховуючи всі проміжні варіанти) – носій субкультури. Ця субкультура містить програму діяльності суб'єкта. Таким

чином, селянство Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній періоду революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., учасники Білого руху Півдня Росії – суб'єкти соціокультурного простору означеного хронологічного періоду. За таких обставин аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. – соціокультурний результат взаємодії цих двох субкультур.

Людина відтворює культуру. Вона передається з покоління в покоління, зберігається, втілюється у результатах її праці: предметах, текстах тощо. У них фіксується та передається програма. У культурі людина відтворює себе як суб'єкта. Культура та соціальні відносини – два аспекти відтворювальної діяльності людей. У суспільстві постійно виникають суперечності між соціальними відносинами та культурою, тобто соціокультурні суперечності. Вони виявляють себе як культурні програми, які соціальні відносини перетворюють у нефункціональні, у такий спосіб порушується відтворювальна діяльність людини та суспільства в цілому. Така суперечність – конфлікт між програмами, що історично склалися, та інноваціями, що їх змінюють, між соціальними відносинами, що є, і новими. Одним із таких соціокультурних, історичних явищ є революція.

У соціокультурному підході вживають поняття “інверсія” та “медіація”. Інверсія – здатність використовувати вже накопичені варіанти, застосовуючи їх до щоразу нових ситуацій. Медіація – формування раніше невідомих альтернатив. У кінцевому разі вся культура виникає як наслідок медіації – подолання обмеженості попередньої культури. За допомогою цих понять у дисертації розкрито еволюцію поглядів поміщиків на велике поміщицьке землеволодіння, бачення лідерами Білого руху Півдня Росії перспектив розвитку сільського господарства як соціокультурної моделі одноосібних селянських господарств. Тобто, перевага надавалася селянській економіці перед поміщицькою, у цьому й полягав один із елементів медіатичного характеру розуміння лідерами та представниками Білого руху Півдня Росії сутності аграрного питання. Інший, не менш важливий, – це

переосмислення діячами Білого руху Півдня Росії ролі, місця та значення селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній в оновленій моделі російської державності. А. Денікін, П. Врангель у “здоровому” селянстві бачили опору та джерело оновленої моделі російської державності, рівноправного з іншими соціальними верствами суб’єкта суспільно-політичних, соціально-культурних, правових та інших відносин.

У нашій роботі соціокультурний підхід не протиставляється іншим як єдиноможливий чи єдиноправильний. Так само він не ототожнюється з цивілізаційним, формаційним. Ми цілком солідарні з тезою О. Михайлюка стосовно того, що соціокультурний підхід включає в себе основи обох зазначених вище зрізів історичного процесу, а також тяжіє до “тотальної історії”, в якій “все пов’язано з усім” [373, 30 – 31].

Зокрема, із урахуванням соціокультурної парадигми невинуватим, на наш погляд, є абсолютне ігнорування марксистсько-ленінської теорії класової боротьби, що визначає революцію як “локомотив історії”. Так само недоцільним вважаємо й її гіперболізацію. На нашу думку, до соціальних конфліктів, класової боротьби, соціальних і національних революцій необхідно підходити без догматичної упередженості, їх не можна ігнорувати, заперечувати чи оцінювати лише негативно. Серед різних типів революцій, погоджуючись із В. Білоцерківським [19, 107], розрізняємо соціальні, національні, а також “комплексні”, тобто ті, що поєднують у собі соціальні, національні та інші компоненти.

У нашій дисертації революція та громадянська війна на постімперському російському просторі 1917 – 1920 рр. розуміється як багатовимірне, цілісне історичне та соціокультурне явище. Однак вважаємо, що серед усіх її компонентів найвиразнішим був аграрний, селянський. По-перше, селянство чисельно домінувало у структурі як імперського так і революційного загальноросійського соціуму; по-друге, саме від того, в який спосіб та чи інша влада вирішить аграрне питання, залежало її політичне майбуття; по-третє, характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в

чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на фронтах, у кінцевому результаті й визначила фінал революції та громадянської війни на території колишньої Російської імперії; по-четверте, упродовж усієї революції та громадянської війни аграрний сектор економіки залишався найважливішим, а фактично – єдиним джерелом постачання продовольчих товарів для всіх антагоністів – учасників революції та громадянської війни, а селянство становило чи не єдине масове джерело людських ресурсів для збройних формувань різних політичних режимів. Гіперболізація цього аспекту революції, на наш погляд, правомірна і з огляду на масштабність, якісність, радикалізм процесів, що мали місце на селі під час суспільно-політичних потрясінь початку ХХ століття. Водночас національний, демократичний та інші складники революції та громадянської війни носили локальніший характер, відображали інтереси чисельно менших страт постімперського російського соціуму.

Таке авторське трактування революції та громадянської війни корелюється з проектом, розробленим В. Даниловим стосовно селянської революції 1902 – 1922 рр. Його основні положення були оприлюднені Віктором Петровичем у листопаді 1991 р. у Колумбійському університеті, а 15 січня 1992 р. – на вченій раді Інституту російської історії РАН. Зміст ідей, запропонованих В. Даниловим, зводиться до ось чого. “Велика російська революція” (термін В. Данилова) за своєю сутністю була селянською, її упродовж 1902 – 1922 рр. здійснило селянство. Селянський рух початку ХХ ст. – глибинна основа всіх революційних трансформацій, що зазнала Росія у перші десятиріччя ХХ ст. Саме на тлі селянської революції розгорталася інша революція – соціальна, політична, враховуючи більшовицьку в жовтні 1917 р. Селянська революція, за логікою автора проекту, – захисна реакція “селянської Росії” на об’єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації.

Головне гасло та мета революції – “земля та право вільно господарювати на ній”. Вибір нижньої хронологічної межі (1902 р.) автор проекту вмотивовує тим, що повстання селян Харківщини та Полтавщини 1902 р. були принципово відмінними від тих, що відбулися перед цим. Насамперед масштабами, цілями, поведінкою селян. Новим у них став радикалізм селянських настроїв, вимог. Це свідчило, що на історичній сцені з’явився новий селянин – селянин доби революції з революційними гаслами ліквідації поміщицького землеволодіння та приватної власності на землю. Вибір верхньої межі (1922 р.) В. Данилов обґрунтовує тим, що у 1922 р. радянська влада поклала край селянському повстанству. Незважаючи на це, стверджує історик, селянська революція перемогла, оскільки у 1922 р. більшовики прийняли новий “Земельний кодекс”, в якому де-юре закріплювалася ліквідація поміщицької та приватної власності на землю, право селянина вільно господарювати на землі. Водночас така перемога – поразка, оскільки селянству не вдалося ствердити владу, яка б насправді відповідала його інтересам [140], [309]. У такий спосіб В. Данилов “велику російську революцію” розуміє як селянську, як самодостатній феномен із властивою йому логікою розвитку.

Враховуючи, що об’єктивно-наукові знання є альфою та омегою історичного дослідження, ми у дисертації застосовували загальноприйняті у сучасній українській історіографії принципи [276, 26 – 29] і методи [13, 17] наукового історичного пошуку.

Найважливішими серед перших є **принципи** багатовимірності, історизму, системності, об’єктивності, всебічності. Вони належать до загальноісторичних, тобто їх можна однаково застосовувати до опрацювання як історіографії, джерел, так і конкретної історичної проблеми.

Багатовимірність як принцип дослідження ми застосовували під час висвітлення аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля на тлі подій революції та громадянської війни на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у 1919 – 1920 рр. Завдяки цьому принципу стає

зрозумілою багаторівневність та комплексність революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. як соціокультурного, історичного явища, множинність локальних і загальних, постійних та перманентних факторів, що впливали не лише на розвиток революційних подій взагалі, так і аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля зокрема. Це дозволило нам відійти від трактування аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. у чорнобілому форматі, не зводити її лише до унормування поземельних відносин тощо.

Історизм дав нам можливість аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. розглянути, по-перше, у процесі виникнення, розвитку і змін; по-друге, у зв'язку з іншими явищами та умовами конкретної епохи, наприклад, соціально-економічною ситуацією, що мала місце на селі в окреслений період, настроями селян стосовно до неї; по-третє, на фоні конкретного досвіду історії, що сприяло виявленню безпосередніх результатів аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр.

Принцип системності широко застосовувався нами під час аналізу історіографії, історичної джерельної бази, оскільки дозволив врахувати здобутки істориків не лише України, а й інших країн. У такий спосіб ми забезпечили цілісність історіографічного аналізу проблеми, комплексне осмислення накопичених історичних знань про неї. Під час виявлення і характеристики історичної джерельної бази цей принцип сприяв тому, що ми, без гіперболізації інформаційного потенціалу окремих типів чи видів історичних джерел, опрацювали і залучили до дисертації широкий комплекс джерел, різноманітних за типологічно-видовими ознаками, інформативністю.

Об'єктивність як правило історичного та історіографічного дослідження, з одного боку, виявилася у тому, що ми добирали такі історіографічні джерела, які б максимально адекватно відображали функціонування історичної думки в усіх її компонентах, а з іншого – у виваженості оцінювання кожного історіографічного явища, у порівнянні

різних думок, точок зору, позицій щодо нього. Якщо мова йде про історичні джерела, то ми неупереджено їх аналізували, не “приписували” історичним джерелам того, про що вони “не розповідають”, помічали “інформаційні дрібниці” та нюанси. Це ж стосується і формування історичної джерельної бази: не замовчувалися документи, матеріали тощо, т. зв. “невигідні” (наприклад, про незаконні реквізиції військових за А. Денікіна), оскільки ми не “підтягували” об’єктивні реалії проведення аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. до однобічно-рафінованого висвітлення. Навпаки, у роботі ми зробили спробу осягнення проблеми крізь призму фактів, їхньої внутрішньої логіки, відійшовши від одномірного розуміння історії взагалі, поцінування окремих історичних фактів, подій, особистостей зокрема. У цьому сенсі своєрідним орієнтиром для нас була теза А. Епштейна стосовно того, що історик “не повинен ставати в позу прокурора чи адвоката. Він мусить досліджувати, щоб огидне не повторювалося, а добре утверджувалося” [219, 29].

Тісно з **принципами системності та об’єктивності** узгоджується **принцип усебічності**. Його дотримання забезпечило усесторонній, всебічний аналіз аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. з урахуванням внутрішніх та зовнішніх чинників впливу на неї, різних оцінок та ставлення до неї. Крім того, цей принцип дозволив нам говорити про аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. як про систему урядових заходів у таких її складниках, як землекористування/землеволодіння, агротехнології, агрономія, фінанси та кредит тощо.

Важливу роль у нашому дослідженні відіграв **принцип наступності**. Насамперед його застосування спонукало нас до продовження дискурсів попередніх поколінь істориків. Саме тому під час, наприклад, історіографічного аналізу проблеми ми не ігнорували напрацювання радянських дослідників, зарубіжних та білоемігрантських авторів, сучасних

істориків. У такий спосіб ми з'ясували, яким чином вони визначили напрями подальшого вивчення проблеми, зумовили появу й нашої дисертації.

Не менш важливим для дослідження аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. є **проблемний принцип**, що дозволив нам сформулювати аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. як власне науково-історичну проблему, виокремити її з загального контексту історії революції та громадянської війни, історії Білого руху Півдня Росії; відповідно осмислити концепції різних наукових шкіл і напрямів, що стосуються означеної проблематики; опрацювати, проаналізувати та залучити до дослідження потрібну історичну джерельну базу.

Серед **комплексу основних дослідницьких методів історичного пізнання** пріоритет у нашій дисертації належить діалектичному, антропологічному, аналітико-синтетичному, історико-генетичному, історико-порівняльному, історико-типологічному, історико-системному, історико-хронологічному та історико-ситуаційному, методу класифікації.

Послугуючись **діалектичним методом** ми виявили і дослідили взаємозв'язки і взаємозумовленість між аграрною політикою урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., реальними обставинами існування білих режимів, розгортанням подій революції та громадянської війни на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії у 1919 – 1920 рр., та суміжних із ними.

Антропологізм націлював на те, що центральною фігурою порушеної нами науково-історичної проблеми є діяльна соціальна особистість, із властивими їй ідеями та уявленнями, почуттями та суб'єктивним світом. У такому сенсі цей метод сприяв тому, що у дисертації розкрито розуміння аграрного питання, шляхів його вирішення на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії у 1919 – 1920 рр., науковцями, громадськими та політичними діячами, військовими, селянами. Акцентовано увагу на особистому розумінні сутності цієї проблеми А. Денікіним, П.

Врангелем; членами земельних комісій, що безпосередньо напрацьовували положення законодавства аграрної реформи та урядовцями, що втілювали його на практиці: В. Колокольцовим, О. Билимовичем, В. Челіщевим, Г. Глинкою, О. Кривошеїним та іншими.

Аналітико-синтетичний, або методи аналізу і синтезу, – універсальний метод формування цілісності історичних знань. Вдаючись до аналізу ми з'ясували стан сільського господарства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, соціально-майнову диференціацію селян, особливості землеволодіння/землекористування, що склалися упродовж 1917 – 1918 рр., та інші питання соціально-економічного та суспільно-політичного характеру напередодні наступу Добровольчої Армії на Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній. Крім того, виявили характерні риси та особливості реалізації аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. в цілому та окремих її компонентів. За допомогою синтезу реконструювали цілісну історичну картину стосовно витоків та власне напрацювання і змісту основних засад аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр.

Вивчення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичного розвитку, послідовне розкриття властивостей, функцій, змін аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. стало можливим завдяки **історико-генетичному методу**. Він дозволив віднайти нам смисл цього історичного явища в його еволюції, у процесі становлення, розвитку і зв'язку між подіями.

Розкриваючи сутність аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., ми застосовували **історико-порівняльний метод**: 1) під час вивчення особливостей історіописання. Наприклад, для зіставлення пострадянської української та російської історіографії з проблеми. Це дозволило розкрити спільні та відмінні погляди істориків на аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр.; 2) під час виявлення спільних та відмінних рис між аграрним законодавством А.

Денікіна, П. Врангеля та Гетьманату, Директорії УНР, Радянської України, країн Центрально-Східної та Південної Європи.

Історико-типологічний метод дозволив нам насамперед розкрити аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. як сукупність певних ситуацій та явищ у їхній цілісності та взаємозв'язку. Так, незважаючи на те, що ситуація на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, за А. Денікіна та П. Врангеля була різною, в обох урядах спостерігається спільна, типова тенденція до покращення стану сільського господарства як галузі економіки, добробуту селян.

Історико-хронологічний та історико-ситуаційний методи дозволили автору осмислити причини певних розходжень, відмінностей в темпах, напрямках, результативності проведення аграрної політики Особливою нарадою, Урядом Півдня Росії. Водночас вони дозволили аграрну реформу уряду П. Врангеля як локальне явище зіставити із загальними тенденціями вирішення аграрного питання на решті територій колишньої Російської імперії, непідконтрольних Російській Армії, у країнах Європи у 1917 – 1920 рр.

Під час опрацювання історичних джерел, історіографії ми застосовували **метод класифікації, джерелознавчу критику, герменевтику, структурний аналіз та “деконструкцію” джерела.**

Завдяки **методу класифікації** ми диференціювали не тільки залучені до дослідження джерела та літературу, але й наукові праці дослідників відповідних історіографічних періодів.

Інформативність залученої нами історичної джерельної бази, ступінь її достовірності ми з'ясовували, застосовуючи **джерелознавчу критику:** аналітичну та синтетичну [200, 38 – 39]. Завдяки першій ми осмислювали окремі джерела, добували окремі факти, а, застосовуючи другу, – комплекси джерел, отримуючи сукупності фактів.

Опираючись на підходи **герменевтики, структурного аналізу та “деконструкції” джерела** [634, 238 – 257], ми, по-перше, посилили

інформативність залученої до дисертації історичної джерельної бази; по-друге, відійшли від прямолінійного розуміння джерельної інформації стосовно аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр.; по-третє, відобразили уявлення і культурні мотивації учасників Білого руху Півдня Росії, селянства територій, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, у процесі їхньої взаємодії через тексти історичних джерел.

Ключовим для історичного дослідження історії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. є його **поняттєво-категоріальне забезпечення**, яке виконує важливі методологічно-пізнавальні функції [641, 92 – 93]. Стосовно до нашого дослідження, то передусім йдеться про “Білий рух”, “Білий рух Півдня Росії”, “уряди А. Денікіна, П. Врангеля”, “території, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії”, “аграрну політику”, “аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля”, “аграрне питання”.

“Білий рух” – антибільшовицький військово-політичний рух 1917 – 1920 рр., режим на території колишньої Російської імперії, до складу якого входили представники різних верств населення: насамперед опозиційно налаштовані до радянської влади військові, політичні та громадські діячі. Його учасники були об’єднані: а) військовою організованістю; б) патріотичним почуттям до російської державності; в) антибільшовицькими настроями. Свою назву отримав від більшовиків за подібністю до повстанського руху у Франції періоду революції другої половини XVIII ст. По суті, термін ужито некоректно, оскільки “білі французи” боролися за легітимну монархію, обравши білий колір королівського дому Бурбонів, а “білі” у 1917 – 1920 рр. не були ні монархістами, ні реставраторами. Однак ця назва узвичаїлася, а самі учасники цього руху надали їй іншого тлумачення: білий колір став символом чистоти їхніх устремлінь і прагнень, протиставленням класовій ненависті, червоному кольору крові. Білий рух 1917 – 1920 рр. зароджується у середовищі офіцерства як реакція на жовтневі події в Петрограді 1917 р. Упродовж усієї історії Білого руху саме офіцери

залишалися основним і стійким його компонентом. У Білому русі був представлений практично весь спектр політичних партій, опозиційно налаштованих до більшовиків: кадети, ліберали, меншовики і т.д. За територією поширення на теренах колишньої Російської імперії розрізняють: Білий рух Півночі (генерал Є. Міллер), Білий рух Північного Заходу (генерал М. Юденіч), Білий рух Сходу (адмірал О. Колчак), Білий рух Півдня (генерали А. Денікін, П. Врангель). З перемогами “білих” над “червоними” у різних регіонах поширення Білого руху він трансформувався у військово-політичні режими.

“Білий рух Півдня Росії” – зорганізований як антитеза більшовизму, на різних етапах розвитку очолюваний Л. Корніловим, М. Алексєєвим, А. Денікіним, П. Врангелем. У 1917 – 1920 рр. еволюціонував у військово-політичний рух, режим. На територіях, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, був представлений: 1) Збройними Силами Півдні Росії (далі – ЗСПР), згодом – Російською Армією; 2) системою законодавчої та виконавчої влади; 3) цивільною та військовою адміністрацією.

“Уряди А. Денікіна, П. Врангеля” – органи цивільної влади та управління спочатку при Головнокомандувачу ЗСПР генералові А. Денікіні, потім при Головнокомандувачу Російської Армії генералові П. Врангелі. У своїй історії зазнали певних змін. 30 серпня 1918 р. у Катеринодарі було створено **Особливу нараду** – уряд при Головнокомандувачу ЗСПР генералові А. Денікіні, вона проіснувала до 30 грудня 1919 р. Головою був генерал А. Драгомиров. 30 грудня 1919 р. генералом А. Денікіним створено **Уряд при Головнокомандувачі ЗСПР**, що проіснував до березня 1920 р. Голова – генерал О. Лукомський. **Південноросійський уряд** був створений у березні 1920 р. у Новоросійську, проіснував до 4 квітня 1920 р. **Уряд Півдня Росії** (врангелівський) був створений 6 серпня 1920 р. у Севастополі, припинив діяльність на початку листопада 1920 р. Голова – О. Кривошеїн.

“Території, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії” – частина Європейської Росії – Південь Росії – історико-етнографічний регіон,

що перебував під управлінням цивільних та військових властей Білого руху Півдня Росії: Область Війська Донського, Кубанська, Терська, Дагестанська області, Новоросійська, Харківська, Малоросійська (утворені відповідно до рішення Особливої наради від 20 серпня 1919 р.), Ставропільська, Чорноморська губернії.

“**Аграрна політика**” – складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина стосується таких визначальних питань у житті селянства, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насінневим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект стосується форм і методів співпраці органів влади і селянства.

“**Аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля**” – система заходів Особливої наради, Уряду Півдня Росії, що впливала на соціально-економічне становище на селі, суспільно-політичну активність селянства Півдня Росії у 1919 – 1920 рр. Соціально-економічними елементами аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля є: 1) земельна політика; 2) сільськогосподарська політика; 3) землеоблаштувальна політика; 4) агрокультурна та агрономічна; 5) лісна. Суспільно-політичними елементами аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля є: 1) підтримка цивільними органами влади білих форм громадсько-політичної самоорганізації селянства; 2) залучення селянської ініціативи до державного будівництва.

Інколи ототожнюють **аграрну** політику із **земельною**. На наш погляд, **земельна політика** – важливий складник аграрної, однак більше стосується умов сільськогосподарського виробництва, а не самого виробництва. Так само тотожними вважають **аграрне** і **земельне** питання. На нашу думку, вони співвідносяться між собою як **аграрна** і **земельна** політика, тобто **земельне питання** – складник **аграрного**, більше стосується форм власності

на землю, аніж виробничих відносин. **Аграрне питання** – питання про форми власності на землю, типи сільськогосподарських підприємств, закони розвитку сільського господарства.

Отже, запропоновані у дисертації принципи, методи, методологія та поняттєвий апарат зумовили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість отриманих результатів. Завдяки соціокультурному підходу аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. представлена в усій її багатовимірності як соціокультурного явища, з урахуванням макро- та мікрорівнів.

Розділ 2 Аграрне питання в програмних засадах Білого руху Півдня Росії в 1919 р.

2.1 Еволюція поглядів лідерів Білого руху Півдня Росії на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення. “Декларація генерала Денікіна з земельного питання”, її суспільно-політичний резонанс

Білий рух Півдня Росії, зорганізований Л. Корніловим як антибільшовицький військово-політичний рух 1917 – 1920 рр., до складу якого входили опозиційно налаштовані до радянської влади військові, політичні та громадські діячі, наріжним каменем своєї програми дій визначав боротьбу проти більшовиків, установлених ними порядків. Водночас аналіз програмних положень Білого руху Півдня Росії дозволяє стверджувати, що його лідери, учасники чільне місце серед засад програми “pro” відводили аграрному питанню.

Позиція Л. Корнілова була такою: держава власним коштом викупує у поміщиків та церкви їхні землі, безкоштовно наділяючи ними, разом із казенними, найменш землезабезпечених селян у повну власність; економічно потужні селяни, які бажали розширити власне землеволодіння, могли додатково придбати земельні угіддя за “справедливою ціною”; майоратні землі підлягали конфіскації без викупу повністю; за поміщиками, що особисто займалися сільським господарством, залишався достатній для цього максимум [439, 72].

У грудні 1917 – січні 1918 рр. відбулася своєрідна кодифікація аграрного питання у “Конституції генерала Л. Корнілова” (далі – “Конституція...”). В одинадцятому пункті цього документу зазначалося, що “складне аграрне питання має бути вирішене Установчими Зборами”. До остаточного розроблення Установчими Зборами аграрного питання і видання відповідних законів, – йшлося далі в “Конституції...”, – будь-які дії громадян із захоплення землі та реманенту визнавалися неприпустимими [341, 182].

Отже, засновник Білого руху Півдня Росії, як і лідери Центральної Ради, закликали селянство зачекати, не проводити самочинного вирішення аграрного питання.

Виникає цілком слушне, на наш погляд, запитання: чому Л. Корнілов не наважився у “Конституції...” відобразити власну позицію з аграрного питання як лідера та засновника Білого руху Півдня Росії, чому, якщо вірити спогадам М. Лембіча [341, 179] (офіцера штаба Л. Корнілова, укладача вищезазначеного основного закону), він пристав на пропозицію П. Мілюкова (одного з лідерів партії кадетів) залишити в такій редакції одинадцятий пункт. Швидше за все, це можна пояснити тим, що, будучи військовим, Л. Корнілов не вважав себе великим знавцем аграрного питання, а тому, усвідомлюючи всю його важливість та значущість, вирішив за краще зважити на думку П. Мілюкова – досвідченішого політика – стосовно такої делікатної справи як аграрне питання. По-друге, перед ним стояли завдання дещо іншого характеру: організація антибільшовицьких збройних сил на основі солдат та офіцерів колишньої царської армії. Через це питання внутрішньої політики були проблемами віддаленої перспективи. На цей час територій, на які поширювалася б влада Білого руху Півдня Росії і велося державне будівництво, не було, відповідно не існувало державного цивільного управління, була відсутня внутрішня політика тощо.

Зіставляючи ці дві позиції, стверджуємо, що погляди Л. Корнілова були набагато чіткішими та конкретнішими за представлений у “Конституції...” одинадцятий пункт; по-друге, зміст аграрної складової “Конституції...”, попри всю абстрактність формулювання, свідчив принаймні про те, що аграрне питання як проблема, яка потребувала вирішення, усвідомлювалося представниками Білого руху Півдня Росії; по-третє, розуміння білими лідерами аграрного питання відповідало ситуації, в якій перебував Білий рух Півдня Росії у цей час: велися постійні бойові дії, практично не відбувалося цивільного державного будівництва та управління;

сам Білий рух Півдня Росії перебував на стадії становлення та боротьби за самовиживання.

Успіхи добровольців на фронтах громадянської війни призвели до того, що станом на серпень 1918 р. Збройні Сили Півдня Росії значно зросли чисельно, контролювали Ставропілля та Чорноморську губернії тощо. Не стало Л. Корнілова – засновника, ідейного натхненника Білого руху Півдня Росії. Продовження боротьби проти більшовиків та інших супротивників вимагало людських ресурсів, певної ідеології боротьби і т. ін. Крім того, внутрішня логіка розвитку Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища зумовила появу “нових” проблем: тил, його облаштування, фінанси, управління підконтрольними територіями, вирішення нагальних соціально-економічних та суспільно-політичних питань, домінанта серед яких, з урахуванням соціальної стратиграфії населення, що опинилося у сфері впливу Білого руху Півдня Росії, належала аграрному. За таких обставин лідери та учасники Білого руху опинилися перед нелегкою дилемою: або використовувати вже накопичені варіанти рішень, застосовуючи їх до щораз нових ситуацій, або формувати раніше невідомі альтернативи.

Як переконує подальший розвиток подій, представники Білого руху Півдня Росії обрали медіацію – напрацювання раніше невідомих альтернатив для вирішення поточних питань різнопланового характеру. Так, зокрема, реагуючи на виклики часу і посталі проблеми, 30 серпня 1918 р. у Катеринодарі було створено Особливу нараду – уряд при Головнокомандувачу ЗСПР генералові А. Денікіні, яка проіснувала до 30 грудня 1919 р. Головою був генерал А. Драгомиров. Основні напрями діяльності та сфери компетенції цього уряду визначало “Тимчасове положення про управління територіями, що перебували під контролем Добровольчої Армії” (далі – “Тимчасове положення...”), затверджене А. Денікіним 2 лютого 1919 р.

Окремі пункти “Тимчасового положення...” стосувалися аграрного питання. Насамперед зазначалося: “Власність недоторкана. Примусове відчуження в державних або суспільних інтересах відбувається на законних підставах за справедливу винагороду” [416, 242]. У такий спосіб А. Денікін проголошував суто ліберальні ідеї, що давно стали апріорі для європейських країн і які торували собі шлях у Російській імперії на початку ХХ ст. По-друге, не йшлося лише про поміщицьку власність на землю, як стали це згодом приписувати Головнокомандувачу історики та опоненти, а про власність як інститут, систему правових відносин, згідно з П. Скоропадським, “фундамент культури та цивілізації”. По-третє, і у цьому ми погоджуємося з Ж. Цветковим, визнавалося державне втручання у поземельні відносини [564, 64]. По-четверте, ставився знак рівності між державними та суспільними інтересами. Таким чином визнавалося, що інтереси селянства – це є й інтереси держави. По-п’яте, “справедлива ціна”, на нашу думку, передбачала, що земля – об’єкт і суб’єкт ринкових відносин, її перерозподіл відбуватиметься на економічно обґрунтованих засадах.

Отже, констатуємо еволюцію аграрного складника у програмних положеннях Білого руху Півдня Росії від грудня 1917 р. (фактично від початку становлення Білого руху Півдня Росії), а також вищий рівень усвідомлення його представниками важливості аграрного питання порівняно з “Конституцією...”. У такому контексті наукове значення втрачає твердження авторів “Истории крестьянства СССР. История советского крестьянства” за редакцією В. Шерстобітова стосовного того, що “денікінці не мали чіткого уявлення про шляхи вирішення аграрного питання на початковому етапі просування вглиб українських територій” [264, 165]. Водночас зазначаємо, що еволюція “зупинилася” на рівні вичленування аграрного питання як проблеми з-поміж інших буденних або поточних питань життєдіяльності влади та соціуму. В “Тимчасовому положенні...” не йшлося про конкретний механізм реалізації аграрного питання на певних засадах. Тому активно до обговорення цієї проблеми долучилися політичні

сили, що входили до складу Білого руху Півдня Росії, а також громадські діячі.

Умовно серед політичних сил, що ідентифікували себе з Білим рухом Півдня Росії, та зробили найпомітніший внесок в його історію, можна виокремити три найпотужніші політичні утворення: Національний Центр, Рада Державного Об'єднання Росії, Союз Відродження Росії. Національний Центр представляв інтереси кадетів, прогресистів, промисловців; Союз Відродження Росії – ліві кадети, соціалістичні партії державницької орієнтації, діячі кооперації; Рада Державного Об'єднання Росії – колишні представники прогресивного блоку, члени Державної Думи [492]. Кожне з цих об'єднань мало відповідні програмні засади, лідерів, у різний спосіб брало участь у роботі Особливої наради, визначаючи тактику та стратегію діяльності уряду, активність/пасивність під час напрацювання тих чи інших законопроектів, їхнє змістове наповнення.

Восени 1918 – 1919 рр. найвпливовішим на урядові кола Білого руху Півдня Росії серед зазначених вище осередків партійно-політичного життя був Національний Центр. За спостереженнями Н. Думової, цей вплив визначали К. Соколов, М. Астров, В. Челіщев, В. Степанов та інші члени Національного Центру, що безпосередньо працювали в уряді А. Денікіна [214, 275 – 281]. Політики цього напрямку не лише дотримувалися, а й реалізовували на практиці принцип “не втручання”, покладаючись на Установчі Збори як своєрідну панацею. На нарадах Національного Центру було відхилено пропозиції М. Волкова, О. Червен-Водалі, які наполягали на тому, щоб якомога швидше розпочати конкретні кроки з розроблення аграрної програми. Навпаки, зокрема М. Астровим та П. Новгородцевим, обстоювалася теза “поспішності” таких заходів.

Інтереси правих політичних сил (октябристи, монархісти) уособлювала Рада Державного Об'єднання Росії, зорганізована в Києві. Однак упродовж 1918 – початку 1919 рр. ця організація не змогла настільки наблизитися до урядових кіл, як кадети, а тому практично не впливала і не брала участі у

роботі Особливої наради. Це ж стосується і Союзу Відродження Росії. Таким чином, можна констатувати, що упродовж 1918 – початку 1919 рр. діяльність Особливої наради перебувала під впливом ідей партії кадетів. Враховуючи їхню позицію щодо “передчасності” розроблення аграрної програми, фактично до 23 березня 1919 р. (дата оприлюднення “Декларації з земельного питання” А. Денікіна) уряд не просунувся ні на крок на шляху деталізації аграрного курсу у внутрішній політиці. Проурядові кола ігнорували цілком очевидні факти, про які, приміром, В. Шульгін писав ще у грудні 1918 р. “На мій погляд, – зазначав публіцист, – попри всю доблесть офіцерського складу Добровольчої Армії, одними офіцерами Росії не відновити. Сил не вистачить... Перемога можлива лише за підтримки селянства” [167, 35].

Така ситуація була “першою ластівкою”, що констатувала розбіжності між позиціями військових та політиків. Перші були реалістичніші у розумінні конкретних обставин, проблем, що підлягали вирішенню, однак вони не мали достатнього досвіду цивільного управління. Другі, маючи політичний досвід, не відчували “пульсу подій”, були більше теоретиками, аніж практиками. Згодом це призведе до розриву між тилом та армією, до того, що успіхи добровольців на фронтах перекресляться фактично бездіяльністю цивільної адміністрації на місцях.

За таких умов на окрему увагу заслуговує позиція А. Денікіна, який саме тоді став фактично одноосібним лідером Білого руху Півдня Росії, на якому лежала відповідальність не лише за воєнні операції, а й цивільні справи. Він прекрасно розумів, що вихід ЗСПР на широкий оперативний простір, продовження боротьби проти більшовиків, становлення елементів державної влади та управління для перемоги вимагає зусиль не лише військових, а й підтримки з боку населення. Останнє виявить бажання допомагати, коли переконається у привабливості нової влади, у тому, що вона соціально орієнтована: не лише обіцяє, а й виконує. Усвідомлюючи, що Особлива нарада зволікає з виробленням аграрної програми, А. Денікін особисто і наскільки це було можливо рішуче втручається у її діяльність. У

цьому зв'язку вважаємо за доцільне з'ясувати сутність не лише політичних поглядів Головнокомандувача в цілому, але й стосовно до аграрного питання зокрема.

Як зауважує Г. Іпполитов, ідейно-політичні погляди А. Денікіна остаточно сформувалися під час навчання в Академії Генерального штабу. Їхньою квінтесенцією став російський лібералізм без будь-якого партійного догматизму [259, 200]. У розумінні Головнокомандувача ЗСПР російський лібералізм – це конституційна монархія, радикальні реформи, мирні шляхи оновлення країни [193, 72]. Революцію він не сприйняв, для нього вона “хаос”, “озвірілий натовп” [193, 64], хоча визнавав, що революція – явище історичне. Попри це революційні події лише зміцнили у ньому внутрішні переконання стосовно того, що еволюція – оптимальніша за революцію, хоч і триваліша: “... Я йду шляхом еволюції, пам'ятаючи, що нові утопічні досліди викликали б у країні нові потрясіння та неминуче пришестя чорної реакції. Ця еволюція веде до об'єднання та порятунку країни, ліквідації старої побутової неправди, створення таких умов, за яких були б забезпечені життя, свобода і труд усіх громадян” [411]. Тому немає жодних підстав погодитися з твердженням О. Калашникової про те, що “Денікін пішов на повне відновлення поміщицького землеволодіння з примусовим відчуженням землі, отриманої селянами у результаті Жовтневої революції, та запровадження відробіткової повинності на користь поміщиків” [277, 52].

Водночас було б несправедливим вважати, що погляди Головнокомандувача як політика не зазнали трансформацій під впливом революції та громадянської війни [259]. Наприклад, у Ставрополі А. Денікін сформулював політичну програму Білого руху Півдня Росії з урахуванням ситуації станом на осінь 1918 р.: “Будьте ви праві чи ліві, але любіть нашу Батьківщину, що потерпає, допоможіть нам урятувати її... Чини Добровольчої Армії, на яких долею покладено тягар управління, не будуть ламати основного законодавства. Їхня роль – створити такі умови, за яких можна було б жити і очікувати, поки Всеросійські законодавчі установи –

розум і совість народу російського – спрямують його життя до світла та правди по новому руслу” [520].

Аналізуючи причини, які змусили селянство відвернутися від більшовиків, лідер Білого руху Півдня Росії безспідставно вважав, що у цьому насамперед була провина радянської влади. Зміцнившись на літо 1918 р. за рахунок села, більшовики усвідомили небезпеку, яка містилась у двох явищах селянського життя: 1) у надзвичайному зростанні інституту власника, що загрожувало відходом селянства від ідеалів комунізму; 2) у припиненні товарообміну між містом та селом, що неминуче призводило до голоду пролетаріату і червоної гвардії – єдиного, хоча і не цілком надійного підґрунтя її існування [189, 107]. Тому з першою небезпекою, яку, на думку радянських діячів, уособлювало середнє селянство – „куркульство”, більшовики боролися через насадження силою комітетів бідняків. Діяльність останніх, як відомо, носила так званий зрівняльний характер: грабувались економічно міцні господарства, а їхнє майно, худобу, продовольчі запаси розподіляли „порівну між селянською біднотою” [336; 367]. Друга небезпека ліквідовувалася ще радикальнішими заходами – за допомогою озброєних продзагонів, які йшли у село за „надлишками” [336; 358].

Продовольчу політику більшовиків в Новоросійській, Харківській та Малоросійській губерніях А. Денікін називає хижацькою. „Рада комісарів, – пише він, – у зв’язку з повною невдачею всіх ужитих нею заходів і через катастрофу, що насувалася, оголосила продовольчу диктатуру незадовго до приходу в район Добровольців” [191, 103]. Селянство відреагувало швидко і безкомпромісно: „Розправи із більшовицькою владою носили надзвичайно жорстокий характер” [191, 105].

Враховуючи такий радянський досвід комуністичного штурму села Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у 1918 – 1919 рр., у своїх мемуарах Головнокомандувач ЗСПР згадував, що в його розумінні майбутні інновації на селі, пов’язані із землевпорядкуванням, мали бути виваженими: по-перше, потрібно враховувати інтереси селянства,

забезпечуючи його інвентарем, зберігаючи принцип приватної власності та не порушуючи відносин землекористування і землеволодіння, що склалися під час революції; по-друге, необхідно забезпечити армію провіантом. Значну частину територій, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії навесні 1919 р., становили землеробські райони. Згідно з даними політвідділу 10 армії Південного фронту, валовий збір хлібів у регіоні становив 1285 млн. пуд., з яких 647 млн. – товарний хліб [611, 11 – 12]; по-третє, слід стабілізувати ситуацію в тилу ЗПСР, створивши належні умови для їхнього просування вглиб Росії [190, 84].

Особиста позиція Головнокомандувача стосовно “начал”, на яких мала б ґрунтуватися аграрна політика уряду, була викладена в “Декларації генерала Денікіна з земельного питання” (далі – “Декларація...”). Її текст готували М. Астров, М. Федоров, пропозиції вносив О. Кривошеїн. Однак аналіз неопублікованого проекту “Декларації...” дає підстави констатувати, що А. Денікін ретельно над ним “попрацював”, внісши суттєві корективи з урахуванням власного бачення проблеми, думок політиків, реальної ситуації у сфері землеволодіння/землекористування. Зміст документа було остаточно узгоджено генералом 23 березня 1919 р., до Особливої наради вона надійшла 24 березня 1919 р. Поява документа була своєчасною, враховуючи, що навесні 1919 р. територія, контрольована Добровольчою Армією, значно розширилася за рахунок Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, більшість населення яких становило селянство. У ньому було викладено стратегічну мету внутрішньої політики уряду – “державна користь Росії категорично вимагає відродження та піднесення сільського господарства” [176, 1]. Він не заперечував верховенства остаточного вирішення аграрного питання за законодавчими установами – виборними органами, однак вважав за доцільне повністю на них не покладатися, враховуючи, що “життя не чекає”, а країну потрібно вберегти від голоду, застосовуючи невідкладні заходи негайно [176, 1].

Для цього “Декларацією...” передбачалося вирішити такі завдання: 1) забезпечити інтереси трудового населення; 2) створити та зміцнити дрібні та середні селянські господарства за рахунок державного і поміщицького землеволодіння; 3) зберегти за власниками їхні права на землю. Для кожного регіону мав бути встановлений окремий розмір наділу, який залишався за колишніми власниками, визначався порядок переходу надлишків до рук малоземельних. Переходи могли відбуватися шляхом укладання добровільних угод або через примусове відчуження, однак обов’язково за плату. Земля за новими власниками закріплювалася у приватну власність; 4) відчуженню не підлягали землі козачі, надільні, ліси, угіддя високопродуктивних сільгосп підприємств і т. ін.; 5) всебічна підтримка як сільськогосподарської галузі, так і сільгоспвиробників шляхом кредитування, меліорації, постачання насінням, придбання живого і мертвого інвентаря тощо [176, 1 – 1зв.].

Насамкінець у “Декларації...” зазначалося, що негайно необхідно вжити заходів для полегшеного переходу землі до малоземельних селян і піднесення виробничої ефективності сільськогосподарської праці. Влада також зобов’язувалася підпорядковувати класові інтереси державним, не допускаючи помсти та класової ворожнечі на селі [176, 1зв.].

У неопублікованому варіанті “Декларації...” містився ще шостий пункт, внесений в якості пропозиції О. Кривошеїним. У ньому стосовно аграрного питання зазначалося таке: “Невідкладне розроблення заходів, мета яких – забезпечити життєві інтереси широких народних мас і швидке зростання виробничих сил країни. Для цього: а) у сфері аграрних завдань – вирішення земельної справи на засадах децентралізації та з урахуванням регіональної економічної специфіки; всіляка підтримка утворенню та швидкому розвитку дрібної приватної власності; скасування обмежень у праві розпоряджатися селянськими надільними землями; заохочення укладання добровільних угод про перехід землі селянам; створення мирових

комісій та примусове, за справедливий викуп, відчуження землі в усіх випадках, коли цього вимагає державний інтерес” [176, 3]

Як видно з опублікованого тексту “Декларації...”, А. Денікін урахував побажання О. Кривошеїна, щоправда, не виокремивши їх окремим положенням.

Контент-аналіз “Декларації...” дозволяє аргументовано говорити про те, що цей документ став якісно новим етапом в еволюції осмислення урядовими та проурядовими колами Білого руху Півдня Росії, особисто А. Денікіним, не лише сутності аграрної проблеми, а й засад, на яких можна було б її вирішити. Обставини розробки та прийняття “Декларації...” переконують, що білі лідери прагнули насамперед розширити соціальну базу Білого руху Півдня Росії, перетворивши його на серйозну антибільшовицьку силу, позбутися станової замкненості під час вирішення стратегічних завдань державного будівництва. Це є свідченням непростой внутрішньої еволюції Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища. Майбутнє оновленої російської державності нерозривно пов’язувалося із селянством, яке трактувалося не просто як податний стан, а як гарант існування майбутньої моделі держави, повноправний суб’єкт соціально-економічних, суспільно-політичних та інших відносин.

Селяноцентризм, проголошений у документі, свідчив і про нелегку трансформацію ідейно-політичних поглядів учасників антибільшовицького руху, про їхню відмову від монополії поміщицької власності на землю. У розумінні А. Денікіна, згідно з текстом “Декларації...”, аграрна політика – сукупність урядових заходів у сфері землекористування/землеволодіння, агрономії, агротехнологій, кредитування, забезпечення селянських господарств насінневими фондами та реманентом, мануфактурою. У такий спосіб демонструвався комплексний, системний підхід до вирішення аграрного питання. Фактично проголошувався і державний протекціонізм аграрному сектору економіки.

На наш погляд, позиція А. Денікіна, відображена у “Декларації...”, була цілком виправданою, відображала реальні тенденції, що відбулися в соціальній стратиграфії селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у роки революції та громадянської війни під впливом аграрних політик Центральної Ради, Гетьманату, радянської влади. Безпосереднє втручання Головнокомандувача у роботу Особливої наради – свідчення не стільки його диктаторських амбіцій, скільки далекоглядності як політика.

Ставка на середньозаможне і заможне селянство, підтримка малоземельного вмотивовувалася тим, що за роки революції та громадянської війни серед селянства посилилася майнова диференціація. Більшість селянських господарств, зокрема Півдня України, становили заможні. Згідно з радянськими офіційними даними, 36% від загальної чисельності селянських господарств південних регіонів краю становили середняцькі, а 22% – заможні. Останнім належало 50,8% усіх земель. Як і у Першій російській революції, селянство прагнуло до збагачення, відстоюючи принцип приватної власності. Тому аграрна політика, спрямована на соціалізацію/націоналізацію землі, викликала активний спротив з його боку, ставила крапку в існуванні політичної сили, що її реалізовувала. Що ж до загальної чисельності заможного і середньозаможного селянства, то вона становила 49% [422, 503].

Ураховуючи вищенаписане складно погодитися з тезою Г. Іпполітова про те, що зміст “Декларації...” не враховував реальностей громадянської війни, був написаний для “епохи, якої не існувало, яка пішла назавжди” [259, 368]. На наш погляд, не варто недооцінювати цей документ з аграрного питання, а тим більше говорити про його несвоечасність тощо. Аналіз настроїв селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній напередодні наступу Добровольчої Армії дозволяє говорити, що вони очікували “сильну владу, здатну навести лад, дати спокій, вирішити аграрне питання”. Тому втручання держави в селянські справи було на часі, й у

цьому можна лише по-доброму позаздрити А. Денікіну як людині, що чітко та ясно могла вловити “дух часу”. З іншого боку, не потрібно гіперболізувати значення для селян радянського “Декрету про землю”, як це робить Г. Іпполітов, адже він стосувався не всього селянства, а найменш потужного в економічному сенсі. У ньому абсолютно не йшлося про реформу на селі, а за отриману, до того ж у користування, а не у власність, землю селяни сплачували продрозверстку та виконували інші повинності, наприклад гужеву. Інша справа, що А. Денікін обрав бюрократичний шлях підготовки реформи, втративши цим самим ініціативу в її проведенні.

Привертає увагу ще один нюанс: у “Декларації...” не йдеться про Всеросійські Установчі Збори, а про “законодавчі установи, через які російський народ виявить свою волю” [176, 1]. Цей сюжет, поданий у преамбулі документу, є, на нашу думку, надзвичайно інформаційно насиченим. Насамперед він свідчить про те, що Всеросійські Установчі Збори перестали бути, і ми солідарні у цьому з В. Федюком, “своєрідним символом віри”, “джерелом законної влади” [551, 284]. Натомість принципи виборності загальнодержавного законодавчого органу, народовладдя, законності не ігнорувалися. Пояснення цьому вбачаємо у тому, що у складі Установчих Зборів, скликаних 5 січня 1918 р., були представлені більшовики та есери, проти яких велася боротьба білими силами. З іншого боку, в такий спосіб опосередковано визнавалася законність аграрної політики уряду А. Денікіна, легітимність нехай і тимчасових законодавчих актів в аграрній сфері.

Попри позитивні моменти “Декларації...”, окремі з її положень були суперечливими або не до кінця “виписаними”. Так, погоджуючись із В. Цветковим, констатуємо, що чітко не прописувалося розмежування між принципами примусового відчуження та добровільним продажем землі [564, 68]. Наприклад, у документі не визначалося, коли спливає термін укладання “добровільної угоди” про продаж землі, не роз’яснювалися критерії визначення “справедливої ціни”, за якою селяни мали викупувати землю

тощо. З іншого боку, відсутність чіткості та всеохоплюваності зумовлюється характером документу – “Декларація...”.

„Декларація...”, як і взагалі напрацювання засад аграрних нововведень, широко обговорювалася різними громадськими, політичними діячами та організаціями. Предметом дискусії був не лише зміст документу, а й доцільність/недоцільність його опублікування, можливі суспільно-політичні наслідки. Єдності думок з приводу “Декларації...” не було.

Погляди Головнокомандувача ЗСПР на принципи вирішення аграрного питання, відображені у “Декларації”, схвалив Верховний Головнокомандувач – адмірал О. Колчак (зверхність якого визнав А. Денікін). Свою позицію він висловив у телеграмі на ім'я А. Денікіна. У ній, зокрема, йшлося про те, що на селі варто проводити політику, спрямовану на налагодження конструктивних відносин між владою та селянством. Під цим адмірал мав на увазі такі заходи з боку уряду при ставці Головнокомандувача ЗСПР, які б не давали підстав говорити про відновлення білими поміщицького землеволодіння: по-перше, закріплення в приватну власність за селянами землі у розмірах, визначених із урахуванням регіональних особливостей; по-друге, ліквідація селянського малоземелля. „Росія буде квітучою і сильною, – писав О. Колчак, – коли багатомільйонне селянство буде удосталь забезпечене землею” [466]. Аналогічне він заявив і у розмові з кореспондентом „Зари России” [612].

Обговорення змісту „Декларації...” та окреслення можливих шляхів проведення аграрної реформи стало об'єктом уваги членів Київського товариства сільського господарства. Під час одного з його засідань промовці – Б. Панченко, О. Ярошевич, К. Воблий – схвалили ідею наділення селян землею за викуп за рахунок відчуження частини казенного і поміщицького землеволодіння. У своїх виступах доповідачі звернулися до аналізу таких питань, як вартість, за якою повинна продаватися земля, доцільність збереження поміщицького землеволодіння у дореволюційних межах тощо. Зокрема, О. Ярошевич обґрунтовано довів, що поміщицькі господарства

революцією перетворено на „пустелю”, тому їхнє збереження рівнозначне загибелі держави. К. Воблій аргументовано переконав аудиторію у тому, що вартість десятини землі, яка продаватиметься, не повинна перевищувати 6-7 тис. руб. Ця ціна, на його думку, була цілком справедливою з огляду на курс рубля на світовому ринку та купівельну спроможність селян, які пропонували за десятину до 15 тис. руб. [251]

Неоднозначно до основних положень „Декларації...” поставилися великі землевласники. Одні з них, захищаючи „дворянські гнізда”, різко негативно розкритикували зміст документу. Вони заснували власну організацію, яка мала „виробити практичні рекомендації щодо відновлення сільського господарства”. Їхня позиція стосовно терміновості та механізмів проведення аграрної реформи урядом А. Денікіна у чомусь схожа з кадетською – не поспішати [255]. Найбільшу стурбованість у них викликав принцип відчуження землі. Крім цієї, інших засад, проголошених у “Декларації...”, вони не помічали. Ми вважаємо, що насправді частина консервативно налаштованих великих землевласників демонструвала стану близорукість, нерозуміння сутності революційних подій, що розгорталися.

Їхню позицію підтримували Союз Відродження Росії та М. Родзянко (Голова Четвертої Державної Думи), які доводили, що А. Денікін занадто поспішає, оскільки вирішувати земельне питання мають право лише Всеросійські Установчі Збори. Так, у листі на ім'я Головнокомандувача М. Родзянко виклав міркування, в яких “застеріг Головнокомандувача від ризикованого кроку” – видання земельного закону одноосібною владою А. Денікіна. Він керувався тим, що, по-перше, територія, підконтрольна Добровольчій Армії, незначна, щоб видавати загальне земельне законодавство для всього “Государства Российского”, а частково, на його переконання, аграрне питання вирішувати неможливо; по-друге, він ставив під сумнів компетентність та легітимність Особливої наради у справі вирішення “найважливішого права кожного громадянина Російської держави

– права власності”; по-третє, аграрні інновації викличуть фінансові труднощі, негативно позначаться на іміджі Білого руху Півдня Росії серед союзницьких країн Європи [175, 21 – 21зв.].

Водночас ні М. Родзянко, ні Союз Відродження Росії, ні консервативно налаштовані великі землевласники не давали відповіді на запитання: як далі боротися проти більшовиків, без устаткованого тилу, залишаючи невирішеним таке актуальне для селян аграрне питання, без широкої соціальної бази та підтримки у населення.

Інші, наприклад, великі землевласники Харківщини, на своєму з’їзді під головуванням В. Любицького схвалили “Декларацію...”. Була прийнята резолюція з’їзду, в якій безпосередньо йшлося про те, що вони “готові пожертвувати своєю власністю, оскільки, доки селянська маса не буде задоволена землею, доти не буде спокою на Русі”. Харківські поміщики виявили достатньо високий рівень самосвідомості, вважаючи, що потрібно якомога швидше реалізувати відображені в “Декларації...” положення. Промовець Волковинський навіть запропонував гасло: “Селяни повинні отримати землю, а ми будувати Росію!” [242].

З погромною критикою “Декларації...” виступили більшовики. Її зміст підпорядковувався тезі про те, що білогвардійці – класові вороги, які прагнуть відновити царські порядки [185, 78]. Автори таких матеріалів розраховували насамперед на “свіжість” історичної пам’яті у населення про часи перебування під владою імперії Романових, а тому, враховуючи особливості людської психіки довше пам’ятати негаразди, саме на цьому і зосереджували увагу читачів. Вони акцентували на тому, що царський генерал А. Денікін прийшов грабувати селян [600, 15], що він представляє інтереси лише поміщиків [593, 223], у селян будуть відбирати землі й повертати поміщикам [599, 8], білогвардійці запроваджуватимуть на селі жандармські порядки, що панували за царя [603, 40], відновлять панщину [602, 1] тощо.

Такі міркування носили агітаційний характер. Вони засвідчували, що у разі реалізації положень „Декларації...”, радянська влада втратить підтримку серед селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній. Для більшовиків це було рівнозначно політичній та економічній загибелі. По-перше, не справджувалися плани щодо союзу робітничого класу та селянства у побудові світового майбутнього – комунізму. По-друге, промислові центри Росії – соціальна опора радянської влади – залишалися без вугілля Донбасу, хлібу селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній. Тому розгортання контрагітації з боку більшовиків стосовно намірів А. Денікіна, відображених у „Декларації...”, зайвий раз доводили конструктивність та своєчасність міркувань лідерів Білого руху Півдня Росії щодо засад вирішення аграрного питання

Запропоновані у „Декларації...” інновації викликали і міжнародний резонанс, зокрема зацікавленість Франції. За згодою Головнокомандувача та Особливої наради до Парижа відбула делегація на чолі з професором І. Дуссаном. Під час зустрічей у Яссах та Парижі з представниками правлячих кіл Антанти її члени з'ясували основні положення аграрної реформи. Наприклад, делегати акцентували увагу на тому, що вона спрямована на обмеження поміщицького та казенного землеволодіння і зміцнення індивідуальних селянських господарств, відповідає аналогічним тенденціям у Франції, Румунії, Чехословаччині, інших європейських країн [558]. Так, на зміст “Декларації” був схожий земельний закон, схвалений 16 червня 1919 р. польським сеймом. 1 статтею цього документу проголошувалося, що земельний устрій держави мав ґрунтуватися на міцних селянських господарствах. Уряд зобов'язувався вирішувати це завдання шляхом розподілу земельних угідь між безземельними та малоземельними селянами. Земельний фонд, що підлягав розподілу, формувався за рахунок таких категорій землі: 1) державних маєтків та тих, якими у свій час царат наділив чиновників і генералів; 2) що належали російським, австрійським та німецьким монархам і їхнім родинам; 3) які не були розподілені та належали

Селянському Банку; 4) церковних угідь; 5) маєтків, придбаних під час війни (Першої світової – С. Корновенко); 6) що будуть викуповуватися урядом Польщі. Відповідно до змісту реформи, не передбачалося, що уряд купуватиме землі у двох категоріях маєтностей: 1) що найбільше постраждали від війни; 2) в яких господарювання в силу тих чи інших причин не велося [442].

Однак найцікавішим є те, як до “Декларації...” поставилися власне ті, кому вона адресовувалося – селяни. Опрацьований нами різноплановий джерельний матеріал дозволяє з упевненістю констатувати, що серед селянства не було такого розходження у позиціях, як у політичних та громадських діячів. Агентура білих, повідомляючи про настрої селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, доповідала: “Ось нехай іде той Оніка (Денікін – С. Корновенко) та дає нам землю. Не даром, ми гроші заплатимо, як скажуть. Гроші є... Тільки, щоб земля назавжди була нашою... А то, що це таке, сьогодні по ліворуці дають, а завтра по контрліворуці отбирають. Коли дає Оніка землю так, як ми хочимо, то нехай робит, що хоче...” [168, 221]. Селянство Харківської та Полтавської губерній схвалило пропозиції А. Денікіна, відображені у “Декларації...”, висловилося за найшвидшу їхню реалізацію на практиці [166, 179, 192]. Селяни Київського повіту Київської губернії під час того, як їм роздавали віддруковані примірники “Декларації...”, заявляли: “От кого це? Як от Денікіна, то давайте, а як от кого другого, то не треба” [478, 80]. Подібною була ситуація в Одеській губернії [473, 233]. Своєрідним винятком, який лише підтверджує правило, була думка селян Луганщини. Вони, вслід за консервативно налаштованими політичними колами, вважали вирішення аграрного питання передчасним. На їхнє переконання, вирішити таке важливе питання мають тільки “Народні Збори” [164, 85]. У такому контексті, ще й з урахуванням широкомасштабних селянських збройних антибільшовицьких виступів, що мали місце у той час, сумнівною є теза Г. Селіна про те, що “переважна частина селян Криму, глибоко проникнута

ідеями більшовизму”, не сприйняла ідей А. Денікіна, відображених у “Декларації...” [139, 8]. Архаїстично звучить і судження В. Шапорди з приводу того, що “представники бідного селянства з самого початку вороже ставились до нового режиму і не очікували від нової влади нічого доброго” [615, 135].

Отже, аграрне питання для керівництва Білого руху Півдня Росії, як свідчать наведені вище матеріали, стало альфою й омегою їхньої внутрішньоекономічної політики. Вони небезпідставно вважали, повторюючи міркування П. Столипіна, що міцне селянство – опора держави: „Наша мета чітка і зрозуміла – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі у приватну власність” [410]. Суспільно-політичний резонанс від “Декларації...” підтверджує те, що аграрне питання було надзвичайно актуальним, поява цього документу – своєчасною, лідери Білого руху Півдня Росії, насамперед А. Денікін, були налаштовані на радикальне вирішення аграрної проблеми ліберальними шляхами. Зміст документу засвідчує його реалістичність, адекватність поглядам більшості селянства. Відображення у його змісті інтересів і великих землевласників, і дрібних та середніх дозволяє трактувати “Декларацію...” як акт соціального компромісу. Положення документу узгоджувалися з тогочасним європейським досвідом вирішення аграрного питання.

2.2 Розроблення основних положень аграрної реформи міжвідомчою земельною комісією та земельною комісією В. Колокольцова (березень – липень 1919 р.)

Подальше опрацювання денікінських ідей стосовно до реорганізації аграрного сектора економіки покладалося на відповідні земельні комісії, створені при Особливій нараді. До складу міжвідомчої комісії з земельного питання, організованої через два дні після оприлюднення “Декларації...”,

входили представники Національного Центру (т. зв. ліберали) та кооптовані згодом діячі Ради Державного Об'єднання Росії (т. зв. праві) [165, 2]. Серед восьми її членів – М. Астров, М. Чебишев (начальник Управління внутрішніх справ), М. Бернацький (начальник Управління фінансів), В. Челіщев (начальник Управління юстиції), В. Степанов (Державний контролер), С. Безобразов (управляючий діловодством Особливої наради), О. Кривошеїн, О. Наумов – перші п'ять представляли відповідно Національний Центр, решта – Раду Державного Об'єднання Росії [160, 223]. Метою міжвідомчої комісії із земельного питання було виконання “начал”, відображених у “Декларації...” від 24 березня 1919 р.

Вивчення історичних джерел дозволяє констатувати, що згадана вище комісія не виконала покладеної на неї місії. Замість конструктивної роботи з напрацювання основних засад аграрної реформи, її учасники вдалися до з'ясування міжособистісних стосунків на політичному ґрунті. Так, якщо М. Астров закликав до подальшого опрацювання положень, викладених А. Денікіним у “Декларації...”, вважаючи їх своєчасними та конче необхідними, то О. Кривошеїн дотримувався діаметрально протилежних поглядів. Він наполягав на тому, що зміст “Декларації...” – суцільна демагогія, що заплутує й без того складне аграрне питання [498, 278]. Про це ж писав і К. Кривошеїн у книзі про батька. Зокрема, він зазначав: “Під час безсистемного управління Півднем Денікіним Кривошеїн не підтримував пропозиції ... поспіхом закріпити за селянами захоплені ними землі... Оскільки демагогія реально не існуючої влади не буде сприйматися серйозно” [327, 242]. Фактично все звелось до демонстрації інтелектуальних здібностей членів міжвідомчої комісії з аграрного питання, а не вирішення конкретних соціально значущих проблем, насамперед аграрної. Безплідні дискусії тривали практично місяць – до 22 квітня 1919 р.

За таких обставин ініціатива у розробленні основних положень аграрної політики Особливої наради, квінтесенцію якої було викладено А. Денікіним у “Декларації...”, перейшла до створеної при Управлінні

землеробства і землевпорядкування (далі – УЗіЗ) Особливої наради земельної комісії на чолі з В. Колокольцовим. На першому засіданні 22 квітня 1919 р. відбулося її структурне оформлення. Вона складалася з трьох підкомісій, кожна з яких мала свої функції та повноваження. До її складу входило п'ятдесят осіб: вчені, представники великого та середнього землеволодіння, промисловці, селяни [456]. Вирішенням поземельних відносин, що склалися в результаті революції та громадянської війни, опікувалася ліквідаційна підкомісія на чолі з М. Нікітіним; аграрно-землевпорядна на чолі з П. Сокольніковим – розробленням загальної програми з вирішення аграрного питання; фінансова на чолі з М. Горемікіним – кредитним забезпеченням дрібного землеволодіння, що утворювалося на основі великого поміщицького [165, 2]. За підрахунками М. Мальта, після пленарного засідання 22 квітня і до кінця травня 1919 р. відбулося 17 засідань кожної з підкомісій. Предметом обговорення їх учасників були “заходи, спрямовані на покращення землекористування і забезпечення малоземельних землею, ліквідацію правопорушень, скоєних органами радянської влади, порядок фінансування майбутньої реформи” [361, 144].

Розуміючи складність аграрного питання, а також усвідомлюючи, що ефективно проведення аграрної реформи значною мірою залежатиме від належним чином підготовлених та компетентних кадрів, А. Денікін провів реорганізацію УЗіЗ. 10 червня 1919 р. Головнокомандувач ЗСПР затвердив “Тимчасове положення про Управління Землеробства і Землевпорядкування при Головнокомандувачу Збройними Силами Півдня Росії”. Цим документом визначалася структура УЗіЗу (складалося із семи відділів). Управління перетворювалося на “ключову фігуру” у розробленні основних положень аграрної політики уряду А. Денікіна та проведенні їх у життя. На всіх територіях, що перебували під управлінням Білого руху Півдня Росії, УЗіЗ проголошувалося монопольною інституцією. До сфери її повноважень належали: земельна та лісова справи; управління державним майном; покращення умов землеволодіння/землекористування; управління

сільськогосподарською промисловістю та сільськогосподарськими промислами. Розгалужений апарат УЗіЗу, створення якого передбачалося “Тимчасовим положенням про Управління Землеробства і Землевпорядкування при Головнокомандувачу Збройними Силами на Півдні Росії”, мав виконувати функції своєрідного посередника між центральними властями та населенням, вирішувати практично всі питання, що виникали під час проведення аграрної політики білогвардійського уряду А. Денікіна. Наприклад, функції “Землевпорядного відділу” безпосередньо стосувалися організації та проведення землевпорядних робіт у зв’язку з запровадженням аграрної реформи та переходом землі до малоземельних селян [160, 133, 326 – 328].

Вивчення тогочасних історичних джерел дозволяє стверджувати, що Особливою нарадою було вжито й конкретних кроків зі становлення апарату УЗіЗ на місцях. Зокрема, установи УЗіЗу було створено у Київському генерал-губернаторстві. Їхні повноваження з питань примусового відчуження земель великого поміщицького землеволодіння та наділення ними селян, потребуючих у збільшенні розмірів своїх угідь, поширювалися на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху на Півдні Росії. Очолював його Половцев [220]. У Полтавській губернії на чолі Управління стояв Б. Вуль ферт [339]. У кожному її повіті розпочали роботу уповноважені УЗіЗу – агрономи та канцеляристи з вищою освітою [245]. В Євпаторійському повіті уповноваженим УЗіЗу був Г. Маркевич [110, 9].

Зазначене вище дозволяє з упевненістю констатувати, що лідери Білого руху Півдня Росії, насамперед А. Денікін, по-перше, ґрунтовно підійшли до вирішення аграрного питання, усвідомлюючи всю його значущість; по-друге, вони переймалися не лише розробленням засад аграрної реформи, а й дієвим її запровадженням. Вони були зацікавлені у конкретному позитивному результаті, докладаючи для цього всіх можливих за умов революції та громадянської війни зусиль. Якщо вище військове керівництво Білого руху

Півдня Росії було налаштоване якомога швидше та результативніше провести аграрну реформу, реально оцінюючи як потенціал білих, так і позитив у разі успіху аграрної реформи, то цивільні (чиновники, наближені до уряду політичні кола) перебували у стадії ейфорії, смакуючи, як їм видавалося, таку близьку перемогу. Вони були цілком переконані, що поразка більшовиків неминуча. У зв'язку з цим не переймалися, як військові, аграрним питанням.

У цьому контексті привертає увагу та атмосфера, розклад сил, які склалися під час роботи земельної комісії на чолі з В. Колокольцовим. Аналіз опрацьованих нами історичних джерел дає підстави констатувати, що єдності думок серед членів цієї земельної комісії стосовно шляхів вирішення аграрного питання не було. Умовно у її складі можна виокремити три течії: перша – лівоесерівська, представники якої попри усе намагалися “відстояти досягнення революції”, тобто остаточно ліквідувати поміщицьке землеволодіння та законодавчо це затвердити; друга – права, консервативна. Її мета була контрверсійною до першої – зберегти поміщицьке землеволодіння, виграти час, повернутися до проблеми по завершенню революції та громадянської війни; третя – т. зв. “середня лінія”, члени якої намагалися неконтрольовану селянську ініціативу з перерозподілу землі спрямувати в річище державних інтересів, тобто уникнути протистояння між селянством та владою, досягти соціального якщо не миру, то компромісу [175, 17 – 18 зв.].

На наш погляд, робота цієї земельної комісії була б неконструктивною, якби не її голова – В. Колокольцов. Ставлення до цієї постаті серед її сучасників було неоднозначним. Так, особисті риси Василя Григоровича ще у 1918 р. позитивно поцінував П. Скоропадський: “...Колокольцов мені дуже подобався... свою справу він робив чесно... він, я вважаю, справді хотів принести користь народу, а не отримати оплески від тієї чи іншої партії. Був надзвичайно стійким у своїх переконаннях...” [510, 170]. Тогочасна біла преса подавала Василя Григоровича в образі політика, що прихильно ставився до ідеї максимального збереження великого поміщицького

землеволодіння, користувався підтримкою правих політичних партій [408]. Подібною була і думка стосовно В. Колокольцова у А. Денікіна, який зараховував голову земельної комісії до консерваторів, котрі дбають тільки про інтереси великих поміщиків [192, 222]. За спогадами Н. Савича, В. Колокольцов був земцем ліберальних поглядів, здібним організатором, людиною з власною думкою, він не боявся її висловлювати, на посаду голови земельної комісії його провели кадети [498, 276]. Сам В. Колокольцов неодноразово повторював, що він у “майбутньому бачить Україну, яка складається із міцних, дрібних селянських господарств, цукрова промисловість використовує селянські землі як плантації” [566, 9].

Крім того, голова земельної комісії мав солідний досвід роботи та конкретні результати в аграрній справі. Йому вдалося, очолюючи Вовчанське повітове земство на Харківщині, вивести повіт на друге місце в імперії за темпами розвитку освіти, культури, статків населення у 1910 – 1913 рр. За Гетьманату, в уряді Ф. Лизогуба, обіймав посаду міністра землеробства. Саме за його ініціативи були розроблені важливі для Української Держави нормативні документи в аграрній сфері [314].

Враховуючи ці та інші моменти, вважаємо, що генератором в діяльності земельної комісії упродовж 22 квітня – 12 липня 1919 р. виступив саме В. Колокольцов. Звинувачення на його адресу з боку лідерів Білого руху Півдня Росії є безпідставними. Навпаки, голові земельної комісії доводилося постійно маневрувати між течіями, що склалися в ній, і, як і за часів П. Скоропадського, не відхилятися ні в одну, ні в іншу сторону, дотримуючись, якщо це було можливим, “середньої лінії”.

Підтвердити таке наше судження може хоча б той факт, що за неповних чотири місяці земельній комісії під головуванням В. Колокольцова, на відміну від міжвідомчої комісії з земельного питання, вдалося розробити і представити на розгляд Головнокомандувачу, громадськості важливі законопроекти з аграрного питання. Також вважаємо за доцільне предметно зосередитися на інтерв'ю В. Колокольцова кореспонденту “Новой России”.

Воно є безпосереднім підтвердженням наведеної вище нашої позиції стосовно поглядів голови земельної комісії на аграрне питання та його ролі у розробленні денікінського аграрного законодавства.

Голова земельної комісії детально виклав принципи, на яких ґрунтувалася її робота, розкрив власне бачення основних положень майбутньої аграрної реформи та механізм її практичної реалізації. Так, зокрема, наріжним каменем майбутньої аграрної реформи, – говорив В. Колокольцов, – є збереження інституту приватної власності на землю, створення якомога більшої кількості дрібних одноосібних селянських господарств за рахунок парцеляції великого поміщицького, церковного, казенного, банківського землеволодіння. Дотримуючись ліберальних поглядів, голова земельної комісії був проти примусового відчуження, оскільки вбачав у цьому елемент насилля. Тому він вважав за доцільне акцент робити на добровільному переході відчужених від великого землеволодіння ділянок до селян упродовж двох років із моменту опублікування закону. Лише після двох років землі, що залишалися у поміщиків, але були відчуженими, примусово у них відбиралися не за ринковою, а фіксованою державними установами ціною. Посередниками у купівлі-продажу землі мали виступити банки. Крім того, наявність дворічного терміну зумовлювалася й об'єктивними факторами: насамперед дефіцитом землемірів, землемірних знарядь тощо.

В. Колокольцов також наголосив на тому, що не потрібно панікувати, як це роблять великі землевласники, через те, що зникнення поміщицьких господарств негативно позначиться на розвитку сільського господарства як галузі. Він переконував, що, по-перше, в одноосібних селянських господарствах достатньо потенціалу для швидкого підвищення рівня інтенсифікації, а, по-друге, уряд розробив програму з інтенсифікації одноосібних селянських господарств, складниками якої є кредитування, закупівля за кордоном сільськогосподарської техніки та реманенту, налагодження роботи прокатних станів тощо. Розміри додаткових угідь,

запевнив голова земельної комісії, визначено з урахуванням напрацювань під час проведення Столипінської аграрної реформи та змін, що відбулися за роки революції. Для Харківської губернії, приміром, визначалися дві норми розмірів, яких не могли перевищувати одноосібні селянські господарства, беручи до уваги регіональні відмінності повітів, 30 (для Старобельського, Ізюмського, Зміївського повітів) та 25 десятин (для решти повітів). Тобто, селянин Лебединського повіту, який володів 6 дес. землі, мав право докупити не більше 19 дес. [456].

Попри всі дискусії та суперечності, що мали місце під час розроблення основ аграрної реформи, офіційно 12 липня 1919 р. комісія В. Колокольцова завершила роботу. Її результати були відображені в “Положенні про відновлення прав власності на землю”, в “Тезах з питання фінансування земельної реформи” (далі – “Тези...”) та в “Земельному положенні”.

У фондах ДАРФу збереглося два варіанти “Положення про відновлення прав власності на землю”. Перший датований початком липня, другий – 12 липня 1919 р. “Положення про відновлення прав власності на землю” (перший варіант) складалося з семи пунктів. Їхній зміст зводився до такого: “1. Всі захоплені на підставі розпоряджень радянської влади або земельних комітетів землі, будівлі, худоба, сільськогосподарський реманент та машини тощо, кому б вони не належали, негайно повертаються законним власникам. 2. Ті, хто ігнорують цю вимогу, притягуються до відповідальності за законом воєнного часу, а нові спроби захоплення чужої власності припиняються рішучими заходами, включаючи застосування збройної сили. 3. Особи, що постраждали від самозахоплень, звертаються до органів адміністративної влади на місцях, вказують місцезнаходження майна на предмет отримання сприяння в його поверненні. 4. Всі земельні власники зобов’язані негайно використовувати свої угіддя за призначенням, докласти всіх зусиль до їхнього засіву. 5. Якщо немає можливості власними силами засіяти угіддя, власники зобов’язані здати їх в оренду, визначивши спільно з орендарями орендну плату. 6. За спекуляцію в оренді землі винні підлягають

покаранню грошовими штрафами або ув'язненням до шести місяців. 7. Особи, що постраждали від самозахоплень, звертаються з позовами про компенсацію до повітових ліквідаційних комісій” [175, 4].

Другий варіант “Положення про відновлення прав власності на землю” складався з вісімнадцяти пунктів. У них зазначалося, що з поступовим розширенням територій, на які поширюється влада Білого руху Півдня Росії, юридичним власникам земель повертаються: “1. Маєтки та землі, що навколо їх, всі забудовані ділянки. 2. Забудови. 3. Сади, городи, виноградники, землі, відведені під спеціальні культури. 4. Ліси, водоймища, осушені та зрошені землі. 5. Землі, засіяні травами. 6. Луки. 7. Польові землі, що не підлягають відчуженню. 8. Висококультурні господарства. Господарства пов'язані з заводським виробництвом... 9. Землі селянських спілок. Казенні та банківські землі. Церковні землі. Міські та земські землі. 10. Надільні землі, закріплені у приватну власність хутірські та відрубні землі. 11. Землі, якими користувалися як захопленими не більше двох посівних періодів. 12. Землі, ніким не захоплені. 13. Землі захоплені, однак які не використовуються, землі захоплені, але покинуті захоплениками. 14. Землі, що перебувають в експлуатації комун, комітетів та інших органів радянської влади. 15. Незручні для обробітку землі. 16. Площі під рибними господарствами. 17. Гірськозаводські угіддя. Решта самозахоплених земель переходить до місцевих органів відомства Землеробства і Землевпорядкування, котрі передають їх у користування селянам, що потребують землі, на умовах сплати власникам частини урожаю згідно з правилами на 1919 р. За власниками залишається право продати свою землю бажаним у розмірі, що не перевищує визначеного законом. Покупець вступає у право власності після збору урожаю” [175, 5 – 6].

Зміст обох документів суттєво різниться. Перший його варіант був радикальнішим у справі захисту інтересів поміщиків. Другий передбачав лояльніше ставлення до селянських самозахоплень. Водночас ні в першому,

ні в другому не було головного – легалізації селянських самозахоплень навіть за викуп.

“Тези з питань фінансування земельної реформи” містили тринадцять позицій, зміст яких визначав джерела та порядок фінансування земельної реформи. Насамперед передбачалося на територіях, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, відновити активні та пасивні операції Селянського Поземельного та Дворянського банків. Мало відбутися злиття цих двох фінансових установ в одну – Державний Земельний Банк, якому переходили баланси Селянського Поземельного та Дворянського банків. Усі фінансові операції Державний Земельний Банк до закінчення революції та громадянської війни повинен був проводити за готівку. По її завершенню він отримував право ще й випускати цінні папери, забезпечені золотом. За умов проведення аграрної реформи Державний Земельний Банк землю оцінював у паперових рублях, операції з купівлі-продажу землі проводилися за дійсною вартістю угідь. “Тези...” також передбачали широке залучення приватних капіталів до фінансування аграрної реформи та новоутворених дрібних одноосібних селянських господарств [175, 18 – 18 зв.].

Відповідно до “Земельного положення”, за поміщиками зберігалось від 300 до 500 дес. землі, з урахуванням регіональних особливостей. Надлишки підлягали відчуженню та продажу селянам. Однак першість у придбанні цих угідь належала не селянам, а культурним і заводським господарствам. Відчуженню не підлягали землі міст, земств, церков, монастирів, наукових і освітніх товариств. У свої права на “звільнених” білими українських територіях насамперед вступали казна, банки, міста, церкви, монастирі, колишні власники. На противагу їм, селяни могли купити відчужені землі лише через три роки після припинення громадянської війни [190, 84 – 85].

Контент-аналіз цих трьох документів переконує, що В. Колокольцову так і не вдалося подолати опір консервативно налаштованих великих землевласників. Його ліберальні сподівання на високий рівень усвідомлення поміщиками гостроти аграрного питання не виправдалися. Запропоновані

шляхи фінансування майбутньої аграрної реформи потребували серйозного доопрацювання. Вироблений земельною комісією В. Колокольцова проект аграрної реформи, попри всю декларативність пріоритетності інтересів селянства, двічі їх обмежував. Фактично він передбачав збереження великого поміщицького й державного землеволодіння, суперечив окресленій А. Денікіним меті аграрних змін, відображав інтереси правих сил, він абсолютно не враховував селянських настроїв, ставив під загрозу існування стабільності в тилу Збройних Сил Півдня Росії, подальше їхнє просування вглиб Росії, врешті-решт перемогу над більшовизмом.

“Земельне положення”, розроблене комісією під головуванням В. Колокольцова, було відхилене Головнокомандувачем ЗСПР, оскільки, на його думку, відображало інтереси правих сил, які намагалися зберегти поміщицьке землеволодіння у дореволюційних межах [190, 85]. Цілком слушною у цьому контексті є теза М. Маргулієса стосовно того, що праві елементи з оточення Головнокомандувача чинили шалений опір розробленню необхідної для селян аграрної реформи [363, 169]. Спротив був настільки потужним, що ні В. Колокольцов, ні навіть сам А. Денікін не змогли йому протистояти вповні, реалізуючи на практиці адекватні часові принципи землеволодіння/землекористування.

Найбільше обурення у А. Денікіна викликало “Положення про відновлення прав власності на землю”. На проекті першого варіанта документа, представленого на розсуд Головнокомандувача ЗСПР В. Колокольцовим, генерал у властивій для нього манері наклав лаконічну, однак промовисту резолюцію: “Для нової війни?” [175, 4] На проекті другого варіанта лідер залишив не менш промовисту від попередньої власноручну резолюцію (цит. мовою оригіналу для адекватного відтворення змісту резолюції): “Этот документ внесен в Ликвидационную комиссию Колокольцевым. Как видно, все это написано для успокоения нервов землевладельцев. Результатом этого документа, буде он получит огласку, будет возбуждение нервов с другой стороны. И все это после указания, лично

сделанного Главкомандующим. Отклонить.” [175, 6] Голова земельної комісії подав у відставку, яку А. Денікін прийняв, результати її роботи було анульовано.

У цьому зв'язку виникає слушне запитання: чому А. Денікін не відхилив відставку В. Колокольцова, він же міг її відхилити, зобов'язавши членів земельної комісії доопрацювати запропонований ними пакет документів? Адже, скажімо, ні М. Астров, ні О. Кривошеїн не зазнали подібного, не давши взагалі ніякого результату у справі вироблення положень аграрної реформи. Відповідь, вочевидь, криється не лише у змісті цих трьох законодавчих актів, а й у політичній площині, насамперед політичних інтригах, що мали місце у наближених до Особливої наради та й самого А. Денікіна колах.

Так, за спогадами очевидців тих подій, політикани з найближчого оточення Головнокомандувача ЗСПР скористалися непорозумінням, що виникло між ним та В. Колокольцовим, для усунення останнього, зважаючи на небажання Василя Григоровича бути рупором консервативних кіл у справі вирішення аграрної проблеми. Тоді йому стали навішувати жупели, пригадуючи перебування на посаді міністра землеробства в уряді Ф. Лизогуба. Це робилося спеціально, оскільки добре було відомо, що А. Денікін дуже негативно ставився до Гетьманату, вважаючи його маріонеткою німців – ворогів Росії [498, 276]. Був і ще один момент. Постать В. Колокольцова асоціювалася з Національним Центром, який, на думку Головнокомандувача ЗСПР, намагався поставити під свій контроль військових. Тому відставка голови земельної комісії була своєрідним “ходом у відповідь” на такі спроби Національного Центру. Таким чином, цілком слушним буде судження про те, що В. Колокольцов став жертвою інтриг.

Одними з перших на законопроект земельної комісії під головуванням В. Колокольцова відгукнулися представники правих сил, які делегували своїх членів для роботи у земельній комісії, Союз Земельних Власників, а також Рада Державного Об'єднання Росії. Зокрема, вони зазначали, що будь-які

інновації у сфері землеволодіння/землекористування неприпустимі. Свою позицію вони обґрунтовували тим, що аграрне питання на підконтрольних ЗСПР територіях не є нагальним, з його вирішенням можна зачекати. Відчуження ними вважалося радикальним заходом, яке все одно не дасть бажаних результатів [162, 14].

У доповідній записці на ім'я Голови Особливої наради А. Драгомирова діячі Союзу Земельних Власників висловили стурбованість стосовно окремих пунктів “Положення про відновлення прав власності на землю”. Насамперед тривогу у них викликало те, що у цьому документі, зміст якого і так був відверто пропоміщицьким, йшлося про те, що незначна частина селянських самозахоплень залишалася за селянами. У цьому вони вбачали порушення “самих основ законності” [169, 23 – 23 зв.]. Таке їхнє розуміння сутності аграрного питання абсолютно не відповідало революційним реальностям 1919 р. Ті, хто обстоював такі ідеї, були приречені на самознищення як соціальна верства. З іншого боку, потрібно віддати належне А. Денікіну, якому вистачало сил адекватно реагувати на подібні міркування.

Через два дні після офіційного завершення роботи земельної комісії під головуванням В. Колокольцова – 14 липня 1919 р. – Радою Державного Об'єднання Росії в Катеринодарі було прийнято резолюцію, зміст якої стосувався проекту аграрної реформи, підготовленого земельною комісією під головуванням В. Колокольцова. Її укладачі гостро розкритикували “огульний примусовий перерозподіл землі”. Таку оцінку принципу землезабезпечення потребуючими землі селянами вони пояснювали тим, що це “зумовить складні продовольчі наслідки для держави та економічно її знесилить, поставить у міжнародну залежність”. Водночас їм імпонував обумовлений в “Земельному положенні” пункт про дворічний термін добровільного укладання угод між экс- та новими власниками. Не відкидаючи в цілому ідеї вирішення аграрного питання Рада Державного Об'єднання Росії, наполягала на тому, щоб лише відновити дієвість Селянського Поземельного Банку, створити землемірну та землевпорядну комісії [175, 22 – 22 зв.]

У такий спосіб автори резолюції фактично виступали за обмеження реформи, а, по-друге, демонстрували вузьке розуміння сутності аграрного питання. Вони зводили його вирішення лише до змін у сфері землеволодіння/землекористування, відкидаючи інші складники: кредитування, інтенсифікацію сільського господарства як галузі, налагодження товарообміну між містом та селом тощо. По-третє, члени Ради Державного Об'єднання Росії такою своєю заявою суперечили власному постулату: на першому місці – державницькі інтереси. Адже обмеження реформи – обмеження інтересів селянства, саме з яким А. Денікін пов'язував майбуття постреволуційної російської державності.

На пакет законопроектів із аграрної реформи, розроблений земельною комісією під головуванням В. Колокольцова, відреагував і Тимчасовий Комітет, який надіслав тези на доповідь земельної комісії з аграрного питання. На відміну від зазначених вище відгуків, тези містили конкретні пропозиції з удосконалення “Земельного положення”. У них йшлося про доцільність втричі зменшити розміри наділів, що залишалися у власності великих землевласників. За “Земельним положенням”, за поміщиками зберігалось від 300 до 500 дес. землі, враховуючи регіональну специфіку. Автори тез пропонували скоротити їх до 100 – 150 дес. Також автори тез наполягали на тому, щоб відчуженню підлягали і землі цукрозаводів, однак за спеціально виробленими правилами, а на вирощуванні цукрового буряка стали спеціалізовуватися одноосібні селянські господарства, укладаючи з цукровими заводами відповідні угоди. Це ж стосувалося й угідь, відведених під потреби гуралень, крохмальних та інших підприємств. Крім того, тези містили вимогу скоротити підготовчий термін до реформи, якомога пришвидшити і підготовку, і проведення аграрної реформи [173, 1зв. – 2.].

Науковий інтерес викликає записка професора Харківського університету М. Соболева, в якій він виклав авторське бачення позитивних сторін та прогалин аграрного законопроекту, розробленого земельною комісією В. Колокольцова. Насамперед вчений виступив категорично проти

дворічного терміну добровільного укладання угод між поміщиками та селянами, як передбачалося “Земельним положенням”. З іншого боку, він не заперечував, що купівля-продаж землі не повинна містити конфронтації між поміщиками та селянами. Система наділення селян землею, на його переконання, повинна контролюватися державою. Він спростував пункт “Земельного положення”, за яким парцеляції не підлягали землі цукрових заводів та інших підприємств. У такий спосіб, за підрахунками М. Соболева, селяни не доотримали б 16,4 млн. дес. Як і Тимчасовий Комітет, професор Харківського університету висловився за зменшення розмірів угідь, що залишалися за великими землевласниками на користь збільшення – до 40 дес. – селянського землеволодіння. Водночас він підтримав ідею, відображену в “Тезах з питань фінансування земельної реформи”, про те, що Селянський Поземельний Банк мав проводити купівлю-продаж землі за готівку. У такий спосіб, зазначав М. Соболев, “державна вилучить із обігу декілька мільярдів паперових грошей, створивши сприятливі умови для майбутньої грошової реформи” [152, 1 – 2 зв.].

Подібного змісту було звернення до В. Колокольцова професора А. Лебедева (голова Управління торгівлі та промисловості). Воно стосувалося різних моментів багатоаспектного аграрного питання. Його автор, критикуючи, пропонував доволі конструктивні зміни до “Земельного положення”. Насамперед його пропозиції стосувалися тих пунктів “Земельного положення”, якими визначалися розміри та категорії невідчужуваних угідь. А. Лебедев вважав, що поміщикам достатньо буде 75 – 200 дес., з урахуванням регіональних особливостей, щоб, господарюючи, не бідувати. Натомість це дозволить збільшити розміри відчужуваних земель, наприклад, для Полтавської та Катеринославської губерній відповідно на 153 тис. дес. та 274 тис. дес. У цілому ж по Європейській Росії – на 10 млн. дес., або на 40% від того, що міститься у “Земельному положенні”. Як і Тимчасовий Комітет та М. Соболев, А. Лебедев обґрунтовував доцільність парцеляції угідь сільськогосподарських підприємств, лісів, правильність

ставки уряду на розвиток високотоварних одноосібних селянських господарств. У зверненні також лунав заклик не зволікати як із остаточним виробленням аграрного законодавства, так і з проведенням самої реформи [150, 46 – 55].

Робота земельної комісії В. Колокольцова, сутність і завдання аграрної політики Особливої наради, аналіз попередніх спроб реформування на селі – ці та інші питання порушував у своїх виступах і публікаціях професор О. Ярошевич. Він неодноразово наголошував на велетенському потенціалі селянства, який, на його думку, через виважену й продуману аграрну політику уряд А. Денікіна зможе використати на підтримку Білого руху Півдня Росії. Саме цим зумовлена гостра критика науковцем зволікання властей у розробленні украй необхідної аграрної реформи, В. Колокольцова як виразника інтересів великих землевласників, що більше переймався збереженням поміщицького землеволодіння, ніж його відчуженням. Учений доводив, що опорою білої влади повинні стати не поміщики, а економічно сильне селянство [637]. Зіставивши польський проект аграрної реформи та законопроект В. Колокольцова, він указав на те, що Особливій нараді потрібно взяти досвід Польщі за приклад, зокрема, у рішучості суттєвого обмеження великого землеволодіння на користь без- та малоземельних селян. Як і В. Плетньов, О. Ярошевич був прихильником інтенсифікації сільського господарства. Вважав за необхідне піднімати культурний, агротехнічний, економічний рівень села. Без цього, на його думку, державність, яку намагалися будувати представники Білого Руху Півдня Росії, приречена на невдачу [640]. Він наполягав на тому, що влада повинна тісніше співпрацювати із селянством, уважніше прислухатися до його настроїв, враховувати їх у внутрішньоекономічній політиці. Як і його колеги, закликав не зволікати не лише із розробленням, а й із реалізацією аграрної реформи [636].

Уповноважений від УЗіЗу в Катеринославській губернії Б. Вульферт у “Короткій записці з аграрного питання” зауважував, що “Земельне

положення”, розроблене земельною комісією під головуванням В. Колокольцова – “компроміс між політичними та економічними складниками аграрного питання”. Він закликав і селян, і поміщиків бути толерантними один до одного, дотримуватися соціальної злагоди, безконфліктного вирішення спірних питань через мирові комісії [571, 19 – 20].

Отже, в обговоренні аграрного законопроекту, розробленого земельною комісією В. Колокольцова, активну участь взяли політики, громадські організації, чиновники та вчені. Спільним у їхніх оцінках була критика пакету аграрних законів. Відмінним – напрямок критичних міркувань та остаточний вердикт. Політики та громадські організації звинувачували аграрний законопроект, розроблений земельною комісією під головуванням В. Колокольцова, у надмірному, як їм здавалося, радикалізмі. Вони здебільшого радили обмежити вирішення аграрного питання напівзаходами або взагалі не проводити жодних. У їхніх міркуваннях було більше політики та станової близорукості, аніж конструктивності думки. Чиновники та вчені виявляли навпаки більше турботи про ефективне вирішення аграрної проблеми. Їхні критичні рекомендації доповнювалися конструктивними пропозиціями стосовно удосконалення аграрного законопроекту, розробленого земельною комісією В. Колокольцова. Вони, навпаки, закидали В. Колокольцову, як їм здавалося, його пропоміщицьку налаштованість. На їхню думку, необхідно було йти на більш серйозні поступки селянству в сфері землеволодіння/землекористування, інтенсифікації та фінансування аграрного сектора економіки, інтенсивніше доопрацьовувати та втілювати на практиці програмні засади з аграрної політики. Ми цілком солідарні з тезою В. Мякотіна стосовно того, що всі учасники дискусії визнавали, що аграрне питання необхідно вирішувати, однак демонстрували різні принципи та підходи стосовно того, в який спосіб це робити, по-своєму оцінювали ініціативи уряду стосовно аграрної проблеми [380, 90 – 91].

Таким чином, в липні 1919 р. земельна комісія під головуванням В. Колокольцова завершила розроблення засад аграрної реформи уряду А. Денікіна. Цей етап у становленні аграрного законодавства не можна оцінювати однозначно. На перший погляд, “віз залишався на місці”: Головнокомандувач ЗСПР наклав “вето” на представлений йому пакет документів. З іншого боку, порівняно з діяльністю міжвідомчої комісії з земельного питання, були конкретні результати – “Положення про відновлення прав власності на землю”, “Тези з питання фінансування земельної реформи”, “Земельне положення”. Від слів нарешті перейшли до справи, принаймні стало зрозумілим, що “сліпе” копіювання попереднього досвіду не виправдане, що аграрне питання – динамічне, вимагає постійної роботи з удосконалення ідей та механізмів стосовно його вирішення. По-третє, дедалі відчутнішим ставав розрив між військовими та політиками Білого руху Півдня Росії. Постійні суперечки та дискусії не були конструктивними, нагадували швидше політиканство, аніж дієву участь партій у розв’язанні нагальних соціально-економічних та суспільно-політичних питань. Фактично А. Денікін дедалі ізолювався, не маючи однодумців для реалізації власних, адекватних часові намірів. Самотужки було занадто складно, якщо взагалі реально, змінити інертність консервативного мислення більшості його оточення.

2.3 Напрацювання земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева (липень – листопад 1919 р.), неурядові аграрні ініціативи грудня 1919 – березня 1920 рр.

Преса, громадськість по-різному поставилися до відставки В. Колокольцова та подальшого розвитку подій. Поширювалися різноманітні чутки, які лише підігрівали інтерес публіки до розроблення основних положень аграрної реформи. Під час обговорення різних кандидатур на

посаду голови земельної комісії нового скликання члени Особливої наради, А. Денікін зупинилися на двох особах – О. Билимовичі та В. Челіщеві як співголовах. Зауважимо, що радянські історики припускалися помилки, стверджуючи, що неприйняття великими землевласниками “Декларації” стало причиною створення земельної комісії, яку очолили О. Билимович та В. Челіщев [255, 139]. Насправді причина полягала в іншому: А. Денікін (ми вже про це писали вище) розцінив проект В. Колокольцова як занадто консервативний, такий, що потребує серйозного доопрацювання з більшим урахуванням економічних інтересів селян, зокрема, потреб у землі. О. Билимович до свого призначення обіймав в уряді посаду начальника УЗіЗу, В. Челіщев – начальника Управління юстиції, належав до партії кадетів. Діяльність очолюваної ними комісії ознаменувала черговий етап у розробленні основ аграрної реформи за А. Денікіна, що тривав упродовж липня – листопада 1919 р.

Її склад зазнав перетурбацій. До неї було кооптовано М. Ковалевського (голова аграрно-землевпорядної комісії), М. Челінцева (вчений-аграрник, професор Харківського університету), А. Лебедева (начальник Управління торгівлі та промисловості), В. Носовича (новопризначений начальник Управління внутрішніх справ) [154, 2 – 7].

Огляд тогочасної періодики дозволяє стверджувати, що для широкої громадськості неабиякий інтерес являла фігура О. Билимовича – університетського, громадського діяча, співробітника “Киевлянина”, представника правого табору політичних сил, до якого, як вважали кореспонденти газет, що виходили на територіях, які перебували під владою Білого руху Півдня Росії, належав і В. Колокольцов [389]. У зв’язку із цим висловлювалися припущення, які можна об’єднати у дві групи: перша – О. Билимович продовжить політику свого попередника; друга – відійде від вузьких станових інтересів великих землевласників і запропонує інший варіант реформи [638].

Новопризначене керівництво земельної комісії активно співпрацювало з представниками періодичної преси, викладаючи своє розуміння завдань, що перед ними стояли, основний зміст запланованих аграрних нововведень, залучало до співпраці інтелігенцію. Порівняно з роботою земельної комісії В. Колокольцова, діяльність земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева мала більш відкритий, можна сказати публічний характер. Так, наприклад, В. Челіщев у інтерв'ю кореспонденту “Киевской жизни” чітко окреслив ті моменти, що, на його думку, повинні міститися в доопрацьованому “Земельному положенні”, а також визначив його призначення. Передусім, на переконання співголови земельної комісії, повинно бути однозначно вирішено, яка кількість землі та якої категорії підлягає відчуженню. По-друге, яка кількість землі та якої категорії не відчужується. По-третє, порядок переходу угідь від екс- до нових власників [225]. Дійсно, якщо проаналізувати “Земельне положення”, розроблене земельною комісією на чолі з В. Колокольцовим, то стане очевидним, що саме наведені вище пункти були його слабкими місцями, які не дозволяли повною мірою розгорнути реалізацію аграрної реформи.

Були оприлюднені й інші моменти, пов'язані зі змінами в аграрному секторі. Так, зокрема, керівництво земельної комісії в оновленому складі в основу аграрної реформи планувало покласти, як і за В. Колокольцова, принцип добровільного переходу землі від попередніх до нових власників. В. Челіщев також розкрив джерело фінансування реформи. Ним, як це і передбачалося “Тезами...”, розробленими земельною комісією під головуванням В. Колокольцова, мав стати Державний Земельний Банк, утворений за рахунок злиття Селянського і Дворянського банків. Однак новопризначеними співголовами земельної комісії на нього покладалися функції, дещо відмінні від тих, що містилися в “Тезах...”: 1) оцінювання землі, яка підлягала купівлі-продажу; 2) розподіл угідь, що внаслідок добровільного чи примусового відчуження перейдуть до банківського

земельного фонду; 3) визначення максимального та мінімального розмірів ділянок, які могли придбати селяни у банка.

Згідно з проектом О. Билимовича – В. Челіщева, селяни могли купувати землі, які в результаті відчуження переходили до створеного з них державного земельного фонду [579, 84 – 85]. Такий фонд створювався і при Державному Земельному Банку: ліси, луки, орні землі, малоземельні та непридатні для обробітки угіддя тощо. У зв'язку із цим ще однією функцією банку було вироблення механізму їхнього розподілу. Його керівництво запропонувало таку схему. Не всі землі, що складали банківський земельний фонд, підлягали терміновій парцеляції. Так, наприклад, ліси переходили до Міністерства землеробства як установи, здатної раціонально вести лісне господарство. Частина угідь фонду привласнювала держава, яка брала на себе зобов'язання шляхом меліорації, агрономії перетворити їх на культурні, а лише після цього продавати. Решта призначалася на продаж селянам, бажаним її придбати. Отже, свої функції у розподілі земельного фонду банк вбачав у тому, щоб визначити угіддя, котрі підлягали/не підлягали парцеляції [26].

Оскільки банк здійснював продаж землі селянам, то до його компетенції входило і визначення максимальних площ, які могли купити селяни. Так, для Полтавщини, Харківщини та Київщини вони обмежувалися у 6-8 дес. Свою позицію банкіри обґрунтовували тим, що: 1) якщо зменшити цей максимум, то відбудеться механічне дрібнення банківського земельного фонду на ділянки, розміри котрих не дозволять створити самостійних селянських господарств; 2) якщо збільшити цей максимум, то значна частина потенційних селянин-покупців через відсутність вільних для купівлі угідь позбавиться можливості облаштувати власне господарство, тоді як ті, хто придбав, будуть мати надлишок [26].

Таким чином, Державному Земельному Банку відводилася важлива роль у проведенні реформи, розробленої земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева, проект якої підписав А. Денікін. Він мав оцінювати землю, що

підлягала продажу; розподіляти на парцелярні/непарцелярні угіддя, що складали земельний фонд банку; визначати максимальні/мінімальні розміри ділянок, які могли купити селяни.

Цікаво, що, як за П. Скоропадського, так і за А. Денікіна посаду керуючого банком обіймав Р. Будберг. Представники Гетьманату, як і Білого руху Півдня Росії, відводили Державному Земельному Банку важливе місце у проведенні аграрної реформи. 23 серпня 1918 р. (за іншими даними, 16 липня 1918 р. [506]) було затверджено статут Державного Земельного банку, а його діяльність розпочалася 1 вересня 1918 р. [84]. Згідно зі змістом цього документа, він мав виконувати основне завдання – створювати міцні дрібні селянські господарства, надавати їм усіляку підтримку в підвищенні їхньої продуктивності праці. З цією метою банком надавалися позички терміном від 14 до 66,5 років [507]. Банк за свої кошти купував землі, здійснював їхню парцеляцію, продаж. Ціноутворенням ділянок займалася спеціальна комісія, операції купівлі-продажу регулювалися Радою банку та затверджувалися міністром фінансів за згоди міністерства земельних справ. До компетенції банку належали наступні питання: перевірка та оцінка висновків у справах купівлі, використання та ліквідація маєтків; визначення форм правління землями, що належать банку [199].

Незважаючи на низку спільних моментів (підтримка міцних одноосібних господарств, їхнє кредитування), що мали місце в діяльності обох банків, існували й серйозні відмінності: 1) за П. Скоропадського банк сам створював свій земельний фонд шляхом купівлі землі в необмеженій кількості, а за А. Денікіна – оцінював, розподіляв, продавав ті угіддя, що внаслідок відчуження переходили до банківського земельного фонду; 2) за Гетьмана банк лише перевіряв висновки у справах купівлі, а за Головнокомандувача – розробив методику оцінювання, сам її здійснював; 3) ціноутворення, що здійснював банк за А. Денікіна, було більше позбавлене бюрократизму, ніж за П. Скоропадського. Це дозволяє стверджувати, що урядовці Особливої наради, врахувавши уроки Гетьманату, значно

розширили коло компетенції банку, намагаючись якомога більше пристосувати їх до потреб реальності.

Одним із актуальних питань, що активно обговорювалося членами Особливої наради, пресою, громадськістю, була проблема методів оцінювання угідь, відчужених у великих землевласників, що підлягали продажу селянам. До революції застосовувалися різні підходи, сутність котрих зводилася до визначення чистої прибутковості десятини за 3-5 років, котра капіталізовувалася в певний відсоток. Проведені таким чином підрахунки корелювалися регіональними ринковими цінами на землю. Однак за умов, що склалися в аграрному секторі на територіях Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії в 1919 р., такий підхід нереально було застосувати. З іншого боку, без оцінювання землі унеможлиблювалися як її продаж, так і проведення власне аграрної реформи.

Члени підкомітету земельної комісії виступали за активне надання селянам кредитів, щоб ті могли купувати додаткові площі землі, насамперед ішлося про іпотечний кредит. Передбачалося, що його запровадження, по-перше, розширить коло потенційних покупців, по-друге, певною мірою сприятиме відновленню кредитно-фінансової системи. До обговорення було запропоновано три варіанти: 1) випуск кредитних білетів у паперовій валюті; 2) випуск кредитних білетів у золотій валюті; 3) випуск кредитних білетів у хлібній валюті [9]. Під час дискусії щодо цих пропозицій було проаналізовано їхні слабкі та сильні сторони, можливі позитивні та негативні наслідки від їхнього запровадження. Так, наприклад, було відзначено нереалістичність першого варіанта, оскільки знецінення рубля відбулося більше, ніж у понад 20 разів, а тому потрібно було б на колосальну суму випустити кредитні білети, що значно ускладнювало їхнє розміщення на внутрішньому валютному ринку. До того ж, курс цих білетів був би незначним, що могло лише посилити інфляцію на внутрішньому і, можливо, на зовнішньому валютному ринках. Економічно доцільнішим був другий

варіант у зв'язку з тим, що випуск кредитних білетів у золотій валюті за умов її стабільності, позбавлений недоліків, властивих кредитним білетам, випущеним у паперовій валюті. Однак, з іншого боку, така емісія була б доцільною, якби ці кредитні білети були розміщені на закордонних ринках. Цілком зрозуміло, що як перший, так і другий варіанти дали б бажаний позитивний ефект за умов мирного часу, коли функціонує налагоджена фінансова система, крос-курсіві коливання незначні. Натомість, реальності революції та громадянської війни 1919 р. була іншою. Через це учасники обговорення висловилися за відмову від двох цих варіантів.

Щоправда, дебати на цьому не припинилися. Так, зокрема, О. Анциферов висловився за реалізацію третього варіанта, за яким критерієм цінності пропонувалося обрати вагову одиницю хліба: пуд жита або пуд пшениці. У такий спосіб вартість землі визначалася б середньою прибутковістю, яка обраховувалася в пудах зерна. Передбачалося, що вона капіталізується у відповідних пропорціях за такою схемою. Чистий прибуток перемножувався при капіталізації з 4 % на 25, із 5 % на 20, із 6 % на 16 2/3 тощо. У результаті, згідно з підрахунками, на думку учасників обговорення, досягався той же результат, така ж вартість, що й до революції. Іншими словами, за цим варіантом десятина землі оцінювалася у 400/500/600 “пудів пшениці”. Відповідно до цього, випускалися кредитні білети вартістю 100/1000/10000 “пудів пшениці”, що давали прибутку в 5/50/500 пудів. Власники цих паперів через Державний Земельний Банк отримували гонорар або натурою, або грошима за ринковою ціною хліба на момент виплати. Покупець землі, який звертався до банку за іпотечним кредитом, також сплачував свої борги в натурі або грошима [9].

На наш погляд, цей варіант був кращим за два попередні. Однак, його застосування могло б зумовити негативні наслідки. По-перше, мова йде про те, що ціни на хліб прив'язувалися до ринкової кон'юнктури, а не до твердих цін. Першій, як засвідчили події 1917 – 1919 рр., не були властиві ознаки стабільності. Тому селяни, з одного боку, могли переплатити за землю, а

колишні власники – недоотримати. По-друге, ніхто не запропонував підрахувати можливі збитки селян від конвертації природи у гроші та навпаки.

Цікаву точку зору на механізм оцінки та купівлі-продажу землі виклав О. Мануїлов. Він був переконаний у тому, що селяни будуть прагнути купити землю за гроші, які у них є. На його думку, коштів у тих, хто бажає купити землю, достатньо. Однак вони акумульовані в паперових грошах, які знецінені, а тому не можуть зацікавити поміщиків, що хотіли б продати землю [362].

Не можна не погодитися з цим автором у тому, що у такий спосіб утворювалася патова ситуація, яка могла звести нанівець ініціативи уряду А. Денікіна з проведення аграрної реформи. Селяни мали можливість і бажання придбати наділи, однак, поміщики відмовлялися від продажу землі у знецінених рублях.

Вихід із цього становища вбачався в організації добровільного продажу приватновласницьких земель таким чином, щоб у великих землевласників з'явився стимул їх продавати. О. Мануїлов пропонував таку схему. Великих землевласників заздалегідь ставили до відома, що у випадку їхньої відмови добровільно продати землю, вона буде відчужена в них за винагороду, розміри якої визначатимуться владою [362]. На жаль, при цьому не було чітко визначено ціни землі. Формула “добровільний продаж”, на наш погляд, абстрактна і не конкретизує, не регулює взаємин селян із поміщиками під час торгів.

Активну участь в обговоренні механізмів оцінювання, купівлі-продажу землі брала громадськість, наприклад, Київське товариство сільського господарства (частково про його ставлення до “Декларації...” вже йшлося у попередньому підрозділі). 29 вересня 1919 р. у Києві відбулася нарада, на порядку денному якої стояли різні питання. Зокрема, зацікавлення викликає доповідь професора К. Воблого, в якій він висловив думку про те, як організувати відчуження та продаж землі. Активність у цьому процесі, зазначав доповідач, має виявити влада. Відчужені землі повинні перейти у

власність держави, а потім продаватися селянам за умови сплати власникам по 135 руб. золотом за десятину. Така сума була середньою ціною 1914 р. Або ж, пропонував далі К. Воблий, держава випускає довгострокові зобов'язання Державного Земельного Банку, підкріплені іноземною валютою. За його підрахунками, казна сплатила б близько 5-6 млрд. руб., тобто в середньому 5-6 тис. за десятину. У той же час, зазначав доповідач, селяни готові були заплатити й 15 тис. руб. за десятину. Враховуючи це, ні поміщики, ні казна не програли б. Більше того, певною мірою була б оздоровлена й фінансова система [251].

Важко відмовити К. Воблому в аргументованості його позиції, однак, його пропозиція не стосувалася такого важливого моменту, як критерій визначення ціни за землю. Сума, яку рекомендував професор, була реальна для 1914 р., коли країна ще мала показники довоєнного економічного розвитку.

Працівники Державного Земельного Банку запропонували за критерій оцінювання відчужуваних угідь взяти родючість ґрунту. Їхній варіант підрахунків зводився до такого. На підставі збережених у маєтностях великих землевласників, угіддя котрих підлягали відчуженню, записів щодо врожайності за останні роки вивести середні показники. Потім середні тверді ціни на продовольство перемножити на середню врожайність, це й була середня валова прибутковість десятини. Вирахувавши із цього показника витрати, пов'язані з обробіткою ґрунту, закупівлею насінневих фондів тощо, отримували чисту прибутковість землі, а шляхом капіталізації – її вартість. У випадку відсутності таких записів працівники банку радили залучати дані статистики або інші джерела та на їхній основі здійснювати підрахунки [26]. Зіставлення цього варіанта підрахунку ціни землі з іншими, зокрема О. Анциферова [9] та польського уряду [442], дозволяє констатувати його більшу адекватність соціально-економічним реаліям 1919 р., що мали місце на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії.

До розроблення та обговорення проекту аграрної реформи, що напруцьовувала земельна комісія О. Билимовича – В. Челіщева, долучалася інтелігенція. В одній із публікацій І. Невича з'ясовано соціальну структуру населення Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під управлінням Білого руху Півдня Росії, обґрунтовано значимість аграрного питання для селян регіону, зіставлено засади вирішення аграрної проблеми Особливою нарадою та радянським урядом. Небезпідставними були його судження з приводу того, що аграрне питання для країни, в якій 90% жителів займається землеробством, є не просто актуальним, а й таким, від вирішення якого залежить політична перспектива тієї чи іншої влади. Він схвалив основну ідею реформи – збільшення розмірів земельних ділянок одноосібних селянських господарств за рахунок продажу селянам надлишків угідь, відчужених у великих землевласників. Разом із тим, публіцист гостро розкритикував наміри Особливої наради остаточне вирішення земельного питання відкласти до скликання Установчих Зборів. На наш погляд, він цілком слушно зауважив, що така позиція уряду А. Денікіна може призвести до негативного наслідку: селянського антибілогвардійського руху опору. І. Невич закликав урядовців не повторювати помилок О. Керенського, П. Скоропадського [398].

В іншій статті він звернув увагу на недоліки в роботі цивільної влади на місцях. Журналіст указував представникам Особливої наради на серйозну проблему, що мала місце, – відірваність влади від тилу. Стрімке просування Добровольчої Армії до Москви різко контрастувало з повільністю цивільних властей в облаштуванні тилу (насамперед мова йшла про оргзаходи з підготовки аграрної реформи – С. Корновенко): “Адміністрація на місцях відсутня. Ніякої агітації не проводиться... За сучасних умов село, як і природа, не терпітиме порожнечі. Там, де немає агентів Добровольчої Армії, там обов’язково будуть агенти Троцького й Петлюри” [400]. Крім цієї, він розкривав ще одну небезпечну, конфліктогенну проблему – спроби поміщиків збройно відновити свої права на землі, відібрані в них у різний час

різними владами. Він закликав їх не робити цього, оскільки селянство на насилля відповість силою, що призведе до краху не лише білогвардійської влади, а й білої ідеї в цілому. Потрібно зазначити, що до таких міркувань цього автора прислухалися можновладці. Спеціальним наказом генерала А. Денікіна поміщикам заборонялося відновлювати свою власність на землю, а офіцери, підрозділи яких були задіяні в цьому, суворо каралися [451].

У властивій для нього манері журналіст підняв ще одну злободенну тогочасну проблему – реквізицій. Він справедливо звернув увагу командування ЗСПР на необхідність удосконалення системи продовольчого забезпечення армії. Певною мірою пророче І. Невич указував на те, що реквізиції, до яких удавалися військові, негативно позначаються на ставленні селян до добровольців [397]. Невдовзі А. Драгомиров видав наказ про заборону безкоштовних реквізицій, а генерал О. Бреслер – інструкцію, на підставі якої продовольчі комісії мали забезпечувати ЗСПР продовольством, фуражем тощо. Цими документами регламентувалися стосунки населення та армії у забезпеченні військових продовольством, тягловою силою тощо [227].

Реальний стан справ у сільському господарстві Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, критика урядової аграрної політики, поміщиків – наскрізні ідеї публікацій В. Шульгіна. Незважаючи на те, що цей автор відомий як прихильник білої моделі державності, він засуджував Особливу нараду за повільне реагування на потреби селянства. Серед причин такої ситуації він виокремлював кадровий голод: “Революційна демократія не висунула жодного працівника, здатного за сучасних умов ефективно управляти державною машиною. Довелося звернутися до “старих бюрократів” і діячів... Підсумок: нових людей немає, а старих мало, вони занепали духом... Цим пояснюється те, що тил відстає від фронту” [630]. У цьому його думки певною мірою співзвучні з ідеями І. Невича. Розмірковуючи над змістом подій революції та громадянської війни, які зачепили все суспільство, у тому числі й селянство, журналіст не знімав за це провини з жодної верстви:

“...винні ми всі”. Разом із тим, він вимагав від урядовців “не ображати землероба”, оскільки він у тому, що сталося, винен найменше. На думку В. Шульгіна, селянин – герой, який, незважаючи на все, “у тумані кривавих нещастя залишився на своєму посту” і продовжує обробляти землю [629]. Публіцист виступив також за те, щоб “квіти дворянської оранжереї” поступилися місцем селянським городам. Тим самим він, формуючи громадську думку, пропагував проголошену А. Денікіним ідею про те, що землею повинні володіти ті, хто її обробляє, – селяни. Цікавими були його рекомендації членам земельної комісії з приводу того, щоб у проекті майбутньої реформи були представлені й інтереси тих, хто воював або загинув у лавах Добровольчої Армії: “Право купувати землю повинно надаватися тим, хто жив і помирав за Росію, і сім’ям тих, хто загинув. Зрозуміло, що в тому випадку, якщо ці особи здатні господарювати на землі” [628].

Не менш активними у справі обговорення, винесення рекомендацій із приводу аграрної реформи були й професори-економісти, наприклад В. Плетньов.

Доречними, такими, що не втратили значення й у наш час, були рекомендації професора В. Плетньова щодо необхідності інтенсифікувати сільське господарство. Він, оперуючи статистичними даними 1906 – 1917 рр., переконував членів Особливої наради в тому, що лише самим розподілом землі аграрне питання не вирішити. За його підрахунками, загальні тенденції показників приросту населення були такими, що вже через декілька років після проведення реформи реальною стане загроза земельного дефіциту. У зв’язку з цим він вважав за необхідне розробити програму довгострокового кредитування сільського господарства, розвитку агрономії, державного протекціонізму тих галузей промисловості, що випускали реманент [431]. Такі міркування знайшли свого адресата. Особлива нарада прийняла рішення й виділила 25 млн. руб. на постачання сільського господарства реманентом [231].

У листопаді 1919 р. комісія О. Билимовича – В. Челіщева завершила роботу над основними положеннями аграрної реформи Особливої наради. На розсуд А. Денікіна, громадськості було представлено три основні документи: “Нові правила про позики на сільгосппокращення”, “Положення про відновлення прав власності на землю”, “Земельне положення”.

“Новими правилами про позики на сільгосппокращення” регулювалися напрями, розміри та механізм кредитування інтенсифікації сільського господарства. Кредити видавалися на: 1) осушувальні, зрошувальні сільськогосподарські роботи, укріплення берегів річок, ярів тощо; 2) насадження лісів; 3) садівництво, виноградарство, хмільництво; 4) розчищення непридатних для обробітку земель; 5) облаштування хуторських господарств та розселення селян у межах надільних угідь; 6) будівництво приміщень для сільськогосподарських потреб; 7) облаштування невеличких підприємств для переробки сільгосппродукції: сироварень, олійниць, млинів, сушок тощо; 8) придбання племінного поголів'я худоби.

Розміри кредиту на облаштування переробних сільгосп підприємств не могли перевищувати 5000 руб. на одне підприємство. 3000 руб. міг отримати на придбання племінної худоби селянин, що вже займався скотарством. Кредити видавалися терміном від 20 до 30 років. До 30 років кредитувалося, наприклад, насадження лісів. Розмір кредиту не міг перевищувати 75% вартості удосконалення, яке фінансувалося в такий спосіб. Кредити у розмірі до 500 руб. видавалися місцевими губернськими про позики на сільгосппокращення комітетами, надання кредитів на суму понад 500 руб. розглядалося комітетом у справах позик на сільськогосподарські покращення при відділі сільськогосподарської економіки та сільськогосподарської статистики. Процентні ставки за кредитами визначалися відповідно до тих робіт, які планувалося проводити на кредитні кошти. Вони коливалися від 2 до 4 %. Найнижчими були процентні ставки за кредитами, що видавалися на проведення робіт із укріплення берегів річок, ярів – 2% річних, за кредити, що видавалися на проведення інших сільгосппокращень, кредитор сплачував

4% річних. Кредити надавалися як одноосібним господарям, так і земствам, товариствам. Кредити надавалися під заставу майна (рухомого та нерухомого), цінних паперів, землі тощо. Фінансова спроможність клієнта ретельно перевірялася кредитором, на підставі чого і приймалося рішення про надання/не надання коштів, їхніх розмірів тощо [102, 15 зв.].

У принципі, як свідчить зміст “Нових правил про позики на сільгосппокращення”, уряд створював сприятливі умови для підвищення інтенсифікації сільського господарства. Підтвердженням цій тезі може слугувати хоча б те, що влада диференційовано підходила до різного роду сільгосппокращень, визначаючи відповідно ставки та терміни кредитування. На наш погляд, реалізація цього документу значно б активізувала селянську ініціативу.

“Положення про відновлення прав власності на землю” у редакції земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева складалося з чотирьох частин, перша з яких була поділена на окремі пункти. Їхній зміст зводився до такого: “І. Із розширенням територій, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, власники можуть вступати, дотримуючись “Правил про збір урожаю 1919 р.”, у розпорядження своїми угіддями. А. Негайно: маєтками та їхніми угіддями, садами, виноградниками, городами, хмільниками, тютюновими плантаціями та плантаціями інших спеціальних культур, що не належать до польового посівообігу, парками, лісами, лісними дачами, згідно із забудовними планами, незручними для обробітку землями, а також такими категоріями орних: а) незахопленими землями; б) захопленими землями, які залишені захоплювачами або ними не використовуються; в) землями, що перебувають у володінні комун, комітетів та інших органів радянської влади, а також установ і організацій, що отримали ці землі від радянської влади; г) землями, що засіяні власниками багатолітніми травами; Б. З 1 червня 1920 р. польовими (орними) землями, що до цього терміну будуть не засіяні та не засаджені особами, що користувалися ними у 1919 р. В. Після збору урожаю 1920 р.: ріллею, засіяною та засадженою восени 1919 р. чи навесні 1920 р.

фактичними їхніми користувачами. II. Землі, що залишилися без власника, до отримання заяви від їхніх власників або уповноважених чи опікунських установ, переходять у підпорядкування місцевих органів УЗіЗу, частки врожаїв, що належать власникам цих земель після збору урожаю, зараховуються на депозит повітових з'їздів мирових суддів. III. Власники земель, що вступили або не вступили у свої права, мають право відчужувати ці землі, покупці вступають у свої права власності згідно з порядком, зазначеним у розділі I. IV. На місцеві органи УЗіЗу, за позовом власників земель, що бажають продати частину угідь, покладається посередництво між власниками та покупцями, сприяння у розмежуванні цих земель на ділянки та підготовка їх до продажу” [153, 1 – 1зв.].

Зіставлення цього проекту з іншим варіантом законопроекту в інтерпретації земельної комісії В. Колокольцова, дозволяє стверджувати незначне розходження в їхньому змісті. Примірник О. Билимовича – В. Челіщева його авторами було дещо модифіковано у напрямку зменшення кількості положень, мінімальної редакції зазнав зміст самих пунктів.

Відповідно до змісту оновленого “Земельного положення”, удосконаленого земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, Новоросійська, Харківська та Малоросійська губернії, що перебували під контролем ЗСПР, поділялися на п’ять категорій за принципом густонаселеності та землезабезпеченості. Для кожної з них визначалася норма землі, що залишалася за колишніми власниками.

Розвиток високотоварних господарств здійснювався за рахунок інтенсивного господарювання, а не лише шляхом збільшення розмірів угідь. Так, зокрема, Особливою нарадою були прийняті рішення про постачання сільського господарства технікою, про закупівлю на його потреби необхідних насінневих фондів, про кредитування на 25 млн. руб. машинобудівної промисловості для задоволення попиту індивідуальних селянських господарств у сільськогосподарській техніці та реманенті [431]. Гетьманський уряд, розробляючи положення аграрної реформи, так само

передбачав відновлення й сільськогосподарського машинобудування. На ці потреби Гетьманат виділяв 20,5 млн. крб. [198]

Угоди між новими та колишніми власниками уклалися на добровільних засадах протягом двох років. Лише після цього розпочиналося примусове відчуження надлишків. У районах із високорозвиненою землекультурою за колишніми власниками залишалося не більше 100 дес. Ця норма зростала у місцевостях із гіршим її рівнем, але в будь-якому разі вона не могла перевищувати 400 – 500 дес. Усі землі, що відчужувалися, надходили до державного земельного фонду, з якого розпродувалися передусім тим, хто безпосередньо займався землеробством, як правило, місцевим селянам. Розмір придбаної ділянки не міг перевищувати 25 дес. Для відшкодування заподіяних поміщикам збитків, держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою [581, 84 – 85].

Для порівняння. Наприклад, у Румунії національний уряд задекларував і провів аграрну реформу, в основі якої лежав принцип відчуження земельної власності у поміщиків. За колишніми власниками, враховуючи регіональні особливості, залишалося у середньому 100 дес. землі. Надлишки, відповідно до декрету короля Румунії, націоналізувалися. З них утворювався загальнодержавний земельний фонд. Із нього земля за плату передавалася у власність селянам, які бажали розширити площі власного землеволодіння [164, 29 – 30].

У Чехословаччині за власниками зберігалось у середньому 150 дес. [253] За польськими поміщиками після відчуження за плату залишалося від 75 до 300 моргів їхньої землі (1 морг = 0,5 дес. – С. Корновенко). Критерієм розміру відчуження, а також залишку у Польщі був не рівень родючості землі, як за проектом О. Билимовича – В. Чиліщева, а віддаленість цих угідь від адміністративних, промислових, торгівельних центрів. Чим більшою була відстань, тим більше землі лишалося за экс-власниками. Розподілу не

підлягали ліси. Вони переходили у власність республіки. Щодо культурних господарств, то за ними могло залишитися і понад 215 моргів землі [442].

У поляків був іншим і механізм наділення землею, за тих же принципів, що і у законопроекті земельної комісії Особливої наради. Правом придбати угіддя володіли лише “справжні землероби”, що безпосередньо обробляли землю. 1/5 поміщицьких угідь могли отримати селяни, що вже мали певні площі розмір земельної власності. Їм надавалася можливість збільшити їх до 40 моргів. Однак така категорія селян за придбане розраховувалася готівкою. Решта земельного фонду розподілялася між сільськогосподарськими робітниками, солдатами, без- та малоземельними селянами. Вони могли отримати не більше 25 моргів на одне господарство. При цьому ці категорії сільського населення наділялися землею у довгострокове користування. Польський земельний закон передбачав, що вартість землі буде визначатися не ринковою кон’юнктурою на неї, а реальними прибутками, які власники отримували чи можуть отримувати з неї. Такий підхід обґрунтовувався намірами уряду якщо не повністю унеможливити, то якомога більше обмежити спекуляцію під час купівлі-продажу землі [442].

Естонські власті, на відміну від уряду Польщі та А. Денікіна, в основу аграрної реформи поклали не принцип відчуження за плату, а експропріації. Їй підлягала 1/3 поміщицької земельної власності. Решта, 2/3, обкладалася 10% податком від її вартості. У випадку, коли великий землевласник відмовлявся сплачувати визначений урядом розмір податку з землі, то його власність експропрійовувалася. Однак за неї він отримував відшкодування за цінами довоєнного часу [632].

Таким чином, узагальнюючи та зіставляючи європейський досвід вирішення аграрного питання з намірами керівництва Білого руху Півдня Росії, відображеними в аграрному законопроекті земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева, констатуємо таке. Перше. Представники білої влади та власті Румунії, Чехословаччини, Польщі, Естонії у вирішенні

аграрного питання обстоювали принцип відчуження або експропріації надлишків великого землеволодіння. Друге. Наділення селян додатковими площами угідь і на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, і в європейських країнах відбувалося за плату. Вони не могли перевищувати 25 дес. Третє. Розміри невідчужуваних земель і на Півдні Росії, і у Східній Європі, з урахуванням відповідних регіональних особливостей стосовно якості та родючості ґрунтів, рівня інтенсифікації сільського господарства, земельного дефіциту на одне селянське господарство і т. ін., коливалися у приблизно однакових межах. Четверте. Політичне та економічне майбутнє своїх держав керівництвом зазначених європейських країн та Білого руху Півдня Росії однозначно пов'язувалося з інститутом приватної власності на землю, економічно розвиненим аграрним сектором економіки, рентабельними одноосібними селянськими господарствами. Селянство розумілося як гарант таких перспектив.

Зіставлення проектів аграрної реформи земельних комісій під головуванням В. Колокольцева і О. Билимовича – В. Чиліщева дозволяє стверджувати, що останній якісно вирізнявся від свого попередника щодо відповідності селянським устремлінням володіти землею. У ньому більшою мірою йшлося не про те, як зберегти, а як зменшити велике поміщицьке та казенне землеволодіння на користь одноосібних селянських господарств, в який спосіб інтенсифікувати дрібне селянське одноосібне господарство. Цей же проект цілком відповідав і триєдиній меті, якої планував досягти А. Денікін під час реалізації земельної реформи. Проект був підписаний Головнокомандувачем, а його впровадження передбачалося відразу після звільнення від більшовиків Москви. У такому сенсі складно погодитися з твердженням Г. Іоффе про те, що аграрний законопроект, розроблений земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Чиліщева, був пропоміщицьким [257, 250]. Не витримує критики і позиція авторів багатотомної, колективної “Истории гражданской войны в СССР”, які доводили, що проект аграрної реформи А. Денікіна зводився до відновлення

поміщицького землеволодіння, а її вістря спрямовувалося проти трудового селянства [262, 220].

Громадськість, політичні лідери та партії неоднозначно поставилися до аграрного законопроекту, виробленого земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева. На його адресу лунали й схвальні, й критичні відгуки, окремі з представників Білого руху Півдня Росії продовжували упродовж грудня 1919 – березня 1920 рр. надсилати на адресу Особливої наради, самого А. Денікіна ініціативи з удосконалення принципів аграрної політики.

Кадети, представники Національного Центру позитивно поставилися до результатів роботи земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева. Їм, за спостереженнями Н. Думової, імпонувало те, що у пакеті документів були відображені їхні наріжні принципи у справі вирішення аграрної проблеми. Насамперед йшлося про примусове відчуження земель у великого поміщицького та казенного землеволодіння, продаж парцельованих угідь селянам, створення державного земельного фонду. Про це, зокрема, йшлося у “постанові з аграрного питання”, прийнятій 7 – 10 жовтня 1919 р. під час роботи Харківської конференції партії кадетів [214, 281].

Харківський та Херсонський Союзи земельних власників на своїх з’їздах також схвалили аграрне законодавство, розроблене земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева. У телеграмі на ім’я А. Денікіна Харківський Союз земельних власників сповіщав: “... вітаємо Ваше високопревосходительство... проголошені Вами принципи... вирішення аграрного питання як в інтересах поміщиків, так і селян повністю схвалюються зборами, члени яких не зупиняться перед будь-якими жертвами для підтримки патріотичної політики Вашого високопревосходительства” [36]. У резолюції з’їзду Херсонського Союзу земельних власників зазначалося: “... з’їзд вважає за доцільне негайно надати допомогу державі безкоштовним відчуженням 1/10 кожної земельної власності, віддавши її у розпорядження Головнокомандувача ЗСПР генерала А. Денікіна. Стосовно

питання про ставлення до селян, з'їздом обрано позицію миротворення...” [487].

Положення оновленого “Земельного положення”, удосконаленого земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, категорично не сприйняли Союз Відродження Росії та соціалістичні партії. На початку жовтня 1919 р. їхня делегація на чолі з В. Мякотіним під час зустрічі з генералом А. Денікіним наполягала на редакції як уже затверджених раніше “Правил ...” про врожай 1919 р., так і окремих положень оновленого “Земельного положення”. Насамперед мова йшла про скасування пункту “Правил”, за яким селяни за врожай 1919 р. розраховувалися безпосередньо з поміщиками. Натомість вони пропонували усунути великих землевласників від цієї процедури, щоб посередницькі функції під час таких та подібних операцій взяла на себе держава. Цей же принцип делегація пропонувала покласти і в основу розрахунків за землю, відповідно до оновленого “Земельного положення” [381, 221]. А. Денікін обійшовся мовчанкою. Принаймні, опрацьовані нами історичні та історіографічні джерела не фіксують реакції генерала на подібні пропозиції. Однак на них згодом пристав П. Врангель. За аграрним законодавством Уряду Півдня Росії, поміщиків вилучали з розрахункових операцій за землю, посередником виступала держава.

В. Ленін, поцінуючи аграрне законодавство уряду А. Денікіна, писав про те, що А. Денікін в Україні намагається повернути владу поміщиків [345], відібрати у селян землю, навернути їх у кріпацтво, Добровольча армія – банди [343], білогвардійські режими – “держави хижаків, оскільки відновлюють приватну власність” [346] тощо. Якихось хоч мінімальних аргументів на користь своїх суджень лідер більшовиків не наводив.

З вимогами радикального перегляду пунктів “Земельного положення”, розробленого земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, виступили військові та цивільні високопосадовці. К. Соколов, Б. Енгельгардт, М. Шиллінг та інші. Так, 2 та 16 грудня 1919 р. в Таганрозі

відбувалися чергові наради уряду при Головнокомандувачу ЗСПР. Крім іншого, на них обговорювалося й аграрне питання. З доповіддю виступали К. Соколов та Б. Енгельгардт. Перший категорично заявив про те, що необхідно “визнати, легалізувати, фінансувати державою той земельний перерозподіл, що стався”. Б. Енгельгардт рекомендував “аграрну політику” замість “аграрного законодавства”. На початку 1920 р. із подібними міркуваннями до А. Денікіна звертався генерал М. Шиллінг із Одеси [515, 196].

На цей раз лідер Білого руху Півдня Росії не відмовчувався. Як фіксують спогади сучасників тих подій, генерал А. Денікін принципово погоджувався з рекомендаціями Б. Енгельгардта та подібними до них. Водночас Головнокомандувач ЗСПР вказував, що “немає такої соціальної групи, підтримкою якої можна було б заручитися, проводячи таку прямолінійну та практичну політику” [515, 196]. У такий спосіб він констатував радше не власну безпорадність перед викликами революційної доби, а зашкарублість більшості політичних сил із власного оточення. У такому контексті промовисто, на наш погляд, звучать слова М. Лермонтова на пошану О. Пушкіна: “...Один как прежде, и погиб...”.

Не було вже і часу на редагування пакету аграрних законів, підготовлених земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева. У кінці листопада – на початку грудня 1919 р. ЗСПР вели запеклі оборонні бої по всій лінії фронту проти більшовиків, втрачаючи під контрударами Червоної Армії територію за територією. Об’єктивна реальність від влади Білого руху Півдня Росії вимагала вирішення нагальних проблем, зумовлених зміною ситуації на фронтах громадянської війни. За таких обставин вирішення аграрного питання відсувалося на невизначену в часі перспективу. 30 грудня 1919 р. припинила існування Особлива нарада як білогвардійський уряд. Створений замість неї генералом А. Денікіним Уряд при Головнокомандувачі ЗСПР, що проіснував до березня 1920 р., опікувався більше питаннями евакуації. Питання стратегії й тактики облаштування тилу ним не розглядалися у зв’язку зі стрімким скороченням територій, на які

поширювалася влада Білого руху Півдня Росії. Південноросійський уряд, що замінив Уряд при Головнокомандувачі ЗСПР, створений у березні 1920 р. у Новоросійську, проіснував до 4 квітня 1920 р. Реально він уже ні на що не впливав.

Таким чином, напрацюваннями положень аграрної реформи земельної комісії під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева завершилося розроблення аграрного законодавства уряду А. Денікіна. Керівництво Білого руху Півдня Росії наріжним каменем внутрішньоекономічної політики вважали вирішення аграрного питання. Аграрна реформа, проект якої розробила земельна комісія О. Билимовича – В. Челіщева, спрямовувалася на розвиток міцних індивідуальних селянських господарств, що розглядалися лідерами Білого руху Півдня Росії як опора влади. Ліквідувати їхнє малоземелля планувалося шляхом купівлі-продажу відчужених надлишків поміщицького землеволодіння, кредитування селянських господарств, запровадження досягнень агрономії. Основний зміст запланованих заходів у сфері землеволодіння та землекористування свідчить, що вони носили прогресивний характер, відповідали інтересам середнього та заможного селянства, яке становило більшість тогочасного українського села, продовжували започатковані П. Столипіним тенденції обмеження поміщицького землеволодіння та підтримки економічно потужних одноосібних селянських господарств. Їхнім ініціаторам, як і авторам, вдалося відійти від вузькочасових інтересів.

Разом із тим, основний зміст аграрного законопроекту, розробленого земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева, мав і окремі прогалини. Так, зокрема, абсолютно не йшлося про підтримку малозаможних та незаможних селянських господарств, які перебували у набагато скрутніших умовах, ніж середньозаможні та заможні. Було обійдено увагою і майбутнє раніше створених радгоспів. Йшлося лише про зразкові та високотоварні господарства, їхню підтримку з боку уряду.

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що А. Денікін, Особлива нарада комплексно підходили до вирішення аграрного питання, усвідомлюючи його соціально-економічне та суспільно-політичне значення. Вони не обмежувалися перерозподілом землі між селянами, вважаючи наріжним каменем своєї аграрної політики інтенсифікацію сільського господарства як галузі, покращення матеріальних статків селян як провідної соціальної верстви відновленої російської державності.

Отже, констатуємо, що, незважаючи на ряд недоліків, політичні перипетії, уряду А. Денікіна вдалося упродовж березня – листопада 1919 р. визначитися з базовими принципами аграрної реформи, розробити конкретні механізми її реалізації. У цьому процесі можна умовно виокремити три етапи: перший (26 березня – 22 квітня 1919 р.) – робота міжвідомчої комісії з земельного питання; другий (22 квітня – 12 липня 1919 р.) – діяльність земельної комісії під головуванням В. Колокольцова; третій (липень – листопад 1919 р.) – напрацювання земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева.

Розділ 3 Аграрна політика уряду А. Денікіна

У практичних кроках Особливої наради з реалізації аграрної політики чітко простежуються такі складники. Перший – заходи уряду А. Денікіна з поширення серед селянства інформації стосовно “начал”, на яких буде ґрунтуватися проведення майбутньої аграрної реформи, та вже зробленого. Другий – вирішення поточних питань соціально-економічного характеру: щодо врожаю 1919 р., оренди угідь, засіву, товарообміну, інтенсифікації сільського господарства як галузі економіки і таке інше. Третій – цивільне устаткування тилу, налагодження правопорядку на селі: нівеляція конфронтації між поміщиками та селянами, виплата селянам компенсацій за збитки, заподіяні бойовими діями та реквізиціями, урегулювання продовольчої проблеми тощо.

У сукупності ці компоненти, на наш погляд, мали за мету: 1) мінімізувати, якщо не компенсувати повною мірою, відсутність аграрного законодавства, що перебувало на стадії напрацювання, та не проведення аграрної реформи; 2) не втратити високий ступінь позитивних сподівань у селянства стосовно білої влади; 3) створити сприятливі умови для більш-менш нормального функціонування тилу, щоб забезпечити у такий спосіб успішне просування ЗСПР до Москви, врешті-решт перемогти більшовиків.

3.1 Агітаційно – роз’яснювальна діяльність на селі

За умов революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. стало очевидним, що перемога, у широкому розумінні цього слова, це не лише розгром супротивника на полі бою, це ще і сприйняття населенням, підтримка ним переможців, це і відновлення економічного життя, і налагодження внутрішньополітичної стабільності. Не остання роль у цьому, як з’ясувалося, належить поінформованості населення з тих чи інших питань,

а отже, агітації та пропаганді, роз'яснювальній роботі відповідних органів. Як свідчать історичні джерела, лідери Білого руху Півдня Росії усвідомлювали всю важливість правильно зорганізованої та налагодженої роботи агітаційно-роз'яснювальних органів. У зв'язку з цим у структурі Особливої наради було створено Відділ пропаганди. Його попередником було “Осведомительно-агитационное отделение” – “Осваг”. Попри те, що цей орган декілька разів зазнавав реструктуризації та змінював свою назву, його продовжували іменувати “Осваг”. Дотримуючись принципу історизму, в нашій роботі вважаємо за доцільне вживати цю ж назву.

Осваг було створено наказом генерала М. Алексеєва від 10 вересня 1918 р. Спочатку це був відділ у складі Дипломатичного відомства, яким керував С. Чахотін – петербурзький журналіст. За спогадами очевидців тих подій, “людина феноменальної працездатності, фанатик т. зв. американської системи діловодства” [515, 102]. У такому статусі воно проіснувало до січня 1919 р. За цей час його діяльність обмежувалася складанням оглядів періодики. Розширення території, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, завдання, що ставили перед собою його лідери з облаштування тилу, активність більшовицької антиденікінської агітації на порядок денний поставили проблему налагодження білогвардійської агітаційно-роз'яснювальної роботи серед населення, насамперед серед селянства. Це зумовлювало реструктуризацію та розширення сфери повноважень Освагу.

Упродовж кінця листопада 1918 – середини січня 1919 рр. тривали зміни, які завершилися 18 січня 1919 р. Було затверджено офіційне положення, яким насамперед змінювався статус Освагу. З “Осведомительного бюро” при канцелярії Голови Особливої наради воно трансформувалося у Відділ пропаганди – повноваженої урядової структури. Очолив його Н. Парамонов. До революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. він був відомим промисловцем, видавцем.

Генерал О. Лукомський стосовно такої реконструкції Освагу зазначав, що основною функцією щойно зорганізованої установи є “поширення на всій

території Росії та за кордоном правди про те, що являє собою більшовизм” [171, 3]. К. Соколов, пригадуючи цей етап історії Освагу, зауважував, що Н. Парамонов розгорнув широкомасштабну діяльність. Насамперед він переконав членів уряду А. Денікіна в необхідності профінансувати роботу Освагу в розмірі 25 млн. руб [515, 103]. Історичні джерела підтверджують цю тезу К. Соколова. Відповідно до даних, що містяться в архівних джерелах, на потреби Освагу Особлива нарада асигнувала 25 млн. руб., а упродовж січня – грудня 1919 р. – 211 млн. руб [159, 189] Ці цифри неспростовно стверджують, що керівництво Білого руху Півдня Росії було зацікавлене у тому, щоб населення територій, які перебували під владою Білого руху Півдня Росії, було “з перших вуст” поінформовано про наміри властей.

За час головування Н. Парамонова було сформовано розгалужену мережу Освагу. В кожному губерньському та повітовому місті на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, функціонувала філія Відділу пропаганди. Центральний апарат було розміщено у Ростові – на – Дону. У березні 1919 р. начальником Освагу було призначено К. Соколова (до революції та громадянської війни працював професором кафедри державного права Петербурзького університету).

Серед причин відставки Н. Парамонова впевнено можна говорити про такі: 1) незадовільна робота Відділу пропаганди; 2) політичні інтриги в оточенні А. Денікіна. Осваг гостро критикували як цивільні (журналісти), так і військові. Так, в одній із заміток І. Невича йшлося про те, що агітаційна робота на звільнених від більшовиків ЗСПР територіях проходить мляво: “Ніхто нічого не знає” [397]. В інтерв’ю кореспонденту “Полтавського дня” генерал Май-Маєвський, інформуючи читачів про стан тилу і фронту, із сумом констатував, що населенню на підконтрольних ЗСПР територіях практично нічого не відомо про завдання та діяльність Добровольчої Армії [75]. Якщо говорити про другу складову причин звільнення Н. Парамонова, то у зв’язку з цим зазначимо, по-перше, що його кандидатура не влаштувала отамана Краснова, який вважав Н. Парамонова особистим

ворогом; по-друге, своїм заступником він призначив С. Сватикова. Постать цього публіциста у вищих колах Білого руху Півдня Росії асоціювалася з лівоесерівськими політичними силами, а тому була неприйнятною. Врешті-решт під тиском А. Денікіна, який вимагав у Н. Парамонова відставки С. Сватикова, Н. Парамонов пішов у відставку, яку Головнокомандувач ЗСПР не відхилив [172, 46].

Перед новим начальником Відділу пропаганди – К. Соколовим, призначеним на цю посаду 9 березня 1919 р. (пропрацював на цій посаді до 22 грудня 1919 р.), стояла непроста дилема: або докорінна реорганізація роботи Освагу, або незначні корективи “нашвидкуруч”. Обравши перший варіант, К. Соколов на власний розсуд реорганізував роботу підлеглого йому відомства. Насамперед він упорядкував функціонування центральних та місцевих установ Відділу, привівши їх у відповідність до потреб часу [515, 103 – 106]. У результаті вжитих заходів його структура стала такою: інформаційна частина складалася з прес-бюро та відділу іноземної інформації; агітаційна частина разом із лекторськими курсами; літературно-публіцистична; художня, що складалася з театрального та кінематографічного відділів; організаційно-інспекторська; технічна; загальна [172, 46]. Заступниками щойно призначеного начальника Відділу пропаганди стали професор Е. Грім (до революції та громадянської війни – ректор Петербурзького університету) та полковник Генерального штабу Б. Енгельгардт (колишній член Державної Думи, комендант Таврійського Палацу в перші дні революції) [518].

Штат освагівських працівників складався з двох категорій: службовців та вільнонайманих. Службовцями зазвичай були офіцери та нижчі чини Добровольчої Армії, яким або надавалася відстрочка від мобілізації, або які були звільнені у запас. Вільнонайманими працювали “місцеві люди, громадські діячі” [515, 103]. До роботи Освагу на засадах вільнонайманих активно долучалися письменники, художники, публіцисти: Є. Чириков, Є. Венський, І. Сургучов, І. Білібін, Є. Лансере та інші [553, 113].

У кожній губернії, згідно з нововведеннями К. Соколова, Осваг мав свої відділення, що склалися з 14 службовців та 37 вільнонайманих. У підпорядкуванні відділень перебували повітові пункти (7 службовців), які контролювали і організували роботу підпунктів. Останні функціонували у великих селах або на залізничних станціях. Так, на Харківщині, за повідомленнями більшовиків-підпільників, Відділ пропаганди нараховував 100 кур'єрів, 3 агітаційні поїзди. “Справа з білогвардійською агітацією була налагоджена добре... кур'єри щодня розвозили літературу у найвіддаленіші пункти, села...” [50, 220], зазначалося в одному з документів. За підрахунками, що наводить Г. Вілліам, в апараті Освагу станом на осінь 1919 р. працювало понад 10 тис. осіб [50, 221]. При відборі кандидатур для заміщення вакансій у Відділі пропаганди керувалися двома основними критеріями: не єврей, не соціаліст.

Наскрізною метою діяльності Освагу була агітація та роз'яснення на користь ЗСПР на територіях, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії. Його працівники застосовували різноманітні прийоми та заходи, роз'яснюючи населенню, насамперед селянам, сутність Білого руху, завдання, що перед собою ставили його лідери тощо. Найпоширенішою була т. зв. безпосередня агітація: розповсюдження літератури, лекції, бесіди [171, 176], вулична агітація [581, 8] тощо. Крім того, застосовували й т. зв. опосередковану агітацію, як-от: з літаків у прифронтовій зоні розкидали білогвардійські агітматеріали, адресовані бійцям і командирам Червоної Армії, селянам [56], у містах та містечках вночі розклеювали білогвардійські звернення до населення [578, 13]. Серед “роздавального” матеріалу домінували брошури, газети, агітки, плакати тощо. Їхній зміст був різноманітний: від закликів до боротьби проти більшовиків до констатації та роз'яснення принципових положень з тієї чи іншої соціально-економічної проблеми. Наявність різних видів друкованого агітаційного матеріалу незаперечно засвідчує, що К. Соколову та його заступникам вдалося налагодити видавничу справу. За архівними джерелами, лише за перший

місяць функціонування видавничої дільниці Освагу було видрукувано понад 150 тис. примірників різнопланової літератури [171, 63].

Зважаючи на нашу тему дослідження, вважаємо за доречне детальніше висвітлити агітаційно-роз'яснювальну роботу Освагу стосовно аграрної політики, аграрного законодавства уряду А. Денікіна.

На території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, службовці Відділу пропаганди поширювали різноманітні відозви, декларації, звернення до населення, у яких повідомлялося про основні положення запланованих змін, у тому числі й на селі, роз'яснювалася сутність тих потенційних відносин, які передбачалося запровадити. Так, в одному із документів йшлося про те, що Добровольча Армія ставить за мету захистити жителів сіл та містечок від сваволі більшовиків, відновити право, законність та порядок. Селян і міщан переконували в тому, що білій владі відома ситуація, що склалася в економіці, а тому вона вважає за необхідне покращити долю народу через реформи, а не шляхом грабунку і насилля, як більшовики [588, 109 – 109 зв.]. Звертаючись до селян від імені лідерів Білого руху Півдня Росії, автори однієї з відозв підкреслювали, що Добровольча Армія не забере у них землі, а, навпаки – залишить за ними всі землі, одержані під час революції та громадянської війни, на селі запанують спокій, лад, значно кращі за дореволюційні [588, 112]. „Наша мета чітка і зрозуміла, – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі у приватну власність”, – йшлося у зверненні влади до населення [410].

Про те, що являє собою Добровольча Армія, за кого і за що вона бореться, йшлося в агітці, розповсюдженій серед селян. Так, у ній повідомлялося про те, що під знаменами Добровольчої Армії, як колись на Січі, зібралися ті, хто готовий душу покласти за свій народ, за його свободу, добробут [161, 2]. Добровольча Армія, – переконували в іншій агітці, – це та дієва сила, що дозволить громадянам самостійно вирішити майбуття російської державності [163, 2].

Аналогічні за змістом були і публікації в пресі. „Вечерние огни” та інші періодичні видання на своїх сторінках розміщували публікації з промовистими назвами – “Наши цели (За что мы боремся?)” [396], “Социализм и белогвардейщина” [519], – автори яких писали про те, що завдання уряду при ставці А. Денікіна полягає в тому, щоб розробити таку аграрну реформу, відповідно до якої селяни могли б отримати в приватну власність землю за рахунок казенного, поміщицького землеволодіння [519].

Враховуючи те, що більшість жителів тогочасних Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, становили селяни, зазвичай малограмотні, які слабо орієнтувалися у стрімкоплинних подіях, саме на них і були розраховані брошури, написані зрозумілою для них мовою, в яких розкривалися основні положення аграрної політики Особливої наради, подавалася інформація щодо лідерів Білого руху.

У брошурах, авторами котрих були А. Денікін, К. Борін, Р. Макошин, Л. Красін – представники білого табору, акцентовано увагу на патріотичних мотивах, біографістиці лідерів Білого руху Півдня Росії, білій ідеології, розкритті сутності аграрної політики уряду А. Денікіна на територіях Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під управлінням ЗПСР, соціально-економічному аналізі становища у сільському господарстві до та під час революції і громадянської війни, узагальненні аграрного революційного досвіду. В окремих із них вміщено додатки – документи з різних напрямів аграрної політики Особливої наради.

У брошурі А. Денікіна “За что мы боремся?” викладалися ідеї Головнокомандувача стосовно аграрного, робітничого питань, майбутнього облаштування післяреволюційної Росії [188].

У праці К. Боріна однією з наскрізних є тема патріотизму, у розумінні білих, любові до Вітчизни, що гине від більшовиків, заклик до її порятунку, звеличення вождів Добровольчої Армії. “Алексеев, Корнілов, Каледін – славетні імена, – писав К. Борін. – Із них уже всі загинули, але ніколи вони не

втрачать святості на Російській землі. З любов'ю їх вимовляли сучасники, із шанобливістю згадуємо ми їх тепер, із захопленням будуть говорити про них наші діти” [22, 5].

У ній же відтворено справжні цілі та завдання, які перед собою ставили керівники Білого руху Півдня Росії. Зокрема, одним із завдань, як пише К. Борін, білі лідери проголошували захист інтересів народу: “Нова Армія повинна стати на захист громадянських свобод, за умов яких господар землі російської – її народ виявить через вільно обрані Установчі Збори державну свою волю” [22, 16].

Цікаві дані щодо біографії А. Денікіна, його моральних цінностей та переконань, задекларованих ним принципів аграрної реформи, яку планувалося провести, містяться в брошурі, видрукуваній у Харкові у 1919 р. без авторства. На її сторінках постає портрет особистості, у якої “чесне життя, без ухилів праворуч чи ліворуч і за царя, і за соціалістів, і за більшовиків”. У книзі також наведено програмні засади з вирішення аграрного питання, їхній коментар [331, 28].

Своєрідним підсумком півторарічної діяльності білогвардійців стала праця Р. Макошина. У ній автор із позиції 1919 р. з'ясував пройдене і зроблене добровольцями. На відміну від вищезгаданих, ця праця містить порівняльний аналіз діяльності Особливої наради та радянського уряду в Новоросійській, Харківській та Малоросійській губерніях. У додатках-документах розкрито загальні цілі та завдання Білого руху Півдня Росії, розуміння його лідерами робітничого та аграрного питань. Р. Макошин зіставив політику добровольців і більшовиків на селі. Зокрема, він довів, що селянам краще і легше живеться у місцевостях, підконтрольних Добровольчій армії. На користь цієї тези він навів і конкретні аргументи: “1) більшовики забирають хліб у селян, віддаючи його китайцям, латишам, про землю кажуть, що вона нікому не належить..., а лише державі. Добровольці, навпаки, хліб не вилучають, землю обіцяють передати у приватну власність селянам за рахунок усунення несправедливості у землеволодінні; 2)

більшовики борються за владу купки Бронштейнів, а добровольці – за весь народ, за те, щоб усім було добре: і правим, і лівим, і робітнику, і селянинові; 3) більшовики нищать порядок і безпечне життя, Добровольча Армія їх відновлює; 4) більшовики несуть смерть і голод, добровольці – здоров'я і хліб” [357, 10 – 11]. Опубліковані у книзі документи-додатки, зокрема із аграрного питання, переконують у тому, що білі не мали на меті відновлювати поміщицьку власність на землю, мститися селянам за самочинні землезачоплення. У них чітко йшлося про те, що “влада не повинна допускати помсти та класової ворожнечі, підпорядковуючи приватні інтереси державницьким [357, 16].

Аналізу економічних наслідків господарської діяльності більшовиків присвячено працю Л. Красіна, у якій з'ясовано стан справ у промисловості та сільському господарстві дореволюційної Російської імперії, враховуючи й Наддніпрянщину. Він також виявив негативний вплив більшовицьких нововведень, у тому числі й в аграрному секторі економіки. Автор, оперуючи статистичними даними, довів, що “агрономічна допомога селянству, організована земствами”, значно покращила сільське господарство, забезпечивши його машинами, інвентарем, запровадивши новітні, як на той час, агро технології [319, 9 – 10]. Аграрна політика радянської влади, на думку Л. Красіна, поклала край не лише всій агрономічній дореволюційній роботі, а й знищила здобутки раціонального, інтенсивного господарювання [319, 21].

Вивчення змісту повідомлень, що надходили від освагівських агентів із місць, дозволяє констатувати, що тематика, представлена в білій агітаційній літературі, відображала справжні запити селян. Так, наприклад, селянство Київщини активно цікавилось тим, “хто такий генерал Денікін?” [11], Полтавщини та Харківщини – “чи правда, що до них відійде вся поміщицька земля?” [166, 192]. У такий спосіб ми можемо констатувати, що агітаційно-роз'яснювальна робота була поставлена на цілком реальну основу.

Опрацьовані нами історичні джерела засвідчують, що селянство доброзичливо, завжди з інтересом ставилося до освагівських агітаторів. Так, наприклад, за свідченнями начальника Канівського пункту пропаганди Н. Морозова, його поїздка селами Степанецької волості була позитивно сприйнята селянством. Під час особистих бесід із селянами, читанні їм лекцій, Н. Морозов роз'яснював, як уряд А. Денікіна планує вирішити аграрне питання, які завдання ставить перед собою Добровольча Армія тощо. Цікавим є резюме агітатора: "...роз'яснення заспокоюють селян, викликають у них співчуття до Добровольчої Армії... Отримано запрошення від сіл Костянець та Литвинець приїхати до них із роз'ясненнями. Селяни при цьому завірили, що нагодують денікінців обідом, забезпечать борошном, соломою та іншими подарунками" [478, 80 зв.].

Подібною була ситуація, наприклад, в Кобеляцькому повіті Полтавської губернії, Кагарлику, Ржищеві. Селянин, який возив білих агітаторів із села Крутий Берег до села Рублівка, розповідав: "Дай Бог, щоб слова цього офіцера справдились, тоді селяни справді будуть мати землю. ...будемо допомагати Добровольчій Армії чим можемо, зберемо врожай, почнемо записуватися в армію" [414]. Селяни сіл, розташованих навколо Кагарлика та Ржищева, виявляючи інтерес до "начал" аграрної реформи А. Денікіна, у розмові з кореспондентом газети "Вечерние огни" висловлювалися за те, щоб "приїхала б гарна людина з Києва, зібрала схід і розповіла про те, що робиться на білому світі... Розповіла б гарне про Добровольчу Армію, і ми б записалися до неї" [49].

Під час циклу бесід із селянами Євпаторійського повіту Г. Маркевич запевняв їх, що уряд активно працює над тим, щоб якомога більше землі відійшло селянам. Він завірив, що у них немає підстав недовіряти Особливій нараді, оскільки заходи, що розробляються, спрямовані на задоволення їхніх потреб не лише у землі, а й в інтенсифікації селянських господарств [110, 9 зв.].

Підтвердженням того, що агітація білих знаходила адресата, може слугувати лист до газети за підписом “Селянин”. У ньому йдеться про настрої селян села Ярмолинці Глинської волості. Зокрема, про те, що його жителі активно цікавляться аграрним питанням і тим, у який спосіб воно буде вирішене. Дописувач констатував, що його односельчани ознайомлені з “Декларацією...” генерала А. Денікіна, водночас їм цікаво послухати і “живе слово про те, що написано на папері” [433].

Історичні джерела засвідчують, що більша частина селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, на які поширювалася влада уряду А. Денікіна, з розумінням та схваленням ставилася до ідей, відображених у “Декларації...”. “Нам більшовики землі надали багато, – зазначав один селянин у розмові з офіцером-агітатором, – та толку з того ніякого... Нехай у мене її буде небагато, однак я буду знати, що вона моя... Дайте нам землі” [223]. Ці та подібні міркування селян дають підстави стверджувати, що ідея приватної власності на землю, представлена в “Декларації...”, була популярною серед українських селян, відповідала їхнім прагненням володіти землею.

Не викликала у селян заперечень теза про наділення їх землею за викуп. Навпаки, ця думка їм дуже імпонувала. В селянському розумінні, викуплена земля – це їхня приватна власність, реалізоване ними право на землю. Селяни Київщини, висловлюючи свої думки з цього приводу, відверто заявляли: “Правильно, за викуп за купчою. Знаємо ми “дармову землю” – земля ваша, а права наші – вивчили. Не потрібно задарма” [613].

Опрацьовані нами матеріали фіксують чимало випадків, коли селянство Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній своє ставлення до ідей білих стосовно реорганізації поземельних відносин фіксувало на селянських сходах. Наприклад, селянський схід Свято-Дмитріївської громади Старобельського повіту після виступу “співробітника Відділу пропаганди Ременникова” 26 вересня 1919 р. схвалив “приговор” такого змісту: “... висловлюємо свою вдячність ... Колчаку та Денікіну,

готові у будь-який спосіб допомагати їм, йти назустріч при вирішенні їхніх потреб у боротьбі з більшовицькою анархією...” [222].

Не боялися селяни висловлювати і власне бачення того, в який спосіб, на їхнє переконання, краще вирішити аграрне питання. Зазвичай, після того, як вони прослуховували роз'яснення, лекції службовців Освагу, відбувалося своєрідне обговорення, обмін думками. Селяни Харківщини та Полтавщини, схвалюючи зміст “Декларації...”, запропонували, щоб земельна комісія, напрацьовуючи зміст аграрного законодавства, врахувала й їхні побажання. Останні зводилися до такого: “1) передати землі поміщиків Державному Земельному Банку для справедливого розподілу їх між тими, хто в них відчуває потребу; 2) негайно та безкоштовно, у винагороду за службу в Добровольчій Армії, передати землю тим, хто на ній працює; 3) надати пільги з оренди землі; 4) передати все у розпорядження та на розсуд селянських громад” [166, 179 – 180].

Зазначаючи позитивні аспекти у роботі Освагу, ми не схильні її ідеалізувати. Існувало чимало труднощів, які позначалися на результативності агітаційно-роз'яснювальній діяльності Відділу пропаганди. Серед них умовно можна виділити такі групи: 1) ідеологічні; 2) кадрові; 3) матеріально-технічні.

Перша група труднощів зумовлювалася відсутністю виробленого аграрного законодавства. У зв'язку з цим Осваг у своїй пропагандистській, агітаційно-роз'яснювальній діяльності керувався лише положеннями “Декларації...”. Фактично освагівці писали, агітували, роз'яснювали “програму” уряду А. Денікіна попри те, що її положення не були бездоганними та потребували ретельного доопрацювання в плані конкретизації. Тому службовці Відділу пропаганди не могли дати відповідь на найбільш чітке для селян запитання: коли розпочнеться аграрна реформа, яким буде механізм її реалізації, скільки і якої землі в результаті проведення аграрної реформи відійде селянам та за яку плату. Агітатори закликали

селянство до терпіння, запевняючи, що наполеглива робота у цьому напрямку урядом ведеться. Селяни вірили доти, доки Добровольча Армія наступала.

Крім цього, серйозною перешкодою було те, що, як зазначав К. Соколов, “ні від кого (починаючи від вищих чинів ставки і закінчуючи останнім вартовим) ми не мали розуміння, співчуття, підтримки. Ще з часів С. Чахотіна до Освагу ставилися легковажно, злорадно...” [515, 115]. Парадоксально, але факт, який засвідчують опрацьовані нами історичні джерела, перешкодою в роботі службовців Освагу були офіцери та командири Добровольчої Армії. Так, за наполяганням штабу військ у Київській області до Лубен направили кращих агітаторів із метою сприяти мобілізації. Коли освагівці прибули до міста, то начальник гарнізону Лубен полковник Павленко у категоричній формі не дозволив проведення агітації, віддавши наказ заарештовувати будь-кого за агітаційну роботу, навіть працівників Освагу. Він керувався тим, що “агітація – справа більшовиків, я забороняю будь-яку агітацію..., як за мобілізацію, так і проти неї” [478, 77 зв.].

Кадровий дефіцит – проблема над вирішенням якої “ламала голову” не одна влада в роки революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. Не стали винятком і білі. Мізерні кошти, які отримували освагівці як зарплатню, не робили Відділ пропаганди привабливим місцем для працевлаштування. Значна частина коштів із асигнованих 211 млн. руб. йшла на забезпечення видавничої справи. До того ж був високий рівень інфляції. Тому у більшості випадків освагівці працювали “за ідею” або шукали додаткові джерела фінансування. Серед штатних офіцерів Освагу домінували люди похилого віку або непридатні до військової служби: “Літні генерали та полковники, поранені офіцери, штатські інтелігенти, звільнені чомусь від військової служби... і жінки, жінок скільки завгодно”, – таким був резерв чинів Відділу пропаганди за спогадами його керівника [515, 115]. Втім особливості роботи, обставини часу вимагали молодих, комунікабельних, підготовлених кадрів.

Їх було обмаль. Очільники Освагу з великими труднощами домагалися у військового керівництва відстрочки від мобілізації для молодих офіцерів.

Відсутність належним чином підготовленого персоналу позначалася на дефіциті відповідної літератури на селі. По-перше, не вистачало тих, хто міг писати; по-друге, бракувало тих, хто б написане доставляв на місця. В одній із газетних публікацій з цього приводу зазначалося: “Нескладно пояснити селянам справжній стан справ. Однак відсутність наших газет (простих, пристосованих до селян), мізерна чисельність листівок із декларацією генерала Денікіна ускладнює роботу. Газети, газети – ось що потрібно тут, біля самого фронту...” [252].

Перешкодою, що значно гальмувала ефективну роботу Освагу, були матеріально-технічні труднощі. Насамперед катастрофічно не вистачало паперу. Його вартість на внутрішньому ринку в декілька разів перевищувала матеріальні можливості Відділу пропаганди. Не вдалося, попри всі зусилля К. Соколова, Е. Грімма, Б. Енгельгардта, налагодити належне функціонування паперової промисловості на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії. У зв'язку з цим основним джерелом її постачання були реквізиції. Такий стан справ зумовлював те, що газети та інші агітаційні матеріали білих виходили з запізненням у часі та меншими, ніж планувалося, тиражами.

Діяльність Освагу, вважаємо, в цілому можна охарактеризувати як вдалу для білогвардійців. Його службовці були бажаними для селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній людьми, що інформували їх про реальності часу, в яких перебувало селянство. Селяни вважали їх носіями та розповсюджувачами цінної інформації. Про те, що Відділ пропаганди досяг позитивних результатів у своїй роботі, свідчать повідомлення і білих, і радянських спецслужб, і відгуки самих селян (про це ми вже писали вище).

Наприклад, в одному зі зведень розвідки білих йшлося про те, що в Черкаському повіті стали даватися ознаки результати діяльності пункту

пропаганди. “Населення знає його, довіряє йому. У Смілі та Городищі багато селян приходять за літературою та роз’ясненнями” [478, 80 зв.].

Повідомлення більшовиків-підпільників у Центральний Комітет та інші вищі партійні інстанції рясніють інформацією, що підтверджує нашу тезу стосовно того, що Осваг досяг позитивних результатів у агітаційно-роз’яснювальній роботі. На Київщині, згідно зі свідченнями М. Біргера, під впливом агітації службовців Відділу пропаганди селяни відмовилися допомагати Червоній Армії та радянським органам влади на місцях [575, 26]. Селяни Чернігівського повіту, прихильно ставлячись до ідей Білого руху Півдня Росії, роз’яснених їм освагомцями, були налаштовані антибільшовицьки, – йшлося у звіті до ВУЦВК та ЦК КПУ [576, 47]. Аналогічною була ситуація на Одещині [578, 11] та Полтавщині [580, 25].

Таким чином, є достатньо підстав констатувати, що Освагу вдалося реалізувати покладену на нього місію. Структура, напрями і методи роботи Відділу пропаганди відповідали вимогам часу та особливостям діяльності цього інституту у структурі цивільної влади білогвардійців. Багато в чому доброзичливе ставлення селян українських територій, підконтрольних ЗСПР, до Добровольчої Армії, намірів Особливої наради стосовно до вирішення аграрного питання зумовлювалося тією агітаційно-роз’яснювальною роботою, що проводив Осваг. Селянство було достатньо поінформоване про цілі, завдання, які ставили перед собою лідери Білого руху Півдня Росії. Певні труднощі та упущення, що мали місце, зменшували позитивний ефект від діяльності Відділу пропаганди.

3.2 Заходи цивільної влади Білого руху Півдня Росії зі стабілізації соціально-економічної ситуації на селі

Навесні – восени 1919 р. значну частину територій, що перебувала під владою Білого руху Півдня Росії, становили землеробські райони, в тому

числі й Новоросійська, Харківська та Малоросійська губернії. Більшість населення становили селяни. У зв'язку з цим перед Особливою нарадою постали актуальні проблеми соціально-економічного характеру, що потребували негайного вирішення. Серед них нагальними були такі: посівна, жнива 1919 р., орендні відносини, інтенсифікація аграрного сектору як галузі економіки. Необхідність їхнього розв'язання диктувалася багатьма чинниками: 1) потребою реалізації на практиці “начал”, відображених у “Декларації...”; 2) прагненням білогвардійських властей не втратити компліментарного ставлення, що було в населення стосовно Білого руху та ідей, проголошених його лідерами; 3) власне самою сутністю цих проблем, які безпосередньо стосувалися питань життєдіяльності Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища.

9 березня 1919 р. постановою Особливої наради власники угідь зобов'язувалися їх засіяти. У документі, зокрема, йшлося про те, що уряд А. Денікіна зацікавлений у тому, щоб до остаточного вирішення аграрного питання поля були “своєчасно та успішно засіяні”. Власники угідь, селяни та селянські товариства, у користуванні яких перебували землі, зобов'язувалися негайно приступити до весняних польових робіт. Держава, як зазначалося, не стояла осторонь цієї проблеми, не залишала власників та користувачів сам на сам із нею. Вона брала на себе зобов'язання врахувати інтереси тих, хто засіяв поля, під час реалізації врожаю 1919 р. [132, 2] Ця постанова була розіслана на місця представникам білих цивільних властей. Губернатори доводили її зміст до відома не лише селянам, а і чиновникам менших рангів, вживали енергійних заходів із її реалізації.

Так, уповноважений УЗіЗу по Євпаторійському повіту отримав чіткі інструкції стосовно до виконання розпорядження уряду. У них йшлося про те, що він несе персональну відповідальність за виконання посівної кампанії в повіті. Йому настійливо рекомендувалося до посівної активно залучати селян, “оголосивши їм, що під час збору врожаю фактичні посівники отримають 4/5 від урожаю зернових хлібів та масляних рослин, 9/10 від

врожаю коренеплодів” [110, 2]. Тобто, засівщикам гарантувалося право на більшу частину врожаю.

18 березня 1919 р. Особливою нарадою Управління продовольства була виділена позика в розмірі 250 млн. руб. на закупівлю насінневих фондів, сільськогосподарських машин та реманенту, щоб забезпечити цим необхідним селянські господарства під час посівної кампанії [157, 83]. За історичними джерелами, опрацьованими нами, отримані кошти були негайно “пущені у хід”. Чиновники Управління продовольства та інших відомств уряду А. Денікіна розгорнули активну роботу з закупівлі та постачання селянам необхідного для забезпечення весняної посівної.

Постанови цивільних властей білих стосовно посівної, конкретні кроки адміністрації на місцях із їхньої реалізації схвально сприймалися селянами. Їм імпонувало те, що влада хоч у такий спосіб переймається їхнім повсякденним життям. Різнопланові за змістом повідомлення з місць, опрацьовані нами під час роботи над темою, не фіксують негативного ставлення селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, до методів і засобів організації та проведення Особливою нарадою весняної посівної кампанії [246].

Водночас стан із посівними площами не був ідеальним. Попри всі зусилля, що докладалися державними органами влади білих, селянами, поміщиками тощо, не скрізь вдалося повністю засіяти угіддя. Існувало чимало труднощів об’єктивного характеру, що ускладнювали виконання цієї вкрай важливої з усіх поглядів справи. За два роки революції та громадянської війни соціально-економічна ситуація в українському селі зазнала кардинальних змін. Це безпосередньо позначилося як на землеволодінні/землекористуванні землею, так і на економічних потужностях суб’єктів господарської діяльності.

Насамперед збитків було завдано поміщицьким господарствам. Робоча худоба, реманент, приміщення сільськогосподарського призначення

економій були значною мірою розграбовані, знищені, угіддя перетворилися на самозахоплення селян. Комуни, створені на їхніх уламках, ледь животіли. У них особливо не хотіли йти селяни, а радянська держава не мала необхідного економічного потенціалу, щоб стимулювати та підтримувати їхній розвиток. Власники маєтків або загинули, або втекли, і лише окремі з них наважувалися повертатися і відновлювати господарювання. Не кращим було становище й одноосібних селянських господарств. За спостереженнями сучасника тих подій, їм “бракувало коней, худоби, кормів; сільськогосподарські знаряддя або зношені, або зламані...; не вистачає мастильних матеріалів тощо” [340]. Це й зумовлювало те, що селяни, наприклад, у Полтавській губернії, не мали змоги обробляти у повному обсязі як свої, так і колишні поміщицькі землі [472, 20].

Селяни відчували страх не лише перед масовими реквізиціями, з яким вони постійно жили у 1917 – 1918 рр. (непомірна продрозверстка та інші непродумані кроки в економічній політиці урядів, що калейдоскопічно змінювали один одного упродовж цих двох років), але й перед поверненням поміщиків [635]. Непередбачуваність та ненормованість фіскальної політики радянської влади призводила до того, що селяни відмовлялися обробляти всі площі угідь, що їм належали. Свою позицію вони мотивували тим, що “комісари посадять на фунти все одно. Залишать лише зерно, необхідне для того, щоб не вмерти з голоду, а решту відберуть за квитанцію...” [86].

У подібній ситуації перебували і власники великих маєтків. З одного боку, страх перед тим, що їхні господарства насамперед стануть об’єктом фіскальної політики властей, а з іншого – острах перед невгамовною селянською стихією, що знищує все на своєму шляху. У зв’язку з цим ні ті, ні інші не поспішали збільшувати посівні площі своїх господарств.

Безперервні бойові дії упродовж 1914 – 1919 рр. зумовлювали постійні мобілізації селян до лав воюючих сторін. Як правило, їй підлягали фізично здорові чоловіки у віці від 18 до 49 років, які у переважно або гинули на фронті, або поверталися покаліченими. Тому основною робочою одиницею

залишалися жінки, підлітки, літні люди. Все це надзвичайно загострювало проблему дефіциту робочих рук, впливаючи на скорочення посівних площ.

Потрібно зауважити, що значною мірою заходи, вжиті урядом А. Денікіна, стосовно організації посівної, незважаючи на цілий ряд труднощів, були результативними. Опосередковано цю нашу тезу підтверджують і розрахунки радянських фахівців. Згідно з ними, станом на 1920 р. загальна посівна площа на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній скоротилася на 15%, а пшениці, жита, вівса, ячменю – на 1/3 [270, 84]. Вважаємо, що ці показники могли бути іншими, якби різні уряди, у тому числі Особлива нарада, не долучалися до допомоги селянам під час посівних кампаній.

За інформацією, що надходила з місць від агрономів, службовців УЗіЗу, представників влади на місцях, більша частина земель, яка перебувала у володінні чи користуванні була засіяна власниками чи орендарями, передбачався високий врожай. Так, в Ялтинському повіті на вирощуванні зернових спеціалізувалися Байдарська та Байракська волості. “Усі власники земель у цих волостях розпочали посівну... площі посівів залишилися незмінними” [155, 126]. У Зміївському повіті Харківської губернії у “маєтках товариств Роттермунда і Ейсе” було засіяно по 1500 дес. кожного виду зернових [432].

Сподівання властей на високий урожай 1919 р. цілком виправдалися. На Полтавщині врожай хлібів, за підрахунками білих, становив 161 млн. пуд.: жита – 58,5 млн. пуд., пшениці – 48 млн. пуд., ячменю – 19 млн. пуд., вівса – 21,5 млн. пуд., гречки – 10 млн. пуд., проса – 4 млн. пуд [440]. Непоганий урожай видався й в інших губерніях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії (дет. див. таблицю 1 у додатках).

Водночас це породжувало нову проблему – його збір. Для юридичного врегулювання цього питання 9 липня 1919 р. Особливою нарадою були схвалені, підписані А. Денікіним “Правила про збір урожаю 1919 р. на територіях, підпорядкованих Головнокомандувачу Збройними Силами на

Півдні Росії”. Структурно документ містив 12 пунктів, якими регулювався збір урожаю 1919 р., що враховували соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію на селі. У них, зокрема, йшлося про таке: 1) збір урожаю 1919 р. хлібів, льону, конопель, соняшника та інших олійних рослин покладался на тих, хто засіяв поля, незважаючи на юридичні підстави користування/володіння землею: на селян, сільські громади, селянські товариства тощо. 2/3 зібраного врожаю 1919 р. належали тим, хто засіяв поля і зібрав урожай, а 1/3 – землевласникам, орендаторам тощо. Врожай тими, хто засіяв поля і його зібрав, звозився на “місце, де зазвичай відбувалася молотьба”; 2) якщо врожай збирали не ті, хто засіяв поля, то вони засівщикам сплачували за виконані роботи, повертали насіння, або проводили з ними інші розрахунки; 3) збір урожаю картоплі, буряку, моркви та інших коренеплодів та овочів, а також тютюну, посаджених на городах та полях (крім тих, що розташовані на землях маєтків, крім буряку та інших насінневих саджанців на полях), покладається на тих, хто їх засіяв, незважаючи на юридичні підстави користування/володіння землею: селян, сільські громади, селянські товариства тощо. Із зібраного ними врожаю 5/6 належить їм, 1/6 – землевласникам, орендаторам тощо. Врожай тими, хто засіяв поля і його зібрав, звозився в зазначене останніми місце; 4) якщо селяни, сільські громади, селянські товариства зібрали врожай картоплі, буряку, моркви та інших коренеплодів та овочів, а також тютюну, посаджених на городах та полях, та звезли у свої господарства, то вони сплачують натурою чи грошима фактичним власникам 1/3 частину. Якщо розрахунки ведуться грішми, то за твердими цінами або за довідниковими; 5) у випадку відсутності тих, хто засіяв поля, волосний старшина зобов’язувався найняти з навколишніх сіл селян для збору врожаю; 6) наймана волосною старшиною робоча сила за збір урожаю отримувала не більше 1/2 від його розміру. Решта звозилася та зберігалася до появи фактичних власників земель, на яких було зібрано врожай. У випадку, якщо останні не з’являлися до 1. 01. 1920 р., 1/2 частина врожаю, що їм належала,

продавалася волосним старшиною. Отримані від продажу кошти волосний старшина передавав голові мирового з'їзду, котрий віддавав їх фактичному власнику землі; 7) у тому разі, коли відсутні засівщики, збір урожаю належить фактичним власникам. Якщо й їх немає, то вступає в силу ст. 5 правил. Однак у такому випадку ті, хто збирають урожай, отримують 2/3 його частини, а фактичні власники – 1/3; 8) весь урожай цукрового буряку належав цукровому заводу, на угіддях якого він був зібраний. У випадку, якщо завод не працював, іншому цукровому заводу, вказаному начальником повіту; 9) так само весь урожай буряку, засіяного селянами, сільськими громадами, селянськими товариствами тощо, мав бути ними зібраний і повністю переданий цукровому заводу; 10) ті, хто спеціалізувався на вирощуванні насіння цукрового буряку, отримують необхідну для цього частку від урожаю; 11) цукровий завод розраховувався за отриманий ним урожай цукрового буряку. Фактичні власники отримували 1/6 від вартості врожаю, а ті, хто засіяв поля і зібрав урожай, – 5/6; 12) урожай фруктових та ягідних садів належав повністю їхнім фактичним власникам [448].

5 липня 1919 р. Особлива нарада та Головнокомандувач ЗСПР оприлюднили ще один документ, яким регламентувався збір урожаю 1919 р. Він стосувався правил про збирання трав у 1919 р. на територіях, що перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР. Їхній зміст у цілому відтворював положення правил про збір урожаю зернових та коренеплодів. Зокрема, на самозахоплених землях збір урожаю трав належало проводити тим, хто ці землі захопив; врожай розподілявся порівну між юридичними власниками та тими, хто їх захопив і зібрав урожай [449]. Регламентація решти випадків, колізій, що могли трапитися під час збирання врожаю трав, відбувалася відповідно до правил про збір урожаю зернових та коренеплодів.

Чинність обох законодавчих актів поширювалася лише на Новоросійську, Харківську та Малоросійську губернії та повіти (відповідно), що перебували під владою Білого руху Півдня Росії: Таврійську, Катеринославську, Полтавську, Харківську; Черкаський, Чигиринський,

Уманський, Звенигородський, Канівський, Таращанський, Васильківський Київської губернії [288].

Ми вважаємо, що наведені вище положення правил про збір урожаю 1919 р. на територіях, підконтрольних Головнокомандувачу ЗСПР, були політично коректними, соціально компромісними, економічно доречними для всіх суб'єктів господарської діяльності, що працювали в аграрному секторі економіки Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у 1919 р. На наш погляд, означені вище положення про право на врожай 1919 р. мали на меті відновити товарно-грошові відносини між державою та селянством, сприяти, з одного боку, забезпеченню селянських господарств необхідними промтоварами, з іншого – налагодити нормальне продовольче постачання міст, армії. Фактично цим документом уряд А. Денікіна визнавав факт селянських самозахоплень, не вживав проти цього каральних заходів. Навпаки, він відійшов від пропоміщицької позиції, чого не вдалося зробити під час напрацювань принципів аграрної реформи, віддавши перевагу селянам. Інтереси великих земельних власників були представлені значно меншою мірою, ніж інтереси селянства. Крім того, відображений у “Декларації...” інститут приватної власності, повністю реалізовувався на практиці.

У радянській українській та сучасній російській історіографії “Правила про збір урожаю 1919 р. на територіях, підпорядкованих Головнокомандувачу Збройними Силами на Півдні Росії”, неодноразово критикувалися дослідниками, наприклад, М. Супрунєнком, В. Федюком. Вони писали про те, що ними „знову було відновлено царські порядки і селянин знову повинен був працювати на поміщика, віддаючи йому невідомо за що третину урожаю” [523, 130], розмір ставки – занадто великий [552, 46]. На нашу думку, ці тези є дискусійними, оскільки, по-перше, третина селянами сплачувалася відомо за що – за те, що вони самочинно, без згоди власника, користувалися чужою власністю; по-друге, ставки сплати,

порівняно з іншими подібними законами, наприклад, Директорії УНР та радянської влади, були меншими.

Так, за законом Директорії УНР стосовно до врожаю 1919 р., всі господарства, що мали у своєму користуванні землю, повинні були передати республіці за твердими цінами, визначеними Міністерством народного господарства, зернових продуктів у такій кількості: “господарства, що мають 2 дес. землі, звільняються від повинності, ті, що мають 2 – 3 дес. – 3 пуд., 3 – 4 дес. – 5 пуд., 4 – 5 дес. – 8 пуд., 5 – 6 дес. – 12 пуд., 6 – 7 дес. – 17 пуд., 7 – 8 дес. – 23 пуд., 8 – 9 дес. – 30 пуд., 9 – 10 дес. – 38 пуд., 10 – 11 дес. – 47 пуд., 11 – 12 дес. – 57 пуд., 12 – 13 дес. – 68 пуд., 13 – 14 дес. – 80 пуд., 14 – 15 дес. – 93 пуд. Господарства, що мали землі понад 15 дес., зобов’язувалися віддати державі 1/2 врожаю” [582].

За більшовиків ситуація була ще скрутнішою. Так, селяни повідомляли, що радянська влада залишала “частину врожаю біднякам, а вся решта звозилася до комун, на тік, звідки вона вивозилась безконтрольно і без звіту перед селянством” [508]. Білогвардійське розвідувальне зведення за 19 жовтня 1919 р. констатувало: “Серед селян прифронтової смуги найбільше озлоблення викликало відбирання продкомами всього врожаю, для селян залишили з розрахунку 1 фунт на душу до нового врожаю” [471, 39]. Виконком Звенигородського повіту Київської губернії у серпні 1919 р., під час жнив, зобов’язав селян 2/3 урожаю віддавати державі, звозячи його на місце, визначені державою [587, 10]. Рішенням Балаклавського районного військово-революційного комітету весь урожай садів, виноградників та земель, що перебувають у приватних осіб та організаціях, переходив до державних органів, працівники отримували відсоток, визначений комісією [137, 86]. Саме у випадку з більшовиками цілком резонним, на нашу думку, є запитання: за що платити, якщо влада проголошувала, що земля – всенародна власність.

Водночас зазначені вище частки врожаю, що залишалися селянам та власникам земель і орендаторам, уряд А. Денікіна збільшив на користь селян.

26 вересня 1919 р. Особлива нарада схвалила, Головнокомандувач ЗСПР підписав нову редакцію правил про врожай. Відповідно до них, екс-власники земель отримували лише $1/5$ від урожаю зернових та $1/10$ від урожаю коренеплодів [160, 110 – 111].

Опрацьовані нами під час вивчення теми дослідження історичні джерела, зокрема секретні зведення Освагу, не фіксують різко негативного несприйняття селянами Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, правил про збір урожаю 1919 р. чи збройного опору селян їхній реалізації. Так, Г. Бурлаков – заступник начальника УЗіЗу, посилаючись на зведення, які доходили з відділів цієї установи на місцях, констатував, що ставлення селянства до аграрної політики Особливої наради “доброзичливе, до нас в управління не надходило повідомлень про випадки невдоволення чи непорозуміння на цьому ґрунті” [246]. Однак під впливом більшовицької агітації в окремих регіонах українських територій, підконтрольних уряду А. Денікіна, мало місце непорозуміння селянства із владою. Так, селяни Євпаторійського повіту відмовилися виконувати правила про збір урожаю, незважаючи на те, що поміщики зменшили розмір частки, яка їм належала, з $1/3$ до “2 и 2,5”. Було проведено відповідну роз’яснювальну роботу, а також заарештовано більшовиків-підпільників, що проводили антиденікінську агітацію. Після цього селяни сіл Карадже та Ак-Лічеті виконали відповідні розрахунки, відповідно “Правил...”. В інформаційному зведенні стосовно цього інциденту йшлося, що причиною відмови селян розраховуватися за зібраний ними врожай було те, що “місцеве селянство, заперечуючи право приватної власності, прагнуло безкоштовно користуватися землями поміщиків” [155, 5 – 5 зв.]. У цілому, аналізуючи хід збору врожаю 1919 р. у Криму, автор зазначеного вище документу, повідомляв: “... не було потреби вживати особливих заходів для забезпечення збирання врожаю хлібів” [155, 6 зв.].

На Полтавщині збір урожаю відбувався інтенсивними темпами за сприятливих погодно-кліматичних умов. Вони могли бути ще вищими, якби не дефіцит робочих рук та сільськогосподарського інвентарю. Найманим робітникам під час жнив на Полтавщині платили від 100 до 150 руб. на день [542]. Зведення Зафронтбюро щодо Полтавщини фіксували таке: "... поміщики повернулися... поводяться стримано і сили не застосовують"[89, 535]. У Кременчуцькому та Лохвицькому повітах Полтавської губернії "великі землевласники відновлюють зруйновані господарства. Урожай реалізується безпроблемно" [536, 152].

На Харківщині жнива також проходили без особливих ускладнень, за подібних, як і на Полтавщині, обставин. Заробітна плата під час жнив становила 100 руб. на день для жінок і 150 – для чоловіків. Мали місце розрахунки і натурою. Відносини між селянами, хуторянами, великими землевласниками та управляючими маєтками сучасниками класифікувалися як "миролюбиві"; відносини між селянськими громадами та управляючими – як "очікувальні" та в окремих випадках "неприятні"; ставлення всіх до правил – доброзичливе, але селяни більше схильні розраховуватися з власниками земель грошима [7]. Такий розрахунок був вигідний насамперед селянам, оскільки проводився за фіксованими цінами. Враховуючи, що селяни володіли значною масою паперових грошей, то особливо тягаря під час цих розрахунків вони не відчували. З іншого боку, білогвардійським властям теж було це вигідно, тому що із обігу вилучалися кошти і в такий спосіб можна було дещо стримувати інфляцію. Найменш зацікавленими у такій формі розрахунків були великі землевласники, зважаючи на вкрай скрутну фінансову ситуацію на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії. Однак влада не застосовувала репресивних чи інших заходів, якими б заборонялася така форма розрахунків за врожай 1919 р., обравши проселянську позицію з цього питання.

Різноманітні за походженням історичні джерела, залучені нами до дослідження, дозволяють констатувати, що цивільна адміністрація білих як у

центрі, так і на місцях не стояла осторонь вирішення важливих поточних соціально-економічних питань. Насамперед йдеться про жнива. Як ми уже вказували, однією з проблем, що певною мірою негативно позначалася на зборі врожаю 1919 р., був дефіцит робочих рук, тяглової сили тощо. Для його послаблення Особлива нарада, Головнокомандувач вживали енергійних заходів. Наказом А. Денікіна від 9 липня 1919 р. військові, координуючи свої дії з цивільними властями, зобов'язувалися “3. На допомогу землеробському населенню під час жнив та посівної відпускати господарям, що потребують робочої худоби, коней з військових обозів, а також залучених до відбування гужової повинності, хоча б на один чи два дні для польових робіт, а також у вільний від нарядів час”. Крім того, наказ передбачав звільнення від мобілізації селян, у родинях яких, крім чоловіка, що підлягає мобілізації, не було інших працівників. У випадку, якщо такий селянин уже був мобілізований, то його демобілізували або він отримував необхідну відпустку для участі у жнивах [567, 24 зв., 37]. Так, листування між начальниками повітів про виконання правил збору урожаю засвідчує, що на місцях адміністрація виконувала наказ Головнокомандувача про надання селянам допомоги під час жнив. Зокрема, у Сімферопольському, Феодосійському, Джанкойському повітах до жнив активно долучалися військові, допомагаючи селянам. За згодою між Сімферопольським комендантом та Таврійським губернатором відпустку отримали німці-колоністи для проведення та надання допомоги під час жнив [133, 45 – 46, 53].

Крім позитиву, під час кампанії зі збору врожаю 1919 р. мали місце труднощі, що негативно позначалися на її реалізації. Найбільшою складністю, зважаючи на особливості революції та громадянської війни як соціокультурного та історичного явища, було забезпечення спокою в тилу. Зазвичай, різні політичні режими, що змінювали один одного упродовж революції на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, контролювали ситуацію у містах, найближчих до них навколишніх

селах та на залізничних вузлах. Решта території перебувала або у сфері впливу отаманів, або залишалася “безвладною”. Наприклад, лише у правобережних повітах Київщини нараховувалося 22 отамани [168, 232]. Це були локальні вогнища масового селянського руху опору, що розпочався ще за Гетьманату П. Скоропадського. Такий стан справ деструктивно впливав на діяльність органів цивільної влади того чи іншого політичного режиму, виконання ними розпоряджень центральних властей. Білі не були винятком у цій ситуації. Водночас і ми солідарні у цьому з тезою В. Федюка, було б не зовсім коректно селянський повстанський рух пов’язувати лише з аграрною політикою того чи іншого політичного режиму. Крім усього іншого, він був наслідком війни між містом та селом [551, 376]. Від себе додамо, що він був виявленням соціальної та суспільно-політичної активності селянства в роки революції та громадянської війни.

Невдоволення селян викликали хоча й епізодичні, але зловживання з боку поміщиків, що поверталися. Як правило, це траплялося в тих місцевостях, в яких цивільна адміністрація білих поводитися інертно. Повідомлення радянських підпільників містили інформацію, за якою “у Бахмутському та Маріупольському повітах поміщики, окрім законної третини врожаю беруть, 380 руб. з десятини. В Ізюмському повіті беруть половину врожаю...” [89, 325 – 326]. У Вовчанському повіті на Харківщині поміщики вдруге вимагали у селян третину врожаю. При цьому рахували цю частку не лише з урожаю 1919 р., а і з урожаїв попередніх років. “... втручання властей для викорінення цього зла не було” [559, 163 – 164], – доповідали агенти Освагу.

Отже, збір урожаю 1919 р. на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, юридично регламентувався “Правилами...”. Їхній зміст носив проселянський характер, не викликав збройного спротиву з боку селян. Під час жнив Особлива нарада, цивільна адміністрація білих на місцях вживали заходів, спрямованих на надання допомоги селянам. Відзначаючи в цілому

позитивне виконання збору врожаю 1919 р., констатуємо, що перешкодами у цьому процесі були епізодичні зловживання поміщиків та локальні вогнища селянського повстанського руху опору.

Як свідчить аналіз листування між представниками білої влади на місцях, підґрунтям нової державності вони вважали економічно міцні селянські господарства [571, 19]. На думку фахівців земельної комісії, створеної для розробки основ аграрної реформи, розміри селянських наділів унаслідок проведення відповідних заходів повинні були становити 25 дес [571, 9]. На їхнє переконання, цей показник був оптимальним, враховуючи, що білі передбачали не лише наділення селян землею (це було нереально зробити у повному обсязі), а й інтенсифікацію селянських господарств: підвищення їхньої агрокультури, кредитування, забезпечення реманентом тощо [431]. Однак, за неповними матеріалами статистики, підрахунками М. Штромберга [626], професорів Дуссана [215], О. Ярошевича [639], влада не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості землі, придбавши яку, селяни могли вийти на рекомендовані членами комісії показники у 25 дес. З іншого боку, на думку професорів В. Каршлева, А. Кауфмана, необхідно було звернутися до дореволюційного досвіду, запозичивши кращі його елементи.

Так, до подій 1917 р. у Європейській частині Росії, враховуючи Новоросійську, Харківську та Малоросійську губернії, селяни орендували 20-25 млн. дес. У звіті Єлецького комітету з потреб сільськогосподарської промисловості за 1902 р. зафіксовано 50 млн. дес., що перебували в оренді у селян [625]. Таким чином, очевидним було те, що орендні відносини відіграють важливу роль у розширенні посівних площ індивідуальних селянських господарств. Тому, як вихід із ситуації, ці члени земельної комісії рекомендували більше уваги приділити орендним відносинам. Вважалося, що їхнє унормування дозволить вирішити відразу декілька проблем: 1) упорядкує взаємини різних категорій села (як правило, поміщиків та селян щодо землекористування і землеволодіння); 2) сприятиме розширенню площ

земельних угідь у селянських господарствах; 3) зменшить недосіви; 4) ствердить у селянській свідомості ідею про те, що білі власті прагнуть вирішити аграрне питання з максимальним урахуванням інтересів селян.

Найбільше біла адміністрація переймалася тим, щоб під час урегулювання орендних відносин між селянами і поміщиками уникнути розгортання конфронтації. Для цього, наприклад, губернатором Катеринославщини начальникам повітів губернії наказувалося під час проведення заходів щодо впорядкування поземельних відносин, у тому числі й орендних, суворо дотримуватися букви закону, не надавати переваги при прийнятті рішень поміщикам [572, 39].

Одним із перших кроків уряду А. Денікіна у справі упорядкування поземельних відносин в українському селі став дозвіл на купівлю-продаж та оренду землі. Цим наказом Головнокомандувач ЗСПР ліквідував попередню заборону на подібні операції [237]. 21 вересня 1919 р. А. Денікін затвердив „Правила про здачу в оренду польових угідь на територіях, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії” (далі – “Правила”). Їхній зміст, викладений в одинадцяти статтях, зводився до такого. Юридичні та фізичні особи, товариства, що користувалися у 1918 р. польовими угіддями, відповідно до словесної чи письмової орендної угоди, мали право на її продовження, відповідно до посівного обігу, що застосовувався у господарстві власника земель, ще на один сільськогосподарський рік. У документі конкретизувалися категорії домогосподарів, які мали право на продовження оренди. До них зараховувалися ті, хто працював на землі. Також визначалися й розміри угідь, які могли орендуватися. Зокрема, вони, разом із землею, яка вже перебувала у власності/користуванні селянина, не могли перевищувати норм, визначених земельною комісією для кожної губернії [584, 141]. Статтею 3 регламентувалася орендна плата. Йшлося про те, що вона визначається за згодою сторін (поміщиків та селян-орендарів). Для запобігання зловживань із боку великих землевласників, урядом у Волинській, Катеринославській,

Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях визначалися та фіксувалися максимальні ставки оплати селян за десятину орендованої землі. Передбачалося, що розрахунки будуть здійснюватися грошима і натурою, їхні розміри будуть обраховуватися за довідковими цінами на продукти врожаю станом на момент сплати. Орендна плата у зазначених вище губерніях не могла перевищувати $1/5$ середньої врожайності хлібів та олійних рослин кожного конкретного регіону, $1/8$ соняшника, картоплі, коренеплодів [406]. Для запобігання зловживань із боку поміщиків, визначення норм середньої врожайності покладалося на начальника УЗіЗу.

Якщо юридичні та фізичні особи користувалися наділами без відповідних договорів оренди, то їм для продовження користування ними необхідно було впродовж місяця, з моменту опублікування „Правил” подати відповідну заяву до місцевих органів влади. Вона задовольнялася за умови, що ці угіддя не були вже здані в оренду комусь іншому.

Разом із тим, під дію наведеної вище 5 статті не підпадали переселенці, що проживали у тій чи іншій місцевості після 25 жовтня 1917 р. (тобто після більшовицького перевороту в Петрограді – С. Корновенко). Чинність цієї статті не поширювалася й на окремі категорії землі: 1) надільні, відрубні, хутірські, укрупнені під дією законів від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р.; 2) угіддя, придбані за сприяння Селянського Поземельного Банку; 3) наділи, які не перевищували максимуму регіональних норм або ті, що перевищували, однак оброблялися силами власника та його родини. Власники цих угідь мали право вимагати у встановленому законом порядку їхнього повернення, якщо не було відповідних домовленостей про оренду.

Якщо користувачі не бажали продовжувати строк оренди, то землі, які перед цим вони обробляли, переходили або до власників, або до попередніх орендаторів. Також до 1 січня 1920 р. орендатори повинні були або грошима, або натурою розрахуватися із власником за користування землею у 1919 р [584, 144]. Для того, щоб поземельні спори, які неминуче виникли б, не

перетворилися у збройний конфлікт, 12 стаття „Правил” передбачала створення і діяльність інституту мирових суддів. Вони розглядали всі справи, незалежно від суми позову [289].

У додатку до 2 статті „Правил” визначалися максимальні розміри угідь, що їх можна було орендувати селянам кожної з 8 українських губерній, які перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР. При цьому кожний регіон поділявся на три категорії: перша місцевість, друга місцевість, третя місцевість. Для кожної з них чітко окреслювалася кількість десятин орної землі, яку селянам можна було брати в оренду. До того ж вона вказувалася як для одноосібної оренди, так і колективної [467] (див. таблицю 2 у додатках). Як свідчать наведені у таблиці 2 дані, найбільше – 40 дес. землі – в одноосібну оренду могли взяти селяни Волині, що проживали у першій місцевості, найменше – 18 дес. – з Київщини, що також були зараховані до першої місцевості. В офіційних документах Особливої наради відсутні пояснення щодо критеріїв визначення розмірів ділянок, які можна було брати в оренду, а також стосовно поділу губерній на категорії. Очевидно, враховуючи, що цей додаток було розроблено земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, можна припустити, що за критерії було взято ті ж показники, що і при розподілі в цілому території губерній, які перебували під владою Білого руху Півдня Росії: густина населеність та землезабезпеченість [581, 84].

Невдовзі Особливою нарадою було оприлюднено роз’яснення та доповнення. Вони стосувалися 1 та 7 статей „Правил”. Зокрема, термін оренди продовжувався тим орендаторам, ділянки яких ще не було передано у користування іншим особам за договорами до оголошення „Правил” [443].

Таким чином, „Правила” стали першою серйозною спробою білої влади урегулювати орендні відносини в українському селі. Фактично їхній зміст легалізовував самозахоплення, здійснені селянами під час революції та громадянської війни. Частково вони („Правила”) відшкодовували великим землевласникам збитки, яких ті зазнали у попередні роки від експропріації

їхньої землі, руйнації маєностей. Разом із тим, більшою мірою цей документ відповідав інтересам селян, ніж поміщиків. Хоча б тому, що у ньому фіксувалися розміри орендних платежів, їхня регіональна специфіка. У цьому зв'язку невинуватим є твердження О. Зарубіна та В. Зарубіна стосовно того, що Особлива нарада налаштовувала проти себе селян, збільшуючи орендні платежі [228, 224 – 225].

Переваги, відповідно до змісту цього закону, отримували ті, хто безпосередньо працював на землі. Так, наприклад, вони не стосувалися тих господарів, хто обробляв угіддя своєю працею та членів своєї сім'ї, а також тих господарств, розміри яких не перевищували 25 дес. Навпаки, великі землевласники, розміри угідь яких перевищували 25 дес., якщо вони не обробляли землю власними силами або силами своєї родини, позбавлялися права здавати свої наділи в оренду. Вони також не могли забрати землю у тих селян-орендаторів, які без договору користувалися нею у 1919 р [584, 144].

На наш погляд, у цьому контексті цікавим є питання співвідносності орендної плати з економічною спроможністю орендаторів. У „Правилах” її розмір визначався $1/5$ середньої врожайності хлібів та олійних рослин і $1/8$ середньої врожайності соняшника і картоплі. Проілюструємо це на прикладі Полтавської губернії. Зауважимо, що до революції та громадянської війни за орендовану землю поганої якості селяни у середньому сплачували $1/4$ або $1/5$ урожаю, за кращої якості – $1/2$ [197, 15 – 18].

Згідно з даними статистичного щорічника Полтавської губернії за 1917 р. із семи основних зернових культур, у дрібних господарствах у 1906-1915 рр. середня врожайність із десяти становила 58 пуд [407]. У такому разі орендна плата дорівнювала б вартості 11,6 пуд. хліба або, у перерахунку в грошовий еквівалент, – 1160 руб. за дес. Навіть якщо врахувати, що селянин орендував усі 25 дес. землі, то він сплачував власнику 290 пуд. зернових, а 1260 пуд. залишалося за ним. У той же час мінімальний прожитковий розмір, згідно з рекомендаціями урядової колегії від 1901 р., становив 20 пуд. на одного члена сім'ї господарства, у якому тримали ще й худобу [5, 15].

У селянина-орендатора після розрахунків із власником землі залишалось 46,4 пуд. із десятини. Якщо взяти до уваги, що, на думку професора О. Ярошевича, земля мала коштувати 6-7 тис. руб. за дес. [251], а селяни могли заплатити до 15 тис. руб. за дес., орендна плата була майже у 5 разів меншою. Зрозуміло, що вона була вигідною і для малопотужних селянських господарств, які отримували реальні підстави для свого розвитку.

Варто зазначити, що навіть у межах Полтавської губернії орендна плата мала регіональні відмінності. Так, наприклад, у Полтавському і Прилуцькому повітах вартість оренди коливалася від 300 до 1500 руб. за дес. Натомість у Костянтиноградському – до 160 руб. за дес. [388]. У таких випадках, коли орендна плата була менше ніж 300 руб., орендатор і власник укладали угоду про оплату натурою. У Костянтиноградському, Хорольському повітах її розмір коливався від 1/4 до 1/3-2/5 середнього врожаю. В окремих випадках, за згодою обох сторін (власника і орендатора), селяни сплачували 15-20 пуд. вже обмолоченого хліба [388].

Зміст та очікувані результати від „Правил” широко обговорювалися на сторінках преси представниками різних соціальних груп тогочасного суспільства. Так, професор О. Ярошевич, аналізуючи основні положення цього документу, висловив думку про те, що Особлива нарада, розробивши і опублікувавши „Правила”, у такий спосіб легалізувала фактичне користування селянином землею, усунувши труднощі, які могли виникнути при розподілі землі [639]. Анонімний дописувач „Полтавського дня” – Д. – розцінив закон про оренду як рішучий захід в аграрній політиці білогвардійського уряду, як новий напрям роботи земельної комісії під головуванням О.Билимовича – В. Челіщева у сфері поземельних відносин [407]. На переконання Л. Георгійовича, „Правила” створювали сприятливі та вигідні для селян умови землекористування. При цьому він висловив і критичні зауваження, що стосувалися, по-перше, зволікання уряду з їхнім виробленням, а, по-друге, роботи органів влади на місцях стосовно їхнього впровадження, роз’яснення змісту серед селянства. Він наводив, як приклад,

власне спілкування з селянином Харківської губернії, котрий на запитання про те, що він знає про новий орендний закон, відповів: „Якби знали... Тоді б отих банд не було” [79]. Цю ж думку в інтерв'ю одній із газет озвучив і генерал Май-Маєвський: „Доводиться лише жалкувати з того, що селянство погано поінформоване про завдання і діяльність Добровольчої Армії. Якби глибше у село проникала інформація про новий орендний закон, про земельну реформу, яку найближчим часом планується провести, то все це значно сприяло б задоволенню інтересів селянства, зміцненню порядку на селі” [399]. Професор В. Чукров, схваливши „Правила”, обґрунтував тезу про те, що їхнє запровадження зумовить підвищення надходжень до казни, а також прибутковість аграрного сектора в цілому [624]. Г. Константинов зазначав, що урегулювання орендних відносин зближує селянство з владою. Фактично влада витісняє поміщиків із села. У такий спосіб зводиться до мінімуму розгортання селянсько-поміщицького антагонізму. Навпаки, в очах селян зростає авторитет влади.

Отже, наведений вище матеріал дозволяє констатувати, що громадськість схвально сприйняла основний зміст „Правил”, вбачаючи у них своєрідну золоту середину в урегулюванні поземельних відносин на селі (вигідність і поміщикам, і селянам), справедливо критикуючи владу за повільність у їхній розробці, роботі з їхньої популяризації серед населення.

Діаметрально протилежно заходи Особливої наради з урегулювання поземельних орендних відносин оцінили більшовики. У численних відозвах, листівках вони писали про те, що законом про оренду білогвардійці викачують із села хліб, грабуючи селян [600, 15], що він спрямований виключно на захист інтересів поміщиків [593, 223], землі відбираються у селян і повертаються поміщикам [599, 8], запроваджуються жандармські порядки, що панували за царя [603, 40], відновлюється панщина [602, 1] тощо. Розміри орендних платежів, на думку партійців, жорсткі, бо вони сплачуються за всі роки користування селянами землею [606, 37]. Це при тому, що статті „Закону робітничо-селянського уряду про землю” (далі –

„Закон”) від 5 лютого 1920 р., які стосувалися землекористування, за своїм змістом мало чим відрізнялися від „Правил”, затверджених Особливою нарадою. Так, наприклад, право на оренду землі закріплювалося за трудовим селянством; за орендаторами (селянами, козаками і т. д.) залишалися ті ж розміри угідь, які були в їхньому попередньому користуванні; поміщицькі, церковні, казенні угіддя, конфісковані більшовиками, використовувалися для задоволення потреб у землі безземельного і малоземельного селянства, сільськогосподарських робітників тощо [604, 9]. Зіставлення змісту „Правил” і положення „Закону” засвідчує, що радянські лідери невмотивовано критикували білогвардійців, запозичуючи у них основну ідею – легалізацію селянських самозахоплень. Навпаки, достатньо аргументів підтверджує те, що політика Особливої наради, спрямована на урегулювання орендних відносин, дуже турбувала більшовиків, оскільки відштовхувала від них селян, додаючи симпатій і прихильності Добровольчій Армії.

Цікавим, із наукової точки зору, є ще один сюжет. Він стосується результативності реалізації на практиці „Правил”, ставлення до їхнього запровадження з боку селян. Інтерес до нього зумовлений тим, що радянські історики однозначно писали: білі не змогли знайти спільної мови з селянством Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, оскільки вони захищали інтереси поміщиків, реставруючи дореволюційні порядки на селі, і це стало причиною розгортання масового антибілогвардійського селянського збройного руху опору. Однак розширення доступу дослідників до раніше забороненої інформації (т. зв. спеціальних фондів), виявлення нових джерел дозволяє констатувати, що ситуація не була настільки простою, як це намагалися відтворити радянські дослідники. Ставлення селян як в цілому до Добровольчої Армії, так і до аграрної політики Особливої наради визначалося багатьма не лише об’єктивними, а й суб’єктивними факторами.

Насамперед селянин – практик, прагматик. У зв’язку з цим важливу роль під час укладання орендних угод для нього відігравали економічні

показники, умови, які пропонували поміщики. Так, договори між власниками і селянами не уклалися через те, що останніх не влаштовували окремі положення. Наприклад, одна з економік Полтавщини вимагала, щоб орендатори, крім передбачених „Правилами” розмірів оплати, додатково сплатили 100 руб. податків із десятини, а інша – 15 пуд. хліба з десятини та всі податки [78]. На перший погляд, це були незначні суми, однак, якщо врахувати розміри орендованих земель (на Полтавщині, згідно з додатком до ст. 2 „Правил”, максимум – 25 дес.) вартість обов’язкових орендних платежів, рівень інфляції, витрати на обробіток ґрунту, непрогнозованість урожаю, то така орендна плата була висока для селян.

Разом із тим, у тій же Полтавській губернії поміщики намагалися якомога більше землі здати в оренду. Пояснювалося це тим, що вони не в змозі були господарювати, а тому вважали за краще отримувати хоч якісь прибутки через здачу своїх угідь в оренду. Здольна оренда коштувала селянину 10-15 пуд. зерна з дес. (у грошовому еквіваленті, за нашими підрахунками, у межах 1000-1500 руб. за дес.), тоді як вартість землі, яку великі землевласники пропонували купити селянам, коливалась від 5 до 15 тис. руб. за дес., хоча реально її продавали у середньому за 10 тис. руб [245].

Не рідкісними були випадки, коли самі селяни відмовлялися від оренди, посилаючись на можливу посуху, невизначеність майбутнього врожаю тощо. У такий спосіб вони намагалися примусити великих землевласників пристати на їхні вигідніші, як їм здавалося, умови.

У Харківській губернії, згідно з обстеженням аграрного сектора регіону, ситуація була іншою. Так, зокрема, орендні угоди уклалися масово. При цьому, як відзначалося у зведенні, попит на землю з боку селян був посилений. Як правило, орендатори, укладаючи нові договори, претендували на ті ж площі угідь, якими вони користувалися у попередні роки. При розрахунках переважала натуральна оплата, розміри якої коливалися від 1/5 до 1/2 середнього врожаю зернових. Сума грошової

оплати також була позначена різкими відмінностями: від 120 до 2000 руб. за дес. [196]

Делегати селянського з'їзду, який відбувся у Сімферополі, схваливши „Правила...”, відзначили, що необхідно насамперед забезпечити оренду землі великих землевласників селянами найближчих сіл. Вони також внесли пропозицію місцевим властям жорстко контролювати випадки суборенди, щоб таким чином звести до мінімуму зловживання. У резолюції йшлося і про те, що земля у виняткових випадках може здаватися в оренду і під випас худоби, однак не за рахунок посівних угідь [384].

Таким чином, є підстави констатувати, що селянство в принципі було задоволене „Правилами...”. Реалізація їхніх положень позначена регіональною специфікою. Можна говорити і про те, що Особливій нараді через унормування орендних відносин вдалося поміщицько-селянське протистояння з площини політичної перевести в економічну. Виявлені нами джерельні матеріали не фіксують випадків збройної конфронтації на ґрунті реалізації „Правил...”. Спори, що виникали, вирішувалися мировими суддями і не виходили за межі правового поля. Закріплені у „Правилах...” положення більшою мірою відповідали інтересам селян, ніж поміщиків, оскільки фактично легалізовували селянські т. зв. самозахоплення, не носили примусового характеру. Норми орендних ставок не були обтяжливими для селян і дозволяли поміщикам задовольнити власний попит на продукти споживання. Заходи Особливої наради з урегулювання орендних відносин позитивно впливали на розвиток сільського господарства губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії: 1) сприяли розширенню площ, що оброблялися; 2) збанкрутілі поміщицькі латифундії витіснялися економічно міцнішими одноосібними господарствами. Крім того, вжиті білими заходи носили і психологічний характер. На нашу думку, вони реально демонстрували і підтверджували, що наміри А. Денікіна з реформування на селі – не порожні слова, влада дотримується своїх обіцянок. У свідомості селян, які орендували землю, закріплювалася думка про те, що

вони і володіють нею. Поміщики, які здавали в оренду землю, звикали до того, що можуть безпроблемно існувати без великого землеволодіння. Разом із тим, мали місце і недоліки, упущення. Насамперед, попри всі зусилля, що докладалися службовцями Освагу, селянство було недостатньо, а в окремих випадках абсолютно не поінформоване про зміст орендного закону, його переваги. По-друге, органи цивільної влади на місцях слабо керували процесом реалізації „Правил...”, пустивши його у більшості випадків на самоплив.

І посівна кампанія, і жнива з усією очевидністю засвідчили, що уряду А. Денікіна необхідно докласти енергійних зусиль для інтенсифікації сільського господарства як галузі економіки, забезпечення селян необхідними товарами промисловості через товарообмін, пом'якшення гостроти дефіциту сільськогосподарської техніки. Практика господарського життя підтвердила правильність загальних міркувань, відображених у “Декларації...”. Опрацьовані нами під час вивчення теми історичні джерела неспростовно свідчать, що Особлива нарада, наскільки це було можливо за умов революції та громадянської війни, нестабільності фінансово-грошової системи, намагалася вирішувати окреслені вище питання.

Співпрацюючи з населенням (селянами, промисловцями, банкірами), влада поцінювала їхню комерційну ініціативу. За звітами чиновників органів цивільної влади на місцях, до них неодноразово зверталися селяни з різними бізнесовими (висловлюючись на сучасний манер) проектами. Вони підтверджували, що на селі багато грошей, які можна залучити до облаштування млинів, олійниць, майстерень із ремонту інвентарю [433]. Така та подібна ініціатива селян всіляко підтримувалася та стимулювалася владою. Так, за обопільної участі і селян, і влади на Полтавщині на базі майстерень Роменського міського чавунно-ливарного заводу було налагоджено ремонт сільськогосподарської техніки, “обслуговувалося чотири повіти...” [447].

Уряд А. Денікіна схвалив пропозиції Управління продовольства щодо постачання населенню сільськогосподарських машин. Особлива нарада асигнувала цьому відомству 25 млн. руб. для реалізації такого завдання. Крім того, було затверджене рішення надавати державну підтримку тим заводам, що безпосередньо продукують сільськогосподарський інвентар [35]. Так, у Севастополі кораблебудівний завод та підприємства у місті Сарабузи отримали від УЗіЗу кошти на виконання державного замовлення з виготовлення вітчизняної сільськогосподарської техніки та реманенту [146, 67]. Від Донського уряду було отримано сільськогосподарської техніки на 10 млн. руб [243]. Вона перебувала у розпорядженні Управління продовольства, яке розподіляло її між селянами Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії. У подальшому ця сільськогосподарська техніка переходила на баланс Губернської каси дрібного кредиту [468].

В окремих губерніях, що перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР, цивільна адміністрація за підтримки сільськогосподарської кооперації, земств та інших громадських організацій докладала зусиль до організації прокатних станів сільськогосподарського інвентарю. Безпосередньо, згідно з наказом А. Денікіна, цим питанням опікувалися уповноважені УЗіЗу [109, 2]. Зокрема, уповноважені УЗіЗу Євпаторійського повіту зобов'язувалися провести обстеження селянських господарств, з'ясувати “потреби повіту в землеробських знаряддях, вказавши: скільки та чого саме потребує населення”. На повітових уповноважених цього ж відомства у Таврійській губернії покладалася й організація тракторних та прокатних станів у регіоні [109, 15 – 18]. На нараді з потреб сільського господарства у Євпаторійському повіті було схвалено рішення про доставку в повіт сільськогосподарських машин, рідкого палива, запасних частин, матеріалів для ремонту [110, 11 зв.].

Такі заходи властей знаходили позитивний відгук у селянства. Наприклад, селяни Коджамбакської та Агайської волостей Євпаторійського

повіту одностайно схвалили пропозицію земства відновити роботу прокатних тракторних та сільськогосподарського інвентарю станів. Вони порадили уповноваженим УЗіЗу розмістити ці стани на тій же території, де вони розташовувалися й до революції, – “на Кадинському агрономічному пункті за 40 верст на північ від Євпаторії”. Селяни висловилися й за те, щоб придбати сільськогосподарську техніку у державних органів влади за кошти, які у них є в достатній кількості. На їхнє переконання, це значно підвищить виробничі потужності їхніх господарств [110, 7 – 7 зв.].

Поза увагою властей, Головнокомандувача не перебувала і проблема збереження племінного поголів'я худоби. Наказом А. Денікіна від 15 серпня 1919 р. заборонялися скуповування, реквізиція та вивіз “за межі Росії” племінних коней [109, 12]. На виконання цього наказу значна за обсягами робота була проведена інспекторами сільського господарства Таврійської губернії. Зокрема, з метою збереження племінної великої рогатої худоби від реквізицій, а племінних коней від постачання армії шляхом мобілізації, у повіті губернії було відряджено значну кількість фахівців-тваринників. Вони оглядали маєтки, господарства селян і складали реєстри племінної худоби. У них зазначалися вік, порода худоби тощо. На цій підставі власникам племінної худоби видавалися відповідні посвідчення-сертифікати. Ними означена худоба звільнялася від реквізицій та мобілізацій.

Паралельно з цим у повітах губернії проводилася робота з розширення мережі племінних заплідних пунктів для коней та великої рогатої худоби. У повітах для селян облаштовувалися курси з тваринництва та рільництва [146, 66 – 66 зв.].

Полтавська губернська управа придбала 25 пар волів із Диканського маєтку князя Кочубея, 200 голів волів із маєтку Дячково та значну кількість молодняка для Гадяцької дослідної станції з розведення племінної худоби. Задля задоволення потреб селянських господарств губернії, на кошти Полтавської губернської управи було закуплено сіялки, молотарки, борони, косилки, жнивварки, снопов'язалки, кінні граблі тощо. Цей мертвий інвентар

розподілявся між селянами та селянськими товариствами повітів губернії [546].

Подібні заходи проводилися й Києво-Подільським УЗіЗом. Спільно з повітовою земською управою вони профінансували забезпечення селян регіону сільськогосподарською технікою, реманентом, облаштування ремонтних майстерень, утримання заплідних пунктів та прокатних і зерноочишувальних пунктів [383].

Сподівання урядовців Білого руху Півдня Росії на налагодження товарно-грошових відносин повною мірою не виправдалися. Однак потрібно було виконувати свої зобов'язання перед селянством у його забезпеченні промтоварами. Як вихід, поширення набув товарообмін. Його схема, за спогадами Єлізарова, була такою. У містах відповідні відомства, насамперед продовольства, великими партіями (оптом) закуповували мануфактуру, нитки, жіноче взуття, коси тощо. Потім до витраченої суми додавалося 10 – 20% і товар обмінювався на хліб у селян [180, 105]. Надбавлені відсотки враховували витрати на транспортування, а також прибутки від проведеної операції. В такий спосіб, наприклад, селяни Полтавської губернії обміняли промислових товарів на 4 млн. руб. З Новоросійська вони були доставлені на склади Добровольчої Армії в губернії, а потім службовці УЗіЗу товарообмінювали їх у селян [535].

Окремі товари завозилися у порядку товарообміну з-за кордону. У листі з Лондона від М. Львова на ім'я М. Савіна, який корегував імпортні операції Особливої наради, йшлося про те, що вдалося зробити у сфері забезпечення імпортними товарами населення Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії. Зокрема, були укладені угоди з Московським Купецьким Банком у Парижі та Комерційним Банком у Лондоні з упорядкування торговельних операцій відповідних відомств Особливої наради із зарубіжними країнами. Налагоджено зв'язки з французьким та англійським урядами стосовно імпортування на території, підконтрольні Головнокомандувачу ЗСПР,

необхідних промислових товарів та сільськогосподарської техніки на засадах товарообміну [127, 1].

Імпорт регулювався спеціальними договорами, що уклалися між приватними підприємцями та представниками Управління торгівлі та промисловості, а також відповідними структурами цивільних органів влади білих. Так, експортери сільськогосподарської продукції зобов'язувалися на 50% від суми проданого товару придбати за кордоном промислових товарів, а решту – 50% від отриманої валюти – передати владним установам для обміну на донські гроші за відповідним курсом [125, 3]. Наприклад, Кримсько-Донецьке торгово-промислове товариство із Константинополя постачало обладнання для млинів, вугільних та соляних шахт. Ці поставки носили цільовий характер [122, 26].

Таким чином, лідери Білого руху Півдня Росії, усвідомлюючи необхідність проведення якісних змін, спрямованих на інтенсифікацію сільського господарства як галузі економіки, працювали у цьому напрямі. Визначаючи ступінь ефективності цієї роботи, потрібно, на наш погляд, зважати на умови, за яких вона проводилася. Останні, на жаль, не були сприятливими. Тому навряд чи можна говорити про її стовідсоткову успішність. З іншого боку, вже сам факт її проведення є знаковим. Насамперед він засвідчує те, що уряд А. Денікіна аграрну політику розумів широко – як складник внутрішньоекономічної політики, що стосується таких визначальних питань у житті селянства, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насінневим фондом, робочою худобою тощо. По-друге, вжиті владою білих заходи не спрямовувалися на загострення стосунків із селянством. Навпаки робилося все для того, щоб максимально мінімізувати конфронтацію на селі. По-третє, позиція державницького протекціонізму селянству підтверджувала наміри лідерів

Білого руху Півдня Росії, відображені у численних відозвах, агітках, “Декларації...”.

3.3 Суспільно-політичний аспект аграрної політики Особливої наради

Розширення територій, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, на порядок денний у діяльності цивільних властей висувало питання про облаштування тилу. Значущість цієї проблеми зумовлювалася такими факторами: 1) керівництво Білого руху прекрасно розуміло, що стабільний тил – запорука перемоги на фронті над більшовиками; 2) устаткування тилу мало на практиці підтвердити наміри білих, роздекларовані ними у численних агітках, зверненнях тощо, стосовно того, що біла влада – порядок, спокій для населення; 3) за даними історичних джерел, високий рівень сподівань щодо влади білих мало селянство, втомлене революційною нестабільністю та невизначеністю 1917 – 1918 рр. У зв’язку з цим як у центрі, так і на місцях білим керівництвом проводилася кропітка робота з устаткування, облаштування тилу на засадах, що відрізнялися від більшовицьких, які б влаштовували як селян, так і поміщиків, владу і населення в цілому.

Беручи до уваги особливості селянського світосприйняття, потрібно мати на увазі, що селянська ідеологія, “політична програма” селянства – надзвичайно складна річ. Селянство, яке існувало у власному локалізованому мікрокосмі і більше перебувало в обміні з природою, ніж у взаєминах з суспільством, за своєю природою інертне, консервативне, індиферентне щодо політики. Як зазначав В. Винниченко, селянські інтереси не простиралися далі життя свого села, та ще, можливо, кількох прилеглих [51, 123]. Воно не хотіло і не могло підніматися до загальнодержавних інтересів. Світ політики, як і міський світ узагалі, був йому далекий і незрозумілий.

Селяни притримувалися свого спрощено-прагматичного погляду на світ. Селянин не схильний до абстрактного мислення, він мислить завжди конкретно [376, 104]. Перший Голова Генерального Секретаріату стосовно цього зауважував: “Селянин з соціальної природи своєї реаліст. Він оцінює явища не по їхній ідеальній, можливій цінності, а з погляду реальної, сучасної корисності” [51, 174]. З іншого боку, хоч світ села був замкнений і самодостатній, селянство не являло собою цілісної самодостатньої системи, а було елементом більш загальної системи, в якій особлива системоутворююча роль належала державі, владі. Звичайно, селянство не було лише пасивним об’єктом, воно і саме виступало суб’єктом у відносинах з владою, певною мірою впливаючи на владу. Селянство прагнуло звільнитися від будь-якої влади вище місцевого рівня і, водночас, не могло її позбутися, навіть не могло без неї обходитися. Та взаємини між владою і селянством не зводилися до протистояння, а політика держави щодо селянства не обмежувалися репресивними заходами [376, 106].

Як слушно зауважує В. Лозовий, ідеологія селянства періоду революції 1917 – 1920 рр. тісно пов’язана з його уявленнями про аграрні відносини, про державу, владу та право, про роль свого стану у соціальній структурі та житті суспільства [349, 105]. Враховуючи тезу К. Маркса про те, що буття визначає свідомість, ми солідарні з кам’янець – подільським істориком у тому, що ідеологія селянства насамперед визначалася його аграрним способом буття, виробничою діяльністю, осмисленням через звичну систему цінностей оточуючого світу. У центрі такої ідеології селянства у роки революції та громадянської війни перебувало споконвічне прагнення “землі та волі”. Ці два поняття були тісно взаємопов’язані у свідомості селян та мали для них сакральне значення [349, 105]. У такий спосіб можемо констатувати, що всю складність суспільно-політичних відносин, взаємини з владою селяни розуміли та сприймали крізь призму аграрно-природного буття.

Крім того, ставлення селян періоду революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. до тієї чи іншої влади не було стійким та однозначним.

Аналіз секретних повідомлень Освагу, контррозвідки білих переконує, що навіть у межах однієї губернії політичні настрої селянства стосовно Добровольчої Армії різнилися, часом діаметрально протилежно. Наприклад, у настроях селян Київської губернії чітко спостерігалася градація, заснована на географічних ознаках. У таємному білогвардійському зведенні з цього приводу зазначалося, що “населення північної частини Київщини – урівноважене, спокійне, хазяйновите. Воно очікує на спокій, тверду владу, що дозволила б перейти до мирного життя... симпатії селянства до Добровольчої Армії у цій частині губернії позначені високим рівнем свідомості, міцності та глибини. ... Південна частина – Канівський, Черкаський повіти – позначені повстанським духом, неспокійні... бунтарські настрої носять характер елемента психіки населення. Ставлення до Добровольчої Армії очікувальне... Південно-східні повіти Київщини – Таращанський, Уманський, Звенигородський... – своєрідна територія, така собі держава в державі, яка не визнає ніякої влади, відвикла від будь-якого укладу життя... у населення, яке упродовж півтора року звикло до постійних повстань та зміни влади, виробилася оригінальна психологія – психологія “смутного времени”” [166, 218 – 218 зв.].

Так само вони різнилися навіть у межах одного повіту. Зокрема, Звенигородський повіт у політичному аспекті поділявся на дві частини: південну та північну. Населення півдня повіту “було спокійним і в цілому доброзичливо ставилося до Добровольчої Армії”. Протилежністю півдня була північна частина Звенигородського повіту [478, 81 зв.]. Більшість селян Одеського повіту підтримала прихід добровольців. Однак, як зазначалося у зведенні, необхідно розрізняти, “з одного боку, господарів-трудолюбів, симпатії яких на боці Добровольчої Армії, з іншого – незначну частину селянства, яка продовжує сподіватися на повернення більшовиків” [473, 404]. Таких прикладів чимало. Вони засвідчують мінливість політичних уподобань селянства. Як правило, багато залежало від майнової однорідності/строкатості населення повіту, діапазону

відмінностей/схожостей у землеволодінні та землекористуванні селян, діяльності/бездіяльності властей, поведінки військових, взаємовідносин із поміщиками тощо. Тому, визначаючи зміст “політичної програми” селянства за А. Денікіна, потрібно, на наш погляд, зважати на її певну умовність та відносність.

Згідно із зведенням більшовиків-підпільників, адресованим членам ЦК КПУ, з приходом добровольців селяни, що до цього перебували під владою С. Петлюри, очікували на “відновлення порядку” [597, 11]. За спостереженнями начальника Ржищевського підpunkту Освагу, населення південної частини Київського повіту “ставиться до влади, яку очолює генерал Денікін, доброзичливо; всі очікують на спокій, порядок та тверду владу. ... У північно-західній частині повіту, підконтрольній більшовикам, співчуття населення до Добровольчої Армії ще більше...” [478, 80]. Селяни Сквирського повіту Київщини, які відвідували Білу Церкву, у розмовах між собою висловлювалися про те, щоб і в їхньому повіті, як у Білоцерківському, панували “тиша та повний спокій” [395]. У Хорольському повіті Полтавської губернії селяни схвально поставилися до приходу Добровольчої Армії. За словами повітового старости, у новій владі “населення бачить звільнення від нещастя” [85].

Узагальнюючи наведені вище та інші повідомлення з місць стосовно того, чого у політичному відношенні вимагало від влади білих селянство, можемо констатувати – “порядку”, який встановить “господар”. Історичні джерела точно не фіксують смислу та значення цих термінів. Це цілком природно, якщо брати до увагу суперечливість селянської ідеології, його “політичної програми”, нестабільність ставлення селян до будь-яких властей. На наш погляд, певною мірою формулювання “порядок, який встановить господар” відображає селянський ідеал влади. У його трактуванні ми погоджуємося з позицією О. Михайлюка, що цей ідеал “демократичний на місцях і авторитарний, навіть деспотичний в центрі” [373, 163].

Вочевидь, враховуючи обставини революційного часу, насамперед безвладдя або зловживання посадовців, постійні грабунки, реквізиції, вбивства тощо, специфіку селянського світогляду, з достатньо високим ступенем вірогідності можна припустити, що селяни прагнули від нової білогвардійської влади іншого. На нашу думку, мова може йти про політичну стабільність на противагу швидкоплинності того чи іншого режиму; про юридичну та фактичну захищеність населення перед непередбачуваними колізіями, насамперед у спорах із поміщиками; про одновекторність соціально-економічного курсу, а не соціалізацію / націоналізацію / приватизацію тощо, які запроваджувала кожний раз нова влада; про тісну співпрацю між органами цивільної влади білих та селянством.

Такі наші міркування узгоджуються з інформацією, що міститься в історичних джерелах. Наприклад, в одному з них йшлося про те, що “із різних місць надходять повідомлення, що серед народу існує потреба в “господарі держави”. Складно зрозуміти смисл, що вкладається в ці терміни, однак зрозуміло, що від “господаря” очікують припинення міжусобної війни та економічних негараздів. ... Населення, яке прагне спокою та порядку чітко не усвідомлює труднощів із відновлення нормального життя ... воно здатне ідеалізувати старий лад: “Ех, якби цар був живий” [165, 138 – 139].

На відміну від селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, лідери Білого руху Півдня Росії чітко розуміли, яким має бути тил, яка його роль у громадянській війні, за яких непростих обставин відбувається налагодження життя в тилу. У своєму виступі А. Денікін, розмірковуючи над засадами організації тилу, принципами діяльності цивільної адміністрації білих на місцях, зауважив: “Як хочеться, щоб ми не обманули сподівань простих, довірливих людей, котрі так щиро ставляться до нас. У цьому мені повинні допомогти ви, представники влади та громадськості. Ви можете і повинні привнести правду, мир і світло у скаламучене море російського життя. До цієї роботи я закликаю Вас на користь нашої Батьківщини” [490]. За спостереженнями Г. Іпполітова, Головнокомандувач на території

Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, прагнув створити систему місцевої влади, яка б у перспективі могла перебрати на себе функції повного самоуправління [259, 281].

Невдовзі генерал підписав два накази. Першим категорично заборонялося насилля над мирними жителями як з боку військових, так і цивільних. Ті, чия вина була доведена, підлягали покаранню [452]. Другим – категорично заборонялося військовим виступати на боці поміщиків під час вирішення селянсько-поміщицьких спорів господарсько-економічного характеру. Органам цивільної влади на місцях наказували упереджувати та не допускати помсти поміщиків у ставленні до селян, не допускати насилля під час вирішення селянсько-поміщицьких спорів господарсько-економічного характеру [451]. Обидва документи було розтиражовано в усіх газетах, окремими листівками. Службовцям Освагу ставилося завдання якомога ширше його розповсюдити серед населення.

Генералітет, найближче оточення Головнокомандувача облаштування тилу тісно пов'язували з перемогами на фронті. Їхні думки про це звучали в унісон із міркуваннями А. Денікіна. “Перемога в тилу, – зазначав генерал О. Шкуро, – водночас – перемога на фронті. Так до цієї проблеми (тобто, облаштування тилу – С. Корновенко) ставиться командування Добровольчої Армії” [17].

Представники цивільної адміністрації білих на місцях також не стояли осторонь проблеми облаштування тилу, виявляючи власне розуміння питання. Зокрема, діячі земств поширювали відозви, проводили відповідну роботу з населенням, спрямовану на ознайомлення селян із тим, в який спосіб буде організовуватися життя в тилу. Наприклад, у Ялтинському повіті голова повітового зібрання В. Єлпатовський та голова земської управи Е. Аметов провели кропітку роботу із ознайомлення населення повіту з принципами облаштування тилового життя. У підготовленому ними зверненні йшлося про те, щоб жителі Ялтинського повіту забули ворожнечу,

що мала місце між ними, припинили гоніння один на одного. “Пам’ятайте, будь-яке насилля породжує помсту та нове насилля. Пам’ятайте, що лише спокій, порядок і закон з Вашого боку стануть основою нового життя” [103, 126].

Отже, представники владної вертикалі Білого руху Півдня Росії були солідарні в тому, що перемога над більшовиками на фронтах громадянської війни не в останню чергу залежить від тилу. Під останнім вони розуміли нормальні, наскільки це можливо за обставин, що склалися, умови життя населення, мир, спокій, правопорядок. Зіставлення розуміння облаштування тилу селянами та представниками Білого руху виявляє схожість їхніх прагнень та устремлінь стосовно цього.

Наприклад, для селян важливою була позиція владних інституцій під час вирішення господарських спорів із поміщиками. Не менше їх цікавило те, чи не відбудеться за А. Денікіна реставрації дореволюційних порядків тощо. Зі свого боку представники Білого руху різних рівнів та гілок управління усвідомлювали, що, відновлюючи нормальне життя в тилу, не варто покладатися на старі прийоми та методи управління ним, не може і мови бути про застосування репресій [256].

Багато в чому успіхи в реалізації задумів лідерів Білого руху Півдня Росії стосовно облаштування тилу залежали від дієвості цивільної адміністрації на місцях, вдалого територіально-адміністративного поділу. На українських територіях, підконтрольних Головнокомандувачу ЗСПР, згідно з рішенням Особливої наради від 20 серпня 1919 р., було створено три області: Новоросійську, Харківську або Гірськопромисловою, Київську або Малоросійську. Адміністративним центром першої проголошувалася Одеса, до її складу входили території Таврійської та Херсонської губерній, Балтський повіт Подільської губернії. Харків ставав адміністративним центром другої, до її складу входили Харківська, Катеринославська, окремі повіти Полтавської губерній. Київ – адміністративний центр третьої області у

складі Київської, Волинської, Подільської, більшої частини Полтавської та Чернігівської губерній [257].

Відповідно до “Тимчасового положення про цивільне управління територій, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії”, затвердженого 19 березня 1919 р., областями керували главноначальствующі: Новоросійською – генерал М. Шиллінг, Київською – генерал А. Драгомиров, Харківською – генерал В. Май-Маєвський. Вони ж очолювали військові формування, що діяли у відповідному районі. У воєнному відношенні главноначальствующі підпорядковувалися Ставці, у цивільному – Управлінню внутрішніх справ. При главноначальствующому запроваджувався регіональний уряд – Рада. До його складу входили: представники Управління внутрішніх справ, УЗіЗу, Управлінні продовольства, торгівлі та промисловості, фінансів, шляхів сполучень, прокурора, опікуни навчального округу.

У підпорядкуванні главноначальствующих перебували губернатори, які призначалися з цивільних чиновників. Їхні повноваження стосувалися контролю за діяльністю віх губернських установ. Виняток становили судові установи. На повітовому рівні їхні функції дублювали начальники повітів [159, 259].

За задумами білогвардійського керівництва, державний апарат управління на місцях мав тісно співпрацювати з виборними представниками селянського самоврядування: волосними старшинами, старостами, людьми, що користуються повагою серед селян. У такий спосіб робилася спроба поєднати селянські уявлення про владу та ідеї стосовно до цього лідерів Білого руху Півдня Росії. Таким чином власті намагалися продемонструвати, що у новій Росії “буде влада, що прийшла із надр справжніх та відданих синів Батьківщини... Селяни оговталися... і виявляють готовність вмирати за Батьківщину” [337].

Відповідно до “Тимчасового положення про цивільне управління територіями, що перебували під управлінням Головнокомандувача

Збройними Силами на Півдні Росії”, відновлювали свою діяльність сільські та волосні сходи, сільські старости, волосні старшини та волосні правління. Сільський схід, скликаний із селян-господарів, розглядав і вирішував питання селянського буденного життя. Сільський староста скликав сходи, виконував їхні ухвали стосовно поземельних відносин. Він у межах села у разі відсутності чинів Державної варти перебирав на себе і їхні повноваження. Волосний схід переймався питаннями, які стосувалися господарсько-економічного життя волості в цілому. Наприклад, призначенням та розверстанням волосних зборів.

Волосний старшина виконував функції, більше наближені до поліцейських. Зокрема, оголошував, за розпорядженням місцевого поліцейського начальства, закони та постанови Особливої наради, стежив за суспільно-політичними настроями селян, уживав заходів стосовно упередження антиурядової агітації. Він також контролював виконання старостами їхніх обов’язків, скликав волосні сходи. До його повноважень належали угоди з купівлі-продажу нерухомості, стягнення недодач тощо [177, 12 – 15, 16 зв.].

У становленні правопорядку на селі державним інституціям відводилася протекціоністсько-посередницька функція. Перший складова (протекціонізм) розумівся лідерами Білого руху Півдня Росії як проселянська політика, принципи якої домінували навіть над сакральним для білогвардійців “правом приватної власності”. Другий (посередницька) трактувався як поступове витіснення поміщиків державними органами влади на селі з товарно-грошових, господарських, майнових та інших відносин. Кінцевим результатом вважався “вихід” поміщиків із села, оскільки їхнє перебування у ньому “символізувало збереження ненависних старих порядків” [312].

Варто зазначити, що посередницька складова мала під собою реальне підґрунтя. Її ідея була сформульована на підставі інформації, що надходила з місць і стосувалася господарських аспектів у взаєминах між поміщиками та

селянами. Тогочасні джерела, як підтверджує їхній аналіз, насичені повідомленнями про те, що селяни в економічній та господарській діяльності віддавали перевагу державним інституціям, а не поміщикам. Наприклад, селяни Тираспільського повіту, вважаючи орендну плату в 200 руб. незначною, відмовлялися її сплачувати поміщикам. “Однак висловлювали готовність сплачувати її державі” [473, 404]. Такі приклади були непоодинокі.

У такий спосіб акцент у відновленні та збереженні російської моделі державності керівництвом Білого руху Півдня Росії робився на “здорове селянство”. Як і за П. Столипіна, ним вважалося, що “майбутній державний лад потрібно страхувати за допомогою здорового селянства... небезпекою для нового ладу є декласовані війною та революцією селянські елементи... їхня нейтралізація можлива за умови створення чисельного ядра здорового селянства” [637].

Катеринославський губернатор у записці на ім'я Бахмутського повітового начальника чітко та конкретно окреслив основні напрями та характер діяльності цивільної білогвардійської адміністрації на місцях. Серед іншого, у ній йшлося про те, що на територіях, звільнених ЗСПР від Червоної Армії, необхідно відновлювати правопорядок. Задля цього потрібно вживати заходи, спрямовані на “упорядкування взаємовідносин між різними верствами населення”, насамперед між поміщиками та селянами. Під час вирішення майнових спорів, ураховуючи “обставини часу”, потрібно приймати зважені рішення, не застосовувати репресій [571, 2 зв.].

В іншому циркулярі, адресованому начальникам повітів Катеринославської губернії, губернатор вимагав: “Цивільна влада, утворена на територіях, звільнених від більшовиків, повинна всіляко прагнути до ствердження у населення думки стосовно неї, як про владу, що є носієм ідеї правопорядку, котра ґрунтується на непохитній силі закону. У зв'язку з цим усі дії та заходи властей зобов'язані мати однозначно законний характер, а самі представники влади мають бути проникнуті доброзичливим та

тактовним ставленням до населення”. За порушення цих норм та правил винні, як зазначав губернатор, зазнають покарання, попри попередні їхні заслуги. Державним службовцям ставилося в обов’язок слідкувати та не допускати, щоб поміщики, повертаючись до маєтків, у будь-який спосіб мстилися або розправлялися на власний розсуд із селянами [571, 39 зв.].

Такі документи розсилалися й в інших губерніях. Губернатори вимагали від підлеглих цілковитого дотримання інструкцій, відображених у цих та подібних циркулярах. Їхній зміст переконує, що на офіційному рівні білі не мали на меті відновлювати дореволюційні порядки, застосовувати репресії стосовно селян. Навпаки, лідери Білого руху Півдня Росії були свідомі того, що за роки революції та громадянської війни селянство перетворилося на впливову суспільно-політичну верству, яка домінує над іншими, специфічно, по-селянськи, розуміє те, що відбувається. У зв’язку з цим робився висновок: “... селянство та його інтереси відіграють важливу роль, вони повинні бути в центрі змісту державної політики за сучасних умов. І лише та політика, що буде ґрунтуватися на селянстві, може розраховувати на відновлення рівноваги в країні як підстави державного відродження цієї країни...” [311].

Таким чином, є достатньо підстав стверджувати, що наміри білої влади із облаштування тилу носили конструктивний, проселянський характер. Підґрунтям правопорядку вони вважали законність. Акцент у становленні та зміцненні оновленої моделі російської державності робився на “здорове селянство” шляхом забезпечення його інтересів. Спостерігаємо схожість між “політичною програмою” селянства та намірами білої влади із облаштування тилу.

Наведені вище наміри білої влади із устаткування тилу знайшли своє відображення у ряді законодавчих актів. Їхнє застосування, на переконання лідерів Білого руху Півдня Росії, мало б якщо не повністю усунути, то принаймні пом’якшити можливу конфліктогенність на селі. Для мінімізації конфронтації, що могла виникнути з поверненням екс-власників у маєтки,

наказом Головнокомандувача ЗСПР А. Денікіна в сільській місцевості Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, запроваджувалися інститути мирових суддів та мирові комісії. Мирові судді діяли до створення мирових комісій. В їхні обов'язки входило вирішення всіх господарських спорів, які виникали між селянами та поміщиками стосовно врожаю 1919 р., права власності на землю, реманент та інше майно, орендних відносин тощо мирними, законними засобами, з урахуванням усіх обставин справи, зважаючи на особливості політичної ситуації. Мирові судді повинні були розглядати спори, незважаючи на таке: 1) розмір позову; 2) авторство позивача [443]. Отже, селяни теж мали право оскаржувати неправомочні, як на їхній погляд, дії поміщиків чи інших осіб. Питання, що не були вирішені мировими суддями, передавалися на розгляд до мирових комісій у порядку їхнього формування в тому чи іншому регіоні на територіях Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, підконтрольних ЗСПР. В основу діяльності цього інституту покладалися принципи законності, об'єктивності тощо. Як і мирові судді, мирові комісії були покликані не доводити спори, що виникали, до збройного вирішення [158, 69 – 71].

30 липня 1919 р. Головнокомандувачем ЗСПР А. Денікіним було підписано “Тимчасове положення про розрахунки за шкоду та збитки, заподіяні діями військ Збройних Сил на Півдні Росії” (далі – “Тимчасове положення”). Цим документом керівництво Білого руху Півдня Росії намагалось пом'якшити конфронтацію між військовими та мирним населенням, насамперед селянством, на ґрунті втрат, яких неминуче зазнавали селяни сіл, наближених до лінії бойових дій. За “Тимчасовим положенням”, за рахунок казенних коштів компенсувалися такі збитки, заподіяні селянам з боку ЗСПР у результаті бойових дій: 1) нищення хлібних, трав'яних та інших посівів, зібраних чи незібраних, а також інших насаджень; 2) незаконно реквізовані худоба, фураж, продовольство, майно [64].

Для визначення рівня компенсації за шкоду та збитки, заподіяні населенню діями військ Збройних Сил на Півдні Росії, у кожному повіті Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, створювалися оцінювальні комісії. Їхні чиновники оцінювали майно та визначали рівень шкоди і збитків, заподіяних населенню діями військ Збройних Сил на Півдні Росії. Вони також попередньо розглядали скарги та клопотання від населення стосовно заподіяних збитків.

Відшкодування збитків, заподіяних населенню діями військ Збройних Сил на Півдні Росії, покладалося на ліквідаційні комісії. До сфери їхньої компетенції належало таке: 1) визначення та видача компенсації за нищення хлібних, трав'яних та інших посівів, зібраних чи незібраних, а також інших насаджень, за незаконно реквізовані худобу, фураж, продовольство, майно; 2) розгляд скарг на постанови оцінювальних реквізиційних комісій; 3) контроль за діями оцінювальних комісій [134, 17 – 19].

Для виконання “Тимчасового положення”, наприклад, у Полтавській та Таврійській губерніях були створені та функціонували оцінювальні та ліквідаційні комісії. У Полтавській діяло п'ять оцінювальних комісій у таких повітах: Полтавському, Роменському, Кременчуцькому, Лубенському, Пирятинському. У повідомленні з місць йшлося про те, що після розгляду справ оцінювальною та ліквідаційною комісіями на Полтавщині позивачі отримали відповідні компенсації [412].

У цивілізоване рiчище намагалися лiдери Бiлого руху Пiвдня Росiї на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під його владою, спрямувати і продовольче забезпечення армії, покласти край, наскільки це було можливо за умов революції та громадянської війни, незаконним реквізиціям. Саме цій меті був підпорядкований пакет документів, підписаний А. Денікіним, продубльований представниками цивільної та військової вертикалі влади на місцях. Зокрема, наказом генерала А. Драгомирова – Голови Особливої

наради – заборонялися безкоштовні реквізиції продовольства. Начальнику постачання штабу військ Київської області наказувалося вжити усі заходи до найшвидшого забезпечення військ грошима [569, 14]. По входженні військових частин ЗСПР у міста та населені пункти, звільнені від більшовиків на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, насамперед призначався комендант, при якому формувалася продовольча комісія. Її безпосереднім обов'язком було забезпечення армії продовольством і фуражем на законних підставах. Командирам військових частин, у яких діяли продовольчі комісії, суворо заборонялося проводити самочинні реквізиції. Вони зобов'язувалися направляти в продовольчі комісії відповідну інформацію стосовно потреб у продовольчому забезпеченні ввірених їм військових підрозділів. Повноваження продовольчої комісії припинялися після того, як у тому чи іншому населеному пункті, розташованому на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, підконтрольних ЗСПР, розпочинало діяти польове інтендантство [569, 11]. Комендант м. Києва генерал Габаєв видав наказ, яким суворо заборонялося реквізувати підводи у населення. Ті, вина яких була доведена, піддавалися воєнно-польовому суду [488].

Функції продовольчої комісії регламентувалися інструкцією, розробленою генералом Бреслером. Зміст останньої передбачав: 1) на сільські місцевості потрібна для армії кількість продовольства розверстувалася з урахуванням чисельності селян та їхнього добробуту. Зокрема, категорично заборонялося реквізувати у селян та козаків коні та вози, якщо їх у господаря було менше одного [569, 14]. Населенню завчасно про все повідомлялося. При визначенні термінів виконання обов'язково враховувалася відстань від села до пунктів призначення; 2) від селян працівники продовольчих комісій продовольство отримували за плату, за цінами, визначеними у наказах (зазвичай це були фіксовані ціни, дещо відмінні від ринкових); 3) у крайніх випадках, під відповідальність усіх членів комісії, продукти вилучалися в кредит. У такому разі складався

відповідний протокол, в якому фіксувалися ціна та кількість отриманого продовольства. Його підписували, як мінімум, двома членами продовольчої комісії; 4) у випадку відмови населення постачати продовольство, продовольча комісія могла вдатися до примусової реквізиції з заниженням закупівельної ціни на 50%, у екстремному випадку (лише у відповідь) – застосувати силу, згідно з розпорядженням коменданта; 5) від продовольчих комісій війська отримували продовольство за плату, поповнюючи в такий спосіб власні грошові ресурси. Лише у крайніх випадках війська отримували продовольство за червоними чеками, що оплачувалися відповідним польовим інтендантством; 6) населення, що здало продовольство за розверсткою, звільнялося від реквізицій, що підкріплювалося документально; 7) необхідні кошти для заготівлі продовольства продовольчі комісії отримували від військового начальства або від начальника постачання; 8) з припиненням діяльності продовольчої комісії готувався відповідний звіт, в якому відображався рух коштів та продовольства за час функціонування комісії [570, 11 зв. – 12].

Наказом А. Денікіна від 21 серпня 1919 р. категорично заборонялися самочинні, незаконні реквізиції. Лідер Білого руху Півдня Росії засуджував їх, вважаючи “несумісними з високим військовим званням”. У документі Головнокомандувач ЗСПР наказував командирам військових підрозділів пильно стежити, запобігаючи незаконним реквізиціям, карати винних попри їх попередні звершення [450].

За умов революції та громадянської війни дотримання правопорядку в тилу складно було забезпечити одними лише юридичними актами, сумлінною роботою чиновників державного апарату на місцях та іншими, так би мовити, мирними засобами. Адже революційні події, насамперед ліберальність Тимчасового уряду, сприяли звільненню із в'язниць не лише палких політичних опонентів царату, а й кримінального елемента. До того ж не варто забувати і про морально-психологічний чинник. У такому контексті правий був П. Сорокін, вважаючи, що війна не стільки соціологізує, скільки

біологізує людей. У цьому сенсі цілком слушною є теза В. Леніна про те, що будь-яка влада лише тоді чогось варта, коли вміє себе захистити. Керівництво Білого руху Півдня Росії збройну охорону правопорядку в селах Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під його владою, поклало на Державну варту.

Постановою Особливої наради та наказом А. Денікіна від 7 квітня 1919 р. оголошувалося створення Державної варти. За зразок для цієї інституції була взята жандармерія дореволюційного часу. Очолив її генерал-майор Б. Нікольський, який отримав статус командира окремого корпусу, а також помічника начальника Управління внутрішніх справ. Керівними органами управління Державною вартою вважалися штаб (відповідав за комплектацію, дислокацію, проходження служби) і цивільна частина (охорона правопорядку, контррозвідувальна діяльність, упередженість злочинів тощо). Командири губернських бригад Державної варти перебували в статусі віце-губернаторів. У повітах Державну варту очолювали волосні наглядачі.

Штат цієї інституції формувався з таких категорій населення: 1) офіцерських чинів, старших сорока трьох років; 2) офіцерських чинів, які за станом здоров'я належали до третьої категорії другого розряду; 3) фахівців усіх вікових категорій, котрі до революції прослужили в поліції або жандармерії більше п'яти років [475, 13]. У тих місцевостях, де були сформовані повноцінні загони Державної варти, їхня дієвість була високою, вони вповні виконували покладені на них функції з дотримання правопорядку та законності. Зокрема, активне втручання чинів Державної варти допомогло селянам Старобельського, Чугуївського, Куп'янського повітів Харківської губернії зібрати врожай [174, 81].

Тісно з цивільною адміністрацією білих на селі співпрацювали загони самооборони німців-колоністів Херсонської губернії. Їхні збройні формування нараховували у своїх лавах навіть кінноту. Як правило, вони охороняли поселення німців-колоністів, вирізнялися бойовою стійкістю та

високим рівнем дисципліни. Вони сприяли забезпеченню Добровольчої Армії провіантом та фуражем [402].

Певною мірою до підтримки правопорядку та законності на селі долучалися партизанські загони, що воювали на боці Добровольчої Армії. За інформаційними зведеннями білогвардійських спецслужб, особливо активним у цьому відношенні виявився Малоросійський партизанський добровольчий загін полковника Кейхеля, який серед селян був більше відомий як отаман Клименко. Цей підрозділ складався з чотирьох батальйонів та полку кінноти. Його лави постійно поповнювали вихідці з сіл Київської губернії, навколо яких діяв загін, від Ковельської залізниці до Дніпра. Крім нього на Київщині діяли білі партизанські загони отаманів Струка, Закусила, Кожі, Терешка, Остапчука тощо [478, 77 зв.].

Від нестабільності в тилу страждали не лише селяни. Об'єктом постійних антизаконних, неправових дій були і господарства поміщиків, і самі вони. Наприклад, начальник Черкаського повіту у звіті на ім'я А. Драгомирова змалював сумну картину стану, в якому перебували поміщицькі маєтки. “Софіївська та Ковалихинська економії графів Бобринських розграбовані вщент селянами Попівки, Тернівки, Санжарихи... вони у ніч з 10 на 11 листопада розпочали грабунок Сердюківської економії...” [290, 302, 307, 309]. У Вовчанському повіті Харківської губернії практично всі поміщицькі маєтки були розграбовані або спалені, сім'ї поміщиків були знищені [165, 208]. Зокрема, трагічна доля спіткала родину В. Колокольцова. Його господарство було зруйноване, більшовики розстріляли першу дружину [232, 11].

Враховуючи проблеми з формуванням Державної варти, попереднім досвідом, покладаючись більше на себе, поміщики або не поспішали повертатися у “родові гнізда”, або, як і селяни, також виступали ініціаторами зі створення загонів самооборони. Вони, як правило, зорганізовувалися та діяли в місцевостях, в які поверталися поміщики та в яких домінувало велике поміщицьке землеволодіння. Зазвичай, це була прифронтна смуга, а також

Правобережжя, Південь України, Крим [224, 11]. Так, наприклад, після вбивства повстанцями управляючого маєтком “Незабудино” Катеринославського повіту та його родини на початку вересня 1919 р. власники економії офіційно звернулися до властей, правління губернського Союзу земельних власників за дозволом організувати загін самооборони [217]. За подібним до властей зверталися поміщики Павлоградського, Олександрівського, Верхньодніпровського повітів Катеринославської губернії [218].

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що ідеї та наміри керівництва Білого руху Півдня Росії стосовно основ та принципів облаштування тилу знайшли адекватне відображення і на юридичному рівні. Опрацьовані нами офіційні документи білої влади не фіксують антиселянського характеру їхньої спрямованості. Контент-аналіз діловодної, офіційної та іншої документації засвідчує, що лідери Білого руху стали на шлях діалогу із селянством Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під управлінням ЗСПР, юридично закріплюючи це.

Серйозним випробуванням на міцність для білої влади стала буденна практика з реалізації намірів облаштувати тил. Так, основною проблемою під час формування органів цивільної адміністрації білих на селі став дефіцит кадрів. Значна частина управлінського персоналу емігрувала, загинула, перебувала в армії тощо. Мав рацію В. Шульгін, коли писав, що революційна демократія “не висунула жодного працівника, придатного до державної машини. Довелося звернутися до старих “бюрократів” та діячів... Підсумок: нових людей немає, а старих мало і вони занепали духом... Цим пояснюється те, що тил відстає від фронту” [630].

Така ситуація породжувала неприємні для білих колізії. Брак управлінського персоналу змушував їх залучати на державну службу членів комбідів та селянських виконкомів [446]. Тому в системі цивільного управління на селі, за спогадами К. Капніна, які узгоджуються з думками,

висловленими В. Шульгіним, домінувало старе чиновництво, ті, хто ухилявся від служби, однак не знався на управлінні [181, 9].

У цьому зв'язку нам імponує теза А. Венкова, яка напрочуд вдало характеризує стан справ у цій сфері. Автор зазначає, що деструктивним фактором, котрий впливав на діяльність органів цивільної адміністрації білих на селі, було те, що до білої ідеї “прилипли і проковтнули всі здорові, “пасіонарні”, ідейні елементи ті самі “вершки суспільства”, що деградували, не були здатні ні на що конструктивне, які розвалили Російську імперію” [43, 443].

Певною мірою кадровий голод білі пробували долати за рахунок підтримки селянської ініціативи у формуванні органів влади на селі. Зокрема, вони всіляко заохочували вибори із селянського середовища “посадових осіб – волосних старшин, старост, людей, що користуються повагою” [414]. Там, де це вдавалося зробити, де населення відчувало себе захищеним, згідно з інформацією тогочасних джерел, не було зафіксовано антиденікінських настроїв. Наприклад, к Кременчуці та Кременчуцькому повіті [33], Хоролі та Хорольському повіті [385].

У Зміївському повіті Харківської губернії, в Андріївському районі (так у документі – С. Корновенко) був агроном і його помічник. Старости сліdkували за виконанням робіт на зразкових полях, вели облік. У районі працював прокатний стан сільськогосподарської техніки, в якому селяни могли за незначну плату брати у користування необхідні машини. Існував і пункт із розведення племінної худоби. Корми для нього діставав староста. Засіви проводилися частково насінням із селянських фондів, а частково – отриманими від властей. Останні забезпечили селян посівами цукрового буряку, соняшників, вівса. Земельні ділянки в основному перебували в оренді [182, 7 – 9 зв.].

Однак остаточно проблему кадрового дефіциту у 1919 р. так і не вдалося вирішити. Тогочасні джерела переповнені повідомленнями про те, що в тій чи іншій місцевості державний апарат не налагоджено, відсутня

будь-яка влада, посадовці не виконують покладених на них обов'язків тощо. Так, на Харківщині, у Старобельському, Куп'янському, Вовчанському, частково Ізюмському повітах, “неналагоджена, а подекуди геть відсутня будь-яка влада” [164, 101].

Загальним злом для всієї Київщини, як і решти губерній, підконтрольних Головнокомандувачу ЗСПР, офіцер білогвардійської контррозвідки вважав “безвладдя, повільну комплектацію Державної варти” [166, 218 зв.].

Білі власті зіткнулися з рядом ускладнень і під час комплектації штатів Державної варти, які заважали повноцінному становленню та функціонуванню цієї інституції. Насамперед постійна потреба діючої Добровольчої Армії в офіцерах зумовила те, що їх не відпускали з фронту. Їхні вакансії в Державній варті заміщувалися цивільними. Останні, як правило, не відповідали вимогам, які висувалися до представників Державної варти, що значно гальмувало процес її формування [475, 2 – 2 зв.]. Доходило навіть до курйозів. Наприклад, на Одещині у лавах Державної варти служили комуністи [473, 404]. По-друге, претендентів на службу відштовхувала від неї постійна небезпека, на яку наражалися солдати та офіцери Державної варти. На цю обставину, зокрема, прямо вказував командир 8 залізничної Київської області Державної варти полковник Розмариця [476, 101]. Згідно із звітом Полтавського губернатора, з 13 вересня по 26 жовтня 1919 р. в одному лише селі Попівка Пирятинського повіту загинуло дев'ять чинів Державної варти, пристав і наглядач [472, 15]. По-третє, загони Державної варти, крім іншого, не повністю були забезпечені зброєю, кінями, одягом тощо. По-четверте, зневажливе ставлення з боку військових до чинів Державної варти. Неодноразово спроби солдат і офіцерів Державної варти припинити незаконні реквізиції регулярних частин Добровольчої Армії закінчувалися нічим, що підривало авторитет цієї установи в очах селянства [472, 15].

Попри це певних результатів білим властям у цій справі все-таки вдалося досягти. Так, у секретній довідці начальника інформаційної частини

статського радника Шумахера йшлося про те, що в Слов'янському повіті на Харківщині вдалося укомплектувати штат Державної варти. Він складався з начальника, двох його заступників, шестидесяти вартових [166, 180].

Станом на 26 жовтня 1919 р. загони Державної варти було організовано у восьми повітах Полтавської губернії (детальніше див. таблицю 3). За даними таблиці 3, дефіцит солдат та офіцерів становив 45,5%: з необхідних 1942 служило 883; не вистачало коней навіть для тих, хто перебував на службі: всього нараховувалося 327 голів; бракувало 156 гвинтівок [471, 17 – 18]. Подібна ситуація спостерігалася в Уманському, Таращанському та Липовецькому повітах Київської губернії. Зокрема, начальники Уманського, Таращанського та Липовецького повітів зверталися до начальника тилу Київської області з проханням надіслати у ці повітові центри хоча б роту Державної варти для забезпечення правопорядку та законності. Стосовно кадрового забезпечення, вони повідомляли: “Люди не йдуть служити у Державну варту. Замість 6,5 тис. мобілізували лише 1200” [477, 19].

За таких непростих обставин білі власті вдалися до цілком раціонального, як на нас, кроку – підтримки селянської ініціативи зі створення загонів селянської самооборони та загонів білих партизан, які б на ділі забезпечували правопорядок та законність, допомагали Державній варті. Наприклад, цивільна адміністрація Чигиринського повіту Київської губернії підтримала ухвалу сільського сходу Цветнянської волості стосовно створення загону селянської самооборони. Мета його діяльності полягала у викоріненні бандитизму, хуліганства, п'янства, підпалів, нівечення майна тощо. Гаслом загону селянської самооборони було: “Смерть бандитам і ворогам народу, спокій мирному населенню”. Загін селянської самооборони Цветнянської волості мав підтримувати тісний зв'язок із подібними загонами самооборони інших волостей. Спільно з ними забезпечувати правопорядок і законність.

Цей підрозділ формувався з селян у віці від 20 до 40 років, “благонадійних”, на погляд властей. Кожний призначався у загін волею

громади. Він зобов'язувався прослужити не менше чотирьох місяців, складав обітницю не підтримувати розбій та грабунок, боротися проти цього, підпорядковуватися дисципліні, що запроваджувалася в загоні.

Власті погодилися з тим, щоб населення волості було озброєне, могло у будь-який момент надати дієву підтримку загону самооборони. За службу мобілізовані до загону самооборони селяни отримували платню натурою – 10 пуд. хліба кожний. Загін утримувався як державним коштом, так і за рахунок надходжень від сільських громад, з ініціативи яких був зорганізований [478, 42].

Органи цивільної влади білих на місцях у зв'язку із зверненнями до них поміщиків стосовно того, щоб дозволити зорганізувати загони самооборони, перебували в неоднозначній ситуації. З одного боку, логіка революційної боротьби, труднощі з облаштуванням тилу, формуванням Державної варти, диктували необхідність в існуванні поміщицьких загонів самооборони. З іншого – санкціонування їхнього створення означало б відмову від принципів облаштування тилу на проселянських позиціях. І у першому, і у другому випадку програвшим був політичний момент. У першому випадку відмова у дозволі на створення поміщицьких загонів самооборони означала звинувачення цивільної влади білих на місцях з боку поміщиків та повітових і губерньських структур у бездіяльності, у другому – відвертий конфлікт із місцевим селянством. Як вихід із ситуації, за спогадами В. Оболенського [409, 24 – 28], В. Краснова [321, 130 – 132], цивільна адміністрація “не помічала” таких загонів або подавала їх як селянські загони самооборони.

Існування поміщицьких загонів самооборони стало конфліктогенним фактором на селі, що ускладнював і до того непросту психологічну атмосферу у відносинах між селянами та поміщиками. Адже, незважаючи на те, що у створенні селянських та поміщицьких загонів самооборони схожі причини виникнення (дотримання правопорядку, законності, самозахист тощо), їхні функції були дещо відмінними. Як уже зазначалося вище,

селянські збройні загони самооборони покликані були підтримувати спокій у районі своєї дислокації й не більше. Подібне завдання стояло і перед збройними загонами самооборони, організованими поміщиками.

Однак не завжди поміщики та селяни однаково розуміли поняття “законність” та “правопорядок”, насамперед стосовно права власності. Тому мали місце випадки, коли збройні загони самооборони, організовані поміщиками, виконували й функції каральних підрозділів. Наприклад, поміщик Куп’янського повіту на Харківщині, офіцер Добровольчої Армії, повернувшись у свій маєток, створив загін самооборони. “Під страхом побиття змушував селян безкоштовно працювати на себе”, відновлюючи у такий спосіб економію [166, 238].

Водночас поміщицькі загони самооборони виконували і суто декларативні функції: демонстрували свою наявність, упереджуючи в такий спосіб антипоміщицькі виступи радикально налаштованих селян. Поміщики Зміївського повіту Харківської губернії, покладаючись на створені ними загони самооборони, відкрито заявляли селянам: “Достатньо ви пограбували, тепер прийшла наша влада” [166, 238].

Вагомим підстав для того, щоб стверджувати, що поміщицькі загони самооборони масово виконували лише каральні функції, немає. Хоча б тому, що в історичних джерелах, опрацьованих нами, не зафіксовано конкретних цифр того скільки, в яких місцевостях, як часто, з яких причин поміщицькі загони самооборони збройно виступали проти селян. По-друге, за підрахунками В. Цветкова, чисельність поміщиків, що поверталися до своїх маєтків у 1919 р. за А. Денікіна, була на декілька порядків меншою, ніж їхня кількість напередодні революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. Тому не доводиться говорити про масове повернення поміщиків та їхню масову розправу над селянами. По-третє, навіть ті з поміщиків, хто повертався, не наважувалися залишати надовго міста або залізничні станції чи пересуватися самостійно. У маєтки вони здебільшого делегували або колишніх управляючих, або довірених осіб [564, 174]. По-четверте, незважаючи на

певну консервативність мислення, ностальгію за минулим тощо, поміщики добре запам'ятали 1918 р. У їхній свідомості закарбувалося те, що являє собою озброєна, неконтрольована ніким і нічим селянська стихія. На нашу думку, цей страх як інстинкт самозбереження у більшості поміщиків, що наважувалися повернутися в маєтки, домінував над реваншистськими устремліннями.

Неоднозначно та складно розвивалися відносини між селянами та військовими. З одного боку, численний джерельний матеріал фіксує участь солдат і офіцерів Добровольчої Армії в езекуціях над селянством. Військові частини, незважаючи на заборону А. Денікіна, застосовували силу до тих селян, що відмовлялися виконувати підводну, квартирну повинності, ухилялися від мобілізації тощо [479, 15 – 15 зв.].

Однак історичні джерела містять інформацію діаметрально протилежного змісту. Вона неспростовно засвідчує, що у суперечках, конфліктних ситуаціях, які виникали між поміщиками та селянами, військові були на боці останніх. Наприклад, у селі Арпач Таврійської губернії Какулов, що за документами видавав себе за орендодавця, користуючись нагодою, різко підняв селянам ставки за оренду землі, а також наклав на них і стягував непомірні податки. Селяни звернулися за допомогою до командира білогвардійської частини, розквартированої у селі. На їхнє прохання той провів розслідування. Під час оперативних заходів з'ясувалося, що Какулов не мав повноважень на господарську діяльність у селі. За наказом командира частини, розквартированої у селі Арпач, селянам повернули сплачене ними Какулову. Останнього заарештували та випровадили із селища [135, 1 – 1 зв.].

У Вовчанському повіті Харківської губернії комендант Вовчанська (офіцер марковського полку), втрутившись у господарський спір між селянами та місцевим поміщиком, заборонив останньому зловживати своїм становищем. Зокрема, не дозволив, щоб селяни, як того вимагав поміщик, віддали йому весь урожай, а не 1/3, як передбачалося “Правилами” [423, 80].

Такі випадки не були поодинокими. Вони носили масовий характер. Підставою до такого твердження є матеріали, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації, Російському державному військовому архіві, опрацьовані автором під час написання дисертації.

Найсильніше авторитет Добровольчої Армії та і взагалі білого режиму в очах селянства підривали незаконні реквізиції та грабунки. На нашу думку, така девіантна поведінка військових була вмотивована факторами воєнно-економічного та морально-психологічного характеру. Серед перших варто вказати на такі. Насамперед за умов революції та громадянської війни арміям, зокрема кінноті, доводилося долати значні відстані. Тому надзвичайно складно налагодити її своєчасне продовольче забезпечення. Через це військові вдавалися до самозабезпечення через реквізиції, які за таких обставин не є законними. По-друге, складна фінансова ситуація на територіях на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, які перебували під владою Білого руху Півдня Росії, що позначалося на матеріальному забезпеченні армії. Державне асигнування у більшості випадків було несвоєчасним: солдати та офіцери із великим запізненням отримували грошове утримання. Ринкові ціни на продовольство у декілька разів перевищували розміри офіцерських та солдатських окладів. Тверді закупівельні ціни, за якими інтендантство мало закуповувати продовольство у населення, так само були занижені, порівняно з ринковими, а тому селянство неохоче за ними продавало необхідні армії продовольство та фураж.

Однак ми вважаємо, що над факторами воєнно-економічного характеру все-таки домінували морально-психологічні. Головним чином йдеться про склад солдатського та офіцерського корпусу Добровольчої Армії, який вона мала навесні-восени 1919 р. і який зазнав кардинальних змін порівняно з 1917 – 1918 рр. Першопочатково її ядро становили кадрові військові, офіцери, юнкери, солдати, які не сприйняли подій жовтня 1917 р. В основному це були “державники”, які ставили собі за мету відродження

Батьківщини, що потерпала від більшовиків, і з власної ініціативи записалися до Добровольчої Армії. Численні людські втрати під час запеклих боїв на Дону та Кубані, яких зазнала Добровольча Армія, влиття до її лав збройних формувань народів Кавказу, донських та кубанських козаків, перехід до примусової мобілізації – ці та інші обставини докорінно змінили не лише її склад, а і моральне обличчя, ідейне підґрунтя боротьби. “Гинули активні, діяльні, сміливі” [170, 25]. Натомість, як зазначав очевидець тих подій В. Соболев, “... до Добровольчої Армії примазувався і абсолютно неблагонадійний за своїми переконаннями елемент, який переслідував власні корисливі цілі, і боротися з цим складно, оскільки війна та розруха остаточно розбестили весь народ” [512]. Так, справді, війна як соціокультурне, історичне явище не сприяє моральному возвеличенню людини. До того ж у 1917 – 1920 рр. точилася громадянська війна, яка посилювала деградацію, оскільки за змістом була братовбивчою.

У доповіді полтавського губернатора про політичне та економічне становище восьми повітів губернії, що належали до складу Київської області, прямим текстом йшлося про ігнорування командним складом наказу А. Денікіна про заборону незаконних реквізицій. Автор документу повідомляв, що “начальники команд направляють загони для реквізицій на власний розсуд, продовольство вилучається в необмеженій кількості, чини цих загонів у випадку протестів населення та його спроб шукати захист у властей не соромляться застосовувати насилля; жодних квитанцій селянам не видається;... мають місце і безкоштовні реквізиції коней, що особливо обтяжливо для селян” [472, 4]. Найбільше від подібних дій військових на Полтавщині постраждали Диканська, Руновщинівська та Васильївська волості. У населення цих місцевостей білогвардійці вилучили не лише продовольство, а і всіх коней, всю худобу, гроші тощо [473, 78].

Цивільна адміністрація висловила протест проти таких дій військових, звернулася до командира гарнізону з вимогою заборонити подібні ексцеси, покарати винних, відшкодувати збитки, заподіяні населенню такими діями.

Крім того, за участю віце-губернатора, повітових начальників та військових була проведена екстрена нарада. На ній обговорювалося питання щодо налагодження на законних підставах продовольчого забезпечення гарнізону Полтави. Уповноважений Управління продовольства по Пирятину та Пирятинському повіту розробив і представив на обговорення схему, за якою упродовж 4 – 5 днів реально було налагодити законне продовольче забезпечення військ, розквартированих у Полтавській губернії. За нею, зокрема, зерно, яке б отримувала армія, зараховувалося б селянам як таке, що вони сплатили в рахунок одноразового хлібного збору. Єдиною умовою було невтручання у цю справу військових, припинення незаконних реквізицій. Таку пропозицію схвалили представниками цивільної адміністрації білих. Однак проти неї виступила нарада начальників військових господарських частин [472, 5]. Таким чином, ініціатива цивільних так і залишилася прожектором.

Як і на Полтавщині, життя Київської губернії упродовж першої декади листопада 1919 р. було позначене, згідно з інформаційним зведенням, “слабкою організованістю влади на місцях, незаконними реквізиціями та грабунками з боку військових частин” [478, 77 зв.]. Подібною ситуація була й на інших територіях Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії.

Однак в архівних матеріалах, публікаціях тогочасної преси зафіксовано й інші випадки. Так, наприклад, начальнику гарнізону м. Прилуки вдалося налагодити продовольче забезпечення ввіреного йому підрозділу на законних підставах. Після застосування суворих санкцій щодо підлеглих незаконні реквізиції припинилися [478, 12]. У прифронтовій смузі на території Харківської губернії солдати однієї з батарей незаконно реквізували у селян кабана і про це стало відомо офіцеру. За його наказом солдати, які провели реквізицію, розраховалися з селянами, яким належала реквізована худоба по її ринковій вартості. Після цього між військовими та селянами навколишніх сіл виникли доброзичливі відносини. Останні, здивовані таким вчинком,

стали самостійно регулярно забезпечувати солдат та офіцерів цієї батареї продовольством. Як зазначав очевидець, з вуст якого була записана ця історія, “навіть грошей за це не беруть” [397].

Б. Штейфон наводить приклад із досвіду Белозерського полку, в якому він служив у роки революції. На відміну від командирів козацьких полків та загонів гірських народів, він суворо боровся з намаганнями молодших офіцерів, солдатів здійснювати самопостачання, а фактично грабунок місцевих жителів. Вдячні селяни околиць Чернігова за те, що влада їх не ображає, надіслали “подарунок” – валку возів із так необхідним продовольством [623, 66 – 67].

Найпоследовнішим у боротьбі проти незаконних реквізицій виявився П. Врангель. За даними, опрацьованими нами, він жодного разу не виніс помилування стосовно солдат і офіцерів, участь яких у проведенні незаконних реквізицій була доведена військово-польовими судами [179, 31].

Отже, у більшості випадків, незважаючи на енергійні заходи, ні вищому військовому командуванню, ні цивільним властям не вдавалося ефективно боротися проти незаконних реквізицій солдат і офіцерів Добровольчої Армії.

Таким чином, констатуємо, що наміри лідерів Білого руху Півдня Росії із облаштування тилу ґрунтувалися на запитах та високих соціальних очікуваннях селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній стосовно білої влади. Ідеї, поширені керівництвом Білого руху з цього приводу, носили проселянський характер, що знайшло відображення і на законодавчому рівні. Основою оновленої моделі російської державності, за задумами її авторів, мало стати селянство. У взаєминах влади із селянством планувалося дотримуватися партнерських стосунків: широко залучати селянську ініціативу до діяльності владних інституцій, надавати перевагу економічним інтересам селян при вирішенні їхніх господарсько-економічних спорів із поміщиками тощо. Однак на практиці білим не вдалося реалізувати задумане. За браком відповідних кадрів органи цивільної адміністрації на

місцях виявилися малодієвими. Довгоочікувані селянством Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній правопорядок та спокій у білої влади забезпечити повною мірою не вийшло. Наміри покласти край незаконним реквізиціям, соціальному бандитизму, витіснити з села поміщиків не справилися. У зв'язку з цим високий ступінь соціальної довіри до Добровольчої Армії як уособлення білої ідеї, що вона мала на початку приходу на територію Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, змінився в кінці її перебування на рівнозначне соціальне розчарування, невдоволення, що і стало підґрунтям розгортання антиденікінського селянського повстанського руху опору.

Як засвідчує досвід революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., білі не були “самотніми у своєму горі”. Адже перед цим фактично з тих самих причин селянство Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній відмовило у підтримці Центральній Раді, Гетьманату, радянській владі. Все це переконує, що у середовищі селянства відбулися кардинальні, однак невловимі для влади зрушення, які докорінно змінили не лише його соціально-економічне чи суспільно-політичне становище, а й морально-психологічні основи світосприйняття.

Розділ 4 Аграрне питання в програмних засадах Білого руху Півдня Росії у 1920 р.

4.1 Соціально-економічне становище населення Таврії в 1920 р. та плани П. Врангеля із проведення аграрної реформи

Наказом від 22 березня 1920 р. за № 2899 Головнокомандувач ЗСПР генерал-лейтенант А. Денікін склав із себе повноваження. Новим Головнокомандувачем ЗСПР було призначено генерал-лейтенанта барона П. Врангель – опонента А. Денікіна, відстороненого ним від армії, який до 20-х чисел лютого 1920 р. перебував у Константинополі. Відставка А. Денікіна зумовлювалася багатьма причинами. Суттєвою з-поміж інших, зрозуміло, була поразка Добровольчої Армії, стрімкий, неорганізований її відступ під натиском Червоної Армії. Невдоволення А. Денікіним виявляли не лише політичні кола, а і генералітет. Далася взнаки і позиція союзників, які погрожували відмовити у підтримці білим. Для того, щоб остаточно не втратити “білу ідею”, щоб не допустити протистояння в середині білого табору, Головнокомандувач ЗСПР генерал-лейтенант А. Денікін прийняв складне для себе, однак правильне в цілому рішення.

Фігура нового Головнокомандувача ЗСПР, його особистість викликали жвавий інтерес серед сучасників. За оцінкою М. Чебишева (один із небагатьох наближених до генерала політиків), П. Врангель належав до когорти тих політичних діячів, для котрих боротьба – природна стихія. Тому, чим більшою була перешкода, тим із більшою наполегливістю він її долав. У нього було “бойове завзяття, яке робило його військовим з ніг до голови, до найменшого нерва в мізинці. Він постійно жив якимось потойбічним життям, дихав подихом мети, що майоріла вдалині, перебуваючи в стані духовного збудження з відтінком екстазу” [609, 11]. “У зв’язку з особливостями своєї психіки, – зазначав О. Болдир, – він не міг припинити боротьби доти, доки шматок землі, запертий Перекопом і Сивашем, дозволяв чинити опір” [138,

12]. Відомий тогочасний політичний діяч Криму князь В. Оболенський характеризував барона як людину, “яка підґрунтя для своєї політики зацікавлено черпала не стільки в ідеях, скільки у самому житті. Він проникався проблемами і фронту, і тилу, і до кожного свого співрозмовника виявляв жвавий інтерес” [409, 9].

За визначенням К. Кривошеїна, політичне мислення П. Врангеля ґрунтувалося на палкому патріотизмові та уродженому прагматизмі. Це дозволяло йому “шукати правильне та практичне рішення, навіть якщо воно не відповідало його смакам та особистісним ідейним уподобанням” [493, 45]. В. Шульгін, який, крім іншого, добре знався на психології офіцерства за екстремальних умов революції та громадянської війни, у мемуарах занотував стосовно барона таке: “У цій людині відчувався струм високої напруги. Його психічна енергія насичувала навколишнє середовище... віра у свою справу і легкість, з якою він ніс на собі тягар влади, влади, яка не пригнічувала його, а навпаки окрилювала...” [627, 465]. Подібно до В. Шульгіна П. Врангеля поцінювали люди, яким доводилося мати справу з Правителем Півдня Росії. Так, Е. фон Валь відгукувався про нього як про “імпульсивну особистість. У ньому бурлило життя. Його енергія надихала на вчинки” [556, 153].

Інтерес до постаті барона виявляли і супротивники. Так, агентурна розвідка Червоної Армії із Севастополя доповідала: “Врангель якісно різниться від своїх попередників і виокремлюється із середовища, що його оточує. Людина безумовно розумна і небезпечна, прекрасно розуміє ситуацію, події й настрої мас” [283, 19].

Сучасний російський історик Г. Ганчар небезпідставно вважає, що основу світогляду нового Головнокомандувача ЗСПР – цільної особистості – складало раціональне поєднання релігійних та діалектико-матеріалістичних начал. Саме завдяки цьому, він мав той “внутрішній стержень”, який допомагав йому у найскрутніших ситуаціях обирати адекватні рішення [71, 40]. Залучений нами джерельний матеріал підтверджує представлені вище характеристики П. Врангеля. На нашу думку, це справді була цільна, вольова

особистість із тверезим, раціоналістичним підходом до життя, еластичним та допитливим тактико-стратегічним розумом. Без перебільшення можна говорити про те, що це один із небагатьох представників білого генералітету, котрий вірив у чистоту білої ідеї, не заплямував честі мундиру. Такі наші судження підтверджуються інформацією, поданою у спогадах учасників Білого руху Півдня Росії, які безпосередньо зналися з бароном. Зокрема, П. Врангеля як “гнучку людину, здатну до всього пристосовуватися” знав Де-ля Мартелль. За спогадами П. Рисся, П. Врангель – розумна людина, енергійна, рішуча [363, 226 – 227].

У політичному відношенні, враховуючи психологічні особливості натури барона, він був прихильником міцної влади, стабільності, порядку, цивілізованості. Контент-аналіз змісту “Записок” переконує, що, як і А. Денікін, П. Врангель не сприйняв революцію та громадянську війну, наслідки, спровоковані ними. Її він розумів як явище “несподіване, незрозуміле”. Як кадровий військовий, предки якого з покоління в покоління служили царю та Росії, генерал стійко сприйняв події лютого-березня 1917 р.: “Обставини зречення Государя мені не відомі, однак маніфест, підписаний Царем, ми, хто присягнув йому, маємо виконати...” [62, 20]. Його ставлення до більшовиків містко та лаконічно відображено у фразі “принизлива влада хама” [62, 56].

Крім усього іншого, постать П. Врангеля у багатьох, хто навесні 1920 р. опинився в Криму після евакуації з Новоросійська, Одеси тощо, асоціювалася нехай і з незначною, однак надією на те, що не все остаточно загинуло, що у білої ідеї є шанс, хоч і мінімальний, на відродження. У зв’язку з цим до канцелярії Правителя Півдня Росії надходили різноманітні за характером документи (рапорти військових, доповідні записки та звіти цивільних), в яких висловлювалися непересічні думки та ідеї стосовно того, як жити далі. Окремі з них стосувалася найболючішого у внутрішній політиці Білого руху Півдня Росії питання – аграрного. Критично оцінюючи власну обізнаність на цивільному ґрунті, чітко усвідомлюючи необхідність

позитивних кардинальних зрушень задля покращення ситуації, в якій опинилися білі, барон не цурався спілкування з компетентними у цьому відношенні людьми, а також ознайомлення з пропозиціями, що надходили до його канцелярії.

Науковий інтерес, ураховуючи нашу тему дослідження, становлять рапорти, доповідні записки, звіти, листи, авторами яких були П. Махров, Я. Слащов, Л. Ліппінг, Яринич, П. Струве, Шевельї. На нашу думку, вони позначилися на світоглядних орієнтирах П. Врангеля, певною мірою сприяли кристалізації його власних поглядів на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення, зміст та напрями аграрної реформи, місце селянства в оновленій моделі російської державності зразка 1920 року.

У доповіді генерала П. Махрова на ім'я П. Врангеля окреслювалися принципи, на яких, за задумом її автора, має ґрунтуватися успішна як для селян, так і для держави аграрна реформа: ліквідація поміщицького землеволодіння, протекціонізм держави середнім та дрібним одноосібним селянським господарствам, викуп селянами землі, після чого вона ставала їхньою приватною власністю. Дописувач закликав негайно розпочати перетворення на селі. У документі, зокрема, зазначалося: “Внутрішня політика повинна мати підтримку серед здорової маси населення... Для залучення народних мас на свій бік необхідно твердо знати їхні потреби... Вони усім відомі, це 1) земля... Сутність земельного питання розуміється усіма, за винятком крайніх соціалістичних та крайніх правих партій, однаково. Селяни мають бути наділені землею; велике землеволодіння повинно припинити своє існування. Ми маємо залучити на свій бік середнє селянство і дрібне землеволодіння, зберігаючи незмінним... принцип власності, зміцнивши його всіма засобами юридичного характеру (викуп і “папір з орлом”)” [505, 198 – 199].

Я. Слащов – не менш відомий за П. Махрова генерал – у рапорті, адресованому Правителю Півдня Росії, був радикально категоричнішим за свого попередника. Він вимагав від П. Врангеля негайно наділити селян

землею. Останні за неї мали розрахуватися хлібом [511, 5 – 6]. Ураховуючи скрутне продовольче та фінансове становище в Криму, така пропозиція, на нашу думку, була цілком слушною.

Інформаційно насиченою є доповідна записка штабс-капітана Яринича про сутність селянства, його роль та місце в оновленій моделі російської державності. Офіцер був глибоко переконаний, що сила Росії у селянстві, “однак за понад три роки революції цією силою не скористалася жодна із партій”. У зв’язку з цим автор доповідної наполягав на тому, щоб керівництво білого Криму, якщо воно хоче відродити міць Росії, почало це робити від основ. “Міцним є все те, де міцний фундамент. Якщо Росію може врятувати тверда, справедлива влада, то потрібно цю владу створювати не лише згори, а і знизу”.

Розмірковуючи над тим, які верстви суспільства можуть стати надійною основою відродженої моделі російської державності, Яринич без вагань називає селянство. На його переконання, місто вичерпало свій потенціал. Воно перетворилося “в гниле, заразне, смердюче болото. Місто завершило свою роль у революції”. Єдиним “здоровим елементом залишилося селянство”. Тому владі потрібно “зорганізувати здорове селянство... з нього формувати владу на селі”. Державний апарат на місцях мав, за рекомендаціями штабс-капітана, формуватися за рахунок “середняків, навіть бідняків”. Майнова диференціація не важлива. Він вважає, що чим ширшою в соціальному відношенні буде опора влади на селі, тим для неї краще. Наріжним каменем – критерієм у підборі кадрів – були моральні та професійні якості: “чесний трудівник”. У такий спосіб, на його переконання, білі “виб’ють з рук більшовиків зброю, якою вони наділяють селянство у боротьбі проти нас. Тобто, вони тоді не зможуть сказати, що влада буржуазна”[474, 1 – 7 зв.].

В унісон думкам військових лунали ідеї представників економічних та політичних кіл білого Криму. У контексті нашої теми привертає увагу “Доповідна записка про деякі заходи, необхідні для відновлення державного

порядку на територіях, зайнятих ЗСПР” (далі – “Доповідна”). Її автор – комерсант та підприємець Л. Ліппінг. Він був добре обізнаний, у зв’язку з безпосереднім видом своєї діяльності, із економічною ситуацією в Криму та Північній Таврії. Як засвідчує аналіз “Доповідної”, йому не була байдужою подальша доля білої ідеї. Він позиціонував себе прихильником проведення аграрної реформи “шляхом оплати великим земельним власникам вартості всіх збудованих ними будівель та інших споруд та цінностей, створених на землі, що в них відбирається, але без оплати самої землі, її природних багатств”. На його думку, такий підхід міг би задовольнити і селян, і поміщиків. Перші отримували б землю “без викупу”, а другі – компенсацію за завдані їм збитки. За підрахунками комерсанта, на селі накопичилася достатня грошова маса. У зв’язку з цим він радив вилучити її у селян через податкову політику. Зокрема, запровадивши єдиний зрівняльний податок із вартості землі. В такий спосіб, на його переконання, можна було б стабілізувати фінансово-грошову систему білого Криму [347, 226 – 227].

Свої міркування стосовно того, як урегулювати питання забезпечення населення Північної Таврії, Криму промтоварами, продовольством, виклав у своїй доповідній П. Струве. Детально змалювавши проблеми, які мали місце в економіці півострова, він окреслив і невідкладні заходи, застосування яких дозволило б, на його думку, покращити становище, зокрема в аграрному секторі. Насамперед допомоги потребували селяни. Держава мала підтримати їх під час жнив та осінньої посівної. Протекціонізм стосувався забезпечення одноосібних селянських господарств робочою силою та живим інвентарем, сільськогосподарськими машинами, запчастинами до них. Перше рекомендувалося реалізувати шляхом залучення до сільськогосподарських робіт військових частин, що перебували в тилу. Друге – через імпорт, заснований на товарообміні, під жорстким контролем держави, та забезпечення ковалень і ремонтних майстерень вугіллям, залізною рудою тощо.

Запорукою успіху білих у ситуації, що склалася, П. Струве цілком умотивовано вважав цивілізовані економічні стосунки з селянством. Найперше йшлося про надзвичайну обережність та рівномірність у мобілізації коней та реквізиції худоби. Наприклад, автор був категорично налаштований проти забою молодняка. По-друге, налагодження товарообміну з селом: в обмін на продовольство надавати селянству промислові товари [131, 2 – 2 зв.]. Міркування П. Струве щодо останнього, на наш погляд, були правильними. Селяни не потребували грошей з двох причин: по-перше, вони їм не вірили, оскільки ті швидко знецінювалися і їх на селі було багато; по-друге, селяни більше потребували промислових товарів.

Французький підданий Шевельї (у Парижі він представляв інтереси французьких торговельних кіл, зацікавлених у товарообміні з білим Кримом) у листі, що надійшов до канцелярії Правителя Півдня Росії, теж дозволив собі міркування щодо тактичних та стратегічних завдань білих властей. На його переконання, найважливішим для П. Врангеля було створення такої економічної ситуації на півострові, яка б вигідно різнилася від аналогічної в Радянській Україні. Він також застерігав генерала від “нових завоювань”. Шевельї доводив, що без належного позитивного економічного ефекту для населення вони несуть у собі більше небезпеки ніж, користі [130, 13 – 13 зв.].

Справді, стан справ в економіці повітів Таврійської губернії, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії у 1920 р., не був однозначним. Різні галузі економіки, як і верстви суспільства, мали неоднаковий рівень розвитку й достатку. У радянській історіографії ці моменти зображувалися однозначно негативно: “Економічне життя краю перебувало у стані повного паралічу. Буржуазія й поміщики були стурбовані одним – шляхом різних спекулятивних афер набити кишені та втекти за кордон... місцева промисловість згорталася і в краї було безробіття. Працювали лише ті підприємства й майстерні, які обслуговували потреби армії. Умови існування для трудящих ставали нестерпними. У ряді міст

Криму навіть голодну норму хліба у травні 1920 р. переставали давати. Скрутним було становище селянської бідноти” [527, 396].

Згідно ж з іншими джерелами, – спогадами безпосередніх учасників тих подій, у Криму й Північній Таврії залишилося багато хліба з минулого року, врожай (мається на увазі 1920 р.) передбачався високий, ціни на зерно порівняно з іноземними ринками були низькі [500, 114]. Населення не голодувало, вдосталь було хліба, м’яса. Дефіцитом були різноманітні жири та риба [500, 130 – 131]. Інфляція, що мала місце й була, на наш погляд, природним явищем на фоні бойових дій, теж впливала на рівень забезпечення населення продовольством. Селяни – основні виробники продуктів споживання – обрали цікаву тактику. З одного боку, вони швидше погоджувалися на товарообмін, відмовляючись повністю або частково від грошей, а з іншого – користувалися нагодою, аби підняти ціни, “збираючи синенькі п’ятисотки, відчуваючи велику насолоду вважати себе багатшими за панів” [436, 54].

Неодноразово упродовж другої декади березня – першої декади квітня 1920 р. Правитель Півдня Росії проводив наради та консультації з представниками політичних та економічних кіл білого Криму, на яких обговорювалася не лише ситуація, що мала місце, а і варіанти виходу з неї. Поза увагою не залишалось й аграрне питання. На одній із таких зустрічей, наприклад В. Оболенський висловився за те, що вся аграрна реформа, в його розумінні, мала б полягати у визнанні владою фактичного землекористування, яке склалося на селі за роки революції [409, 11]. Тобто, білі власті повинні були легалізувати селянські самозахоплення – всі площі фактичного землекористування. Питання про викупні операції князь не порушував.

Про необхідність широких та кардинальних реформ говорив і Г. Глинка. Він вірив у необхідність комплексних соціальних реформ, одним із компонентів яких вважав аграрну. Селянство, з його творчим потенціалом та

“господарським розумом”, мало стати, на його переконання, підґрунтям, основою оновленої моделі російської державності [430, 66].

Під впливом вищенаведених обставин (реального стану справ, ознайомлення з доповідями та рапортами, ділових зустрічей) у Правителя Півдня Росії викристалізувалося власні плани дій, тактики та стратегії реалізації задумів стосовно до відновлення престижу білої ідеї, білої справи. За спогадами В. Оболенського, барон під час однієї зустрічі з ним, аналізуючи помилки А. Денікіна, твердо заявив: “Це було повним безумством йти на Москву, маючи дезорганізовані армію та тил. Моя тактика буде іншою. Навіть за сприятливих обставин я не піду вперед, повністю не устаткувавши армію та тил” [409, 10].

П. Врангель, як і А. Денікін, магістральним напрямом внутрішньої політики уряду в економічній сфері вважав аграрний. Барон був свідомий того, що за “специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смуги та кризи” вирішити земельне питання у повному обсязі було не реально. У нього не викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов’язково стане об’єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху Півдня Росії. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу [61, 99]. Тому Головнокомандувач обрав оптимальне, на нашу думку, як з економічної, так і політичної точок зору рішення: розрубати гордіїв вузол, яким стало аграрне питання. Проведення аграрної реформи, на його переконання, дозволило б поліпшити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши тим самим проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем.

Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: „...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, зорганізувати його,

об'єднати і залучити до охорони порядку і державності” [61, 100]. Цим визначалася концепція вирішення Головнокомандувачем аграрного питання, започаткована П. Столипіним, і яку в роки революції та громадянської війни у 1918 – 1919 рр. намагалися продовжувати П. Скоропадський, А. Денікін. Як свідчить аналіз тогочасної періодици, яка, на наш погляд, детально, з достатнім рівнем об'єктивності висвітлювала діяльність уряду, окремих політиків, не останню роль у виробленні стратегічних основ аграрної політики П. Врангеля відіграли його часті особисті зустрічі з селянами. Під час таких відвертих розмов селянство розкривалося, розповідаючи про свої прагнення, сподівання [74].

Політичне майбутнє білого режиму генерал чітко пов'язував з селянством, з його приватною власністю на землю. Зокрема, він наголошував: “Мною окреслено ряд заходів, спрямованих на те, щоб якомога більше землі відійшло на правах приватної власності тим, хто вкладає у неї свою працю. Дрібному селянину-власнику належить сільськогосподарське майбутнє Росії, велике землеволодіння віджило свій вік” [557, 106].

У цьому зв'язку постає цілком слушне, на нашу думку, запитання, наскільки плани Правителя Півдня Росії узгоджувалися з об'єктивною реальністю.

Територія, контрольована Російською Армією (переіменована П. Врангелем Добровольча Армія), відповідала колишній Таврійській губернії й становила близько 60 тис. км², на якій проживало 3 млн. осіб, ураховуючи біженців і військових. “На півночі крайньою точкою був Олександрівськ; на сході – Бердянськ і Маріуполь; на північному заході – Дніпро. Орних земель було вдосталь” [610, 329]. Як зазначають статистичні дані, центральною фігурою у сільському господарстві Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній став середняк. Вже на початку 1919 р. середньозаможні господарства становили 60 % від загальної чисельності [262, 35]. Соціальна структура селянства станом на 1920 р. зазнала суттєвих змін порівняно з дореволюційним 1916 р. Насамперед це стосується

Таврійської губернії – регіону, в якому відсоток заможних господарств традиційно був високим. Про це переконливо свідчать дані таблиці 4 (див. додатки). Так, за 5 років, ураховуючи 4 роки революції та громадянської війни, кількість безпосівних господарств зменшилася на 7,1 %; з наділом до 1 дес. – зросла на 1,5 %; з наділом від 3,1 до 6,0 – на 6,7 %; з наділом від 6,1 до 9,0 – на 0,1 %; на 10,5 % зменшилася загальна кількість заможних господарств, а також спостерігається диференціація на такі, що володіють 9,1 – 11,0 дес. землі (4,9 %) й понад 11 дес. – 9,6 %. Отже, біднота, незаможне селянство, становило 18,7 % від загальної чисельності селянських господарств.

Крім того, незважаючи на зростання кількості землі в індивідуальних селянських господарствах, у південних повітах Таврійської губернії, які до цього перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР А. Денікіна, землекористування й землеволодіння не були закріплені. Існувало багато земель, які не використовувалися, належали великим економіям, утворюючи у такий спосіб розподільний земельний фонд.

Не менш цікавою є статистика забезпеченості селянських господарств живим і мертвим інвентарем, що відіграє роль важливого показника як для з'ясування стану галузі, так і рівня добробуту селян. Відповідно до інформації, що міститься у сільськогосподарських переписах, у 1917 р. на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній було 15,4 % селянських господарств без худоби, а в 1920 р. – 7,9 %; без робочої худоби – відповідно 44,8 % і 34,1 %; без корів – 35,1 % і 27,2 %; без інвентарю – 43,5 % і 24,9 % [491, 40]. Отже, за час революції та громадянської війни чисельність селянських господарств без худоби зменшилася на 7,5 %, без робочої худоби – на 10,7 %, без корів – на 7,9 %, без інвентарю – на 18,6 %. Таким чином, селянство, у тому числі й Таврійської губернії, вирівнювалося у своїх статках, стаючи середняцьким.

Іншим було становище поміщицьких господарств. Жодною мірою не ідеалізуючи їх власників, зауважимо, що вони являли собою, принаймні до

революції, потужний сільськогосподарський комплекс, маючи товарний характер і продукуючи товари й на експорт. У 1920 р. від їхнього колишнього потенціалу залишалася одна загадка. Великі поміщицькі маєтки зазнали подвійного удару. З одного боку, вони стали об'єктом нищення радянської влади, яка відстоювала принципи націоналізації, а з іншого – селян, які збагачувалися, грабуючи поміщицький реманент, захоплюючи поміщицькі угіддя. Крім того, революція та громадянська війна внесли серйозні корективи не в кращий бік, в умови найму-продажу робочої сили на селі, в орендні ставки, які не могли бути нормовані.

Яскравим прикладом економічного становища поміщицьких господарств Таврійської губернії є доля маєтку Фальца-Фейна “Асканія-Нова”. Із 400 коней залишився 1, із 120 верблюдів – 72, із 1000 волів – 60, із 300 корів – 3, із 200 свиней – 67, із 45000 овець – 5000. Різко скоротилися площі оброблюваних земель: із 4370 дес. економічних сільгоспугідь маєтку було засіяно 415 дес. Аналогічним був стан справ із посівними площами в маєтках Карабона (із 2550 дес. – 180 дес.), Желябіна (із 1945 дес. – 120 дес.). Таким чином, оброблялося менше 8 % придатних угідь у маєтках [61, 99].

Наведені нами вище дані засвідчують, що міркування П. Врангеля про суб'єкт аграрної реформи мали під собою реальне економічне підґрунтя. Вони узгоджувалися з тими процесами, що відбулися на селі за роки революції та громадянської війни. Справді, центральною фігурою села Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній став середняк.

Крім економічного та політичного компонентів, аграрна реформа, за задумом П. Врангеля, містила й ідеологічний або морально-психологічний складник. Справа у тому, що у населення, насамперед у селян, під впливом, з одного боку, більшовицької агітації, а з іншого – непродуманих дій керівництва Добровольчої Армії, цивільної адміністрації на місцях, сформувалися цілком стійкі стереотипи негативного характеру щодо сприйняття не лише Білого руху Півдня Росії, але й ідей, що він репрезентував. Селянство Новоросійської, Харківської та Малоросійської

губерній, не дочекавшись у 1919 р. від Особливої наради аграрної реформи, відмовило білим у підтримці. Враховуючи це, П. Врангель, який намагався реанімувати ідеї Білого руху, його цінності та ідеали, проведенням аграрної реформи прагнув похитнути уже сформовані в селян стереотипи. У такий спосіб, на його переконання, він міг вирвати з рук ворогів основну зброю пропаганди проти Російської Армії – будь-яку підозру у відновленні поміщицького землеволодіння, у помсті за його порушення [61, 75 – 76]. Один із учасників тих подій згадував: „Прагнення Врангеля опертися на селянство... могли стати більшою небезпекою для більшовиків, ніж наші перемоги у відкритому бою” [500, 127].

Був іще один важливий момент – аграрна політика більшовиків у Радянській Україні, що перебувала під контролем радянської влади. Більшовики, пам’ятаючи про те, чим закінчилося утвердження їхньої влади навесні – влітку 1919 р., змінили тактику своєї боротьби за селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній. Фактично після перемог над А. Денікіним у 1919 р. радянська влада опинилася у ситуації, в якій перед цим були білі. Достатніх сил для контролю за селянською стихією у неї не було. Водночас існувала нагальна потреба у стабільному тилві для розгортання успіхів на фронті, що автоматично ставило питання про необхідність домовлятися із селянством. У зв’язку з цим виникала й інша проблема: з яким саме селянством йти на союз, нехай і тимчасовий. Так, наприклад, Т. Рисаков у доповіді про стан справ у Острозькій парторганізації пропонував укласти угоду із середняком. На користь своєї тези він наводив такі аргументи: „...оскільки він може стати союзником куркуля, ... наші ряди малочисельні, що також обґрунтовує необхідність цієї угоди” [586, 6].

Однак єдності думок із цього приводу серед вищого партійного та державного керівництва не було. Як свідчать матеріали VIII Всеросійської партійної конференції, між В. Леніним і Х. Раковським виникла гостра дискусія. Її зміст стосувався того, наскільки аграрна політика більшовиків в Україні напередодні наступу Добровольчої Армії була правильною і якою

вона має бути надалі за нових умов. Чому у той час радянській владі селянство чинило запеклий збройний опір, протестуючи у такий спосіб проти основ її економічної політики. У цьому зв'язку Х. Раковський виступив у ролі її адвоката, доводячи, що її без змін можна впроваджувати і за умов, які склалися після поразки Добровольчої Армії. Протилежної точки зору дотримувався В. Ленін: „З приводу промови т. Раковського доводиться сказати, що коли він заявив, що радянські господарства повинні бути основою нашого комуністичного будівництва, то це неправильно. Ні в якому разі так ставити справу ми не можемо... інакше ми блоку з селянством не матимемо, а нам цей блок необхідний” [344, 347].

Цілком слушною є теза С. Кульчицького про те, що тактичні завдання утвердження союзу із середнім селянством стали пріоритетнішими за стратегічні, партійні. На думку історика, комуністичний штурм відходив на другий план перед турботою про збереження влади [335, 134].

На наш погляд, переорієнтація більшовиків у ставленні до середняка має чимало спільного із варіантом вирішення аграрного питання, запропонованим А. Денікіним і П. Врангелем. Радянське керівництво основним завданням аграрної політики в українському селі проголошувало покращення економічного добробуту селянства (бідняцького і середняцького) шляхом збільшення розмірів його землезабезпеченості за рахунок т. зв. нетрудового землеволодіння. При цьому, як неодноразово підкреслювали партійні діячі різних рангів, всі трудові господарства, без різниці категорій населення і форм землеволодіння, вільно користуються своєю землею, без будь-яких обмежень [574, 22]. Згідно з новими циркулярами і розпорядженнями радянської влади, середняки залучалися до реалізації нового аграрного законодавства. Зокрема, вони брали участь у роботі місцевих земельних комісій [574, 22]. Навіть назви органів селянської самоорганізації були схожими – „земельні ради”.

Радянське керівництво, намагаючись загасити роздмухане їхньою ж політикою полум'я міжселянського протистояння, відверто говорило про те,

що колишні козаки, селяни-власники, державні селяни, відрубники, хуторяни будуть без змін і надалі користуватися своїми земельними наділами. Збільшення площ угідь мало - та безземельних селян буде здійснюватися за рахунок націоналізації та розподілу між цими категоріями селян поміщицьких земель. Пропонувався і оновлений механізм реалізації цієї вкрай делікатної та складної справи – нові форми землекористування визначатимуться не державними органами, а самими селянами, які значно краще обізнані з місцевою специфікою цієї проблеми [573, 39]. Цей же принцип покладався в основу і врангелівського варіанта вирішення аграрного питання.

Також перед агітаторами, органами радянської влади на місцях, виходячи із трансформацій генеральної лінії партії в аграрній політиці, ставилися принципово нові завдання: націоналізувати і розподілити поміщицьке землеволодіння на засадах селянства, сприяти переходу середняка на бік радянської влади [573, 41]. Джерела періоду революції та громадянської війни переконують, більшовики, різко повернувшись обличчям до середняка, так само швидко забули про свої гасла попереднього періоду, в яких середняк і куркуль були словами-синонімами. У зв'язку з новими моментами в аграрній політиці, радянським керівництвом розробляється і нова концепція середняка. Відповідно до її змісту, розрізняються і протиставляються тепер одна одній категорії селянства, які раніше ототожнювалися більшовицькою ідеологією. Зокрема, йдеться про те, що „не всі відрубники куркулі, між ними, умовно, є багато середняків” [586, 8]. Радянське керівництво вважало за необхідне, об'єднуючи незаможника та середняка, дбайливо ставитися до останнього [583, 39]. При цьому висувалася цікава та оригінальна умова: щоб це об'єднання не викликало у середняка асоціацій із радянською владою [577, 55].

„Ми повинні, – говорилося в одному із зведень, – таким чином проводити аграрну політику на селі, щоб середняк відчув, що через компроміси він зможе визнати радянську владу як цілком прийнятну для

себе, щоб він обрав нейтральну позицію у нашій боротьбі проти куркуля” [585, 34]. Для цього рекомендувалося не оббирати середняка під час хлібозаготівель, не реквізувати у нього реманент, використовувати спочатку всі ресурси куркуля, а із середняком налагодити товарообмін [585, 36].

Разом із тим, порівнюючи ситуацію в російському та українському селі, радянські лідери уже розрізняли, що це „два різні світи” при, на перший погляд, певній схожості. Тому, якщо в аграрній політиці в російському селі проголошували „ставку на середняка”, то в українському – „організація бідняка і нейтралізація середняка” [585, 35].

Зазнала змін і мета аграрної політики більшовиків, принаймні її офіційне формулювання. В окреслений хронологічний період радянські діячі проголошували, що їхня мета полягає у покращенні матеріального добробуту бідняків та середняків через збільшення площ їхнього землекористування за рахунок т. зв. нетрудових господарств і покращення господарювання [585,22].

Передбачалося, що вказана вище мета буде досягнута через виконання таких завдань: 1) розширення суспільно-громадського обробітку землі; 2) постачання селян насіннєвими фондами; 3) забезпечення селянських господарств тяглом і реманентом; 4) насичення селянських дворів „рільничими машинами” [601, 3]. Якщо напередодні наступу Добровольчої Армії в Новоросійську, Харківську та Малоросійську губернії більшовики у забезпеченні реманентом, машинами, посівними матеріалами перевагу віддавали радгоспам і комунам, то за нових обставин пріоритет належав селянським господарствам незаможників і середняків.

Зрозуміло, що за умов революції та громадянської війни необхідних коштів для втілення згаданих вище завдань у більшовиків не було. Тому органам радянської влади на місцях ставилася в обов’язок їхня реалізація шляхом перерозподілу. Від них центральні органи влади вимагали передати живий та мертвий інвентар т. зв. нетрудових господарств насамперед у

розпорядження незаможників та середняків, а вже потім – зразковим господарствам [604, 9]. Крім того, держава брала на себе витрати по ремонту сільгоспмашин, заготівлі посівного насіння, контролювала посівну кампанію, вимагаючи максимального засіву площ [604, 9 – 17; 574, 10].

Новий земельний закон, вироблений і запроваджений більшовиками навесні 1920 р., був продуманим тактичним кроком, як справедливо зазначає Я. Малик [358, 276]. Х. Раковський, роз'яснюючи делегатам IV Всеукраїнського з'їзду рад у травні 1920 р. мету його прийняття, не приховував, що це зроблено для того, щоб “вирвати у контрреволюції один із засобів агітації проти нас” [31, 40].

Однак, після перемог над Добровольчою Армією більшовики нічого не змінили у продовольчій політиці на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній. Остання носила відверто загарбницький характер. Її наслідки були негативні для радянської влади. Вона втратила прихильність навіть серед найбільш прошарків українського села. Територія Радянської України була всіяна вогнищами антибільшовицьких селянських збройних повстань [388, 276 – 323]. На нашу думку, складалася парадоксально-трагічна ситуація. Радянська влада у цей час в Україні воювала за народну владу зі своїм же народом.

Зрозуміло, що П. Врангелю було про це відомо. Саме тому, користуючись нагодою, він прагнув „... у Криму, хоча б на цьому клаптику, зробити життя можливим. Показати... ось у вас там комунізм, тобто голод і надзвичайна, а тут іде земельна реформа, запроваджується волосне земство, лад, свобода... Ну, словом, дослідне поле... Мені потрібно виграти час... щоб, так би мовити, слава пішла: в Криму можна жити. Тоді можна буде рухатися вперед... повільно закріплюючи відвойоване. Тоді відібрані у більшовиків губернії будуть джерелом нашої сили, а не слабкості, як було раніше... Втягувати у боротьбу їх потрібно по суті... щоб вони також боролися, щоб їм було за що боротися...” [493, 50]. У такий спосіб Правитель Півдня Росії хотів перемогти й на ідеологічному або морально-психологічному фронті.

Турбував генерала і зовнішньополітичний імідж його режиму. Адже від нього не приховували, що в іноземних колах, які до цього підтримували Білий рух Півдня Росії, також похитнулася віра у його потенціал і можливості. Реальними кроками у внутрішній політиці барон намагався відновити у них позитивне враження про білу ідею, білу справу в цілому.

Концепція П. Врангеля стосовно “начал”, на яких повинна ґрунтуватися аграрна реформа, у закінченій формі була представлена у листі на ім’я начальника Цивільного управління Ради при Головнокомандувачу ЗСПР Г. Глинки у 20-х числах березня 1920 р. (Рада при Головнокомандувачу ЗСПР – цивільний виконавчий орган влади на території білого Криму, прототип Уряду Півдня Росії, створеного 6 серпня 1920 р. у Севастополі). Зміст документу переповнений стурбованістю Правителя Півдня Росії непростю ситуацією, що склалася у сільському господарстві – “основному занятті населення”. Насамперед непокоїло те, що у зв’язку з заплутаністю “поняття про право власності та поняття фактичного володіння” реальною є загроза недосівів. З цієї ж причини гальмується утворення міцних одноосібних господарств на фоні інтенсивної деградації поміщицьких, що у цілому призведе до повного занепаду аграрного сектора економіки.

У зв’язку з цим П. Врангель визнавав за необхідне терміново вжити заходів із упорядкування землекористування/землеволодіння на територіях, підконтрольних Російській Армії. Г. Глинці як начальнику Цивільного управління доручалося негайно створити “Центральну Земельну Комісію” та у місячний термін розробити план аграрної реформи, порядок її реалізації на місцях через посередництво повітових земельних комісій, що утворювалися та функціонували у кожному повіті на тих же засадах, що і “Центральна Земельна Комісія”. Склад останньої кооптувався із представників земських управлінь, делегатів селян, фахівців із аграрного питання.

У листі Правитель Півдня Росії виклав одинадцять пунктів “начал”, на яких, на його думку, повинно ґрунтуватися законодавство аграрної реформи.

Перше. Земля на правах приватної власності, закріпленої відповідним кріпосним актом, повинна належати тому, хто її обробляє. У зв'язку з цим вона не може бути предметом торгівлі, “експлуатації через оренду”. На практиці це означало, що влада визнає селянські самозахоплення як факт, що має місце, і юридично його закріплює. Друге. Держава брала на себе зобов'язання оберігати “народне надбання”, контролювати, щоб земля оброблялася правильно, не виснажувалася, не була без обробітку. У такий спосіб ставилося питання про дотримання агрокультури та агротехнології. Третє. Обсяги земель, що не відходили у власність селянам, визначалися з урахуванням запасів землі, щільності населення, специфіки господарювання, властивих конкретно взятій місцевості. Четверте. Всі землі, незалежно від їхньої належності, які перевищували визначені для кожної місцевості норми, відчужувалися у земельний фонд. Із нього, за окремо визначену плату, додатковими площами угідь наділялися малоземельні та безземельні. У цьому пункті П. Врангель конкретизував зміст досі розмитого поняття “здорове селянство”. Під ним розумілося і безземельне, і малоземельне, а не лише “куркулі”, як писала радянська історіографія. П'яте. Максимальні розміри угідь, враховуючи регіональні відмінності, залишалися у висококультурних та зразкових господарствах. Як і його попередники – П.Скоропадський, А. Денікін – П. Врангель не наважився на руйнацію таких господарств. Шосте. Право власності на землю закріплювалося кріпосними актами та закладними, укладеними на загальних підставах. У такий спосіб держава фактично гарантувала недоторканість приватної власності на землю як інституту. Сьоме. Отримувач землі сплачував за неї державі ціну, визначену з урахуванням регіональних відмінностей. Восьме. Кожного отримувача землі обкладали щорічним поземельним податком із урожаю у розмірі, встановленому земельною комісією. Дев'яте. Із коштів, сплачених селянами за землю, утворювався державний фонд. У подальшому держава усувала селян із розрахункових операцій із поміщиками, сама відшкодовувала останнім із цього фонду збитки, котрих зазнали великі

землевласники у зв'язку з відчуженням. Отже, держава перебирала на себе посередницькі функції, упереджуючи конфліктність, яка обов'язково мала б місце між селянами та поміщиками. З урахуванням денікінського досвіду, на нашу думку, це було цілком доречним. Краще запобігти, аніж потім долати наслідки. Десяте. Розміри угідь, їхня вартість, ставка поземельного податку визначаються повітовими земельними комісіями та узгоджуються і затверджуються “Головною Земельною Комісією”. Одинадцять. Затвержені правила проведення аграрної реформи передаються повітовим земельним комісіям для їхньої реалізації на місцях під контролем “Головної Земельної Комісії” [605, 63 – 64].

Викладені у листі положення, попри несуттєві змістові відмінності, вигідно різнилися від тих, що містилися у “Декларації” А. Денікіна, одним: ними визнавалися селянські самозахоплення. На відміну від свого попередника, П. Врангель спромігся піти на такий рішучий крок. Водночас ми не схильні критикувати А. Денікіна, який перебував у фактичній ізоляції, не маючи однодумців. На наш погляд, радикалізм Правителя Півдня Росії в аграрному питанні можна пояснити. По-перше, високим рівнем екстремальності ситуації, в якій перебував Білий рух Півдня Росії у 1920 р. Питання стояло, як-то кажуть, по-ленінськи, руба: хто – кого. Зрозуміло, що за таких обставин П. Врангель не міг не піти на легалізацію самозахоплень. Інше питання: чому він не спромігся на безкоштовне наділення безземельних та малоземельних додатковими десятинами. На наше переконання, це значно б додало привабливості запропонованій ним аграрній реформі в очах селянства. Натомість А. Денікін, оприлюднюючи “Декларацію”, перебував, як і очолюваний ним Білий рух Півдня Росії, у zenіті успіхів, а тому члени земельних комісій Особливої наради вважали, що таке вкрай складне аграрне питання не можна вирішувати поспіхом, його необхідно всебічно осмислити. По-друге, легалізуючи самозахоплення, барон мав однодумців, на яких міг опертися під час реалізації своїх задумів. Це були військові, представники економічних та політичних кіл білого Криму. У “царя Антона” такої

підтримки не було. По-третє, за П. Врангеля його найближче оточення, уряд та урядові кола, попри належність до різних партій, течій, напрямів, були об'єднані в єдиний механізм. Центробіжним було бажання якщо не виграти, то програти з гідністю. Тому часу на дискусії, вправління в ерудиції не було. Так само не було потреби і в позакилимних іграх, у боротьбі за вплив на лідера. Іншою, як ми писали у попередніх розділах, була ситуація за А. Денікіна, яка врешті-решт реалізацію цілком слухних ідей та принципів із вирішення аграрного питання звела нанівець. По-четверте, обидва Головнокомандувачі були різними за своїми натурами особистостями. Це, звичайно, позначалося як на змісті рішень, що їх вони приймали, так і на інтенсивності їхньої реалізації.

Таким чином, констатуємо, що у 20-х числах березня 1920 р. П. Врангель мав власну чітку концепцію сутності аграрної реформи, викладену ним у листі на ім'я Г. Глинки. На відміну від свого оточення, її він розумів широко. Складниками аграрної реформи були: покращення стану сільського господарства як галузі економіки; упорядкування відносин землекористування/землеволодіння на основі легалізації селянських самозахоплень; поліпшення агрокультури; спрямування селянської ініціативи у конструктивно державне річище; налагодження взаємовигідного для селян та інших категорій населення товарообміну, пом'якшення, якщо не усунення, в такий спосіб негараздів із продовольчим забезпеченням армії та біженців; ідеологічний або морально-психологічний аспект: вирвати з рук більшовиків ідеологічну зброю; по-новому переконати селян у тому, що білі-врангелівці справді опікуються їхніми проблемами; покращити імідж врангелівського режиму на міжнародній арені.

4.2 Діяльність земельних комісій із напрацювання аграрного законодавства Уряду Півдня Росії

У розробці основ врангелівського аграрного законодавства, діяльності земельних комісій умовно можна виділити три етапи: 1) робота Ялтинської комісії; 2) діяльність Сімферопольської комісії; 3) напрацювання комісії третього скликання у Севастополі.

У листі, про який ми вже згадували у попередньому підрозділі, Г. Глинці, на якого покладалося формування складу “Центральної Земельної Комісії”, давалися чіткі розпорядження стосовно її кадрового складу. Намагаючись до розроблення аграрного законодавства залучити “людей справи”, які мали “знання та досвід” [38, 25], П. Врангель, на нашу думку, передбачав досягти двоєдиної мети. Насамперед, враховуючи попередню роботу комісій В. Колокольцова, О. Билимовича – В. Челіщева, проводити позапартійну політику, яка б відповідала потребам селянства у землі. По-друге, не гаяти часу на неконструктивні суперечки, а продуктивно та швидко працювати над вирішенням поставленої задачі. У цьому ми вбачаємо те, що Правитель Півдня Росії був налаштований рішуче відносно реалізації аграрної реформи, відкрито це демонструючи підлеглим. Крім того, вважаємо, що в такий спосіб він певною мірою стиль командування військами переносив на цивільну сферу, що, на нашу думку, за екстремальних умов весни-літа 1920 р., було цілком виправданим.

Однак чи то за браком часу, чи то з інших суб’єктивних причин, але склад Ялтинської земельної комісії виявився далеким від того, про який думав П. Врангель. Головою комісії став Г. Глінка (колишній товариш міністра землеробства і начальник Переселенського управління). За характеристикою князя В. Оболенського (голова Таврійської губернської земської управи, також член комісії), голова “Центральної Земельної Комісії” мав репутацію консервативного політика, опортуніста, щоправда, готового далеко піти в аграрному радикалізмі всупереч власним поглядам. Крім нього,

у комісії працювали: генерал Левашов (голова Всеросійського Союзу земельних власників, за словами очевидців, опонент аграрної реформи); граф С. Апраксін (екс-губернатор Таврії, а згодом голова правої Ялтинської думи, також опонент реформи); В. Налбандов (кримський землевласник, принциповий прихильник великого землеволодіння, екс-міністр уряду Сулькевича); П. Зубовський (людина, яка прихильно ставилася до реформи, але не вміла захищати свою позицію); В. Шлейфер (колишній уповноважений УЗіЗу у Таврії); К. Зайцев (вчений-економіст) [409, 15].

Отже, як свідчить аналіз складу комісії, до неї увійшли люди з різними політичними поглядами: від консерваторів до кадетів і правих есерів. На цій основі розвивався повний драматизму та інтриг сюжет. Крім політичної строкатості, “поживним ґрунтом” для політичних колізій, на нашу думку, був зміст врангелівських ідей стосовно аграрної реформи, викладених у листі до Г. Глинки. Якщо врахувати “ідейне поле” членів скликаної в Ялті земельної комісії, то наміри П. Врангеля в аграрній сфері вони розцінили як революційні, такі, що виходили за межі навіть російського лібералізму зразка 1920 р. Лібералів у комісії не було. У зв’язку з цим можемо констатувати, що викладені у листі П. Врангеля Г. Глинці “начала” аграрної реформи справили на членів Ялтинської земельної комісії своєрідний ідейний шок.

Справді, погляди барона були позначені не лише оригінальністю, а, як ми вважаємо, концептуальною новизною. Підставою для таких наших суджень є думки П. Врангеля про заборону продажу та оренди землі, створення земельного фонду, що перебував під контролем держави, в якому акумулювалися земельні ресурси для подальшого їхнього розподілу між малоземельними та безземельними. Адже фактично на цьому етапі реформи йшлося про націоналізацію землі з подальшою її приватизацією. До того ж роль, так би мовити, націоналізатора належала державі – інституції, яка у свідомості принаймні великих землевласників асоціювалася лише із захистом їхніх інтересів. Неспростовним залишається факт, що попередні проекти такого не містили.

Упродовж трьох днів безпосередніх засідань у другій половині березня 1920 р. у номері готелю “Росія” тривали палкі дискусії з основ аграрного законодавства. За винятком князя В. Оболенського та К. Зайцева, решта членів Ялтинської земельної комісії не була конструктивно налаштована на роботу. Фактично “більшість” – генерал Левашов, граф С. Апраскін, В. Налбандов, В. Шлейфер і П. Зубовський – була категорично проти радикальних кроків в аграрному питанні, не співчувала ідеї державної легалізації селянських самозахоплень. Їх відштовхував і принцип примусового відчуження земель. “Саботажники”, як їх влучно охарактеризував князь В. Оболенський, реформу зводили до сприяння селянам у купівлі поміщицької землі [409, 16].

Історичний момент, в якому перебував білий Крим, взагалі біла ідея, “більшість” Ялтинської земельної комісії поцінувала без урахування реального стану справ. В опозиції вона перебувала і до намірів Правителя Півдня Росії вирішити аграрне питання. Результатом її діяльності стали тези, або “Записка”, на ім’я Головнокомандувача, в яких було відображено позицію “більшості” з аграрного питання. У них, зокрема, мова йшла про те, що, на переконання членів земельної комісії, основне завдання моменту – “позбавити землеробське населення від непосильного тягаря незаконних реквізицій та грабїжницького вилучення інвентарю...”. Без цього, зауважували вони, ні найщедріші обіцянки з аграрного питання, ні фактичне розширення і закріплення прав на землю селян, які на ній працюють, не покращать становища. У зв’язку з цим, як висновок, “більшість” констатувала: “... за сучасних умов, що склалися, будь-яка декларація з аграрного питання є недоцільною”. Автори тез власну позицію обґрунтовували тим, що заходи, які може виконати влада в Криму з вирішення аграрного питання, не є універсальними в загальнодержавному, загальноросійському масштабі [493, 146]. Тому їхнє проведення є недоречним.

Такі міркування більшості членів Ялтинської земельної комісії заслуговують на предметніший розгляд. Вони демонструють декілька принципових моментів. Насамперед ідеологічний, ідейний розрив між військовими, урядовими та наближеними до них політичними і бізнесовими колами білого Криму. Зашкарублість мислення представників великого землеволодіння не змогла перебороти навіть поразка Добровольчої Армії. По-друге, перебуваючи на межі чергової катастрофи, відмовляючись вживати заходів для власного ж порятунку, вони переймалися загальноросійськими, загальнодержавними інтересами, ігноруючи очевидний факт, що ці інтереси найтісніше пов'язані з вирішенням аграрного питання, із залученням у такий спосіб до державного будівництва селян. У кращому випадку така політична позиція заслуговує на її характеристику, як “маніловщина”. Вона засвідчувала, що великі землевласники не вийшли з консервативного “ідейного поля” імперії, не адаптувалися до соціально-економічних та суспільно-політичних викликів початку ХХ ст. І ідейно, і політично, і економічно, як базова верства державності, поміщики себе вичерпали. Це дозволяє з упевненістю стверджувати, що обрані П. Врангелем тактика і стратегія стосовно селянства Північної Таврії та Криму у той момент були цілковито виправданими, як і засоби досягнення поставлених цілей.

Водночас у тезах лунала думка про те, що земля повинна перебувати “в руках власника, що на ній працює”. За логікою розгортання революційних подій на селі, відсутності у більшості поміщицьких маєтків їхніх господарів, це означало легалізацію фактичного землекористування. Тобто, в основному селянського. Однак у наступному абзаці записки її автори самі собі суперечили. Вони зазначали, що не можуть допустити того, щоб “совість російського народу мирилася з огульним узаконенням розбійницьких захоплень...” [493, 146]. У цій фразі багато незрозумілого. Наприклад, хто або що вважався “совістю російського народу”. Якщо селяни, то фраза позбавлена сенсу. Якщо поміщики, то так само, оскільки “совість російського

народу” не може бути задоволеною тими поземельними відносинами, що існували до революції, у “совісті” з “російським народом”.

Крім того, з урахуванням усієї складності аграрного питання, автори тез були переконані, що його потрібно вирішувати не під час революції та громадянської війни, а по їх завершенні. “Лише правопорядок, установлений загальноросійською владою, визнаною всім народом, а тому авторитетною для всього населення, може гарантувати вирішення аграрного питання у повному обсязі” [493, 146],– йшлося в документі. Щоправда, не давалася відповідь на запитання: а що робити, коли переможуть не білі, Білий рух Півдня Росії зазнає поразки. Обмеженість аграрної реформи територією, що контролювала Російська Армія, розумів і П. Врангель. Так само він усвідомлював і те, що економічна специфіка регіону, особливості соціальної стратиграфії населення краю не можуть поширюватися в цілому на всю майбутню російську державність, що відбудуться відповідні корективи і в аграрному законодавстві. Це цілком природно. Однак це не означало, що не потрібно нічого робити. Ту ж саму російську державність необхідно було ще відновити. Реалізувати це без селян не було можливості.

Очевидно, не повністю розуміючи смисл першого пункту листа П. Врангеля про те, що земля не може бути предметом торгівлі, “експлуатації через оренду”, “більшість” Ялтинської земельної комісії відобразила його у складених нею тезах. У них йшлося і про утримання від засобів впливу стосовно селянських самозахоплень. Визнавалося за необхідне “продовжити користування захопленими землями для працюючих на них землеробів до установлення порядку та законності”. Одним із небагатьох позитивних моментів у тезах є те, що вони захищали право власності селян-власників, що постраждали у попередні роки, під час політики націоналізації та соціалізації землі.

Свою незгоду зі змістом тез висловила “меншість” Ялтинської земельної комісії. Князь В. Оболенський та К. Зайцев відмовилися ставити свої підписи під цим документом. Їхню позицію відображала “особлива

думка”, додана до тез. Її зміст зводився до такого. Потрібно, не гаючи часу, примусово відчужити у великих землевласників ті землі, які вони здавали в оренду. Закріпити їх за орендарями там, де не було самозахоплень. У тих місцевостях, де селянське землекористування розширилося за рахунок самозахоплень, легалізувати їх, надавши їм статус селянського землеволодіння [409, 17].

Порівнюючи діяльність Ялтинської земельної комісії з аналогічною розробкою основних засад аграрних інновацій Кабінету Міністрів Криму в 1919 р., можна стверджувати, що вона була результативнішою. Підставою для такого судження є виступ С. Крима – голови тодішнього кримського уряду – від 14-15 лютого 1919 р. У ньому прем’єр-міністр, промовляючи перед делегатами крайового земсько-міського з’їзду, категорично заявив, що проводити аграрну реформу передчасно, оскільки це питання має вирішуватися в загальноросійському масштабі. Тому очолюваний ним уряд обмежився збором статистичних даних, складанням плану гідротехнічних робіт, врегулюванням орендних відносин [229, 73].

Постанови земельної комісії, що працювала в Ялті, не влаштували П. Врангеля. Аргументи, які висловлювали її члени на користь звуження сутності аграрної реформи, він відхилив, визнавши їх слабкими. Г. Глинці було наказано створити нову комісію, включивши до її складу представників селянства.

Наказом Головнокомандувача від 11 квітня 1920 р. була створена ще одна земельна комісія з розробки аграрного законодавства майбутньої реформи. В основу її роботи були покладені принципи, що містилися в наказі П. Врангеля від 8 квітня 1920 р.: 1) всі придатні до обробітку земельні угіддя повинні повністю і належним чином оброблятися; 2) землею має володіти якомога ширше коло приватних власників, що можуть вкладати у неї власну працю; 3) посередником при розрахунках між новими та великими землевласниками виступала держава [421].

Крім того, Правитель Півдня Росії не обмежився викладом лише “начал”, на яких мала ґрунтуватися аграрна реформа. Він сформулював і конкретні завдання, над якими повинні були працювати члени щойно сформованої земельної комісії. У такий спосіб чітко, по-воєнному, визначалися орієнтири та пріоритети в її роботі. Їхній зміст полягав у такому. Перше. Подрібнення земель, що числилися за Державним Земельним Банком, державних та інших, на дрібні ділянки для передачі їх на правах приватної власності особам, що працюють на землі. Друге. Облік та землеобмірювання земель, що не обробляються, щоб їх насамперед передати у власність дрібним землеробам. Третє. Напрацювання засад, на яких ґрунтувалися б добровільні операції із землею. Тобто, ставилося завдання запобігти спекуляціям під час добровільних операцій із землею. Для цього створювалися посередницькі губернські та повітові комісії. На них покладалося полегшення та упорядкування добровільних операцій із землею на підставі напрацьованих засад. Четверте. Належне упорядкування орендних відносин із метою трансформації тимчасового землекористування дрібних землеробів у їхню приватну власність. Пильна увага, у зв’язку з цим, надавалася продовольчій та постачальній справі. П’яте. Визначення критеріїв збереження за містами та іншими юридичними особами та установами земель, що їм належали. Шосте. Відновлення в правах землевласників-колоністів, що зазнали утисків стосовно цього [493, 148 – 149].

Контент-аналіз змісту завдань, сформульованих Правителем Півдня Росії, засвідчує його особливу стурбованість із цих питань. По-перше, оренди. Щодо неї, то зіставлення відповідних пунктів, які містяться у листі на ім’я Г. Глинки, та у згаданому вище документі, дозволяє говорити про певну еволюцію поглядів П. Врангеля. Зокрема, він уже значно конкретніше окреслює майбутнє цієї форми землекористування. Якщо в листі йшлося про її заборону, то тепер – про її трансформацію в інститут приватної власності. У такий спосіб, крім іншого, генерал прагнув розширити коло земельних власників, збільшивши у ньому питому вагу працюючих селян – опори

майбутньої оновленої російської державності. Отже, ставка робилися на ефективні в економічному відношенні виробничі сили.

По-друге, і у листі Г. Глинці, і у згаданому вище наказі проглядається піклування Правителя Півдня Росії стосовно продовольчого забезпечення усіх категорій населення територій, підконтрольних Російській Армії. Тому цілком умотивованим є акцент на максимальному використанні площ земель, придатних до обробітку. Напевне, цим можна пояснити і запровадження поземельного податку, який селяни повинні були сплачувати натурою. У такий спосіб держава певною мірою гарантувала безперебійне продовольче постачання армії, усуваючи небажані на цьому ґрунті інциденти військових із населенням. Хоча у документі про це і не йшлося, все-таки вважаємо, що застосування поземельного податку П. Врангель сприймав як вимушений крок, спровокований економічними проблемами. Думаємо, що у перспективі від нього відмовилися б.

На цей раз земельна комісія працювала у Сімферополі 21 – 25, 27 квітня 1920 р. До її складу входило 32 особи. Крім членів Ялтинської земельної комісії, до неї кооптували представників органів місцевої та центральної державної адміністрації, губернського Таврійського землеміра, двох представників Державного Земельного Банку, старшого нотаріуса, товариша голови “З”їзду Сільських Господарів”, представників Сімферопольської, Перекопської, Євпаторійської, Феодосійської повітових земських управ, п’ятьох селян [493, 149]. Отже, порівнюючи цей склад земельної комісії із попереднім, констатуємо, що він більшою мірою відповідав намірам П. Врангеля залучити до розроблення аграрного законодавства компетентних фахівців. Якщо ж зіставляти його із складом земельних комісій В. Колокольцова та О. Билимовича – В. Челіщева, то суттєвою відмінністю була участь у роботі Сімферопольської земельної комісії селян. Таким чином П. Врангель та урядові кола білого Криму на практиці підтверджували власні наміри опертися на селян у вирішенні аграрного питання.

Запобігаючи можливих неконструктивних дискусій, з урахуванням досвіду роботи попередньої земельної комісії в Ялті, Г. Глинка відразу застеріг членів Сімферопольської земельної комісії від цього. Напередодні він отримав від П. Врангеля чіткі інструкції у властивій для генерала наказовій формі – зрушити справу з мертвої точки, не обмежуватися відписками [409, 17]. Голова повідомив, що на них покладається не вирішення аграрного питання в масштабах усєї російської державності, а напрацювання практичних заходів, які б дозволили якомога краще в межах територій, підконтрольних Російській Армії, зреалізувати завдання, поставлені Головнокомандувачем у наказі від 11 квітня 1920 р. У розмові з кореспондентом однієї з кримських газет позиція голови земельної комісії та завдання самої комісії визначалися ще конкретніше. На його переконання, мова йшла лише про облаштування швидкої та вигідної купівлі орендаторами-землеробами потрібних їм земельних ділянок. Придбані угіддя закріплювалися за ними у приватну власність, що могла передаватися у спадок. Він також запевнив, що не йтиметься про безкоштовне відчуження [631].

Наведений нами вище матеріал фіксує певні зміни, які стосувалися складу земельної комісії, розуміння її членами поставлених перед ними завдань. Щодо першого, то ми солідарні з тезою В. Оболенського стосовно його певної радикалізації, порівняно з ялтинським варіантом. Хоча він і був ще далеким від бажаного. Наприклад, селяни поводили себе пасивно, спостерігаючи за тим, як “пани новий порядок вигадують” [409, 17 – 18]. Зауважимо, що питання доцільності чи недоцільності напрацьовувати аграрне законодавство не стояло. З іншого боку, члени земельної комісії, насамперед її голова, сутність аграрної реформи розуміли “вузько”.

Хоча склад “Особливої Комісії з земельного питання” було оновлено, єдності думок не вдалося досягти. Як і у попередньому випадку, точилися постійні дебати, проте, хоч і мляво, але справа просувалася вперед. Оформилося два табори, які висловлювали діаметрально протилежні погляди

на сутність аграрної реформи. Перша група, очолювана В. Налбандовим, вважала за доцільне лише проголосити реформу та відстрочити її реалізацію. Вони розмірковували, що з часом ситуація зміниться. У разі перемоги Білого руху Півдня Росії П. Врангель без їхньої участі, на власний розсуд, реалізує аграрну реформу. У випадку поразки все це взагалі нікому не буде потрібне. Друга група – В. Оболенський, К. Зайцев – виступала за негайне закріплення за селянами орендованих та самозахоплених земель [409, 17].

Дискутували і стосовно механізму та термінів формування земельної приватної власності на землю у селян. Частина членів комісії виступала за якомога швидшу передачу землі за викуп у власність селян. Інші заперечували термінове примусове відчуження великого землеволодіння. Вони наполягали лише на заохоченні добровільних операцій із землею між поміщиками та селянами.

Відносно багато часу було згаяно під час обговорення умов передачі орендованих селянами земель у їхню приватну власність. Урешті – решт зійшлися на тому, що першочергове право купівлі землі матимуть ті господарі, що вже її обробляють. Прерогатива у формуванні інституту власності на землю віддавалася приватній ініціативі. Не оминули члени земельної комісії у Сімферополі і проблеми формування земельного фонду. З цього питання категорично проти врангелівських ініціатив були налаштовані представники Державного Земельного Банку. Вони не були готові до передачі земель, що належали банку, губернським та повітовим земельним комісіям [493, 150].

Обговорювалися й найбільш гострі у соціальному плані питання, пов'язані з аграрною реформою. Зокрема, члени Сімферопольської земельної комісії дійшли згоди стосовно розмірів земель, які не підлягали відчуженню. Великим землевласникам пропонувалося продати надлишки землі у дво-трирічний термін добровільно. Після цього наступав момент примусового відчуження. Крім того, було визначено, які категорії земель не підлягали відчуженню. Звернемо увагу на один, на перший погляд, непримітний нюанс.

Більшість учасників комісії ставила питання не про те, скільки віддати селянам, а про те, скільки залишити собі. Отже, у майбутній реформі вони намагалися захистити насамперед власні інтереси. Насправді їх не цікавили ні економічний ефект від ужитих заходів, ні те, як сприяти відновленню сільського господарства у цілому. Відтак їм була фактично байдужою і доля врангелівського режиму, білої ідеї як такої.

27 квітня 1920 р., на останньому засіданні “Особливої Земельної Комісії”, було оприлюднено результат її роботи – “Проект заходів із земельного питання в Криму”. Документ був розлогим і стосувався різних аспектів аграрної реформи. Його зміст зводився до такого. 1. Орні угіддя та сінокоси поміщицьких маєтків у розмірах, в яких вони зазвичай здавалися в оренду упродовж останніх шести років, за плату переходять у власність селян, що їх орендували. 2. Розміри угідь, що передбачалося продати селянам, визначалися у кожному конкретному випадку окремо. Цим займалися спеціально створені посередницькі земельні комісії на підставі проведених ними обстежень. Останні мали завершити цю операцію до 1 лютого 1921 р. 3. Великі землевласники до 15 квітня 1921 р. могли на добровільних засадах продавати селянам землі, що підлягали відчуженню. Щоправда, за згодою посередницьких земельних комісій. Із плином терміну вступав у силу принцип примусового відчуження. Ці категорії земель переходили у розпорядження уряду. 4. Якщо власник угідь, які постійно здавалися ним в оренду та які підлягали продажу селянам, писав заяву, то за ним залишалося до 200 дес. такої категорії землі. 5. Продажу не підлягали землі тих маєтків, у яких оренда зумовлювалася неповноліттям власників маєтків або їхньою відсутністю через війну. 6. Якщо власник маєтку до 1 квітня 1921 р. відновлював господарську діяльність на землях, що перебували у його власності, і це підтверджувалося відповідним рішенням посередницької земельної комісії, то за ним залишалося до 400 дес. землі, що не підлягали відчуженню.

Також “Проектом заходів із земельного питання в Криму” визначалися категорії земель, які не підпадали під дію цього закону. Їх було сім: надільні; придбанні за сприяння Селянського Земельного Банку; приміські землі; землі, що належали казні, земствам, містам, якщо вони визнавалися придатними до заснування на них культурних, освітянських, господарських установ; землі, що належали науковим, навчальним та добродійним товариствам та закладам; монастирські та вакуфні.

За документом, проведення реформи покладалося на губернських та повітових земельних посередників, а також на губернські та повітові посередницькі земельні комісії. Губернський земельний посередник та голови повітових посередницьких земельних комісій призначалися Головнокомандувачем, повітові земельні посередники (декілька на один повіт) – начальником Цивільного управління. До складу повітових посередницьких земельних комісій входили: голова, повітові земельні посередники, голова повітової земської управи та мировий суддя. До складу губернських посередницьких земельних комісій – губернський земельний посередник (голова), його помічник, член окружного суду, голова губернської земської управи, губернський землемір, а також повітові земельні посередники [63, 49 – 50].

Однак затверджений Сімферопольською земельною комісією проект мав і опонентів з числа членів комісії. “Особливу думку” представив князь В. Оболенський. На його переконання, “Проект заходів із земельного питання в Криму” не сприяв проведенню реформи. Аргументуючи власну позицію, він доводив, що темпи реформи замалі; пільги поміщикам, передбачені четвертим, п’ятим і шостим пунктами, звужують розподільчий земельний фонд, у результаті чого селяни зможуть отримати значно менше землі, ніж спроможні [409, 17 – 18].

Аналіз змісту положень “Проекту заходів із земельного питання в Криму” засвідчує, що члени Сімферопольської земельної комісії не просто прислухалися до окремих настанов П. Врангеля, а і надали їм статус

юридично закріпленої норми. Насамперед варто звернути особливу увагу на те, що “Проект заходів із земельного питання в Криму” не був черговою декларацією намірів уряду вирішити аграрне питання. Навпаки, це був конкретний законодавчий акт, яким регламентувалися конкретні кроки аграрної реформи. Крім того, у назві документу чітко зазначалася територія його чинності – Крим. Це вже не абстрактна категорія “вся Росія”. Отже, ідея Правителя Півдня Росії стосовно локалізації реформи знайшла відображення у зазначеному вище документі.

Позитивним було і те, що примусове відчуження земель, що здавалися великими землевласниками в оренду, закріплювалося як юридична норма. Це враховувало особливості території, на які поширювалася чинність дії документу. Порівняно з аналогами земельних комісій, що працювали за Особливої наради, проект Сімферопольської земельної комісії було розроблено швидко – упродовж шести днів.

Водночас текст проекту містив і ряд суттєвих, на нашу думку, прогалин. По-перше, з реалізацією окреслених заходів селянам потрібно було чекати до весни наступного року. Отже, на рік невизначеною ситуація залишалася не лише для селян, а й для Білого руху. За умов стрімкоплинності подій революції та громадянської війни це могло означати, що реформи може не бути, як і білого Криму. Окрім політичного, нез’ясованим залишався й економічний аспект. Адже календарний рік – це два врожаї: ярових у 1920 р. і озимини 1921 р. У цьому зв’язку гостро поставало питання продовольчого забезпечення військових, міських жителів Криму. Автоматично це актуалізувало проблему реквізицій та продовольчих труднощів.

По-друге, не доведеним до логічного завершення залишалося питання з орендою, зокрема у пункті п’ятому. Землевласники, зазвичай чоловіки, могли бути відсутніми у своїх маєтках упродовж усієї війни, а то і загинути. На землях, що їм належали, могли поселитися такі ж, як і вони, захисники Вітчизни, демобілізовані з армії у зв’язку з отриманими тілесними ушкодженнями тощо. Враховуючи, що вони належали до пільгових

соціальних категорій населення білого Криму, яким надавалися широкі пільги в отриманні землі, цілком реальними ставали ситуації правових колізій. Влада опинялася у незручному становищі.

По-третє, зависокими залишалися розміри земель, що не підлягали відчуженню. Вони зменшували розподільчий земельний фонд. Враховуючи існування семи категорій земель, що не підлягали відчуженню, 200 дес. було забагато, а тим паче 400 дес. для господарств державного чи крайового значення. П. Врангелю більше імпонувала пропозиція П. Махрова. Останній вважав економічно обґрунтованою та політично доцільною нормою селянського землеволодіння 100 дес [505, 198]. Однак, якщо за поміщиками залишати, як передбачалося проектом, від 200 до 400 дес., то земельні наділи селян ставали б значно скромнішими. Тому аграрна реформа переставала бути для них привабливою, зокрема для середняків. Таким чином звужувалася б соціальна база оновленої моделі російської державності.

По-четверте, у документі юридично ніде не прописувалася участь самих селян у проведенні аграрної реформи. Її виконання покладалося на державні установи. Однак за логікою, що пропонувалася Правителем Півдня Росії, аграрну реформу мали здійснювати селяни. Державним інституціям відводилася допоміжна функція: протекціонізм, посередництво тощо. Сутність одного із складників аграрної реформи якраз і полягала у тому, щоб селянську революційну ініціативу спрямувати у конструктивно державне річище. Таким чином білі намагалися налагодити діалог між двома “світами”: їхнім (як вони вважали, державницьким) та селянським. Цей момент ігнорувався у проекті. Натомість під час зустрічей із Головнокомандувачем селяни, що пробиралися через лінію фронту, висловлювалися за те, щоб взяти у свої руки “завідування земським господарством і самим розпоряджатися землею” [463, 63, 69].

Наведені вище проблемні місця “Проекту заходів із земельного питання в Криму” створили у Правителя Півдня Росії об’єктивне враження, що документ більше відповідав інтересам великих землевласників, аніж

селян, власне яким і адресувалася аграрна реформа. Рішення, прийняті комісією у Сімферополі, за своїм змістом нагадували проект В. Колокольцова, а тому не були затвердженні П. Врангелем [77]. Генералу більше імпонувала “особлива думка” князя В. Оболенського. За спогадами Правителя Півдня Росії, “по суті комісія не вказала на загальне вирішення аграрного питання, недостатньо пішла на зустріч селянським уявленням щодо потреб у землеоблаштуванні. Вона дала лише матеріал, цінний для подальшого опрацювання” [61, 55 – 56].

Головнокомандувач змушений був утретє змінювати склад земельної комісії. Розчарувавшись у тому, що громадськість білого Криму може адекватно сприймати революційні реалії 1920 р., спостерігаючи за інертністю селянських депутатів у роботі Сімферопольської земельної комісії, П. Врангель обирає іншу тактику. За його патронату в Севастополі створюється Селянський Союз Росії – громадсько-політичне об’єднання. За задумом генерала, ця організація мала представляти та реалізовувати інтереси селян у майбутній реформі, оскільки, як засвідчив досвід Сімферополя, самі вони цього зробити не могли. В економічній сфері метою Селянського Союзу Росії було піднесення добробуту селянства, аграрного сектора економіки, економічне відродження Росії. Досягнення поставленої мети передбачалося через розвиток селянської поземельної та господарської власності, селянської “самодіяльності та взаєморозуміння селян і проведення через державні установи відповідної економічної політики” [187].

У створенні цієї громадської організації, як інформувала газета “Великая Россия”, провідну роль відіграли “ліва” громадськість, інтелігенція. Безпосередньо біля її витоків стояли О. Аладьїн (есер, депутат Першої Державної Думи), В. Уланов (журналіст, редактор газети “Крестьянский путь”), професор Таврійського університету Сльозкін [39]. За інформацією князя В. Оболенського, Селянський Союз Росії очолив “такий собі Б., напевне, із діячів кооперації, людина, як я вважав, сумбурна, але енергійна, щира та порядна”. Крім нього, членами цієї проурядової громадсько-

політичної організації було декілька заможних селян із України, лідер трудовиків у Першій Думі О. Аладьїн та інші [409, 19].

5 травня 1920 р. земельна комісія третього скликання розпочала свої засідання. Працювала вона у Севастополі. Запрошення до участі в її роботі отримав князь В. Оболенський. Однак він відмовився, вважаючи, що результативність роботи Севастопольської земельної комісії буде подібною до попередніх двох, не знаючи про вжиті П. Врангелем заходи. Великих землевласників у Севастополь не запросили. Головою земельної комісії П. Врангель призначив генерала П. Шатилова – помічника Головнокомандуючого Російської Армії. Крім нього, до її складу увійшли представники Селянського Союзу Росії, О. Аладьїн, Г. Глинка, П. Зубовський та інші. У своїй роботі Севастопольська земельна комісія повинна була керуватися положенням про те, що земля має перейти у власність селян, які її обробляють. Фактично П. Врангель мав на увазі те, щоб у Севастополі отримали подальший розвиток ідеї князя В. Оболенського, викладені ним в “особливій думці” стосовно “Проект заходів із земельного питання в Криму”, генерала П. Махрова, штабс-капітана Яринича та інших, які були джерелом формування його позиції в аграрному питанні, та його власні погляди.

Створення Селянського Союзу Росії, усунення від роботи у земельній комісії великих землевласників, переведення її діяльності у Севастополь – цілком продумані та виправдані кроки, така собі “політтехнологія” зразка 1920 р. У такий спосіб П. Врангель створив усі необхідні підстави, умови для того, щоб розробити аграрне законодавство адекватне селянським настроям. Він відмовився від бюрократичного шляху його прийняття. Ним було прийнято рішення про прийняття не одного закону, а пакету законодавчих актів.

Делегати від Селянського Союзу Росії та О. Аладьїн винесли на розгляд Головнокомандувача проект аграрної реформи, в основі якого лежали “начала”, викладені П. Врангелем: 1. Передбачити обробіток усіх земель, придатних до цього, незважаючи на стан, у якому вони перебувають,

для наділення ними якомога більшої кількості селян, що на них працюють. 2. Усі селяни, що наділяються землею, повинні отримати її у приватну власність на законних підставах, за викуп. 3. Для реалізації реформи на місцях створити органи земського самоуправління, залучаючи до їхньої діяльності селян [61, 58].

Справа зрушила з місця. Упродовж десяти днів – з 5 до 15 травня 1920 р. – проекти законів про землю та волосні земства були підготовлені Г. Глинкою за допомогою П. Зубовського. Незважаючи на незначні прогалини у представлених проектах законів, П. Врангель 18 травня 1920 р. на нараді начальників Управлінь затвердив проект „Закону про землю” разом із іншими документами, які регламентували роботу земельних комісій, перехід за викуп у власність одноосібним селянським господарствам земельних угідь, відчужених у казни, поміщиків.

Відгуки на “Закон...” не примусили довго на себе чекати. Г. Гензель зазначав, що уряду барона у короткі терміни вдалося радикально вирішити „злополучне” земельне питання, відобразити державницьку позицію, проголосивши віковичне гасло селянства про примусове відчуження поміщицької землі [76]. Інший дописувач висловив сподівання, що реформа, яка є цілком прогресивною, захищаючи принцип „землю – працюючим на ній господарям”, сприятиме зміцненню держави, економіки села [247]. І. Горов реформу П. Врангеля назвав „новим походом у народ”, він був чесним, щирим, як і перші походи народовців [87].

20 травня у Севастополь прибув О. Кривошеїн, якому Правитель Півдня Росії запропонував посаду прем'єр-міністра Уряду Півдня Росії (Уряд Півдня Росії було створено за наказом П. Врангеля за № 3504 від 6 серпня 1920 р. Цим же наказом він проголошувався Головнокомандувачем Російської Армії [60, 3]). О. Кривошеїн ознайомився із затвердженими 18 травня 1920 р. документами. На його думку, вони не були юридично довершеними. Однак, ураховуючи дефіцит часу на їхнє доопрацювання, він визнав, що вони відповідають “вимогам моменту” [143, 160]. Такий коментар

законопроектів майбутнім прем'єр-міністром засвідчує еволюцію його поглядів на аграрне питання. Як ми зазначали у попередніх розділах, О. Кривошеїн за А. Денікіна “не співчував пропозиціям спішно закріпити за селянами захоплені ними землі” [327, 242]. За П. Врангеля він висловлює цілковиту підтримку розробленому без його участі аграрному законодавству, бере на себе турботи з проведення аграрної реформи.

Водночас він вніс і певні корективи. Вони стосувалися такого. Назву “Закон про землю” він радив замінити на “Наказ про землю”. Свою позицію він обґрунтував таким: “Нехай слово про землю буде сказано в наказі вождя армії. Наказ, виданий за сурових умов воєнного часу, не може бути бездоганим, як нормально виданий закон” [327, 242]. Також запропонував “Посередницькі Земельні Комісії” перейменувати у “земельні ради”. Його зауваження було враховано. О. Кривошеїну П. Врангель доручив написати текст урядового повідомлення.

На цьому розроблення врангелівського аграрного законодавства в основному завершилося. Попереду була виснажлива робота з його реалізації, у процесі якої приймалися законодавчі акти, які корелювали затверджені 18 травня 1920 р. документи відповідно до обставин часу. Принципових, змістових змін не було. Таким чином, упродовж другої декади березня – другої декади травня 1920 р. аграрне законодавство Уряду Півдня Росії було напрацьоване і затверджене Головнокомандувачем Російської Армії. За три весняні місяці було зроблено те, на що, на жаль, Особливій нараді та її земельним комісіям знадобився рік. Згаяний урядом А. Денікіна час зумовив втрату ним ініціативи в аграрній реформі, врешті-решт став основною причиною поразки Білого руху Півдня Росії на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній в кінці 1919 – на початку 1920 рр.

Ініціатором, натхненником, автором концепції аграрної реформи був П. Врангель. На нашу думку, аналіз розвитку подій у білому Криму в 1920 р., зокрема щодо аграрного законодавства, дає достатньо підстав вважати, що П. Врангель – не просто Головнокомандувач Російської Армії, а “вождь,

ідейний лідер” Білого руху Півдня Росії в цілому. Викладений у підрозділі матеріал аргументовано підтверджує серйозність намірів Головнокомандувача з проведення аграрної реформи. Він також засвідчує, що Правитель Півдня Росії був не лише “кавалеристом”, а й талановитим політиком, людиною з гнучким розумом, здатною адекватно реагувати на виклики часу. Його дії та вчинки здебільшого умотивовані піклуванням про перспективи білої ідеї. Осмисливши неспроможність “більшості” перших двох земельних комісій адекватно відреагувати на соціокультурний виклик початку ХХІ ст. – аграрне питання, він переорієнтувався на “здорові”, у його розумінні, політичні сили. Зробив це коректно, методами політичної боротьби, а не репресій, хоч мав достатньо можливостей для іншого. Будучи людиною амбіційною, генерал знав, на якому ґрунті амбіції доцільно реалізовувати.

4.3 Основні положення врангелівського аграрного законодавства, ставлення до них сучасників

Аграрне законодавство Уряду Півдня Росії було опубліковано 25 травня 1920 р. До цього пакету документів входили: „Повідомлення уряду із земельного питання” (далі – “Повідомлення”), „Наказ про землю” (далі – “Наказ”), „Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли” (далі – “Правила”), „Тимчасове Положення про земельні установи” (далі – “Тимчасове Положення”).

„Повідомлення” починалося аналізом-характеристикою „Наказу про землю”, „Правил про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли”, „Тимчасового

Положення про земельні установи”. Його автор – О. Кривошеїн – звертав увагу читачів насамперед на обставини, в яких тривала робота з вироблення аграрного законодавства. Зазначалося, що “напрацьований за умов сурового воєнного табору, надзвичайно скрутних економічних обставин, наказ, звичайно, не може задовольнити всіх. Земельне питання дуже довго турбувало російських людей, щоб будь-яке рішення могло примирити іноді діаметрально протилежні інтереси і до кінця вгамувати роздмухані пристрасті. Однак зволікати з вирішенням цього питання далі було неможливо і 25 травня цей безнадійно заплутаний вузол розрубали” [327, 243].

Змістом вступна частина „Повідомлення” відтворювала міркування П. Врангеля про те, що за “специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смуги та кризи” вирішити аграрне питання у повному обсязі не реально. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу [61, 99].

В урядовому повідомленні роз’яснювалася сутність аграрної реформи: земля – господарям, що на ній працюють. Вона зумовлювалася метою уряду П.Врангеля: 1) охороняти землеустрій у тій формі, в якій він склався на момент проведення інновацій; 2) передати господарям, які працюють на землі, угіддя сільськогосподарського призначення, казенні та приватновласницькі; 3) створити на селі належні умови для економічного розвитку і зростання добробуту, щоб селяни не страждали від зазіхань, невизначеності.

Йшлося й про механізм реалізації аграрної реформи: від колишніх власників земля відчужувалася, однак, за ними зберігалися угіддя, розміри котрих, залежно від регіональних особливостей, визначалися місцевими земельним установами, до складу яких входили селяни. Уряд лише затверджував їхні рішення. У повідомленні визначалися категорії землі, що підлягали і не підлягали відчуженню. До останніх належали: 1) угіддя,

придбані через Селянський Поземельний Банк, які не перевищували встановленої норми; 2) відруби та ділянки, відведені під хутори; 3) церковно-приходські наділи, садибні та висококультурні угіддя; 4) землі сільськогосподарських дослідних і навчальних закладів; 5) володіння, що не перевищували визначених розмірів.

Землі, що відчужувалися, закріплювалися за тими селянами, що їх обробляли на час виходу і закону, і повідомлення. Розміри цих угідь визначалися місцевими земельним установами, але не могли бути меншими за норми, встановлені Селянським Поземельним Банком. Такий розподіл закріплювався актом, який визнавав беззаперечне володіння. На його основі видавалися документи, що остаточно закріплювали право володіння землею за новими власниками після виплати всієї її вартості державі. Землі, хоч і без негайного розмежування, передавалися у довічну, спадкову власність за викуп через те, щоб вони дісталися економічно міцним господарям, здатним її обробляти.

У документі йшлося й про механізм сплати. Оплата за отримані угіддя вносилася новими власниками натурою – хлібом, який щороку здавався б у державний фонд (з кожної десятини п'ята частина від середньостатистичного врожаю жита чи пшениці). Бажаючі могли сплачувати грошима за ринковою вартістю хліба на момент оплати. За підрахунками, нові власники за отриману землю сплачували б меншу суму, ніж за оренду і через 25 років вона переходила в їхню приватну власність. Залишалося без змін співвідношення між вартістю хліба, що йшов до держави, і ціною відчуженої десятини. Так, землі до революції, з яких збиралося 40-50 пудів, при ціні пуда пшениці 1 руб., коштували близько 200-250 руб. за десятину. Отже, і до реформи співвідношення було п'ятикратним. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам. Як йшлося у повідомленні, у розпорядження уряду або волосних земельних установ переходили радгоспи і комуни, вцілілі за більшовиків

промислові та державного значення господарства. Від них відчужувалися орендовані ними землі [605, 75 – 79].

„Наказ про землю” містив такі положення: 1) на територіях, підконтрольних Російській Армії, з 25 травня запроваджувалися „Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли”. Цей пункт заслуговує на предметнішу увагу. Саме його зміст найбільше зазнав перекручень із боку попередніх поколінь істориків, що цікавилися цією проблематикою. Так, С. Карпенко писав, „що земля передавалася у власність лише „господарям”, що мали свою землю і будинок, що могли вести „міцне господарство” [283, 21]. Насправді, як у цьому переконує текст документу, мова йшла про селян, незалежно від їхніх статків, які цю землю обробляли; 2) реалізація аграрної реформи покладалася на волосні та повітові земельні ради, які були тимчасовими органами, що діяли впродовж року на підставі „Тимчасового положення про земельні установи”; 3) земельні ради зобов’язувалися з особливою турботою слідкувати за тим, щоб земельні ділянки надавалися солдатам та їх сім’ям; 4) начальник Управління фінансів мав у короткі терміни розробити і подати на затвердження Головнокомандувачу пропозиції стосовно розрахунків за землю [605, 79].

Серед найголовніших положень „Правил про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли” були такі. Проголошувалася охорона землеволодіння незалежно від того, на якому праві воно засновано, кому належить. Таким чином влада білого Криму визнавала результати аграрних реформ Центральної Ради, Гетьманату, Радянської України. Більше того, якщо за денікінським проектом аграрного законодавства за селянами визнавалося право лише на більшу частину врожаю, то за врангелівським – зміни у землеволодінні/землекористуванні в цілому. У такий спосіб Уряд

Півдня Росії ставив крапку на самозахопленнях. У питання землеволодіння/землекористування вносились ясність та чіткість. Водночас у пункті не зазначалося, як влада реагуватиме на самозахоплення після або під час реформи. Вочевидь, це зумовлювалося тим, що, як сподівалися лідери білого Криму, реформа задовольнить земельний голод селян. Тому самозахоплення стануть недоречними.

Гарантувалося повернення „займанщини”, якщо це були надільні, придбані через Селянський Земельний Банк, відрубні, хутірські, церковно-монастирські, дослідні, навчальних закладів, ті, що відповідали за площею, промислові землі. Всі угіддя, за винятком відрубних, хутірських, церковно-монастирських, дослідних, навчальних закладів, промислових земель переходили у власність господарям, що на них працювали або їх орендували, за викуп.

Влада брала на себе турботу про закріплення за новими власниками угідь. Казенні ліси передавалися у розпорядження урядових інстанцій, волосних земельних рад, які узгоджували користування ними із сільськогосподарськими потребами.

Комуни, як зазначалося у документі, переходили у підпорядкування волосних земельних рад, які або керували їхнім розвитком, або влаштовували у них селян. Охороні з боку державних інституцій підлягали і радгоспи. Уряд Півдня Росії гарантував збереження у цих господарствах інвентарю, обробіток земель, турботу про їхній розвиток узагалі. Таким чином власті намагалися представити й інтереси незаможного селянства. У чомусь захист комун та радгоспів врангелівським законодавством збігався із відповідними пунктами гетьманського та денікінського аналогів. Відмінність полягала у тому, що в останніх державні інституції надавали протекцію зразковим господарствам та тим, що спеціалізовувалися на вирощуванні цукрового буряка. Така турбота про комуни та радгоспи з боку Уряду Півдня Росії була виправданою. По-перше, це були багатогалузеві сільськогосподарські виробничі центри. Тому їхня підтримка дозволяла певною мірою покращити

стан справ із продовольством. По-друге, малозаможні, бідні селяни не усувалися державою з конструктивного поля селянсько-державницької взаємодії.

Нові власники придбаних земель підлягали оподаткуванню. Для них запроваджувався поземельний податок. Вони його сплачували грошима і натурою на користь держави. Ці надходження йшли на погашення боргів, а також виплату компенсації колишнім власникам. Натуральні податкові надходження, як ми писали у попередньому підрозділі, були вимушеною мірою. За їхній рахунок влада білого Криму прагнула усунути продовольчі труднощі у забезпеченні армії та цивільного неземлеробського населення півострова.

Отже, при переході землі від великих землевласників до селян перші усувалися від цієї операції. Держава, реалізуючи на практиці посередницькі функції у розрахунках між селянством та поміщиками, виступала у такий спосіб і у ролі селянського протектора. У цьому можемо спостерігати розвиток ідей А. Денікіна, Особливої наради стосовно усунення поміщиків із господарсько-економічного життя села. Однак була і серйозна відмінність. За А. Денікіна це так і залишилося намірами, а за П. Врангеля набуло статусу юридичної норми, реалізовувалося на практиці. Крім того, усунення поміщиків від операцій з купівлею-продажем землі переконує в тому, що теза Я. Шафіра про те, що “земельна політика Врангеля переслідувала реставрацію поміщицького землеволодіння” – не більше ніж заідеологізований штамп [616, 182].

Визначалися грошові та натуральні платежі селян за користування землею. Цей пункт, на нашу думку, був дуже доречним, урахувавши загальноекономічне становище на півострові. У селян була альтернатива. Вона була вигідна і державі. Якщо селянин розраховувався натурою (зазвичай житом чи пшеницею), влада поповнювала державні хлібні резерви. Однак селяни, маючи практичний розум, накопичений за роки революції та громадянської війни досвід тощо, прагнули позбутися “непотрібних їм синіх

папірців”. Якщо за землю вони сплачували грошима, то розрахунки велися за ринковими цінами. У такий спосіб із села вибиралася грошова маса, а водночас покращувалося фінансово-грошове становище білого Криму.

Регламентувалася діяльність поземельних органів на селі. Так, волосні управи несли персональну відповідальність перед Урядом Півдня Росії за виконання зобов’язань селянами перед державою, збереження і здачу надходжень до бюджету. На волосні земельні ради покладалася відповідальна місія – обстеження казенних і приватних господарств для з’ясування підстав землекористування, надлишків землі, необроблюваних угідь, площі орендованих, куплених, невідчужених ділянок. Волосні земельні ради на підставі результатів своєї діяльності на розгляд повітових земельних рад вносили пропозиції з приводу розподілу землі селянами, що її обробляють, для закріплення її за ними. Повітові земельні ради виносили остаточний вердикт стосовно цього.

До остаточного розрахунку селян із державою за придбану у приватну власність землю селянам видавалися відповідні державні документи, які закріплювали за ними придбані землі. Це положення, на наше переконання, – психологічно продуманий, виважений крок із боку властей. Цим селян “заспокоювали”, виводячи зі стану постійного психологічного стресу, зумовленого постійною турботою про майбутнє їхньої приватної власності. З іншого боку, держава підтверджувала свої наміри закріпити за селянами землю в їхню приватну власність, так би мовити, трохи наперед. У такий спосіб у селян формувалася довіра до влади, яка їх не ошукає.

“Правила” надавали селянам право оскаржувати дії волосних і повітових земельних рад. Скарги селян на дії волосних земельних рад розглядалися повітовими земельними радами у двотижневий термін. Селянські скарги на дії повітових земельних рад у двотижневий термін розглядалися відповідними губернськими інстанціями. На перший погляд, така система створювала підстави для розвитку канцелярсько-паперової бюрократії. З іншого боку, що більш важливо, селянин отримував право на

захист “своїї правди”, при чому не у “доброго царя”, а у ним же створених державних установах.

Документом передбачалися й соціальні пільги та соціальні гарантії. Насамперед це стосувалося ветеранів Білого руху, демобілізованих через фізичні ушкодження солдат, сімей офіцерів та рядових, що воювали або загинули у Добровольчій, а згодом у Російській Арміях. Відповідні земельні установи зобов’язувалися цій категорії населення надавати першочергове право у придбанні землі. Соціальні пільги та соціальні гарантії поширювалися й на селян. Зокрема, право на першочергове придбання землі мали орендатори, що постійно жили на чужій землі, але обробляли її власною працею.

“Правила” передбачали і жорсткі санкції, аж до позбавлення нових власників права власності на щойно придбані угіддя. Насамперед це стосувалося ситуацій з несвоєчасною оплатою селянами за землю. У такому випадку угіддя, що належали боржникам, незалежно від того, чи перебували вони у приватній власності, чи ні, розпорядженням волосних земельних рад передавалися іншим особам. Останні, за умов своєчасної оплати за них, могли закріпити отримані землі у свою приватну власність [605, 80 – 81]. Недоліком у цій ситуації, на нашу думку, було те, що в законі не йшлося про компенсацію попереднім селянам за уже сплачену вартість землі. Господарсько-економічне життя селян у роки революції та громадянської війни було нелегким. Прогнозувати перспективи розвитку було надзвичайно складно. Тому доцільніше було б передбачити і певні застережливі заходи стосовно боржників. Наприклад, реструктуризацію боргу тощо.

„Тимчасове Положення про земельні установи” було прийняте для управління і впорядкування земського життя сільського населення. Цей нормативний акт повинен був діяти тимчасово – упродовж одного року – і запровадити систему повітових і волосних земельних рад, посади губернських земельних посередників і їх помічників.

Ним визначався термін дії волосних і повітових земельних рад, губернських земельних посередників та їхніх помічників. У документі детально розписувалася процедура виборів членів волосних і повітових земельних рад. У „Тимчасовому Положенні” окреслювалося коло компетенції, порядок роботи повітових і волосних земельних рад, губернських земельних посередників та їхніх помічників.

Обов'язковою умовою допуску до виборів була землезабезпеченість виборця. Так, зокрема у виборах мали право брати участь лише ті власники землі, які на умовах оренди, суборенди, приватної власності на землю мали хоча б невелику земельну ділянку. Наступними важливими критеріями для виборців були вік і стать. До виборів допускалися чоловіки, які на момент їх проведення, досягли двадцяти п'яти років. Категорично у виборах заборонялося брати участь дезертирам і особам, які ухилялися від несення військової повинності; особам, які перебували під слідством або були засуджені за злочини проти власності, зловживання службовим положенням; особам, які були позбавлені посади (упродовж трьох років від дня позбавлення).

Списки виборців були публічними. Вони вивішувалися у людних місцях для загального обговорення за сім днів до виборчого сходу і могли бути виправлені та доповнені на підставі заяв, що надходили волосному старшині. Скликаний волосний земельний схід і обирав зі свого складу членів волосної земельної ради терміном на один рік і кількістю не менше п'яти і не більше десяти осіб. Перше засідання волосної земельної ради відкривалося волосним старшиною. На ньому обирався головуєчий. Внутрішній розпорядок діяльності встановлювався самою радою.

Створення повітових земельних рад мало на меті забезпечити контроль за діяльністю волосних земельних рад і нагляд за дотриманням і виконанням постанов і розпоряджень Уряду Півдня Росії. Постанови повітових земельних рад були вирішальними і могли бути скасовані лише при прямому порушенні

постанов і вимог Уряду або загальносоціальних чи приватних інтересів [605, 80 – 81].

На волосні земельні ради покладалася важлива місія – проведення попередніх робіт із визначення умов майбутнього розподілу земель сільськогосподарського призначення між господарями, що на них працювали. Тому серед першочергових завдань, на реалізацію яких спрямовувалася діяльність цих органів, було визначення розташування, складу і кількості угідь, що здавалися в оренду, не оброблялися власниками, перебували без належного догляду. Крім того, потрібно було з'ясувати, хто саме, в якій послідовності та в якій кількості має право отримати землю. Отже, альфою та омегою діяльності волосних земельних рад було: 1) облік фонду землі сільськогосподарського призначення, що підлягає розподілу насамперед; 2) розробка і представлення на затвердження повітових рад позицій щодо розмірів наділів, закріплених за новими власниками; 3) складання списку осіб, яким запропоновано відвести землю; 4) землеволодіння; 5) визначення максимальних меж, що залишалися за екс-власниками; 6) підрахунки середньої врожайності за останні 10 років [110, 50 – 51].

Становлення цих органів місцевого земельного управління, що мали достатньо широкі повноваження, на нашу думку, було значним кроком уперед на шляху залучення селян до державного будівництва. Цим юридично закріплювалися наміри лідерів білого Криму перетворити селян на дієву силу як у проведенні аграрної реформи, так і взагалі державного будівництва оновленої моделі російської державності.

Крім згаданих вище основних чотирьох документів, якими регламентувалося проведення аграрної реформи, упродовж наступних місяців Правителем Півдня Росії було видано ще декілька наказів. Вони доповнювали або уточнювали положення, що містилися в пакеті законів від 25 травня 1920 р.

Наказом П. Врангеля від 15 червня створювався УЗіЗ. Начальником Управління призначався Г. Глинка. На УЗіЗ покладалися такі функції: по-перше, зосередити у своєму відомстві всю державну діяльність із якомога швидшого формування волосних земельних рад та інших установ; по-друге, всіляко сприяти інтенсивній та успішній їхній діяльності [493, 165]. У цьому повноваженні УЗіЗу під час проведення врангелівської реформи були дещо відмінними від тих, які за ними закріплювалися наказом А. Денікіна. В іншому вони були схожими.

Розширення території, підконтрольної Російській Армії, вимагали внесення коректив у пакет законів аграрного законодавства, зважаючи на економічні особливості розвитку нових місцевостей. Так, наказом Головнокомандувача від 26 червня 1920 р. змін зазнавали тогочасні орендні відносини у Північній Таврії, зокрема порядок збору викупу та його сплата. У документі зазначалося, що в окремих випадках плата за договорами оренди може бути меншою за 1/5 частину врожаю. Скопщина (таку назву мали орендні платежі) відтепер могла вноситися необмолоченим хлібом будь-якого сорту і вимірюватися лише із засіяних площ. До цього вона сплачувалася лише житом та пшеницею. Її розміри розраховувалися від середньої врожайності всієї площі землі, навіть тієї, що не оброблялася.

Крім того, до викупних платежів прирівнювалися й інші натуральні та грошові платежі селян. “Всі сплати натурою скопщини та грошові платежі, – йшлося в документі, – що надходять від посівників власникам або державі, зараховувати першою сплатою державі у рахунок оплати викупної вартості землі, що відчужується, остаточний розрахунок за яку бере на себе держава” [61, 254 – 255]. Таким чином на практиці реалізовувалися посередницько-протекціоністські функції влади білого Криму під час проведення аграрної реформи.

10 липня 1920 р. було оприлюднено черговий документ, яким регламентувалося проведення кардинальних змін у землеволодінні/землекористуванні на селі. Зокрема, визначався порядок

збору і збереження п'ятої частини врожаю, якою селяни розраховувалися з державою за землю. Розпорядженням УЗіЗу до початку роботи волосних земельних рад обов'язки з облаштування зсипних пунктів, збереження зданого на них зерна покладалося на сільські правління. У права та обов'язки останніх входило: 1) створення зсипних пунктів у приміщеннях, що найкраще для цього були придатні. Дозволялося з цією метою проводити ревізію кооперативних та приватних магазинів, складських приміщень тощо; 2) заборонялося приймати необмолочене зерно; 3) перевірка якості зерна. Крім них, це право надавалося й "обраним громадою господарям". Витрати на утримання зсипних пунктів, їхнього персоналу передбачалося покривати за рахунок кредитів казни на управління колишніми маєтками, перетвореними у радгоспи. Їхню діяльність координували та контролювали начальники повітів і повітові земельні посередники [61, 255 – 256].

Зважаючи на суспільно-політичну актуальність питання про розміри викупних платежів за землю, враховуючи скрутне соціально-економічне становище одноосібних селянських господарств, зумовлене Першою світовою, революцією та громадянською війнами, Уряд Півдня Росії пішов на зменшення їхніх розмірів. 26 липня 1920 р. наказом П. Врангеля селяни отримували скидки при сплаті за придбану землю. Зокрема, викупні платежі обраховувалися не з десятини взагалі, а лише із засіяної частини. 1/5 обчислювалися не з урахуванням середнього врожаю за останні десять років, а з поточного, реально зібраного в тій чи іншій місцевості [493, 166]. Крім того, це значно спрощувало процедуру нарахування суми оплати за землю. Справа в тому, що у більшості випадків документація, в якій фіксувалися показники врожаїв, за роки революції та громадянської війни була знищена. Тому унеможлилювалися правильні обрахунки, в результаті чого або селяни переплачували б, або держава не доотримувала б.

Оформлення на практиці приватної власності на землю за новими господарями внесло і певні корективи в умови переходу землі від колишніх власників до нових. 1 вересня 1920 р. УЗіЗ видав циркуляр, за яким нові

власники, закріплюючи у свою приватну власність землю колишніх власників, переймали на себе і економічні зобов'язання останніх, якщо вони були. Дрібнення угідь маєтків проводилося лише з дозволу волосної земельної ради [326].

Двома наказами Головнокомандувача від 3 жовтня 1920 р. уточнювалися умови переходу у власність селян нерухомого майна, розташованого на землях, що закріплювалися у власність за новими господарями, та розряди земель, що не підлягали відчуженню. Стосовно першого, житлові та господарські приміщення на землях, що підлягали відчуженню, залишалися за новими власниками у випадку, якщо вони були збудовані ними або їхнім коштом, без компенсації з боку колишніх власників земель. У тому разі, коли ці приміщення були збудовані попередніми власниками земель, селяни, що купували відчужену в них землю, повинні були сплатити їм суму, розміри якої визначалися за спільною згодою сторін. У цьому спостерігається, щоправда, у дещо модифікованій формі реалізація ідей Л. Ліппінга, викладених у “Доповідній записці про деякі заходи, необхідні для відновлення державного порядку на територіях, зайнятих ЗСПР” (її зміст висвітлено у підрозділі 4.1).

Стосовно другого, в іншому наказі, оприлюдненому 3 жовтня 1920 р., роз'яснювалося питання про угіддя, що не підлягали відчуженню. До них зараховувалися землі міст, угіддя, потрібні для культурно-освітніх цілей, землі, що відводилися для поселення на них демобілізованих. Відведення тих чи інших земель кожної конкретної місцевості до зазначених вище категорій покладалося на повітові земельні ради [493, 166]. У такий спосіб соціальні гарантії, передбачені “Наказом”, “Правилами”, отримували свою реалізацію на практиці.

Паралельно із законотворчою діяльністю П. Врангель вів переговори з Магометанським Духовним Правлінням та Тимчасовим Вищим Церковним Управлінням на Південному Сході Росії на предмет відчуження вакуфного та церковного землеволодіння, передачу його у власність селян за викуп.

Стосовно цього він двома листами звернувся до магометанського та православного керівництва в Криму. Сама ідея та спроби її реалізації були безпрецедентними для аграрних ініціатив Білого руху на всій території колишньої Російської імперії.

У листі Магометанському Духовному Правлінню у властивій для Головнокомандувача манері повідомлялося про те, що 4 пунктом 2 статті “Правил” землі церковні та монастирські всіх віросповідань, урахувавши й вакуфні, не підлягають відчуженню та закріпленню у власність за новими господарями. Однак життя, на думку Правителя Півдня Росії, цій ідеї може протиставити необхідність задоволення матеріальних потреб населення, насамперед у землі. У зв’язку з цим питання про відчуження вакуфних земель ставиться на розгляд Магометанському Духовному Правлінню. Генерал підкреслював – для вироблення, спільно з УЗіЗ, конкретних “нчал”, на яких таке відчуження може ґрунтуватися. Пропонувалося, зокрема, розглянути те, які розміри вакуфних землеволодінь будуть підлягати відчуженню; які категорії селян будуть наділятися землею за їхній рахунок: всі чи лише мусульмани; яким буде механізм виплат за землю [594, 1].

Подібного змісту був лист до Голови Тимчасового Вищого Церковного Управління на Південному Сході Росії. У відповіді на нього представники Російської Православної Церкви зазначали таке. З юридичної точки зору, Вище Церковне Управління на Південному Сході Росії не вважало себе правомочним вирішувати таку проблему. Отці церкви, аргументуючи свою позицію, посилалися на відповідні постанови Всеросійського Священного Собору. Водночас вони клопотали про те, щоб у тому разі, коли Уряд Півдня Росії визнає за необхідне застосувати статті “Наказу” від 25 травня 1920 р. щодо церковно-монастирського землеволодіння, “начальники монастирів та церковні причти були наділені землею на загальних підставах із іншими особами, що отримували землю”. Крім того, давалася згода на участь представників церкви у формуванні державного земельного фонду за рахунок церковно-монастирського землеволодіння [594, 5 – 6]. Таким чином

Тимчасове Вище Церковне Управління на Південному Сході Росії погоджувалося з ініціативами П. Врангеля, хоч і не поділяло їх.

На жаль, нам не вдалося віднайти відповіді Магометанського Духовного Правління, а також інформації, чи відбулося на практиці відчуження церковно-монастирських земель усіх віросповідань. У цьому зв'язку ми можемо лише припустити, що ісламське духовенство, враховуючи згоду православного, також погодилося на наділення за рахунок вакуфних земель селян, що потребували землі. Однак сам факт ініціативи П. Врангеля стосовно цього неспростовно засвідчує рішучу налаштованість Головнокомандувача за будь-що вирішити аграрне питання.

Відгуки на “Наказ...”, на весь пакет документів аграрного законодавства Уряду Півдня Росії з боку громадськості, політичних діячів та військових білого Криму, опонентів Білого руху, не примусили на себе довго чекати. П. Врангель, як видно із його мемуарів, був до цього готовий. У нього не викликало сумнівів, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху [61, 99]. Про це ж йшлося і в одному з номерів газети “Таврический голос”. Її дописувач зазначав, що реформа, положення якої закріплені у пакеті документів від 25 травня 1920 р., одним може видатися занадто соціалістичною, іншим – односторонньою та недостатньою. Всі будуть її критикувати, оскільки аграрне питання можна вирішувати у тисячу способів, і кожний має власне рішення, яке йому видається найкращим [250].

Так, наприклад, коментуючи аграрне законодавство Уряду Півдня Росії, О. Кривошеїн вважав його початком нової ери, за якої державне будівництво йде не згори, як перед тим, а знизу [327, 249]. Б. Гагарін основним позитивом пакету документів від 25 травня 1920 р. вважав “проселянський їхній характер”. На переконання цього громадського діяча, законодавчі ініціативи Уряду Півдня Росії вигідно відрізняються від інших подібних актів тим, що вони “близькі до реальних потреб села та умов його

життя. Це селянська політика, а не демагогія... це прагнення примирити ворогуючі класи” [69].

Кадети-емігранти давали обережні оцінки. Скажімо, Н. Астров сумнівався у небезпечності діапазону програми П. Врангеля, хоча вважав: “Досвід цікавий. Це кращий взірець надпартійності й розуміння ситуації”. Конституційні демократи, що залишилися в Криму, були менш стриманими: “Тепер, – писав Новгородцев Н. Астрову, – вперше після 27 лютого – якщо не вважати більшовиків – у Росії з’явився уряд (у повному розумінні цього слова, а не лише за назвою). Тут не коливаються, не рефлектують, не змагаються у силі доказів, а просто діють і виконують накази” [214, 340].

Представники правих поглядів, прихильники недоторканності поміщицького землеволодіння вважали, що П. Врангель підійшов до вирішення земельного питання традиційно, відповідно до кадетських та правоесерівських програм. Водночас Г. Немирович-Данченко підкреслював, що врангелівське аграрне законодавство ставило аграрне питання у всій його широті. Основні його положення відповідали російському національно-культурному та сільськогосподарському розвитку, а головне – відповідали вимогам політичного моменту. Селянські інтереси були у ньому представлені повною мірою і надійно захищені [401, 46 – 47]. Скептичнішим у цьому відношенні був князь В. Оболенський – член опозиції у складі Ялтинської та Сімферопольської земельних комісій, автор “особливих думок”, які імпонували П. Врангелю. Він висловлював думку про те, що “надмірної лівизни в новому законі не було. Він не був надмірно ні правим, ні лівим, а занадто складним, пристосованим до мирного часу, а не для періоду громадянської війни”. На його переконання, аграрне законодавство Уряду Півдня Росії – спроба “круто повернути кермо політики південноросійської влади в земельному питанні” [409, 20].

Позитивно про аграрне законодавство Уряду Півдня Росії відгукувалися військові. Наприклад, полковник І. Опріц. Він констатував, що безсумнівним позитивом було те, що до проведення аграрної реформи

безпосередньо залучалося селянство. До того ж не лише заможне. Крім того, офіцер звертав увагу і на те, що селянство залучалося до державного життя “у всій своїй повноті, а не через відірвану від нього інтелігенцію” [415, 302 – 303].

Крім хвалебних од, траплялися публікації критичного характеру. Так, один із авторів – М. Г., відзначаючи позитивні риси „Наказу про землю”, вказав і на ряд недоліків. По-перше, уряд, на його думку, помилився, усунувши з процесу купівлі-продажу землі поміщиків, оскільки селяни, за звичкою, охочіше укладали угоди з ними, ніж із державою. По-друге, розрахунки придбання землі ускладнювалися невизначеністю вартості десятини з боку держави. По-третє, як наслідок другого, на ринку землі спостерігається ажіотаж: ціни коливаються у напрямку постійного зростання від 20 до 120 тис. руб. за дес. [354]

Не менш критично, щоправда, на еміграції висловлювався з приводу аграрного законодавства Уряду Півдня Росії В. Ілларіонов. Аграрну реформу П. Врангеля він вважав безперспективною з ряду причин. По-перше, селяни не були зацікавлені в її реалізації. По-друге, принцип примусового відчуження великого землеволодіння відштовхнув від влади білого Криму поміщиків – основу соціальної бази Білого руху Півдня Росії. По-третє, селяни не могли повірити в те, що царський генерал віддасть їм поміщицькі землі на вигідніших умовах, ніж більшовики [254, 18 – 19].

Соціалістична преса, яка пильно стежила за ситуацією на контрольованих Російською Армією територіях, по-своєму оцінила врангелівський пакет документів, що стосувався вирішення аграрного питання. Автори вдавалися до аналогій, порівнянь. Такий методологічний прийом можна вважати виправданим лише частково, оскільки він не розглядав врангелівську реформу саму по собі, а крізь призму схожості/подібності, що применшувало її статус як самодостатнього історичного явища, зумовлювало політичну заангажованість суджень. “Що стосується земельної реформи, – зазначала газета “Українське слово”, – яку думав

провести Врангель, то вона нічим не різниться від програми, яку висували всякі чорносотенно-хліборобські кола під час панування гетьмана. Насправді вся Врангеліада зводиться до відбудови старої Росії зі всіма її негативними рисами: царська деспотія, поневолення народів і знищення добробуту населення” [386].

Радикальнішими в оцінках були більшовики. У своєму зверненні до незаможних селян України В. Ленін писав: “Товариші, царський генерал Врангель посилює наступ на Росію й Україну... Ще раз поміщики роблять спробу повернути владу, землю, покріпачити селян” [593, 224]. Подібною думки про Головнокомандувача, аграрне законодавство Уряду Півдня Росії був Й. Сталін. У підготовленому ним заклик до солдат Червоної Армії Південного фронту зазначалося: “Російську революцію зробили робітники і селяни... буржуазії не сподобався подальший розвиток революції... буржуазія закликала на допомогу вірних їй генералів, узагалі всіх колишніх царських холопів. Ті з радістю взялися до справи повернення старих часів...” [589, 46]. Керівництво Радянської України в особі Х. Раковського, зважаючи на зміст аграрного законодавства Уряду Півдня Росії, вважало, що П. Врангель небезпечніший за поляків [184, 27].

Більшовики пакет законів від 25 травня 1920 р. критикували у цікавій манері. Вони переінакшували зміст статей законів, довільно інтерпретували сутність змін у землеволодінні/землекористуванні, що передбачалися Головнокомандувачем, до “аналізу” залучали вибірккові положення, найуразливіші, на їхню думку, з політичної точки зору. Таким чином у адресатів більшовицьких матеріалів складалося якщо не хибне, то спотворене враження і сприйняття аграрного законодавства влади білого Криму. Наприклад, в одному з таких матеріалів мова велася про те, що П. Врангель віддавав селянам частину землі, яку вони самі в 1917 р. відібрали у поміщика. До того ж ту частину, що не потрібна ні поміщику, ні врангелівському уряду. За це селяни потрапляли в кабалу до поміщиків на 25 років. У такий спосіб, запевняли автори, захищалися інтереси поміщиків,

оскільки останні безкоштовно отримували й землю, яка їм не належала [593, 70 зв.]. Отже, у подібних “аналізах” насправді ніякої критики не було. Мала місце політична кон’юнктура, зумовлена збройним, ідеологічним більшовицько-білогвардійським протистоянням у боротьбі за селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній.

Ці тези підхопили й розвинули радянські газети, агітаційні матеріали: “Останній панський виродок – барон Врангель – плазує на нас і своїми хижими руками хоче задушити робітників і селян. Він хоче відібрати... у селян землю..., повернути старі царсько-поміщицькі порядки, запрягти нас... в панське кріпосне ярмо...” [595, 206]. “Беріть свою буржуазію за горлянку, – йшлося в одній з більшовицьких агіток, – встановлюйте свою диктатуру над багатіями” [607, 137].

Привертає увагу ще один факт. Зокрема, крім Уряду Півдня Росії на позиціях захисту інституту приватної власності у 1920 р. стояли й діячі Директорії УНР. Так, на думку Н. Ковальнової, можливість по-новому врегулювати проблеми аграрної реформи Міністерство земельних справ (далі – МЗС) отримало навесні 1920 р. [382, 142 – 145]. Початок польсько-українського наступу стимулював розроблення нового аграрного закону. Спробу встановити власність на землю Рада Народних Міністрів зробила вже майже через місяць після початку польсько-українського наступу – 3 червня 1920 р., пообіцявши у зверненні до населення розпочати продаж державних земель окремим особам.

МЗС, очікуючи остаточного рішення Кабінету Міністрів, пропонувало затвердити користування за трудовим селянством приватновласницькими й державними землями та реорганізувати органи місцевої земельної адміністрації. Унесення змін до закону 18 січня 1919 р. стало об’єктом обговорення створеної 31 травня 1921 р. спільної комісії земельного та військового міністерств. У серпні поточного року до дискусії долучилися представники інтернованих до польських таборів Каліш і Вадовиці українських військовослужбовців. У Каліші було висловлено дві пропозиції:

закріплення в приватне землекористування дрібних земельних наділів та збереження довічного користування з приватною власністю лише на присадибні ділянки та будинки. З метою усунення більшовицької агітації проти УНР було ухвалено видати закон про додаткове наділення військовослужбовців землею не в еміграції, а на території України (після затвердження його парламентом).

Основні положення врангелівського аграрного законодавства узгоджувалися також із практикою вирішення аграрного питання у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Наприклад, 25 лютого 1919 р. уряд Югославії затвердив і опублікував “Попередній указ про підготовку земельної реформи”. В його основу, як і у законодавстві П. Врангеля, було покладено принцип відчуження. Парцельовані землі відходили до мало- та безземельних селян у нормах, які могла обробити селянська родина власними силами. Відповідно до змісту документу, відчуженню підлягали угіддя, розміри яких перевищували 100 ютарів (60 дес. – С. Корновенко) [256, 20]. Указ від 20 лютого 1920 р., доповнюючи попередній, спрямовувався на підтримку сільського господарства, з урахуванням обставин перехідного періоду. За ним, крупні маєтки переходили під нагляд держави, а у разі потреби – в державне управління [286, 74]. У такий спосіб, як свідчить зміст вищенаведених документів, югославські власті намагалися, з одного боку, ліквідувати земельний дефіцит у селянському землеволодінні, а з іншого – зберегти великі, зразкові господарства, підтримуючи розвиток аграрного сектора економіки.

У Греції законом від 27 лютого 1920 р. відчуженню підлягало державне та приватне землеволодіння. Аграрна реформа проводилася в інтересах дрібного та середнього селянства, яке отримало право розширити площі своїх угідь через придбання за гроші додаткових ділянок. Грецький уряд, як і влада білого Криму, ставку також робив на селян – базову версту державності. Цим могли скористатися як одноосібні господарі, так і селянські об'єднання. Для останніх умови були вигіднішими. Так, зокрема,

одноосібники розраховувалися за придбані наділи відразу, а колективним господарствам надавалися кредити під низькі відсотки на тривалий термін (від 3 до 5 років) та розстрочка в оплаті. Розмір ділянки, яка купувалася, визначався за споживчою та трудовою ознаками [53, 43]. Волосні земельні ради у Північній Таврії та Криму при розподілі земель також, як грецькі власті, брали до уваги якість ґрунту та рівень економічної потужності селянського господарства.

Законом уряду Болгарії від 19 травня 1921 р. розпочалася аграрна реформа, в основі якої, як і в аграрній реформі уряду Півдня Росії, також лежав принцип відчуження надлишків великого землеволодіння за плату. За экс-власниками або тими, хто не спеціалізувався на землеробстві, залишалося не більше 40 декірів (розміри города, близько 0,5-08 дес. – С. Корновенко). За рахунок цього т. зв. нетрудового землекористування, угідь Національного Банку та монастирів формувалася державний земельний фонд. З нього за ціною, яку заплатила держава з надбавкою у 20%, наділялися такі категорії господарів: 1) безземельні, що працювали на чужій землі; 2) малоземельні з інвентарем та без нього; 3) спеціалісти сільського господарства, що не мали ділянок; 4) сільськогосподарські кооперативи для облаштування зразкових господарств; 5) батраки, якщо, згідно із законом, “їхні особисті якості доводять, що вони можуть стати успішними господарям”; 6) переселенці з густозаселених регіонів Болгарії, у яких малоземелля було особливо гострим; 7) переселенці-болгари з інших країн [405].

Отже, підсумовуючи, констатуємо, що аграрне законодавство П. Врангеля спрямовувалося на впорядкування землекористування і землеволодіння на селі; за мету генерал ставив наділення селян землею, піднесення як їх матеріального добробуту, так і галузі в цілому; законодавство представляло та захищало економічні інтереси не лише середньозаможного та заможного селянства. Охорона радгоспів і комун Урядом Півдня Росії свідчила про те, що він ураховував й інтереси незаможного та малозаможного селянства; поміщики, колишні власники,

усувалися із процедури розрахунків із селянами-займанцями. Більше того, спеціальним розпорядженням Головнокомандувача їм заборонялося не лише повертатися у маєтки, а навіть обіймати адмінпосади у повіті, де ці маєтки розташовувалися; аграрне законодавство П. Врангеля відповідало реальному стану справ у сільському господарстві Таврійської губернії, відображало інтереси практично всіх категорій селянства; воно було “гнучким”, тобто розроблялося та удосконалювалося з урахуванням соціально-економічних та суспільно-політичних обставин часу. Основні його положення узгоджувалися з принципами вирішення аграрного питання у країнах Центрально-Східної та Південної Європи. Аграрне законодавство влади білого Криму не суперечило й аграрним інноваційним моделям 1920 р. українських національних урядів, зокрема Директорії УНР.

Для П. Врангеля вирішення аграрного питання було альфою та омегою внутрішньополітичного курсу Уряду Півдня Росії. Задля досягнення цієї мети він не зупинився навіть перед ідеєю відчуження церковно-монастирського та вакуфного землеволодіння.

Аналіз критики на аграрне законодавство Уряду Півдня Росії переконує в тому, що, за незначним винятком, вона не була конструктивною. Здебільшого вмотивовувалася політичною кон’юнктурою. Швидше вона відображала погляди авторів відгуків на пакет законів від 25 травня 1920 р., ніж вказувала на реальні “вузькі місця” у ньому. Активне долучення громадських, політичних діячів, військових білого Криму та їхніх опонентів до обговорення аграрного законодавства Уряду Півдня Росії лише підкреслювало важливість порушеної владою білого Криму проблеми

Розділ 5 Реалізація аграрної політики урядом Півдня Росії

В організації та проведенні врангелівської аграрної політики умовно можна виділити декілька основних напрямів. До них, на наш погляд, належать: 1) заходи Уряду Півдня Росії із поширення серед населення, насамперед селян, інформації про основні положення пакету законів від 25 травня 1920 р. та роз'яснення його змісту; 2) налагодження роботи волосних і повітових земельних рад, проведення землеобстеження, землевідведення, наділення землею селян, закріплення за ними у приватну власність придбаних угідь; 3) заходи влади з поліпшення соціально-економічного становища на селі, покращення стану сільського господарства як галузі економіки білого Криму.

5.1 Роз'яснювально-агітаційна робота влади білого Криму, ставлення до реформи населення

Правитель Півдня Росії був переконаний у тому, що ефективно проведення аграрної реформи вимагає належної поінформованості про неї якомога ширших верств населення. Враховував він й ідеологічну або морально-психологічну складову, про яку ми вже писали у підрозділі 4.1. Тому важливо було, щоб селянство отримало достовірну інформацію з перших рук. Лише за таких обставин воно змогло б зрозуміти справжню сутність запланованих урядом заходів щодо реорганізації поземельних відносин. Усвідомлюючи це, і цивільне, і військове керівництво білого Криму розробило і втілило в життя цілий ряд заходів із організації відповідного апарату лекторів-агітаторів, роз'яснення, тлумачення, пояснення основних положень “Наказу про землю” та інших документів, якими регламентувалося проведення аграрної реформи.

Важлива роль у роботі з ознайомлення селян із пакетом законодавчих актів від 25 травня 1920 р. відводилася їхньому роз'ясненню, тлумаченню, поясненню. Саме на цьому неодноразово акцентував увагу Правитель Півдня Росії. У ряді своїх наказів військовим та цивільним він у властивій для нього манері “пропонував” широко оповістити про “Наказ” все населення [144, 44], забороняючи будь-яку політичну агітацію, вимагав роз'яснювати, пояснювати, тлумачити “Наказ”, щоб паралізувати більшовицьку пропаганду [149, 26 – 26 зв.].

На такий підхід, зокрема, службовців політичного відділу націлювала і секретна інструкція їхнього шефа. У ній йшлося про те, що чини політичних відділень на місцях повинні провести широкомасштабні заходи з підготовки проведення аграрної реформи. Вони зобов'язувалися насамперед “детально роз'яснювати населенню зміст і значення закону про землю. Це завдання повинно бути виконано терміново” [150, 12]. Подібні інструкції отримала і організована на фронті при начальнику цивільного відділу штабу Головнокомандувача “партія агітаторів”. Її співробітники відвідували бойові частини Російської Армії, що були на фронті, роз'яснюючи солдатам і офіцерам, жителям прифронтової смуги сутність врангелівського аграрного законодавства. З цією ж місією вони проникали і за лінію фронту, інформуючи селян зафронтової смуги, бійців Червоної Армії, за що воюють білі. Один із членів “партії агітаторів” був заарештований більшовиками, вони його пограбували і відпустили [148, 8].

“Армія повинна нести землю на штиках”, – був упевнений П. Врангель [565, 370]. У зв'язку з цим на політвідділи штабу того корпусу, який звільняв певну територію від Червоної Армії, покладалося завдання розповсюдження й ознайомлення населення з основними положеннями врангелівського аграрного законодавства. У розпорядженні штабу корпусу перебували кур'єри та спецлектори, які виконували пропагандистську функцію. Були сформовані й фронтові лекторські групи у складі 6 лекторів, 1 художника, 1 фотографа. Так, у Дніпровському та у західній частині Мелітопольського

повітів діяла група Б. Федорова. Лектором-помічником при ньому був Б. Валенбургер. Цією групою, зазначалося у секретному зведенні, “в окремих селах уже прочитані лекції. ... Паралельно з роз’ясненням земельного закону група Федорова критикує більшовизм і агітує за мобілізацію” [144, 38 зв.].

При Управлінні друку П. Долгорукову П. Врангель доручив організувати та упорядкувати лекторську справу. Завдання П. Долгорукова полягало в тому, щоб започаткувати і проводити систематичні лекції про стан справ на фронті, в тилу вести роз’яснювальну роботу серед селян стосовно основних положень аграрної реформи. На це з бюджету властей білого Криму виділялися необхідні кошти. П. Долгорукову вдалося сконцентрувати у Севастополі розпорошені по Криму кадри лекторів. Із них він zorganizував т.зв. мобільні групи. Мета їхньої діяльності полягала в ознайомленні населення прифронтової смуги, тилу з “гаслами армії, платформою Врангеля”, роз’яснення йому змісту положень аграрного законодавства Уряду Півдня Росії. Спільно з їхніми членами розроблялася і узгоджувалася тематика і програма лекцій. Діяли вони на підставі спеціально розроблених для них інструкцій [208, 180 – 181].

Роз’яснювальна робота покладалася і на повітових земельних посередників, їхніх помічників, землемірів. Для цього їх забезпечували усім необхідним роз’яснювально-пояснювальним, агітаційним матеріалом [148, 7]. За фінансування держави у Севастопольському вищому юридичному інституті група професорів відкрила спеціальні короткотермінові курси селянського права і господарства. На них велася інтенсивна підготовка лекторів, пропагандистів, землемірів, земельних посередників. Станом на 15 вересня 1920 р. викладачі цього навчального закладу підготували 40 випускників. 80 курсантів записалося на наступну сесію [148, 8]. Їхнє навчання обійшлося казні влади білого Криму у 200 тис. руб [493, 169].

Не останню роль у поширенні серед селянства “Наказу про землю” відіграла церква. Так, на пропозицію єпископа Веніаміна, активно використовувалася наочна агітація: плакати, картини тощо [279, 109]. Сам

єпископ проводив відповідну роз'яснювальну роботу серед селян “північних повітів” [42, 263]. Тобто, у Дніпровському, Мелітопольському та Бердянському повітах.

У пресі друкувалися заклики до інтелігенції взяти участь у роз'яснювальній роботі серед селян. Зокрема, “Великая Россия”, звертаючись до цієї категорії населення білого Криму, писала: “Село потребує людей справи, знаючих та толкових, що вміють говорити у селянському середовищі” [493, 169 – 170]. До роз'яснювальної роботи на селі долучалися громадсько-політичні організації. Наприклад, Селянський Союз Росії погодився на сторінках газети, що він видавав, розміщувати відповідний матеріал, підготовлений УЗіЗом [430, 67]. На сторінках газети “Крестьянский путь” за згодою редакції Управлінням землеробства систематично розміщувався роз'яснювально-пояснювальний матеріал, що стосувався основних положень офіційно оприлюдненого 25 травня 1920 р. П. Врангелем пакету законів [143, 19 – 19 зв.].

Незважаючи на труднощі матеріально-технічного характеру, що переживала економіка білого Криму, його влада докладала максимум зусиль до того, щоб роз'яснювальна робота серед селян була належним чином забезпечена необхідними матеріалами. Зокрема, на її фінансування йшли мільйони [208, 182]. За гострого дефіциту паперу типографії фактично цілодобово друкували газети, брошури, листівки, плакати та іншу наочність. За наказом П. Врангеля, “Наказ”, разом із іншими документами та доповненнями до них, двічі офіційно роздрукували у газетах [143, 19]. Крім того, він неодноразово тиражувався на приватних засадах різними періодичними виданнями. Зміст роз'яснювально-агітаційної літератури підпорядковувався одній меті – роз'яснити, пояснити, розтлумачити селянам основні положення аграрного законодавства Уряду Півдня Росії. У такий спосіб готувався необхідний сприятливий ґрунт для безпосереднього проведення реформи. Влада намагалася повернути селянську довіру до себе.

У відозвах, прокламаціях, які розкривали сутність намірів Російської Армії та її командування, йшлося про те, що білі борються за свободу народу, за те, щоб селянин, отримавши у приватну власність землю, яку обробляє, мирно на ній працював за обмеження казенного та поміщицького землеволодіння [588, 118, 120]. В одній із них говорилося: „Ми відновлюємо Національну Єдність та національне господарство, щоб господарем землі... став саме народ... і щоб ніхто інший, а саме він скористався тим, що дає йому рідна земля. Ви насаджуйте комуни, які дозволяють ледарям користуватися результатами праці трудівників. Ми захищаємо право власності. Будь-хто має право на те, що йому законно належить; будь-хто має право придбати чесною працею те, чого йому не вистачає. Будь-хто повинен мати право вільно користуватися тим, що здобув своїм трудом” [322, 69].

Подібного змісту публікації з'являлися в пресі. Так, наприклад, „Южное слово” надрукувало заяву Головнокомандувача в якій зазначалося, що спокій у країні стане можливим лише тоді, коли селянство отримає землю [236].

Під час проведення Урядом Півдня Росії аграрної реформи особлива увага надавалася підготовці, друку та розповсюдженню брошур популярного змісту. Відповідні цивільні та військові відомства максимум своїх зусиль зосередили на виготовленні матеріалів популярного характеру з поясненням і тлумаченням основних положень “Наказу про землю”. УЗіЗ теж не стояло осторонь цих процесів. Його чиновники підготували брошуру із загальнодоступним викладом, коментарями та роз'ясненнями аграрного законодавства від 25 травня 1920 р. під промовистою назвою “Вся земля – народу в собственность” [181, 1 – 5 зв.].

У ній доступно та популярно, з урахуванням рівня освіти селян, роз'яснювалися актуальні для селянства питання, характеризувався зміст аграрного законодавства Уряду Півдня Росії. Наприклад, жителям сіл Північної Таврії та Криму пояснювали таке: “для чого видано новий закон про землю; кого вважати тими, хто працює на землі; які категорії земель за

законом повинні відійти землеробам; які категорії земель не відходять селянам; з чим залишаються колишні власники; коли і в який спосіб землі відходять до селян; хто опікується земельною справою; скільки землі може отримати кожний господар; кому надається перевага в отриманні землі; до кого можна звернутися за додатковою інформацією” тощо.

Зокрема, селян дуже цікавило питання про розміри оплати за скопщину, враховуючи зміни в орендних відносинах. У брошурі, підготовленій службовцями УЗіЗу, стосовно цього давалися чіткі роз’яснення з посиланнями на відповідні статті законів. Увагу селян насамперед привертало до того, що наказом Головнокомандувача від 26 червня 1920 р. 1/5 частина обраховувалася не із середнього врожаю за останні десять років та не з усієї землі, що належить селянинові, а з реального цьогорічного врожаю та із засіяних десятин [181, 4 зв.].

Детально розкривалося питання й стосовно соціальних пільг, передбачених пакетом документів від 25 травня 1920 р. Пояснювалося, що перевага у набутті землі належить місцевим жителям волості; родинам солдат і офіцерів, та їм самим, тим, що воюють або загинули у лавах Добровольчої та Російської Армії. Акцент робився на тому, що аграрне законодавство Уряду Півдня Росії турбується насамперед про чесних і працелюбних господарів [181, 4 зв.].

Під час проведення роз’яснювально-пояснювальної роботи із селянством лектори, агітатори у відповідні цивільні відомства подавали інформацію про те, які питання найчастіше задають їм селяни. На цій підставі УЗіЗом були виготовлені та масово розтиражовані пояснювальні матеріали. У них у доступній для селян формі відповідалося на найбільш важливі запитання.

Як свідчить аналіз джерел, найбільше запитань у селян викликав практичний аспект “Наказу про землю”. Так, зокрема, їх цікавило: 1) що слід розуміти під “надільними землями”; 2) чи зараховуються до останніх десяти років для визначення середнього урожаю період Першої світової та

громадянської воєн, адже у цей час порушилися правила господарювання, втрачені статистичні дані; 3) чи обмежується район визначення середнього урожаю межами волості, чи вона може бути поділена на окремі частини; 4) хто фінансуватиме жнива і збереження врожаю 1920 р.; 5) який порядок сплати за землю для тих, хто служить у Російській Армії та хоче отримати угоддя в приватну власність тощо [110, 26 – 27, 30]. На ці та інші запитання давалися вичерпні відповіді у зрозумілій для селян формі.

Найскладніше для селян було зрозуміти, як вирахувати середній врожай за останні 10 років. Для усунення непорозуміння УЗіЗ розробило і розповсюдило інструкцію-пояснення. Відповідно до її змісту, таблиці середньої врожайності склалися повітовими земельними родами, а остаточно затверджувалися Урядом Півдня Росії. Середня врожайність визначалася не для конкретного маєтку чи господарства, а для повіту в цілому або окремих його частин, залежно від якості угідь. Якщо територія повіту була чорноземною або піщаною, то таблиця середньої врожайності складалася на весь повіт. Якщо в одній частині повіту домінував чорнозем, а в інших глина, пісок, то, згідно з цим, повіт поділявся на частини, для кожної з яких визначалася окрема таблиця врожайності. Для упорядкування останньої повітова земельна рада зобов'язувалася зібрати таку інформацію: 1) яка площа земель у межах певного району і якими зерновими засіяна; 2) скільки пудів із кожної десятини збиралося; 3) на підставі цього проводилися розрахунки. Наприклад: 1) у 1911 р. пшеницею було засіяно 1000 дес., зібрано 70 тис., середній урожай з десятини за 1911 р. становив: 70000:1000:70 пуд. з дес.; 2) у 1912 р. було засіяно 1100 дес., зібрано 82500 пуд, середній урожай за 1912 р. – 75 пуд. з дес.; 3) у 1913 р. засіяло 1200 дес., зібрано 78000 пуд., середній урожай за 1913 р. – 65 пуд. з дес.; 4) у 1914 р. засіяно 1300 дес., зібрано 104000 пуд., середній урожай за 1914 р. – 80 пуд. з дес.; 5) у 1915 р. засіяно 1200 дес., зібрано 60000 пуд., середній урожай у 1915 р. – 50 пуд. з дес.; 6) у 1916 р. засіяно 1000 дес., зібрано 60000 пуд., середній урожай у 1916 р. – 60 пуд. з дес.; 7) у 1917 р. засіяно 800 дес.,

зібрано 40000 пуд., середній урожай у 1917 р. – 50 пуд. з дес.; 8) в 1918 р. засіяно 700 дес., зібрано 28000 пуд., середній урожай у 1918 р. – 40 пуд. з дес.; 9) у 1919 р. засіяно 600 дес., зібрано 24000 пуд., середній урожай за 1919 р. – 40 пуд. з дес.; 10) у 1920 р. засіяно 400 дес., зібрано 12000 пуд., середній урожай у 1920 р. – 30 пуд. з дес.; 11) середній урожай з десятини за останні 10 років буде дорівнювати: $70+75+65+80+50+60+50+40+30=560$ пуд., 560 пуд.: 10 років=56 пуд. з дес [110, 31 – 33].

Якщо ж дані щодо розмірів засівів та врожайності були частково втрачені, то УЗіЗ рекомендувало у підрахунках середньої врожайності застосовувати таку схему: радилося брати дані, що збереглися чи то в економіях, чи то у селянських господарствах. При цьому повітові та волосні земельні ради мали враховувати співвідношення засіяних площ між різними типами господарств. Наприклад, визначено, за даними економій, що середній урожай у поміщицьких господарствах за останні 10 років – 70 пуд., у селянських – 40 пуд., площа засіяної поміщицької землі – 20000 дес., надільної – 30000 дес. Тоді середній урожай виводиться за формулою:

$$\frac{70 \times 20000 + 40 \times 30000}{50000} = 52 \text{ пуд. [110, 31 – 33]}$$

Ознайомлення селян із основними положеннями аграрного законодавства Уряду Півдня Росії відбувалося шляхом поширення роздрукованих примірників “Наказу”, бесід земельних посередників, їхніх помічників із селянами у волостях та сільських управах [143, 4]. У багатьох повітах були скликані з’їзди волосних старшин і сільських старост, на яких земельні посередники ознайомлювали із основним змістом “Наказу”, сутністю аграрного законодавства в цілому [148, 7]. За наказом начальника штабу генерала П. Махрова, начальник авіації генерал В. Ткачов задіяв аероплани для поширення виготовлених екземплярів “Наказу” та іншої роз’яснювально-агітаційної літератури. Лютчики розповсюджували цей матеріал як над позиціями Російської Армії, так і Червоної. Залітали вони і у зафронтову зону [365, 285]. Розвідка білих свідчила: “У прифронтовій смузі,

наближеній до ворога, населення з великим зацікавленням ставиться до наших прокламацій, що розкидаються з літаків” [493, 170].

Об’єктом роз’яснювально-агітаційної роботи відповідних установ були не лише селяни Північної Таврії та Криму. “Слово правди” намагалися донести і до солдатів та офіцерів Червоної Армії, і до німців-колоністів, і навіть до поміщиків.

Як уже зазначалося вище, серед червоноармійців листівки розповсюджувалися здебільшого літаками або “партиями агітаторів”. У матеріалах, з якими вони ознайомлювалися, йшлося не лише про припинення братовбивчої війни: “Зрозумійте, для більшовиків наша Росія чужа, вона тільки багаття, щоб розпалити світову пожежу. Їм все одно, якщо від нього залишиться лише попіл. За що ж ви воюєте? За ваше рабство, за комісарів-комуністів, які знущаються над безвинними людьми?” [568, 656 зв.]. В агітках констатувалося: “Ми воюємо не проти вас, а за вас самих, за ваш добробут ... Ми в Криму вже роздали землю селянам і несемо народу волю...” [588, 134 – 135]. Така інформація, за задумами керівництва білого Криму, повинна була принаймні змусити замислитися червоноармійців. Справді, на нашу думку, такий розрахунок був виправданим. Більшість мобілізованих до лав Червоної Армії становили селяни. Вони не могли залишитися байдужими до надзвичайно актуального для них аграрного питання. Адже “за покликом душі” вони залишалися селянами попри те, що були одягнені у військову форму.

Крім того, за лінію фронту ходили і цивільні. В історичних джерелах, опрацьованих нами під час роботи над темою, зафіксовано інформацію, що у кінці серпня 1920 р. два лектори УЗіЗу перейшли лінію фронту з метою “розповсюдження земельного закону П. Врангеля, проведення бесід із населенням”. Вони з’ясували, що червоноармійці знають про нього, активно ним цікавляться [149, 46].

Поселення німців-колоністів, зорганізовані царатом на Півдні України ще в кінці XVIII ст., завжди лояльно ставилися до влади. Це було зумовлено

багатьма причинами. Насамперед тим, що власті протегували їхній розвиток. На початку ХХ ст. німецькі господарства, завдяки підтримці уряду, розвитку власної ініціативи, досягли серйозних економічних успіхів. У їхньому землеволодінні/землекористуванні перебували великі площі земель. З-поміж інших господарств Півдня України їхні вирізнялися високим рівнем агрокультури та агротехнологій.

Однак події революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. кардинально змінили ситуацію у німецьких колоніях. У середині серпня 1917 р. за ініціативи Н. Махна, який на той час очолював Гуляйпільську раду, було започатковано земельні інновації, під час яких не завжди обходилося без кровопролиття. В. Верстюк пише про те, що повстанці не уникали найменшої можливості поквитатися з великими землевласниками, німцями-колоністами. Так, була повністю спалена німецька колонія Красний Кут, жителі якої виставили загін самооборони проти повстанців Великої Михайлівки. У полум'ї згоріли Фесунівські хутори [47, 46 – 47]. З аналогічних причин населення німецьких колоній не могло сприйняти і радянську владу. Висококультурні господарства німців-колоністів для більшовиків були найпершим об'єктом фіскальної політики.

Прихід Добровольчої, а згодом Російської Армії населення німецьких колоній зустріло з ентузіазмом. Йому імпонували, зокрема, ідеї П. Врангеля стосовно аграрної реформи. За архівними матеріалами, активістами у роз'яснювальній роботі серед німців-колоністів були два офіцери – лейтенант колишньої німецької армії Ф. Гемонер та лейтенант колишньої австрійської армії Ф. Проше. Обидва вони служили у Російській Армії, добре знали особливостях соціально-економічного становища населення німецьких колоній. Революція та громадянська війна внесли зміни у соціальну стратиграфію німецьких колоній Півдня Росії. У Криму в їхньому середовищі чітко прослідковувалася градація на три категорії. Перша – десятники – селяни, які не мали у власності землі або володіли незначними наділами. Друга – заможні селяни, які теж були не проти розширити власне

землеволодіння. Третя – великі землевласники, землі яких підлягали відчуженню. Ці соціальні групи населення німецьких колоній й були об'єктом роз'яснювально-агітаційної роботи Ф. Гемонера та Ф. Проше [598, 12].

Різко негативно до реформи поставилися поміщики. За інформацією, що надходила з місць, відомо, що вони чинили всілякі перешкоди як у проведенні підготовчих землевпорядних робіт, так і в ознайомленні селян Північної Таврії, Криму з основними положеннями аграрного законодавства Уряду Півдня Росії. У Сімферопольському та Євпаторійському повітах брати Сарач, землевласники Шилеман, Луцький, Тоганоз, перешкоджаючи передачі своїх земель селянам, укладали між своїми родичами фіктивні акти купівлі-продажу угідь. У такий спосіб розміри власних землеволодінь вони прагнули звести до мінімуму, який не підлягав відчуженню. Великий землевласник Булганакської волості Шнейдер та поміщик села Аджи-Ібрам розпускали серед селян плітки про те, що ніякого закону про землю не було, влада Уряду Півдня Росії не тривка. Лектор політвідділу, який читав у Булганівській волості лекції селянам, роз'яснюючи зміст аграрного законодавства, за наказом Шнейдера був заарештований [145, 38 – 39].

Землевласники Сарайминської волості Феодосійського повіту, користуючись відсутністю волосної земельної ради, заборонили скопщикам готувати орендовану ними землю до посіву [145, 38 – 39]. В Євпаторійському повіті великі землевласники збільшили розміри орендної плати. Вона у декілька разів перевищувала ті, що були зазначені в пакеті документів від 25 травня 1920 р. [110, 55] У селі Катерлез землевласник Я. Петренко силою відібрав в орендарів – селян О. Площенка Ф. Михайлова, В. Шинкаренка – 1/3 врожаю [529, 93 – 94]. За повідомленням ротмістра Пальчинського, на сільському сході села Караджа співвласники маєтку Попова запропонували селянам придбати землю за цінами нижчими, ніж державні [142, 12]. У селян у такий спосіб провокувалася недовіра до наказу про землю. Формувалося негативне ставлення до влади білого Криму в цілому.

П. Врангелю про настрої поміщиків доповідали. Однак першопочатково він не надав цій проблемі належної уваги. Правитель Півдня Росії, за інформацією А. Валентинова, обійшовся лише фразою про те, що “я сам поміщик і у мене першого потрібно ділити землю” [38, 15]. Про те у пресі з’явилися цікаві матеріали. Вони носили роз’яснювально-агітаційний характер і стосувалися великих землевласників.

У газеті “Великая Россия” було розміщено розлогий матеріал під промовистою назвою “Помещики”. У ньому пояснювалося, що не всі поміщики “непотрібний мотлох”. Автор статті писав про те, що вони поділяються на три категорії. Перша – люди з високою державницькою та патріотичною свідомістю. Вони на користь держави поступилися своїми приватновласницькими інтересами. Друга – поміщики-капіталісти, що втратили почуття національної гідності – позбулися свого майна та емігрували. Третя – поміщики-консерватори. Вони, реально не відчуваючи ритму епохи, продовжують “чіплятися за свої попередні права та привілегії”. Останні й “грішать”, зловживають, викликаючи на себе критику з боку властей, ремствування селян.

Кореспондент “Великой России” роз’яснював їм, що своїми вчинками та діями поміщики-консерватори підривають авторитет влади в очах селян. У такий спосіб вони стимулюють анархію. Її вістрія насамперед буде спрямоване проти великих землевласників. Поміщикам-консерваторам настійливо рекомендувалося відмовитися від негативного сприйняття аграрної реформи Уряду Півдня Росії, змиритися з новими соціально-економічними, суспільно-політичними умовами, продиктованими обставинами революційного часу [149, 8 – 9]. Подібного змісту матеріали друкувалися й в інших газетах.

Ситуація на краще не змінювалася. Великі землевласники-консерватори продовжували агітувати проти влади, чинити інші перешкоди, про які ми писали вище. П. Врангелю, який пильно стежив за реалізацією аграрної реформи, про це було відомо. Тому він пішов на застосування

радикальніших заходів. 17 червня 1920 р. на розгляд Ради при Головнокомандувачу П. Врангель вніс пропозицію. Її сутність полягала в тому, щоб “негайно відкликати з посад цивільних відомств на територіях, щойно звільнених від більшовиків, місцевих поміщиків, а у майбутньому не допускати подібного”. Рада при Головнокомандувачу одностайно схвалила цю пропозицію [493, 175]. 10 липня 1920 р. таке рішення отримало статус закону [63, 243]. Тому говорити про те, що Правитель Півдня Росії в аграрному питанні “дбав виключно про інтереси великих землевласників”, як це робить О. Калашникова, не доводиться [277, 53].

З’ясовуючи заходи Уряду Півдня Росії з організації та проведення роз’яснювально-агітаційної роботи на селі, вважаємо, що вона була б швидшою та ефективнішою, якби не ряд колізій, ускладнень тощо. Про одні з них ми уже згадували вище. Однак, крім поміщиків, не завжди чітко важливість пояснення, тлумачення аграрного законодавства серед селян Північної Таврії, Криму, солдат і офіцерів Російської Армії розуміли для себе військові. У цьому контексті звернемося до споминів П. Долгорукова. Він пригадував, що завідувач цивільної частини у Північній Таврії Гендриков заборонив лекторам виступати у прифронтовій зоні. Водночас командири частин зверталися до П. Долгорукова з тим, щоб він їх надіслав. “До мене заїжджали генерал, два-три полковники з фронту, умовляючи надіслати лекторів, ...оскільки вони не розбираються у земельному та інших законах, котрі потрібно роз’яснювати солдатам та населенню” [208, 181 – 183].

Потрібно зазначити, що масштаби білих у роз’яснювально-агітаційній роботі на селі викликали занепокоєння більшовиків. У розвідувальних зведеннях червоних зазначалося: “Врангель зумів переконати селянство, що земля йому передається на вигідних умовах, воно піде за ним...” [590, 221]. “Комісари, – писала газета “Таврический голос”, – вживали всіх заходів, щоб земельний закон Врангеля не розповсюджувався серед селян і червоноармійців. За кожний екземпляр, що вилучався, тому, хто здавав його більшовикам, виплачували 1000 руб.” [24]

Траплялися й інші випадки. Наприклад, окремі селяни розповсюджували зібраний ними агітаційний матеріал білих серед односельчан за 500 – 1000 руб. У деяких місцевостях, зокрема в районі Гришино, врангелівський земельний закон розповсюджувався в радянській редакції [493, 174]. Його зміст тлумачився у спотвореній формі: 25-річний термін сплати викупу за землю в більшовицькій інтерпретації звучав як зобов'язання селянина працювати на поміщика протягом 25 років, тобто, як відновлення кріпацтва [183, 9, 11, 13]. Селянам наполегливо насаджувалося, що П. Врангель прагне лише одного: забрати у селян землю [608, 1], покріпачити їх, відновити владу царя [596, 3 – 4] тощо. Підпільники Криму в агітаційному матеріалі, який вони розповсюджували, погрожували репресіями тим, хто буде купувати землю, працюватиме в земельних комісіях [12, 42 – 44].

Попри ці та інші моменти, які ускладнювали роз'яснювально-агітаційну роботу серед селянства, на нашу думку, владі білого Криму вдалося зробити чимало. Так, у Керченському повіті співробітники УЗіЗу та губернський земельний посередник відвідали всі волості, роз'яснюючи селянам сутність законодавчих ініціатив влади білого Криму з аграрного питання [206]. У Дніпровському повіті та західній частині Мелітопольського лектори-співробітники політвідділу штабу Донського корпусу роз'яснювально-пояснювальною роботою охопили всі волості цієї місцевості [144, 38]. У Бердянському повіті представниками УЗіЗу відвідані були всі волості, що входили в район дії Донського корпусу. Ними було роз'яснено, як на практиці застосовувати основні положення “Наказу” та інших документів, що його доповнюють [144, 50]. Подібною була ситуація в Ялтинському, Перекопському та Сімферопольському повітах.

Таким чином, залучення Урядом Півдня Росії до проведення роз'яснювально-агітаційної роботи на селі колосальних матеріальних та людських ресурсів далось в знаки. За інформацією, що міститься в історичних джерелах, у результаті вжитих заходів населення було достатньо

ознайомлене зі змістом аграрного законодавства уряду П. Врангеля. “За винятком хіба що найвіддаленіших поселень, однак і ці поселення з відкриттям у них волосних земельних рад не можуть уже не знати про земельний закон”, – зазначалося у зведенні [150, 42 зв.]. На наше переконання, такий висновок цілком обґрунтований.

Зіставляючи з масштабами та обсягами проведеної роботи у цьому напрямі Освагом, констатуємо цілий ряд відмінностей, які вирізняли роз’яснювально-агітаційну роботу влади білого Криму. Ефективність дій відомства К. Соколова склала одна серйозна обставина: аграрне законодавство Особливої наради перебувало у процесі постійного доопрацювання. Тому його співробітники обмежувалися поширенням “Декларації”. Натомість селянство, як ми пам’ятаємо, прагнуло почути “тверде слово влади про землю”.

По-друге, хоч А. Денікін і надавав серйозного значення цій роботі, однак, за словами шефу Освагу, “ні від кого (починаючи від вищих чинів ставки і закінчуючи останнім вартовим) ми не зустрічали розуміння, співчуття, підтримки. Ще з часів С. Чахотіна до Освагу ставилися легковажно, злорадно...” [515, 115]. По-третє, кадровий дефіцит. Відсутність належним чином підготовленого персоналу позначалася на дефіциті відповідної літератури на селі. Не вистачало тих, хто міг писати; бракувало тих, хто б написане доставляв на місце.

З іншого боку, ми віддаємо належне роботі службовців Освагу, жодною мірою не применшуючи її значення. Тим більше, що територія, на яку поширювалася діяльність Відділу пропаганди, у декілька разів перевищувала розміри Північної Таврії, Криму. Вони робили свою справу – сприяли формуванню компліментарного ставлення населення до ідей Білого руху Півдня Росії, його лідерів тощо.

Однієї обізнаності селян із аграрним законодавством для проведення реформи було замало. Потрібна була його підтримка урядовим ініціативам. Стосовно цього опрацьовані нами матеріали фіксують широкий діапазон

настроїв селянства щодо аграрного законодавства Уряду Півдня Росії. Водночас варто враховувати особливості психології селян, про що ми вже писали у підрозділі 3.3. Крім того, необхідно мати на увазі, що ставлення селян до наказу про землю та інших супроводжуваних його документів більшою мірою виявляло їхню позицію до окремих представників влади білого Криму, до тривалості її перебування, до соціально-економічної ситуації 1920 р., аніж до самої нормативно-правової бази.

У більшості історичних джерел, залучених нами до дослідження, зафіксовано компліментарне ставлення селян до аграрних законів уряду П. Врангеля. “Ставлення населення до нас позитивне ... Селяни активно цікавляться літературою. Життя тут у декілька разів дешевше від кримського”, – ділився своїми враженнями з кореспондентом “Таврического голоса” один із лекторів, що повернувся з поїздки селами Північної Таврії [34]. За даними, що надходили до редакції газети “Юг России”, “населення зацікавлене новим законом про землю, ставиться до нього з розумінням” [149, 5 зв].

У записці, на полях якої автором написано “о сделанном по закону Врангеля”, зазначався стан справ у повітах Таврії, щойно відвойованих Російською Армією у Червоної. Окрім іншого, мова йшла і про ставлення населення цих місцевостей до аграрного законодавства уряду П. Врангеля. “За того співчуття, з яким населення зустрічає закон про землю, особливо у повітах Таврії, які пережили всі жахи більшовицького рабства та обману в обіцянках, у будь-якому державному втручанні потреби немає”, – повідомлялося у документі. За враженнями Мелітопольського повітового земельного посередника, який прибув у повіт 11 вересня 1920 р. для проведення землевпорядних робіт, “населення звістку про землю сприйняло позитивно” [148, 13 – 15].

Подібним становище було в Перекопському повіті. Лектори-агітатори, які не один раз об’їхали волості повіту, інформували, що селяни до закону про землю виявляють активний інтерес, “співчутливе” ставлення. Такий

висновок вони зробили на підставі того, що під час бесід із селянами останні задавали багато запитань. Насамперед їх цікавили практичні аспекти реалізації аграрної реформи [143, 9 – 9 зв]. Незважаючи на те, що в Ялтинському повіті не було земель, які підлягали відчуженню, селяни Байдарської, Алуштинської та Богатирської волостей виявляли жвавий інтерес до аграрного законодавства від 25 травня 1920 р. Вони навіть порушили клопотання перед повітовою радою про організацію виборів волосних земельних рад [149, 32 зв].

Водночас у повітах, на території яких ще донедавна точилися бойові дії, ставлення селян до аграрного законодавства Уряду Півдня Росії було стримане, нейтральне. Про таке принаймні повідомляли службовці УЗіЗу у своїх інформаційних зведеннях. Так, працівники цього відомства, перебуваючи у північних волостях Мелітопольського, Бердянського та Дніпровського повітів, зазначали, що “у них склалося враження, що після низки обіцянок із боку різних властей ..., селяни втратили віру в ці обіцянки ...” [144, 50, 52]. Такі спостереження датуються першою декадою червня 1920 р. Вище ми зазначали, що вже у першій декаді вересня 1920 р. селяни думали інакше.

Прикладом-ілюстрацією стриманого ставлення селян до аграрного законодавства уряду П. Врангеля можна назвати випадок в одному із сіл Сімферопольського повіту, характерний в цілому для всіх волостей цієї місцевості. Землемір, у розмові з селянами запитав, чи відомо їм щось про аграрне законодавство Уряду Півдня Росії. Селянський схід виявив нерозуміння ситуації. Працівник УЗіЗу звернув їхню увагу на документ, приклеєний на дошці оголошень. “Цей закон знаємо”, – відповідають без ентузіазму. Водночас селяни погоджуються з тим, щоб землемір їм його пояснив. Під час роз’яснення “Наказу” з’ясувалося, що селяни добре знаються на його змісті. На цей раз непорозуміння демонстрував службовець УЗіЗу. У відповідь селяни йому розтлумачували: “У нас багато яких законів було: і земельних, і неземельних. Так само розвісять біля волосного

правління і більше нічого. Повисить, повисить, потім знімуть, інший повісять. Як повісили закон генерала Врангеля, так ми його прочитали, але чекали, коли його знімуть та повісять інший”. Водночас, як зазначав землемір, оскільки “Наказ” припав селянам до душі, вони його вивчили напам’ять і очікували від влади конкретних кроків із його реалізації. “Коли селяни побачили, що цей закон створений не лише для того, щоб висіти на дощі біля волосного правління, а й проводиться в життя, долучилися до проведення довгоочікуваної реформи”[149, 30 – 31 зв].

Узагальнюючи інформацію з історичних джерел [4, 51 – 96], міркування попередників (В. Цветкова [564, 194 – 202], Є. Анкудінова [8, 78 – 82], С. Бородіна [23, 56 – 57] та інших істориків), окреслюємо причини, що впливали на ставлення селян Північної Таврії, Криму до аграрного законодавства уряду П. Врангеля. Умовно розрізняємо такі групи: 1) соціально-економічного характеру; 2) суспільно-політичного; 3) суб’єктивного.

Перша група. Вона зумовлена впливом на соціально-економічний розвиток одноосібних селянських господарств Першої світової, революції та громадянських воєн, різновекторних внутрішньоекономічних політик урядів, що змінювали один одного на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній упродовж 1917 – 1920 рр. Зокрема, за складних умов революції та громадянської війни селянство залишалося одним із найважливіших джерел продовольчих та людських ресурсів. У зв’язку з цим воно було і основним об’єктом фіскальної політики всіх без винятку політичних режимів, що діяли на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у 1917 – 1920 рр. Результатом взаємодії цих факторів стало значне послаблення господарсько-економічного потенціалу одноосібних селянських господарств. Воно виявило себе у такому: скорочення розмірів посівних площ та тих, що оброблялися; дефіцит мертвого та живого інвентаря; брак виробничих сил; зменшення врожаїв.

Друга група. Революція та громадянська війна як явища суспільно-політичного, соціально-економічного та історичного, а відтак і соціокультурного порядку, виявилися занадто динамічними. Лінія фронтів могла змінюватися по декілька разів упродовж не лише тижня, а і одного дня. Все це не сприяло внутрішньополітичній стабільності. У населення формувалася невпевненість у міцному становищі тієї чи іншої влади, страх перед можливими репресіями. У нашому випадку – з боку більшовиків. Про це прямо говорили діячі кримського радянського підпілля.

Третя група. Крім положень тієї чи іншої реформи, населення виявляє своє ставлення і до тих представників влади, з якими асоціюється її проведення. Не в останню чергу фактором або контрфактором виступає і позиція тих соціальних груп, з якими безпосередньо співіснує селянство. Тому взаємодія з ними також позначається на загальній довірі до влади, її ініціатив. У 1920 р. селяни Північної Таврії та Криму тісно взаємодіяли з великими землевласниками, військовими, співробітниками землевпорядних органів. Не завжди співпраця з ними носила безконфліктний характер. З цього приводу ми уже згадували про дії поміщиків. Ексцеси траплялися і з військовими, хоч вони були значно менших масштабів, ніж за А. Денікіна, а влада білого Криму застосовувала ефективніших каральних заходів для їхнього припинення. Давалися взнаки і заходи більшовицької контрагітації. Найбільше селян насторожували спеціально неправильно інтерпретовані більшовиками положення “Наказу” стосовно розмірів та термінів викупних платежів за землю. Це формувало стереотипи, які дистанціювали селян від проселянського ідейного поля аграрного законодавства Уряду Півдня Росії.

Крім того, за роки революції та громадянської війни еволюціонували не лише економіка та політика (ми не говоримо про вектор еволюції: занепад чи розвиток), зміни відбулися у свідомості, психології людей. Торкнулися вони і селянства. Переживши за чотири революційні роки різні реформаторські ідеї, політичні моделі тощо, у селян виробився до їхнього сприйняття своєрідний імунітет. Їх складно було підкупити лише “ідейною

новизною”. Не бажаючи більше бути експериментальним полем, добровільно на реформи селянство погоджувалося лише за активної участі в ній влади. У такий спосіб відповідальність за дії розподілялася порівну.

Таким чином, влада білого Криму важливу роль у проведенні аграрної реформи відводила ознайомленню населення зі змістом її законодавства. Для вирішення цього завдання було акумульовано значні матеріальні та людські ресурси. Кампанія з ознайомлення населення з основними положеннями аграрного законодавства уряду П. Врангеля проводилася спеціально для цього організованими та підготовленими лекторськими кадрами роз’яснювально-агітаційними методами: бесідами, лекціями, читаннями тощо. У прифронтовій зоні домінували методи агітації, агітаційний матеріал. Штат лекторів-агітаторів комплектувався з цивільних, службовців, військових. На їхню підготовку, а також їхнє забезпечення наочним роз’яснювально-агітаційним матеріалом (листітками, плакатами, агітками, брошурами) влада виділяла значні кошти.

Ефективність роз’яснювально-агітаційної роботи, незважаючи на окремі контрчинники, на нашу думку, була результативною. Нею було охоплено всі верстви тогочасного кримського соціуму, більшість повітів та волостей, що перебували під контролем Російської Армії. Її результативність визнавалася і більшовиками. Ставлення населення до аграрного законодавства Уряду Півдня Росії зумовлювалося причинами соціально-економічного, суспільно-політичного, суб’єктивного характеру. Діапазон коливався від відкритого несприйняття (з боку поміщиків), стриманого ставлення до активної зацікавленості (з боку селян, червоноармійців, солдат і офіцерів Російської Армії).

5.2 Створення та діяльність волосних і повітових земельних рад, розподіл і закріплення землі у приватну власність селян

“Наказ про землю”, як і решта документів аграрного законодавства від 25 травня 1920 р., поширювався на території, що перебувала під контролем Російської Армії. Її площа становила 60 тис. квадратних верст. На ній проживало 3 млн. осіб. У територіально-адміністративному відношенні чинність аграрного законодавства поширювалася на вісім повітів: Сімферопольський, Євпаторійський, Феодосійський, Перекопський, Мелітопольський, Дніпровський, Бердянський, Ялтинський. Земельний фонд підконтрольних уряду П. Врангеля територій Таврійської губернії становив, за приблизними даними, 6 млн. дес. За попередніми розрахунками фахівців білого Криму, селянам Північної Таврії у приватну власність могло відійти до 1,5 млн. дес. [148, 5] Ландшафтна особливість цього регіону полягала в тому, що лише південні повіти Криму були гірськими та лісовими районами. Решта – степові, сільськогосподарські, на яких у середньому збиралося до 150 млн. пуд. зерна в рік.

Географія Північної Таврії та Криму позначилася на специфіці землекористування/землеволодіння, розподілі земельного фонду під різні види господарської діяльності населення. На південному узбережжі Криму орних земель не було. Тут домінували гірські пасовиська, масиви казенних лісів. Зумовлювалося це природно-кліматичними особливостями півострова. Більшість придатних до обробітку земель була відведена під сади, виноградники, плантації тютюну тощо. Їхніми власниками переважно були держава та татари. В економічному відношенні татарське населення гірсько-лісових районів Криму було бідним. 15 – 17% складали безземельні. Решта (70 – 75%) – володіла наділами мінімальних розмірів – 0,5 дес. З урахуванням цього, влада білого Криму не розраховувала на проведення докорінних змін у відносинах землеволодіння/землекористування у південних повітах [143, 13].

Відмінними були ландшафтні особливості Степового Криму та Північної Таврії. На цій території переважали придатні для сільськогосподарського обробітку землі. Основним видом господарської діяльності жителів Степового Криму та Північної Таврії було землеробство. Повіти Північної Таврії заселені були відносно недавно, а тому не мали великої щільності населення, що позначилося на розмірах, формах землекористування. Проілюструємо це на прикладі даних таблиці 5. Так, згідно з ними, станом на 1919 р. у Бердянському, Дніпровському та Мелітопольському повітах ситуація була такою.

Таблиця 5

Простір, чисельність сільського населення
та його щільність на 1 липня 1919 р. [126, 3 зв.]

Таврійська округа	Чисельність сільського населення	Площа у квадратних верстах	Щільність населення на 1 квадратну версту
Бердянськ ий	367796	77020	47,8
Дніпровськ ий	308512	11471	26,9
Мелітопол ьський	485031	11640	41,7
Всього по окрузі	1161339	30813	37,7

На території решти Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній показники щільності населення станом на 1 липня 1919 р. були іншими. Так, згідно з даними таблиці 6 (див. додатки), щільність населення у повітах Північної Таврії була нижчою навіть за аналогічні показники Херсонської губернії. Хоч і у територіальному, і в економічному, і у

географічному відношенні обидві губернії представляли один історико-етнографічний регіон – Південь. Водночас ці особливості, властиві Північній Таврії, не були показником того, що поземельні відносини в регіоні не були заплутані.

Земля у зерновиробничих районах Таврійської губернії – Північна Таврія, Степовий Крим (Євпаторійський, Перекопський, Феодосійський та частина Сімферопольського повітів) – перебувала у казенному, великому поміщицькому, одноосібному землеволодінні/землекористуванні, здавалася в оренду. За даними, що наводять М. Бененсон [16, 14 – 18], В. Постников [444, 120], статистичні збірники, [522, 29, 36, 42] землерозподіл був таким: 800 тис. дес. або 53 % землі, що оброблялася, перебувала у власності 1,2 тис. поміщицьких господарств. 440 дес. надільної чи власної землі, придатної до обробітку, або 30%, перебувало у володінні/користуванні 50 тис. селянських дворів. Безземельні та малоземельні селяни у Північній Таврії становили відповідно 5% та 40%. Заможних селян у Північній Таврії було 60%. Ця категорія селян не була соціально однорідною. 20% становили сильнозаможні селяни, 40% – середньозаможні. У Степовому Криму малозаможними було 55% селян, із них 45% – малоземельні, які мали менше 10 дес. на двір. Заможних селян у Степовому Криму було 35%. Серед них 10% становило сильнозаможне селянство, а 25% – середньозаможне.

Розміри великого поміщицького землеволодіння у Північній Таврії були значними. Так, лише маєток Фальца-Фейна “Асканія Нова” нараховував 4370 дес. землі [63, 51]. Навіть ураховуючи високий, порівняно з селянським, рівень забезпечення таких та подібних маєтків сільськогосподарською технікою, реманентом, тяглом тощо, їхні власники не спроможні були самотужки обробляти такі великі площі. У зв’язку з цим поширеною формою землекористування у Північній Таврії, Степовому Криму була оренда. Вона носила напівфеодальний характер. 2/3 угідь орендувалося за скопщину, 1/3 – за гроші. Селяни Північної Таврії орендували до 90% поміщицького та церковного землеволодіння [16, 15 – 17]. Поширеною була і селянська

вільнонаймана праця. Для її існування у регіоні були всі необхідні умови. Насамперед потреба у додатковій робочій силі з боку великого поміщицького і церковного землеволодіння, а також з боку сильнозаможних одноосібних селянських господарств. Джерелом її формування були малоземельні, безземельні селяни.

У цілому, аналізуючи економічно-географічне районування території Північної Таврії та Криму, є достатньо підстав констатувати, що регіон був сприятливим для реалізації тих завдань, які ставив перед собою П. Врангель, замислюючи аграрну реформу. Доказом на користь такого нашого судження може слугувати хоча б те, що лише Дніпровський та Мелітопольський повіти мали 800 тис. дес. землі, які підпадали під чинність аграрного законодавства уряду П. Врангеля. В інших повітах велике поміщицьке, церковне та казенне землеволодіння так само “перевищувало селянське надільне” [143, 15]. Наприклад, у Донузлавській волості Євпаторійського повіту відчуженню підлягало 78603 дес. поміщицької та 3007 дес. казенної землі. Надільне землеволодіння становило лише 2746 дес [112, 9] У Сакській волості цього ж повіту відчуженню підлягало 40208 дес. поміщицької та 1956 дес. казенної землі. Надільне землеволодіння становило 9513 дес., з яких 1856 дес. було придбано за сприяння Селянського Земельного Банку [118, 14].

Відповідно до наказу Головнокомандувача від 29 березня 1920 р., було оголошено нове “Положення про управління областями, що переходили під контроль Збройних Сил на Півдні Росії”. Ними юридично закріплювалася модель державницького механізму на території Північної Таврії та Криму. У врангелівській системі управління важлива роль належала місцевій владі на селі. Зазначимо, що подібно до цих питань ставився і А. Денікін. Однак останній убачав у них лише органи, які, перебуваючи на найнижчій сходинці системи державного управління, були слухняними виконавцями розпоряджень цивільної та військової адміністрацій. Отже, “живої”, а відтак дієвої вертикалі виконавчої влади ні Головнокомандувачу ЗСПР, ні Особливій нараді створити не вдалося. “Діалогу” у добровольців із

селянством через органи селянського самоуправління у більшості випадків не вийшло, незважаючи на те, що представники Білого руху Півдня Росії в 1919 р. докладали до цього чимало зусиль.

Влада білого Криму, конструюючи систему управління, переглянула роль, місце і значення селянської ініціативи та самоорганізації. Волосні та сільські структури розумілися нею як опора влади на місцях, фундамент, на якому зводився каркас оновленої російської державності. Така позиція передбачала, що провідна роль у реалізації владних ініціатив у політичній та економічній сферах на місцях належатиме органам селянського самоврядування. Саме тому з виходом Російської Армії до Північної Таврії влада білого Криму не чинила перешкод селянській ініціативі з відновлення сільських та волосних сходів, інституту сільських та волосних старшин. Принаймні цього не зафіксовано у залучених нами до дослідження джерелах. Навпаки, історичні джерела засвідчують, що командири військових частин, розташованих у повітах Північної Таврії, отримували чіткі інструкції від Головнокомандувача про те, як себе поводити у відносинах із органами селянського самоврядування. Так, начальники цивільних частин діючої армії зобов'язувалися всіляко підтримувати діяльність волосних старшин та сільських старост, зорганізовані ними сходи [178, 24 – 24 зв]. На це спрямовувався і зміст „Тимчасового положення про земельні установи”.

У такий спосіб П. Врангель та його оточення намагалися вибудувати таку модель “діалогу” із селянством, за якої актуальне для останнього аграрне питання вирішувало б воно саме через “волосні та повітові земельні ради, до складу яких входили б селяни” [504, 61]. Собі урядова влада відводила значно скромнішу роль та функції. Як зазначав у листі В. Маклакову Г. Глінка, “урядова влада не вказує і не розпоряджається у земельній справі місцевим органам, а лише допомагає та сприяє їм у цій справі, упереджуючи, у разі потреби, втручання в неї антидержавницького елемента ...” [430, 66]. Так, у телеграмі начальнику Джанкойського повіту наказувалося: “Надайте всіляку підтримку повітовому земельному

посереднику у поступовому відкритті по волостям виборчих волосних сходів для виборів повітових земельних рад”. Подібні інструкції стосовно передвиборчої роботи у Сімферопольському, Євпаторійському та Перекопському повітах отримав Сімферопольський губернський земельний посередник В. Шлейф ер [145, 81,83]. Невдовзі, переконавшись на досвіді у правильності власних думок, у кінці липня 1920 р. наказом Головнокомандувача посади сільських комендантів скасовувалися. Таким чином власті усували військових від впливу на роботу органів самоврядування на селі [469, 41 зв].

“Допоміжний орган” у реалізації аграрної реформи Уряду Півдня Росії – УЗіЗ – було створено наказом Головнокомандувача 15 червня 1920 р. на базі однойменного відділу Цивільного управління. Йому владою білого Криму відводилася важлива місія – організація та проведення аграрної реформи у Північній Таврії та Криму. З іншого боку, його службовці, безпосередньо не втручаючись у роботу волосних земельних рад, повинні були спрямовувати їхню діяльність у потрібному напрямі. Вони мали надавати активну допомогу під час землеобмірювальних робіт, проведенні землевідведень, роз’яснювати селянам незрозумілі для них положення аграрного законодавства та вирішувати інші поточні питання.

За логікою, обраною владою білого Криму та закріпленою законодавчо, аграрна реформа мала проходити у декілька етапів. На першому – організація і проведення виборів до волосних і повітових земельних рад, із паралельною роз’яснювальною роботою серед селянства відповідних відомств. На другому – налагодження функціонування волосних і повітових земельних рад. Тобто, проведення землеобмірювальних та землевпорядних робіт, напрацювання принципів, за якими визначатимуться норми земель, що переходитимуть у власність селян, юридичне закріплення за селянами цих земель, налагодження системи розрахунків за придбану землю. Їхня реалізація відбувалася і паралельно, і послідовно. Були задіяні максимальні, як для кримських умов 1920 р., людські та матеріальні ресурси. В основі заходів

Уряду Півдня Росії з проведення аграрної реформи лежали інтенсивність, ефективність та якість виконання.

Разом із роз'яснювально-агітаційною активно проходила робота з організації, проведення виборів до земельних рад та налагодження їхнього функціонування. Ці заходи реалізовувалися відповідно до “Тимчасового положення про земельні установи”, “Правил про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли”. Характерною рисою цих процесів була інтенсивність. Відразу з прибуттям у ту чи іншу волость на початку липня 1920 р. повітові земельні посередники та їхні помічники розгортали активну передвиборчу діяльність. Так, наступ Російської Армії розпочався 25 травня 1920 р. У звільнених від Червоної Армії повітах Північної Таврії, як і в Криму, вже у липні – серпні проходили вибори до повітових, волосних земельних рад.

За інформацією, що надходила з місць, станом на 16 липня 1920 р. вибори до волосних земельних рад відбулися у двох волостях Сімферопольського повіту, двадцяти волостях Мелітопольського повіту, практично в усіх волостях Бердянського повіту, в окремих волостях Дніпровського повіту [143, 7]. На решті території, підконтрольній Російській Армії, у зв'язку із жнивими вибори були призначені на вихідні дні.

Станом на 29 липня 1920 р. вибори відбулися у двадцять одній із тридцяти п'яти волостей Мелітопольського повіту, завершені вибори в усіх волостях Перекопського повіту, у Сімферопольському повіті вибори у Товбадракській та Булганакській волостях планувалося завершити до 31 липня. Були завершені вибори у частині Дніпровського повіту, тривали вони у Бердянському. Винятком був Євпаторійський повіт. Жнива не дозволили провести вибори у цій місцевості [149, 14].

На 11 серпня 1920 р. ситуація з виборами до волосних земельних рад була такою: повністю виборча кампанія закінчилася у Сімферопольському повіті, у Бердянському – в десяти, в Дніпровському – в тринадцяти волостях.

Бойові дії на території Дніпровського повіту унеможливили вибори у трьох волостях: Покровській, Каховській, Князь-Григор'ївській. В Євпаторійському повіті вибори у трьох волостях мали закінчитися 11 серпня 1920 р., а у решті – у другій половині серпня [72]. На 15 серпня 1920 р. виборча кампанія завершилася у Перекопському повіті, за винятком однієї волості (її назва у документі пошкоджена, можна розібрати “воинской”) [149, 7]. 27 серпня начальник Євпаторійського повіту телефонографував у Севастополь: “... в Євпаторійському повіті волосні земельні ради в усіх волостях розпочали діяльність” [145, 17].

31 серпня 1920 р. Таврійський губернський земельний посередник В. Шлейфер, інформуючи Г. Глинку про хід виборів у волосні земельні ради у повітах Північної Таврії та Криму, зауважував, що їх “можна вважати завершеними майже у всіх волостях” [110, 47]. Динаміку виборчої кампанії станом на 15 вересня 1920 р. ілюструють дані таблиці 7 (див. додатки).

Їхній аналіз засвідчує, що за два місяці влада білого Криму провела вибори волосних земельних рад на 61%. Однак, якщо врахувати, що в Ялтинському повіті не планувалося проведення аграрної реформи, то цей показник буде вищим – 64%. По-друге, виборчий процес не був завершеним. Так, у Мелітопольському, Бердянському, Дніпровському повітах вибори були перенесені у зв'язку з активізацією бойових дій. У Феодосійському повіті затрималися з виборами у чотирьох волостях за відсутності домовласників, що відбували підводну повинність [504, 63]. Також виборчий процес тривав у двох волостях Керченського району [206, 70]. Вже 17 вересня 1920 р. довибори волосних земельних рад у чотирьох волостях Феодосійського повіту закінчилися [148, 33]. Станом на 19 вересня їх у повіті було вісім.

До 15 жовтня 1920 р. виборчий процес на території Північної Таврії та Криму завершився. Його результати представлені даними таблиці 8 (див. додатки). Відповідно до них, кількість волосних земельних рад зросла у Мелітопольському повіті на дві ради, у Бердянському – на одну, у

Феодосійському – на одну. Таким чином, кількість рад із 86, станом на 15 вересня 1920 р., зросла до 90, станом на 15 жовтня 1920 р., і дорівнювала 67%.

Водночас із виборами членів волосних земельних рад обиралися і члени повітових земельних рад. Останні розпочали роботу у всіх восьми повітах [239]. Певні нюанси стосувалися Ялтинського повіту. Ми вже писали, що у цій місцевості не планувалося проводити аграрну реформу. Однак із ініціативи селян у Байдарській волості було обрано волосну земельну раду. Її підпорядкували Сімферопольській повітовій земельній раді [504, 63].

Узагальнюючи дані таблиць 7 – 8, інформацію про виборчий процес, що надходила з місць, констатуємо таке. Перше. Пік виборчої активності припав на липень – серпень 1920 р. Це період жнив. У зв'язку з цим, з одного боку, ускладнювалась ефективність виборчої кампанії, а з іншого – дані переконують, що аграрна реформа П. Врангеля була на часі. Попри всю невідкладність сільськогосподарських робіт, селяни взяли участь у виборах.

Друге. Контрчинником виборчої кампанії стали бойові дії на території Дніпровського, Бердянського та Мелітопольського повітів. Однак, незважаючи навіть на це, вибори відбулися у 19 із 20 волостей Дніпровського повіту, 26 із 35 волостей Мелітопольського повіту, 13 із 48 волостей Бердянського повіту. На нашу думку, це також є підтвердженням того, що селяни сприйняли основні ідеї аграрного законодавства уряду П. Врангеля.

Третє. На темпи виборчої кампанії впливали і економічні фактори. Так, виконання селянами різних повинностей на користь армії у Феодосійському повіті зумовило перенесення виборів на інший час. Однак навіть це не завадило селянам взяти участь у виборах.

Отже, є достатньо підстав вважати, що виборча кампанія була ефективною. Зважаючи на ряд об'єктивних факторів військового та соціально-економічного характеру, в цілому, на нашу думку, показник у 67% був високим. Ідеї влади були сприйняті населенням. У цьому контексті

сумнівною видається теза В. Краснова з приводу того, що вибори до земельних рад проводилися “кволо”, селяни їх практично саботували або брали в них участь лише під тиском з боку влади [320, 444].

Водночас ми не ідеалізуємо виборчої кампанії літа 1920 р. Незважаючи на те, що вона в основному проходила, як кажуть, у “робочій атмосфері”, мали місце й певні регіональні особливості. Вважаємо за доцільне зупинитися на них, щоб мати повнішу картину виборчого процесу. Так, на прохання жителів с. Чаплинки Дніпровського повіту перед початком виборів у селі відправили молебень [149, 7]. Цей епізод характерний тим, що ілюструє, наскільки важливою, “сакральною” для селян була ідея володіти землею на засадах приватного права.

Крім того, траплялися і неприємні колізії, які фіксували недоліки в організації виборчої кампанії. Зокрема, “хуторяни та приватновласники (в оригіналі документу – частновладельцы)” Бердянського повіту скаржилися на те, що їх не завжди сповіщають про дату виборів. У такий спосіб, на переконання скаржників, їх “позбавляли права участі у виборах” [145, 142]. У той же час ця скарга свідчить і про високу правову свідомість селян, їхнє прагнення прислужитися важливій для них справі – вирішити аграрне питання по-селянськи, а не по-панськи.

Дієвість волосних земельних рад багато в чому залежала від так званого суб’єктивного, або людського, фактору. Кадровий склад волосних земельних рад визначав ефективність проведення землеобмірювальних робіт, землевідведень, тобто результативність аграрної реформи уряду П. Врангеля в цілому. Саме тому, за задумами влади білого Криму, до волосних рад мало потрапити якомога більше “здорового селянства” – господарів, що вже вели власне хазяйство. Окремі чиновники на місцях застерігали про те, що обставини громадянської війни можуть внести серйозні корективи у склад волосних земельних рад. Наприклад, про це у рапорті від 30 липня 1920 р. писав начальник цивільної частини при штабі Головнокомандувача. Він звертав увагу на те, що у результаті “неясності загального стану” до

волосних земельних рад може потрапити “сірий елемент”, оскільки “більш яскраві постаті ... бояться виставити свою кандидатуру” [68, 74]. Уповноважений при Донському корпусі у рапорті на ім’я Г. Глинки писав, що варто взагалі відкласти вибори. На користь своєї думки він наводив подібні аргументи [465, 72].

Сукупність розрізнених даних про склад земельних волосних рад, розміщених в опрацьованих і залучених нами до дисертації історичних джерелах, дозволяє об’єктивно відтворити загальну ситуацію стосовно вище окресленого питання. Зокрема, відомо, що у складі земельних волосних рад Дніпровського повіту домінували “селяни-господарі”, здатні, на переконання автора звіту, “свідомо підійти до складної справи закріплення землі за працюючими на ній селянами” [143, 7]. Узагальнюючи інформацію про хід виборів до волосних земельних рад та про їхній склад, кореспондент газети “Время” писав: “... під час виборів до земельних рад селяни обирали своїх...” [354].

У Мелітопольському, Перекопському, Сімферопольському, Бердянському повітах до складу волосних селянських рад потрапили середньозаможні селяни [149, 14]. Водночас, крім них, справу з вирішення аграрного питання селянство довіряло й іншим категоріям суспільства білого Криму. Так, інтереси селян у Колимтайській волосній земельній раді Сімферопольського повіту представляли “три татарина, один колишній волосний старшина, один садовласник, три землевласники з вищою освітою. На посаду секретаря був запрошений колишній мировий суддя” [149, 17]. У доповіді Г. Глинки також зазначалося, що “селяни обирають інтелігенцію” [205].

На селянському сході у Самайминській волості Феодосійського повіту до волосної земельної ради селяни обрали таких членів: “голова – управляючий мастрком акціонерного товариства Яниш-Такіл; члени ради – селяни-власники: Войтенко, Подовкін, Аблагачев; безземельні селяни – Решетов, Радчуков, Діпоскалі, Локомені. Представником до повітової

земельної ради обрали Керченського міського голову Токарева, кандидатом при ньому – безземельного селянина Кіхматова” [37]. У більшості волостей Євпаторійського повіту до складу повітових рад увійшли представники усіх категорій сільських господарів: надільники-скопщики, малозаможні, середньозаможні та заможні селяни. У Куванській та Сакській волостях земельних радах цього ж повіту переважали орендарі – селяни-скопщики.

Підсумовуючи, констатуємо: склад земельних волостних рад позначений соціальною неоднорідністю. У ньому представлені сільські трударі всіх соціальних груп села, сільська інтелігенція, колишні чиновники та управлінці тощо. Чисельно переважали селяни. Це відображало соціальну стратиграфію тогочасного суспільства білого Криму, засвідчувало те, що в середині нього рівень конфронтації був незначним. На нашу думку, умови для формування довіри селян до влади існували. “Діалог” селянського та білого “світів” влітку – восени 1920 р. склався.

Враховуючи невідкладність реалізації аграрної реформи, на допомогу земельним волостним радам при кожному корпусі армії у прифронтівій зоні та на звільнених від більшовиків територіях створювалися цивільні частини. Вони склалися як із військових, так із цивільних. Вони мали сприяти якомога швидшому проведенню землеобмірвальних та землевпорядних робіт [115, 56]. Окрім того, до складу кожної повітової земельної ради були “прикріплені” землеміри, їхні помічники, земельні посередники. Волостні земельні ради не могли функціонувати без фінансування. Потрібно було за щось жити і землемірам, і забезпечити раду канцелярським обладнанням тощо. Тому на волостних сільських сходах приймалися ухвали про оплату праці членів волостних земельних рад.

Розміри зарплатні, умови утримання членів волостних земельних рад були різними, як і оклади у голови та членів волостних земельних рад. Пояснюється це тими матеріальними можливостями, які були в того чи іншого волостного сходу. Про це переконливо свідчать дані таблиці 9 (див. додатки). У середньому зарплата голови волостної земельної ради коливалася

від 110 до 200 тис. руб., членів – від 100 до 200 тис. руб. на місяць. Однак вони не забезпечувалися транспортом. У майже всіх постановах волосних сільських сходів обов'язково обумовлювалося, що голова і члени рад мали “роз'їжджати на власних конях”. Такий припис був важливим, оскільки селяни не тільки були обмежені у підводах та конях, а і потерпали від постійних гужових повинностей. Тому зарадити голові та членам волосних земельних рад вони практично нічим не могли.

Проте, не в усіх волосних земельних радах були фінансові можливості для оплати праці голови та членів рад. Опрацьовані нами матеріали містять інформацію, за якою, не маючи коштів, волосні земельні ради зверталися до урядових структур за позиками. В такий спосіб, наприклад, чинили волосні земельні ради Євпаторійського, Сімферопольського повітів. На свої потреби вони просили від 200 тис. до 6 млн. руб. [32].

Земельні посередники, землеміри, їхні помічники утримувалися казенним коштом. Зокрема, вони перебували на “речовому та продовольчому утриманні”. Його розміри були незначні. Так, для Сімферополя, Керчі, Ялти, Феодосії було визначено такі розміри утримання: “провіант – 160 руб., приварочний – 562 руб., продовольчий – 1000 руб.” Для Євпаторії та всіх місцевостей Криму – “провіант – 160 руб., приварочний – 429 руб., продовольчий – 800 руб.” Для Північної Таврії – “провіант – 130 руб., приварочний – 600 руб.” [115, 4 – 6] Розміри такого утримання різко контрастували з реальними цінами. У звіті Таврійського губернського земельного посередника стосовно цін, зокрема у Дніпровському повіті, зазначалося таке. “Не анекдот, а факт, – писав чиновник, – що в с. Ново-Троїцькому, теперішньому адміністративному центрі Дніпровського повіту, фунт хліба коштує 1000 рублів. У тому ж селі, як і в інших селах, що відвідав інженер Рудін, щоденне продовольче забезпечення однієї особи, одноманітне і навіть без чаю, коштує 2000 – 2500 руб.” [207, 85]. Бракувало землемірам і теплого одягу.

Більш, ніж скромні оклади цивільних компенсувалися за рахунок волосних земельних рад. Наприклад, в одній із телефонограм на адресу Коджамбакської земельної повітової ради зазначалося: "... мною на допомогу раді відряджений помічник землеміра Л. Голованов, якому як квартира, так і роз'їзд по волості забезпечує волосна рада" [114, 16].

Незважаючи на різноманітні труднощі, на які наражалися всі члени земельних повітових рад, останні функціонували. Можна стверджувати, що досить-таки продуктивно. Їхня робота проводилася на підставі процедури прийняття ухвал, які затверджувалися волосними земельними радами на перших засіданнях. Вона була типовою. Так, наприклад, волосні земельні ради Перекопського повіту діяли у такій послідовності: на засіданні волосної земельної ради її члени приймали рішення з обстеження угідь того чи іншого маєтку. Туди відряджалися землемір та один із членів ради. На місці вони складали кошторис землі, опис маєтку, список власників. Після цього на засідання волосної земельної ради запрошувалися власник або власники маєтку та селяни, що обробляли землі маєтку. Члени ради вислуховували побажання обох сторін, які, як постанови, занотовувалися до протоколу засідання. Потім побажання сторін узгоджувалися з відповідними статтями аграрного законодавства. Після цього публічно оголошувалося рішення волосної земельної ради. Зацікавлені сторони мали право його оскаржити у повітській земельній раді [148, 17].

На волосні земельні ради покладалася важлива місія – проведення попередніх робіт із визначення умов майбутнього розподілу земель сільськогосподарського призначення між господарями, що на них працювали. Тому серед першочергових завдань, на реалізацію яких спрямовувалася діяльність цих органів, було визначення розташування, складу і кількості угідь, що здавалися в оренду, не оброблялися власниками, перебували без належного догляду. Крім того, потрібно було з'ясувати, хто саме, в якій послідовності та в якій кількості має право отримати землю. Отже, альфою та омегою діяльності волосних земельних рад було: 1) облік

земельного фонду волості, що підлягав відчуженню; 2) з'ясування потреб населення у землі; 3) визначення норм селянського та поміщицького землеволодіння; 4) збір інформації про середню врожайність для визначення викупної вартості землі; 5) з'ясування прав кожної фізичної особи на отримання тієї чи іншої ділянки землі; 6) забезпечення інтересів воїнів, що борються за відновлення російської державності тощо [143, 20].

Відразу по створенню волосних земельних рад, після їхньої легітимізації, вони бралися до проведення землеобмірювальних та землевпорядних робіт. Під час їхнього виконання з'ясовувався реальний стан із землеволодіння/землекористування у кожній волості. Результати обстеження відтворювали повітово-волосні відмінності та особливості. Не однаковою була кількість маєтків, радгоспів, надільної, орендної, поміщицької землі. Специфікою були позначені й форми землеволодіння/землекористування у кожній волості.

Наприклад, у Дніпровському повіті велике поміщицьке землеволодіння розподілялося нерівномірно. Його не було, зокрема, в Олешківській волості [145, 156]. Натомість у Громовській волості воно становило 100 тис. дес. [207, 86].

У Мелітопольському повіті казенного та великого поміщицького землеволодіння було достатньо. Лише у північних повітах відчуженню підлягало 45 тис. дес., що належали маєтку Ю. Попова [148, 14]. Загалом земельний фонд повіту, що підлягав відчуженню, становив 240 тис. дес. [207, 89]. Однак за волостями він розподілявся нерівномірно. Так, у Давидівській волості велике поміщицьке та казенне землеволодіння було відсутнім. Натомість удосталь цієї категорії угідь, що підлягали відчуженню, було в Юзкуйській, Акимовській та Ново-Григор'ївській волостях. Водночас потреби селян повіту у додатковому наділенні землею були мінімальні [144, 52].

У Бердянському повіті, населення якого в основному становили переселенці, переважало надільне землеволодіння. Велике поміщицьке

землеволодіння, як правило, було сконцентровано у семи волостях. Однак у повіті розвиненими були орендні відносини [238]. За даними кримської газети “Южные ведомости”, чимала кількість орендаторів потребувала розширення своїх земельних угідь і в інших повітах. У Сімферопольському повіті – 36 %, Феодосійському – 46 %, Перекопському – 59 %, Євпаторійському – 63 % [320, 444].

Ще до початку роботи повітових земельних рад за наказом Головнокомандувача розпочалися підготовчі роботи з передачі казенних земель у приватну власність селян. Дільничні завідуючі казенним земельним фондом отримали чіткі інструкції стосовно цього. Вони зобов'язувалися завершити всі грошові розрахунки з фізичними та юридичними особами, що придбали казенні землі до 25 травня 1920 р. На них покладалося складання реєстру постійних орендаторів казенних угідь. Крім того дільничні завідуючі казенним земельним фондом повинні були землі, що перебували в оренді, а відтак потрапляли під чинність аграрного законодавства Уряду Півдня Росії, розбити відповідно до норм для закріплення у приватну власність селянам, що їх обробляли. Вони мали також з'ясувати “розміри земель, придатних для передачі землеробському населенню, однак не розбивати їх на частини”. У результаті проведених робіт з'ясувалося, що у приватну власність селян могло відійти 133 тис. дес. казенного землеволодіння [143, 21 зв].

Паралельно з цим чинами УЗіЗу проводилося й обстеження радгоспів та великих поміщицьких економій, оскільки землі, що їм належали, також потрапляли під чинність пакету законів від 25 травня 1920 р. На підконтрольних Російській Армії територіях Північної Таврії у розпорядження УЗіЗу перейшло понад 15 колишніх радгоспів, розташованих на території великих поміщицьких економій. На управління ними відомству Г. Глинки Урядом Півдня Росії асигнувалося 120 млн. руб [143, 10].

Так, найвідомішим поміщицьким господарством на території Північної Таврії була “Асканія-Нова” власника Фальц – Фейна, на базі якого радянська влада заснувала радгосп. Економічний потенціал цього маєтку був

мінімальний. Господарські приміщення були або розібрані селянами, або зруйновані. Обмеженою у ньому була кількість реманенту. Різко зменшилося поголів'я худоби. Із 400 коней залишився 1, із 120 верблюдів – 72, із 1000 волів – 60, із 300 корів – 3, із 200 свиней – 67, із 45 тис. овець – 5 тис. Значно скоротилися посівні площі: з 4370 дес. було засіяно 415. Скорочення посівних площ було властиве й іншим маєткам. В економії Кудрявцева з 980 дес. оброблялося 40, в економії Карабанова з 2550 дес. – 180. В економії Желябіна з 1945 дес. – 120 [562].

У дещо кращому стані перебували маєтки Гессена [149, 53] в Малотакманському районі та Апраксіної [49, 54] у Мелітопольському повіті. 1,5 тис. дес. землі гессенського маєтку розташовувалися у Бердянському повіті, 6 тис. дес. – в Олександрівському. Землі маєтку Апраксіної – 9 тис. дес. – розташовувалися в Іванівській волості [427]. У маєтку Хан Елі Тав-Бадракської волості Сімферопольського повіту, що належав П. Гуналі, нараховувалося 180 дес. землі, з них лише 64 дес. оброблялося [461].

Таким чином, є достатньо підстав констатувати, що в цілому стан маєтків був однаковим. Їхній економічний потенціал був серйозно послаблений безсистемними реквізиціями різних властей, розграбуванням селян. Створення на базі окремих із них радгоспів суттєво не впливало на покращення економічного потенціалу сільського населення.

У більшості випадків угіддя великих поміщицьких економій підлягали відчуженню та розподілу їх у приватну власність між селянами, що потребували додаткових наділів. Зокрема, у маєтку Азек, розташованому у Тав-Бадракській волості, що належав Б. Бекман, за рішенням волосної земельної ради у власність селян переходило 60 дес. орної і 91 дес. необроблюваної землі. У маєтку Молла Ель цієї ж волості, що належав С. Сафронову, до нових власників переходило 403 дес. польової орної землі сільськогосподарського призначення, 155 дес. пасовиськ [592, 3]. Рішенням Кабарійської волосної земельної ради негайному розподілу підлягали угіддя маєтків, власники яких їх самотійно не обробляли. Насамперед це

стосувалося таких економій: Тетій, Біюк, Кучук-Токсаба, Катеринівка [145,4].

Активно розподіл угідь поміщицьких маєтків відбувався у прифронтових повітах, наприклад, Дніпровському. Ново-Троїцька волосна земельна рада у присутності інженера Рудіна прийняла рішення про відчуження у маєтку Гінзбурга 600 дес. і передачу їх у приватну власність 18 орендаторам. Громовська волосна земельна рада із маєтку Фальц-Фейна планувала передати у приватну власність 60 орендаторам 2 тис. дес., 2 тис. дес. орендованої землі маєтку Шейнер відходило у приватну власність 85 селянам, що на ній працювали, 320 дес. із маєтку Машкалова – 15 орендаторам, що її обробляли [207, 87].

Позитивний суспільно-політичний резонанс серед селянства викликав розподіл землі у маєтку Атманай. Рішенням волосної земельної ради за 22 селянами було закріплено 500 дес. землі цієї економії [145, 173]. Селяни Катеринославської губернії, що приїхали за сіллю до Уклугського лиману та в Атманай, не могли повірити, що панська земля переходить у власність селян. Тоді їх повели в поле, де вони побачили землемірів. Останні прокладали межі закріплених ділянок [207, 92]. Це вразило катеринославських селян. Вони на власні очі побачили, що П. Врангель не лише декларує, а й реалізовує на практиці аграрну реформу. На фоні суспільно-політичної нестабільності та соціально-економічної кризи в Радянській Україні ситуація в Північній Таврії та Криму якісно вирізнялася у кращу сторону. Не помітити цього катеринославські селяни не могли.

Часто під час розподілу угідь поміщицьких економій волосні земельні ради наражалися на труднощі. Особливо у тих ситуаціях, коли ці угіддя не були зосереджені компактно, а розташовувалися на території різних волостей. У зв'язку з цим волосні земельні ради за роз'ясненнями зверталися до повітових. Останні, у разі потреби, – до губернського земельного посередника. Так, Євпаторійський повітовий поземельний посередник отримав інструкцію щодо процедури розподілу поміщицьких угідь,

розташованих у декількох волостях. Ситуація була типовою й для інших повітів та волостей, а тому телеграфом цей документ було надіслано й іншим волосним та повітовим земельним посередникам. Їм рекомендувалася така процедура вирішення питання: кожна волосна земельна рада, на території якої розташовувалися угіддя одного великого землевласника, приймала рішення про розміри землі, що не підлягали відчуженню, враховуючи те, яка площа поміщицьких угідь була на території кожної волосної земельної ради. Радилося такі землі відводити під запасний земельний фонд, з якого б наділялися “пропущені” [115, 37].

В окремих випадках, чисельно значно менших, землі великопоміщицьких економій не підлягали відчуженню. Волосні земельні ради приймали різні ухвали. Наприклад, у маєтку Апраксіної “рада дозволила користуватися землею в розмірах 1920 р. Якщо ж на землю не буде заявлено претензій власників, то рада може навіть його збільшити з метою розширення посівних площ” [149, 54]. Ново-Григор’ївська волосна земельна рада маєтки Юріцина та Мартенса визнала культурними і постановила не розподіляти їхні землі [460]. Подібне рішення стосовно маєтку Хан-Елі прийняла Тав-Бадракська волосна земельна рада [461].

Для упередження розграбування і так небагатого майна поміщицьких економій волосні повітові ради виділяли охорону. Наприклад, селяни І. Град та А. Максан стерегли майно економії Апраксіної. За це на правах безкоштовної оренди вони отримували 60 дес. поміщицької землі. Волосна земельна рада дозволила селянам користуватися інвентарем цієї економії за умов його повернення неушкодженим [149, 54]. Охороні з боку держави підлягали й інші сільськогосподарські об’єкти. Так, уповноважений при Донському корпусі виділив охорону для Акимовської машинно-випробувальної станції, Алтагирської лісної дачі, “плодового питомника” при станції Ново-Олексіївка [465, 72].

Особливість аграрного законодавства Уряду Півдня Росії полягала в тому, що ним централізовано не визначалися норми угідь, які закріплювалися

у приватну власність за селянами. Їхнє визначення належало до прерогативи волосних земельних рад. Останні, визначаючи норми угідь, які закріплювалися за новими та залишалися за колишніми власниками, при розрахунках брали до уваги чимало показників. Насамперед це стосувалося родючості ґрунтів, яка носила регіональний характер, а також складу сім'ї селянина, що хотів розширити своє землеволодіння, характеру ведення ним сільськогосподарського виробництва, забезпеченість селянського одноосібного господарства сільськогосподарською технікою, робочою худобою тощо.

Так, Сакська волосна земельна рада Євпаторійського повіту, визначаючи норми угідь, що закріплювалися у приватну власність за селянами, враховувала таке. На переконання членів Сакської волосної земельної ради, кожний господар, що обробляв землю власною працею, повинен перебувати у сприятливих умовах для того, щоб мати “міцне господарство”. З іншого боку, якісної орної землі у волості було обмаль, тому всі бажаючі не могли придбати ділянки великих розмірів. У зв'язку з цим, беручи до уваги якість землі, склад селянських родин, їхню сільськогосподарську потужність, визначалися три норми землеволодіння. Для ділянок із високою якістю ґрунту – 60 дес., для ділянок із середньою якістю – 80 дес., для ділянок із нижчою від середньої якістю – 100 дес. [111, 9]

Агайська волосна земельна рада Євпаторійського повіту критерієм для визначення норми землі брала лише якість ґрунту. Згідно з цим, уся земля поділялася на кращу, середню, гіршу. Відповідно до цього, норма, яка залишалася экс-власнику, для кращих земель становила 150 дес., що наділялася новим господарям – 75 дес.; для середньої відповідно – 160 і 80 дес.; для гіршої – 200 і 100 дес [111, 10]

Інший варіант, на наш погляд, дещо складніший, запропонувала Донузлавська волосна земельна рада того ж повіту. Згідно з ним, для малочисельних одноосібних селянських господарств з обмеженою кількістю

інвентаря визначалася норма у 80 дес.; для багаточисельних одноосібних селянських господарств із достатньою кількістю інвентаря – 160 дес. Конкретизуючи такий розподіл, члени Донузлавської волосної земельної ради постановили: визначити за якістю три категорії ґрунту, закріплювати у власність селянам, які мають не менше одного плуга та відповідну кількість робочої худоби, землі кращої якості – 60 дес., середньої – 80 дес., гіршої – 100 дес. За тими, хто має не менше двох плугів із відповідною кількістю робочої худоби та робочих рук – 120 дес. землі кращої якості, 160 дес. – середньої якості, 200 дес. – гіршої якості [111, 11] Так само розподіл землі було проведено Коджамбакською, Кокейською волосними земельними радами [111, 11зв. – 12, 13 – 13 зв.].

Дещо іншу схему розподілу поміщицьких земель подала Тав-Бадракська земельна рада. Її членами було проведено ретельне обстеження маєтку Ю. Бекмана у с. Азек. Згідно з ним, його землі склалися з таких угідь: 3 дес. присадибних земель, 54 дес. фруктового саду, 14 дес. кущових та чагарників, 8 дес. під річкою та дорогами, 100 дес. сільгосппризначення, 90 дес. незручної для обробітку землі – разом 270 дес. Із угідь сільгосппризначення власники обробляли до 20 дес., решту здавали в оренду за скопщину. На підставі цих даних земельною радою було прийнято рішення про відчуження у Ю. Бекмана 60 дес. сільгосппризначення, 90 дес. незручної для обробітку землі, решта залишалася у экс-власниці [592, 3].

Подібною була ситуація з маєтком С. Сафронова, розташованим біля с. Молла Ель. Його угіддя склалися з 2 дес. присадибної ділянки, 2 дес. луків, 100 дес. під р. Булганак, 155 дес. пасовиськ і незручної для обробітку землі, 453 дес. сільгосппризначення. Земельна рада на підставі цих даних прийняла рішення про відчуження в С. Сафронова 403 дес. сільгосппризначення, а решту залишити за поміщиком [419].

Узагальнюючи, констатуємо, що, обраховуючи та визначаючи розміри угідь, які закріплювалися у власність за селянами, волосні земельні ради керувалися такими критеріями: 1) якість родючості ґрунтів; 2) наявність у

господарстві робочих рук; 3) забезпеченість господарства тяглом та реманентом; 4) розміри земельного фонду, що підлягав розподілу; 5) розміри угідь, які вже були у власності одноосібного селянського господарства; 6) економічна потужність господарства в цілому.

Ситуацію з розмірами угідь, які закріплювалися у власність за селянами в Євпаторійському повіті, ілюструють дані таблиці 10 (див. додатки). Їхній аналіз дозволяє стверджувати, що за селянами, з урахуванням якості родючості ґрунтів, економічного потенціалу господарств та інших показників, закріплювалося від 60 до 200 дес. землі. В інших повітах розміри угідь, що закріплювалися у приватну власність за селянами, коливалися від 10 до 150 дес. Підтвердженням цьому є дані таблиці 11 (див. додатки).

На підставі зіставлення даних, розміщених у таблицях 10 – 11, констатуємо, що найбільший мінімум землі отримували селяни Євпаторійського та Бердянського повітів: відповідно 60 та 70 дес., найбільший максимум – Євпаторійського та Перекопського: відповідно 200 та 150 дес. Наскільки збільшилися розміри селянського землеволодіння, стане зрозумілим, якщо ці дані зіставити з даними за 1917 р. Станом на 1917 р. селянське землеволодіння у Перекопському повіті дорівнювало 9,9 дес., в Євпаторійському – 9,6 дес. [620, 16].

Ще один приклад для порівняння. В Олександрівському повіті, до витіснення з його території Російською Армією Червоної Армії, теж відбувалося наділення селян землею, відповідно до декрету Всеукрревкому про землю від 5 лютого 1920 р. Відчуженню підлягало і селянське, і поміщицьке землеволодіння, яке перевищувало 25 дес. За розрахунками радянських фахівців, у результаті такого перерозподілу розміри землі середнього трудового господарства мали становити 15 дес. На одного їдця в середньому припадало 2 дес. землі. За рахунок решти земельного фонду угіддями наділялися комуни та радгоспи [148, 29].

Отже, у результаті проведення врангелівської аграрної реформи норми селянського землеволодіння, з урахуванням регіональних та економічних

особливостей, значно зросли. Вони перевищували як дореволюційні, так і радянські, передбачені відповідно до декрету від 5 лютого 1920 р.

Волосні земельні ради, обраховуючи норми поміщицьких земель, що підлягали відчуженню, визначали і розміри угідь, що залишалися у приватній власності поміщиків. За критерій брався принцип особистої участі поміщиків в обробітку угідь, що їм належали. Згідно з ним, визначалися такі категорії колишніх земельних власників: ті, хто самостійно обробляв свої землі й обробляє їх станом на 1920 р.; ті, хто обробляв самостійно свої землі, однак розпродав інвентар, тягло і станом на 1920 р. не господарює; ті, хто ніколи не обробляв землі, віддаючи їх в оренду.

Відповідно до такої градації, за экс-власниками залишалися ті чи інші розміри угідь. Наприклад, Сакська волосна земельна рада Євпаторійського повіту за поміщиками, що обробляли землю власною працею, залишала 250 дес. землі, за тими, хто її постійно здавав в оренду, – 100 дес. [117, 9] Донузлавська волосна земельна рада цього ж повіту 300 дес. землі залишала за тими поміщиками, хто обробляв її власними силами і робив це станом на 1920 р.; тим, хто розпродав інвентар, – 300 дес. із перспективою зменшення до 80 дес., якщо упродовж трьох років не відновить господарської діяльності; тим, хто постійно здавав землю в оренду, – 150 дес. із перспективою зменшення до 80 дес., якщо упродовж трьох років не відновить господарської діяльності. Агайська волосна земельна рада Євпаторійського повіту за тими поміщиками, хто господарював і робив це станом на 1920 р., залишала 250 дес.; хто постійно здавав землю в оренду – 100 дес. [111, 14 – 14 зв.] Ситуацію із поміщицьким землеволодінням ілюструють дані таблиці 12 (див. додатки).

Згідно з ними, за поміщиками залишалося в середньому від 45 до 400 дес. Максимальним мінімум був у Євпаторійському повіті – 80 дес., мінімальний максимум – у Дніпровському та Бердянському повітах – 100 дес. Таке зменшення поміщицького землеволодіння не ставило під загрозу існування поміщиків та їхніх родин. Швидше вони обмежувалися в статках.

Водночас ті поміщики, хто продовжував займатися землеробством, робили це у тих же розмірах, що і до проведення реформи. Фактично у землеволодінні вони урівнювалися з економічно потужними одноосібними селянськими господарствами.

Разом із тим, ситуація з розподілом поміщицьких земель не була однаковою на всіх підконтрольних Російській Армії українських територіях. Так, наприклад, у Бердянському повіті нараховувалося лише п'ять волостей, що мали велике поміщицьке землеволодіння. Більшість земель повіту належали поселенцям-колоністам, носила надільний характер, а тому не підлягала відчуженню. Такий характер землеволодіння в повіті зумовив те, що земельні ради більше переймалися проблемами врегулювання орендних відносин, ніж відносин власності. Однак Вознесенська волосна земельна рада, на території якої розташовувався маєток Вінса загальною площею 2500 дес., прийняла рішення про відчуження поміщицьких земель для задоволення потреб сімей солдат, що воюють у Російській Армії, з розрахунку 20 дес. на господарство [238].

Отже, вищенаведене свідчить, що П. Врангель не лише задекларував відчуження надлишків землі у великих землевласників, а й реалізував цю ідею на практиці через волосні та повітові земельні ради. За поміщиками залишався мінімум придатної до обробітку землі, більша частина перерозподілялася за викуп між селянами. За нашими підрахунками, які співпадають з даними, що наводить В. Цветков [565, 370], у різний спосіб землю на користь селян було перерозподілено більше, ніж у 20 великих поміщицьких маєтках. У середньому розміри селянських угідь, за інформацією, що подає Н. Росс, зросли до 100 дес., а поміщицьких – зменшилися від 100 до 600 дес. [493, 183]. На нашу думку, враховуючи опрацьовані нами історичні джерела, корективи, внесені у норми землерозподілу 4 жовтня 1920 р., максимум поміщицького землеволодіння варто обмежити 400 дес., а селянське коливалося від 60 до 250 дес.

Залучені нами до дисертації джерела містять інформацію не лише про рішення волосних та повітових земельних рад із визначення за селянами у приватну власність норм угідь, а і конкретні факти видачі юридичних документів, якими ця власність офіційно закріплювалася. Так, першими власниками земель стали селяни Мелітопольського повіту. 26 серпня 1920 р. Мелітопольський повітовий земельний посередник Татищев повідомив керівництву УЗіЗу про закріплення у власність селян угідь маєтку Атманай Фелібера – Шатилова. Кріпосні грамоти на 500 дес. отримало 22 селян. Юридичні документи готувалися ще на 8000 дес. [426]

У Дніпровському повіті Чаплинська волосна земельна рада видала кріпосні грамоти 56 постійним орендаторам на закріплення в їхню приватну власність 1775 дес. землі маєтку Самойловки, що належав Ф. Агарову [148, 25]. Громовська волосна земельна рада цього ж повіту юридично право приватної власності закріпила за 67 орендаторами на 1820 дес. маєтку Фальц – Фейна [150, 44]. Чотири волосні земельні ради Перекопського повіту у приватну власність 87 селян закріпили 4311 дес. землі, підтвердивши це відповідними документами. Богемська волосна земельна рада Перекопського повіту закріпила у приватну власність селян 650 дес. [148, 26, 27] 3000 селян стало власниками 62000 дес. казенних земель, отримавши на них кріпосні грамоти [143, 21 зв.].

Вищенаведені нами факти спростовують поширену у сучасній історіографії думку про те, що під час проведення врангелівської аграрної реформи “наділення селян земельними ділянками у власність і отримання ними “владенных бумаг” не відбулося” [564, 191]. Можна говорити про інше, що в силу об’єктивних причин, насамперед перебігу подій на фронті, не всі бажаючі змогли отримати відповідні документи, які визнавали за селянами право власності на придбані ними земельні наділи.

Крім того, селяни ставали власниками землі й за рахунок її купівлі у экс-власників на підставі добровільних угод. Як правило, до такої процедури придбання землі вдавалися найбільш заможні селяни. Тогочасні документи

засвідчують, що практично у всіх випадках укладені між селянами та поміщиками добровільні угоди на придбання землі легалізовувалися волосними земельними радами. Відомо про прийняття позитивних рішень стосовно таких угод волосними земельними радами Сімферопольського та Перекопського повітів [150, 44 зв.].

Зокрема, Булганакська та Колимтайська волосні земельні ради Сімферопольського повіту видали селянам посвідчення, якими визнали правомочність укладених між поміщиками та селянами угод, право власності за селянами на придбану ними землю. Легалізація добровільних угод між селянами та поміщиками з купівлі-продажу землі волосними земельними радами відбувалася за умов дотримання певних правил. По-перше, розміри придбаних селянами угідь не могли перевищувати визначених волосними земельними радами норм. По-друге, купували землю лише ті селяни, хто мав на це право, – ті, хто її обробляв [149, 55]. Недотримання означених вище положень було підставою для негативного рішення волосної земельної ради. Так, Булганакська волосна земельна рада Сімферопольського повіту не легалізувала добровільну угоду на купівлю-продаж землі між землевласниками С. Шнейдером та Я. Губером. Мотивуючи своє рішення, волосна земельна рада вказувала на те, що із придбанням Я. Губером 75 дес. землі зумовить перевищення встановленої земельної норми у волості [325].

Однак подібні випадки були рідкісними, порівняно з отриманням селянами у приватну власність землі за рішенням волосних земельних рад чи купівлею казенних угідь.

Повноваження волосних земельних рад не обмежувалися лише землевпорядними роботами та легалізацією поземельних відносин. Вони були значно ширшими. Волосні земельні ради активно представляли інтереси селянства перед владою, вирішували різноманітні за характером господарсько-економічні та юридичні питання. Так, володіючи інформацією безпосередньо з місць про врожай 1920 р., економічний потенціал одноосібних селянських господарств, волосні земельні ради клопотали перед

цивільними властями білого Криму стосовно надання селянам різних пільг, насамперед у сплаті викупних платежів за землю. Їхній зміст цікавий з позиції того, що відображає реальне економічне становище одноосібних селянських господарств, рівень співпраці влади та органів місцевого самоуправління, реальну турботу властей про селян.

Зокрема, Кунанська волосна земельна рада звернулася до Євпаторійської повітової земельної ради з проханням дозволити селянам волості на зсипні пункти в якості оплати за землю на користь казни здавати не $1/5$ врожаю від загальної площі землі, що перебувала у власності селян, а “по два пуди з засіяної десятини” або замінити натуральні виплати на грошові за ринковими цінами. Обґрунтовуючи надання пільг, волосна земельна рада посилялася на недорід, що спіткав селян волості. Євпаторійська повітова земельна рада погодилася з наданням пільг кунанським селянам [111, 1].

Подібного змісту були клопотання Лакської [121, 3], Коджамбакської [119, 6 зв.], Кокейської [120, 3 зв. – 4] та інших волосних земельних рад. У них йшлося про те, що, враховуючи реальне економічне становище одноосібних селянських господарств, спосіб господарювання, особливості агрокультури, викупні платежі у розмірі $1/5$ частини середньостатистичного врожаю за останні десять років із усієї землі, що перебувала у власності селянського господарства, є завеликими. Як висновок, висловлювалася пропозиція або зменшення $1/5$ до $1/10$, або брати $1/5$ не з усієї землі, що перебувала у власності селян, а лише з тієї, що оброблялася.

Влада білого Криму не залишилася байдужою до клопотань волосних земельних рад. Як ми уже зазначали у підрозділі 4.3, 26 липня 1920 р. за наказом П. Врангеля селяни отримували скидки при сплаті за придбану землю. Зокрема, викупні платежі обраховувалися не з десятини взагалі, а лише із засіяної частини. $1/5$ обчислювалася не з урахуванням середнього врожаю за останні десять років, а з поточного, реально зібраного в тій чи іншій місцевості [493, 166].

Волосні земельні ради контролювали виконання на місцях аграрного законодавства Уряду Півдня Росії. Наприклад, Сакській волосній земельній раді стало відомо, що власники маєтку Ботари Шлеє здають землю під посіви врожаю 1921 р. в оренду по 25 тис. руб. за дес. Це суперечило пакету аграрних законів від 25 травня 1920 р. З урахуванням цього волосна земельна рада делегувала до маєтку Шлеє уповноважених – М. Данильченка та В. Бехтольда для з'ясування ситуації на місці. Члени ради підтвердили антизаконні дії власника маєтку Ботари [117, 26 зв.]. Волосна земельна рада не лише прийняла рішення про повернення Шлеє коштів орендаторам, а і вжила відповідних заходів [121, 3].

У червні 1920 р. розпочалася діяльність цивільної адміністрації з підготовки відповідних приміщень, у яких міг би зберігатися сплачений селянами хліб (20 %) за отриману ними землю. Під них можна було використовувати хлібні склади сільської громади, магазини, будь-які приватні сховища при станціях, пристанях тощо [147, 27, 46 – 46 зв.]. На представників УЗіЗу та волосні повітові земельні ради покладалося створення зсипних пунктів. Вони контролювали їхню діяльність, сплату селянами викупних платежів – 1/5 частини врожаю, відповідали за його збереження на зсипних пунктах. До початку роботи волосних земельних рад питаннями організації зсипних пунктів переймалися волосні та сільські правління, начальники повітів та повітові посередники.

Зокрема, за підбір відповідних приміщень відповідали волосні старшини та сільські старости [143, 55]. В одній із телеграм повітовий посередник просив старшого землеміра А. Румбу терміново виїхати у Сакську, Камбаркську, Кокейську та Кунакську волості з тим, щоб у цих волостях організувати зсипні пункти. Він зобов'язувався, разом із волосними старшинами, оглянути відібрані останніми під зсипні пункти приміщення, віднайти персонал для комплектації штатів зсипних пунктів, забезпечити їхню охорону [116, 5 – 6].

У справі організації зсипних пунктів значний обсяг робіт виконали землеміри. Їм доводилося безпосередньо на місцях, спілкуючись із селянами, роз'яснювати сутність цих приміщень. Вони також підшукували штат працівників для їхнього обслуговування, налагоджували їхню охорону [116, 25]. Їхня титанічна праця не залишилася поза увагою Уряду Півдня Росії. Була підписана постанова про матеріальне преміювання землемірських чиновників за успішну реалізацію “Наказу про землю” [591, 4].

На середину серпня 1920 р., за інформацією з місць від чиновників УЗіЗу, зсипні пункти були зорганізовані в усіх місцевостях, забезпечені відповідним штатом працівників, готовим до виконання своїх обов'язків [143, 22 – 23]. Зсипка хліба по волостях і на місцях перебувала в компетенції волосних та сільських правлінь. Витрати на перевезення, охорону відшкодовувалися за рахунок особливого кредиту. Отримане сіно передавалося заготівельникам фуражу для армії, зерно відправлялося Урядом Півдня Росії, як правило, або на продаж, або на задоволення потреб армії. Селянину, який здав хліб чи сіно, сплатив грошима за сіно, видавалася відповідна розписка. Існували чіткі вимоги як до якості продукції, що здавалася селянами, так і до термінів розрахунків. Зокрема, на зсипні пункти не приймався необмолочений хліб, зерно мало бути чистим, непошкодженим, неприлим. Внески необхідно було здійснити до 1 жовтня 1920 р. Селянам дозволялося 1/5 частину соломи й сіна замінювати грошима за місцевими ринковими цінами. Хліб такій заміні підлягав лише з особливого дозволу [61, 229 – 230].

Для того, щоб зсипні пункти запрацювали і населення могло насправді за зданий хліб отримувати промтовари, у червні 1920 р. П. Врангель підписав наказ, яким дозволив вільну торгівлю на територіях, контрольованих Російською Армією. Крім того, для заохочення селянства здавати державі хліб, брати участь у реформі, за наказом Правителя Півдня Росії причетних до неї звільняли від військової повинності [128, 45].

У результаті проведеної роботи властям вдалося досягти певних результатів, однак вони контрастували з наміченими. Насамперед на зсипних пунктах було менше зерна й зернофуражу, ніж очікували власті. Причинами цього були фактори як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Серед перших – недорід, який вразив значну частину волостей на підконтрольних Російській Армії українських територіях; послаблення економічного потенціалу одноосібних селянських та великих поміщицьких господарств унаслідок економічного занепаду та політичної нестабільності упродовж 1917 – 1920 рр. Не завжди виходило забезпечити повне й належне функціонування зсипних пунктів. Хоча, наприклад, в Євпаторійському повіті цю роботу була виконано повністю [54]. Здебільшого землеміри самотужки контролювали зсипку зерна, діяльність волосної земельної ради тощо.

Таким чином, підсумовуючи написане вище, є достатньо підстав констатувати, що аграрна реформа Уряду Півдня Росії була результативною. По-перше, властям вдалося провести вибори до волосних земельних рад та організувати їхню ефективну діяльність. Було створено 90 земельних рад із 140, що дорівнювало 67% від їхньої загальної чисельності. У складі волосних земельних рад переважало “здорове трудове селянство”, були представники від інтелігенції. По-друге, незважаючи на об'єктивні труднощі (жнива, виконання селянами повинностей тощо), активність виборців була високою. Це підтверджує те, що ідеї аграрної реформи, закріплені в аграрному законодавстві Уряду Півдня Росії, були на часі. Більшість селян повірила П. Врангелю. По-третє, волосні земельні ради стали справжніми органами місцевого самоврядування, через які по-селянськи, а не по-панськи вирішувалося аграрне питання. Владні інститути не втручалися в їхню роботу, виконуючи допоміжну функцію при волосних земельних радах. Волосні земельні ради представляли та захищали інтереси селян перед цивільними властями білого Криму, які рахувалися з висловленими ними пропозиціями. По-четверте, у Північній Таврії та Криму влітку-восени 1920 р. на практиці відбувся розподіл великого землеволодіння на користь селян.

У результаті цього значно зросли норми селянського землеволодіння. З урахуванням регіональної специфіки та економічних показників вони коливалися від 60 до 250 дес. Велике землеволодіння скоротилося від 100 до 400 дес. По-п'яте, реальними власниками земель, що підтверджувалося відповідними юридичними документами, стало 3145 селян, за якими закріплювалося у приватну власність 66725 дес. землі. Ні один із урядів, що існували в Україні в роки революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., не досяг подібного. По-шосте, проведення аграрної реформи у Північній Таврії та Криму відбувалося “в робочій атмосфері”. І влада, і населення демонстрували “діалог” та співпрацю. Відкритого збройного протистояння між населенням та властями на ґрунті реалізації врангелівського аграрного законодавства нами не виявлено.

5.3 Заходи уряду П. Врангеля з організації господарсько-економічного життя краю

Базовою суспільною верствою оновленої моделі російської державності, як ми вже зазначали у попередніх розділах, лідери Білого руху Півдня Росії в 1920 р. вважали “здорове трудове селянство”. Таке бачення політичного майбутнього російської державності автоматично на порядок денний ставило питання про економічне підґрунтя оновленої російської державності. У зв'язку з цим керівництво Білого руху Півдня Росії у 1920 р. однозначно було переконане в тому, що політичне відродження Росії не можливе без економічного. Головнокомандувач стосовно цього зазначав: “Головним завданням, вирішення якого потребує максимальної концентрації зусиль, є відбудова зруйнованого економічного життя” [592, 1]. Останнє пов'язувалося з відновленням сільського господарства як “основного промислу населення” [146, 172].

Крім цього, таке рішення вмотивовувалося й тим, що Крим ніколи не представляв собою самодостатню економічну систему. Промислових об'єктів, за винятком Севастополя, на території півострова майже не було. Більшість товарів до революції завозилася або через внутрішні ринки, або імпортувалася. Статтями експорту були в основному вино, тютюн, незначні обсяги природних копалин. Станом на 1920 р. економічний потенціал півострова ослаб настільки, що обсяги поставок за кордон скоротилися до мінімуму: незначні партії чавуну, металобрухту, вина та тютюну [128, 112 – 113]. Тому, контролюючи сільськогосподарські повіти Північної Таврії, населення якого мало значні запаси зернових із урожаю 1919 р. та іншої сільгосппродукції, керівництво білого Криму “золотим запасом, валютою” проголосило продукти сільськогосподарського промислу, насамперед хліб: “Хліб – наша валюта. Він повинен дати державності, що відроджується, все” [149, 57].

Стосовно зернових запасів та резервів сільськогосподарської продукції у населення Північної Таврії у довідці про економічне становище підконтрольних Російській Армії українських територій станом на 1920 р. йшлося про те, що надлишки жита і пшениці, які були у селян, склали понад 4 млн. пуд.; ячменю, вівса – 5-6 млн. пуд. [128, 15] Завдяки великому врожаю 1919 р. у селян Північної Таврії утворився надлишок, який, за приблизними підрахунками, дорівнював 50 млн. пуд. пшениці, жита, зернофуражу [616, 106].

Механізмом реалізації економічних задумів керівництва білого Криму була аграрна реформа. Саме тому П. Врангель аграрну реформу не зводив лише до врегулювання питань землеволодіння/землекористування. Вона розумілася значно ширше – як складник внутрішньоекономічної політики. Компонентами аграрної реформи, крім іншого, були заходи уряду, спрямовані на покращення стану сільського господарства як галузі економіки; поліпшення агрокультури; налагодження взаємовигідного для селян та інших категорій населення товарообміну; пом'якшення, якщо не

усунення в такий спосіб негараздів із продовольчим забезпеченням армії та біженців, населення півострова в цілому.

Ефективність аграрної політики багато в чому, на переконання Правителя Півдня Росії, залежала від внутрішньополітичних факторів. Найголовнішим серед них було взаємопорозуміння між військовими та населенням. Досвід денікінського етапу в історії Білого руху в Півдні Росії на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній неспростовно підтверджував, що одних намірів, якими б прогресивними вони не були, замало, якщо між селянами та армією буде мати місце конфронтація. Ще у вересні 1919 р. П. Врангель під час зустрічі у Ростові-на-Дону з О. Кривошеїним розповідав про свої песимістичні враження від стану справ у тилу. Саме тоді він і зрозумів, що А. Денікін, не довіряючи найближчому оточенню, випустив владу зі своїх рук. Владні інститути Півдня Росії на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, на які поширювалася влада Білого руху, практично не функціонували, господарями ситуації здебільшого були військові та контррозвідники зі специфічним розумінням “законності та правопорядку”. Під впливом тилу армії дедалі деморалізовувався та розвалювався [327, 232]. Конструктивність роботи цивільних властей на місцях нівельовувалася деструктивною поведінкою військових.

Найбільшої шкоди безконфліктному співіснуванню селян та армії завдавали незаконні реквізиції продовольства, худоби (насамперед коней) – так зване самопостачання, насилля над мирними жителями тощо. Беручи активну участь у припиненні всіх цих неподобств ще за А. Денікіна, П. Врангель, очоливши Білий рух Півдня Росії у березні 1920 р., продовжив безкомпромісну боротьбу зі зловживаннями військових у стосунках із селянами. Його діяльність на посаді Головнокомандувача у першу чергу спрямовувалася на захист населення від самочинних дій військових та адміністрації на місцях. Суворі вироки – розстріли – стосувалися не лише солдат, а й офіцерів. Зокрема, 22 вересня 1920 р. у Сімферополі за крадіжку

коней та побиття візника з нанесенням йому ран, розстріляли полковника [493, 93].

За спогадами генерала, він вирішив відмовитися від судової практики, що мала місце за А. Денікіна. Тобто, у 1919 р. право відкривати кримінальну справу мали не військово-судові органи, а військові начальники. У такий спосіб будь-хто міг потрапити під дію військово-польового суду. Ні про які процесуальні норми не йшлося. Достатньо було рішення військового начальника [63, 46]. На подолання такої ситуації вже 6 квітня 1920 р. П. Врангель видав наказ. Відповідно до його змісту, притягнення до судової відповідальності відбувалося за звинувачувальним актом, внесеним до суду прокурорським наглядом, із повідомленням про це начальства підсудного. У такий спосіб всевладдя військово-польових судів істотно обмежувалося. Виняток становили офіцери вищого командного складу. Для їхнього притягнення до судової відповідальності потрібна була згода їхнього начальства або Головного військового прокурора [2, 7].

Рішучість Правитель Півдня Росії виявив і у боротьбі з корупцією серед чиновників судових органів. При доведенні факту зловживання обвинуваченого не рятували від покарання навіть попередні заслуги. Як приклад, доля генерала Дорошевського – Голови головного військового та військово-морського суду. Його П. Врангель позбавив посади після того, як неспростовно довели, що він примушував підлеглих грабувати населення.

Наказами від 14 квітня та від 5 травня 1920 р. при начальниках гарнізонів, комендантах фортець, штабах корпусів, дивізій, бригад створювалися військово-судові комісії. Вони безпосередньо підпорядковувалися Головному прокурору. Їхні повноваження поширювалися на територію певної волості чи певну військову частину. До сфери повноважень військово-судових комісій належали справи, що стосувалися крадіжок, незаконних реквізицій, насилля над мирними жителями з боку військових. Членами комісій були голова, 5 службовців, секретар. Після того, як Російська Армія увійшла на територію Північної

Таврії склад комісії зазнав реорганізації. Наказом Головнокомандувача від 3 червня 1920 р. до кожної з них було кооптовано по два представники, як правило, це були селяни від волості, на територію якої поширювалися повноваження комісії [2, 9 – 12]. У такий спосіб влада білого Криму намагалася запобігти можливим ексцесам військових із селянами. Їхня діяльність була продуктивною. Підставою до такого твердження є зміст наказу Головнокомандувача від 14 вересня. У ньому, між іншим, зазначалося, що за п'ять місяців існування комісій їхніми членами було розглянуто “значну кількість справ”, захищено порушені права фізичних осіб, покарано винних. “Все населення територій, підконтрольних Російській Армії, – йшлося в документі, – з повагою та довірою ставиться до роботи комісій...” [493, 92].

Облаштуваючи тил Російської Армії, П. Врангель зробив спробу спрямувати у цивілізоване русло діяльність контррозвідки. З його боку жорстко каралися незаконні дії контррозвідників: безпідставні арешти та розстріли, грабунки, хабарництво тощо. Зокрема, за безпідставні розстріли офіцерів і робітників начальник контррозвідки корпусу, яким командував Я. Слащов, О. Шаров був засуджений до страти [2, 53].

Упродовж квітня – травня 1920 р. П. Врангелем було видано ряд наказів, якими суворо заборонялися самочинні реквізиції коней, підвід у населення. Наказом від 10 травня 1920 р. визначалися правила постачання військ у населення. Вони доповнювали відповідний наказ А. Денікіна за 1919 р. Військові частини зобов'язувалися розраховуватися з місцевими жителями чи їхніми уповноваженими за отримані продовольство, фураж, транспорт. Самопостачання категорично заборонялося, за винятком окремих випадків і за дозволом начальника Управління постачання, представника державного контролю, особливих комісій [493, 93]. Заборона грабувати маєтки викликала невдоволення в офіцерів. Однак, як засвідчують тогочасні історичні джерела, військові масово не наважувалися ослуhatися наказу П. Врангеля стосовно цього. Застосування суворих заходів Головнокомандувачем, незважаючи на

звання та заслуги, було дієвим наочним прикладом того, що буде з порушником [142, 135].

Вивчення свідчень очевидців тих подій, архівних матеріалів дозволяє констатувати, що дії Головнокомандувача зі стабілізації ситуації в тилу були результативними. Йому вдалося, застосовуючи жорсткі санкції, припинити поглиблення деморалізації армії, навести у ній лад та дисципліну. “Як у Феодосії, так і у Сімферополі, – пригадував В. Матасов, – ми побачили та відчули тверду руку генерала Врангеля. Скрізь порядок, жодних розваг із розпиттям спиртного, сувора дисципліна” [364, 136]. П. Долгоруков також писав подібно: “Те військове збіговисько, котре я бачив у Феодосії, Врангель та його співробітники за короткий час перетворили у регулярні частини, здатні не лише обороняти Крим, а й наступати ... Грабунки та насильство у військах, завдяки суворим заходам, припинилися, відбулося чудо, в яке не вірили і вражені деморалізацією Добровольчої Армії військові” [208, 175]. Тогочасні джерела не фіксують масовості незаконних реквізицій. З іншого боку, у них не йдеться й про повне їхнє припинення. Зазвичай, вони носили епізодичний характер. Теж саме можна сказати і про корупцію та діяльність контррозвідки. Порівняно з ситуацією 1919 р., тил Російської Армії був упорядкований набагато краще. Водночас ситуація не була ідеальною (та й чи могла вона бути ідеальною за умов братовбивчої громадянської війни), однак дозволяла проводити аграрну політику, спрямовану на стабілізацію економічного становища на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії у 1920 р.

Найгострішим на території білого Криму було питання продовольчого забезпечення населення та військових. Продовольчі потреби Криму, за підрахунками сучасних російських істориків, становили 9 млн. пуд. зернових і 12 млн. пуд. зернофуражу. З них на продовольчих складах перебувало лише 130 тис. пуд. борошна й 90 тис. пуд. зернофуражу [565, 364]. Отже, дефіцит становив відповідно 8 млн. 870 тис. пуд. і 11 млн. 910 тис. пуд. Заготівля

необхідної продукції покладалася на Управління продовольства, юридичних та фізичних осіб.

Управління продовольства через своїх волосних та повітових агентів закупувало продовольство у населення за фіксованими цінами. Вони різнилися від ринкових, наскільки – ілюструють дані таблиці 13 (див. додатки). Так, згідно з ними, за різними позиціями коливання між закупівельними та ринковими цінами було неоднаковим. Залежно від повіту, щодо пшениці – 500 руб./пуд; ячменю – від 300 до 1000 руб./пуд; вівса – 100 руб./пуд; борошна – від 500 до 1000 руб./пуд. Найбільше закупівельні та ринкові ціни збігалися при заготівлі вівса, найменше – борошна вищої якості. Зрозуміло, що за дефіциту грошей у казни розраховувати на стовідсоткове наповнення державних резервів продовольством через його закупівлю у населення не доводилося.

Крім агентів Управління продовольства, заготівлі на комісійних умовах здійснювали і фізичні особи. Управління продовольством надавало їм аванси в рахунок майбутніх поставок. У свою чергу, приватні заготівельники закупували продовольство за ринковими цінами зі знижкою. За це вони отримували 5% винагороди, компенсацію витрат на поїздки або здавали Управлінню продовольства заготовлену продукцію за цінами на 10% нижчими від ринкових [104, 45].

Участь у заготівельній кампанії брали і банки. Наприклад, в Євпаторійському повіті заготівлю пшениці, ячменю, вівса, льону, жирів проводила повітова філія Кримсоюзбанку. Закуплена нею продукція передавалася уповноваженому Управління продовольства у повіті на певних умовах. Перше. Уповноважений Управління продовольства надавав відділенню Кримсоюзбанку кредити, які погашалися ним продовольством. Друге. За згодою сторін, закуплене банком продовольство ним же транспортувалося у визначені уповноваженим місця для зберігання у спільно узгоджені терміни. Мінімальна партія зернових дорівнювала 1000 пуд. Третє. Відділення банку гарантувало високу якість заготовленої ним продукції.

Четверте. Банк за виконання своїх зобов'язань від казни отримував премію. Її розмір дорівнював собівартості заготовленої продукції. П'яте. Уповноваженому Управління продовольства надавалося право повного контролю за діяльністю філії банку, перевірки всіх фінансових документів. За дві перші декади червня 1920 р. Євпаторійська філія Кримсоюзбанку заготовила 10000 пуд. пшениці, 8000 пуд. ячменю [107, 3 – 3 зв., 5 – 6].

Спільними зусиллями всіх учасників заготівельної кампанії вдалося у населення закупити 400 тис. пуд. пшениці, ячменю та вівса – 500 тис. пуд [128, 45]. З урахуванням розмірів дефіциту – відповідно 8 млн. 870 тис. пуд. і 11 млн. 910 тис. пуд. – заготовленого продовольства було недостатньо. Стало цілком очевидним, що селяни за умов інфляції не погоджувалися продавати хліб або робили це мінімальними партіями. До того ж, як ми з'ясували у попередньому підрозділі, не повністю виправдалися надії Уряду Півдня Росії на отримання зерна від населення у рахунок оплати викупних платежів за отриману ними у приватну власність землю. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що грошовий ринок територій, підконтрольних Російській Армії, не був упорядкований. В обігу перебували банкноти Уряду Півдня Росії, романовські та царські золоті рублі, іноземна валюта, тоді як одноосібні селянські господарства відчували дефіцит промислових товарів, маючи резерви сільськогосподарської продукції [145, 46, 100 зв.]. Зокрема, вони потребували гасу, чаю, цукру, мануфактури, взуття, лопат, вил, пилок, сільськогосподарських машин тощо [128, 45, 112 – 120].

За такої ситуації і власті білого Криму, і селяни були більше зацікавлені не у товарно-грошових відносинах, а у товарообміні. З одного боку, селяни отримали б у такий спосіб промислові товари, з іншого, казна – так потрібний їй хліб, фураж для продовольчого забезпечення населення та військових. Крім того, наявність в Уряді Півдня Росії зерна дозволила б не лише виправити ситуацію на ринку продовольства, а й розпочати експорт зерна, що, у свою чергу, не тільки поповнило б валютні резерви скарбниці, а й сприяло б організації імпорту необхідних фабрично-заводських товарів.

Враховуючи викладені вище обставини, власті білого Криму у вирішенні продовольчого питання, у забезпеченні селян промисловими товарами обрали іншу тактику. Акцент робився на активізацію експортно-імпортних операцій та на поживлення товарообміну між містом і селом. П. Врангель стосовно цього зазначав: "... дефіцит товарів гальмує надходження з села хліба. Загрожує небезпека подальшого скорочення посівних площ. Необхідно залучити селянські громади до безпосередньої участі в обміні зерна на товари, що завозяться з-за кордону" [592, 1].

Представникам Білого руху Півдня Росії в Константинополі – міністру закордонних справ Нератову, військовому міністру генералу Лукомському та торговельному агенту Пиленку – П. Врангель, окреслюючи тактику та стратегію у зовнішній торгівлі Уряду Півдня Росії, віддав розпорядження щодо її інтенсифікації. Вищезгадані посадовці зобов'язувалися у будь-який спосіб заохочувати приватну торговельну ініціативу у Константинополі щодо експорту товарів до білого Криму. Його населення потребувало найбільше мануфактури, черевиків, медикаментів, м'ясних консервів, сірників тощо. Представникам Білого руху Півдня Росії в Константинополі дозволялося гарантувати експортерам захист ввезеного на територію, підконтрольну Російській Армії, зокрема від реквізицій. Уряд гарантував іноземним торговцям еквівалентний обмін та вивіз хутра, шкіри, тютюну, ячменю, солі тощо [130, 11].

Паралельно розроблявся західноєвропейський напрямок торгівлі. О. Кривошеїн російського посла в Парижі інструктував стосовно перспектив російсько-французьких торговельних відносин. У телеграмі, зокрема, йшлося, що уряд Півдня Росії ставив за мету якомога ширший розвиток торговельних відносин між білим Кримом та країнами Західної Європи. Планувалося запровадити режим вільної торгівлі. За отриману валюту від продажу на європейських ринках сільськогосподарської продукції планувалося розраховуватися за постачання Російській Армії зброї та спорядження, сплачувати отримані від європейських країн кредити. На знак

підтвердження своїх намірів до Марселя Уряд Півдня Росії спорядив та відправив пароплав “Костянтин”, на борту якого було 313 тис. пуд. зерна (5 тис. т). Право на його реалізацію належало Міністерству закордонних справ Франції. Виручені кошти розміщувалися на банківському рахунку російського представника в Парижі [130, 176].

Заходи урядовців далися взнаки. Так, завдяки зусиллям генерала Лукомського, до Криму, окрім палива і мазуту, стали у значних обсягах надходити товари, що належали російському уряду за кордоном. Із Франції, Румунії, США, країн Далекого Сходу в кримські порти приходили вантажні транспортні судна, завантажені промисловими товарами [186, 2]. Екс-голова кримського уряду в 1919 р. С. Крим за підтримки М. Маргулієса продав у Лондоні 60 тис. відер вина, вивезеного ним із Криму. На отриману від його реалізації валюту він придбав в Англії ліки, сокири, напильніки, лопати, голки, мішки (як на перший погляд не дивно, мішки, за браком відповідної тари, користувалися надзвичайним попитом серед селян, були дуже ходовим товаром – С. Корновенко). Всі ці товари, як пише Н. Росс, він закуповував на власне ім'я, оскільки британські власті забороняли експорт товарів для Уряду Півдня Росії [493, 203]. Паризькі філії Російсько-Азіатського та Московського купецького банків організували транспортування з Франції до білого Криму військового спорядження, амуніції тощо [131, 65].

Навіть із Лондона, незважаючи на недоброзичливість уряду Великобританії до Уряду Півдня Росії, на пароплаві “Костянтин” прибув вантаж. На нашу думку, варто детальніше зупинитися на його призначенні, оскільки це було типовим для більшості перевезень. Він дозволить скласти об'єктивне уявлення про те, на які суми і для яких відомств закуповувалися промислові товари властями білого Криму (див. додатки: таблиця 14).

Як засвідчує аналіз даних, уміщених у таблиці 14, найбільше вирученої за кордоном від продажу сільськогосподарської продукції валюти властями білого Криму витрачалося для забезпечення потреб цивільного населення. Друга позиція належала витратам на потреби армії. Це дозволяє

констатувати, що Уряд Півдня Росії не лише декларував, а і на практиці реалізовував наміри стосовно забезпечення населення промисловими товарами.

Основним торговельним партнером став Константинополь, до якого лише з 24 липня до 16 вересня 1920 р. експортовано до 1 млн. пуд. зерна [67].

Влада білого Криму з обережністю поставилася до організації експортних операцій із зерном. Власне державної мережі для належного забезпечення вивозу зерна за кордон не вистачало. Тому до цих операцій залучалися юридичні та фізичні особи. Однак, щоб уникнути зловживань із боку суб'єктів такої господарської діяльності, Уряд Півдня Росії вжив запобіжних заходів. Зокрема, була розроблена і застосована на практиці дозвольно-компенсаційна система. Експортери отримували дозвіл на вивіз зерна за кордон за умови обов'язкового ввезення ними промислових товарів, яких потребували цивільне населення та армія Північної Таврії та Криму. У зв'язку з цим заборонявся імпорту предметів розкоші, ювелірних виробів, алкогольні напої, золоті прикраси тощо [156, 2 – 12]. Такі обмеження викликали обурення з боку представників фінансово-торговельних кіл білого Криму. Вони розраховували отримати надприбутки за продаж заборонених до ввезення П. Врангелем товарів. Лунали пропозиції про усунення митниць та державних інституцій від участі в експортно-імпортних операціях [470, 10 зв. – 11].

Відповіддю властей на такий демарш стало наведення порядку у властивій для Головнокомандувача манері. Держава зміцнила свої позиції, практично витіснивши тих юридичних та фізичних осіб, котрі в експорті вбачали лише джерело особистих прибутків. За участю О. Кривошеїна Управління торгівлі та промисловості розробило та втілило на практиці стандартний договір співпраці між приватними контрагентами та державою. Зокрема, ліцензію на експорт отримували лише ті, хто зобов'язувався поставити у будь-який із Кримських портів не менше 200 тис. пуд. зернових, завантажити їх на ним же зафрахтоване судно. 80 % вартості поставленого

товару наперед оплачувалося державою контрагенту за твердими цінами. Лише у такому випадку контрагент міг розраховувати на отримання 20% від вирученої за кордоном за продаж зерна валюти. 80% йшло до державного бюджету [616, 106]. У результаті підприємець отримував 80% грошима Уряду Півдня Росії, 20% – валютою. Враховуючи курс-курс рубля та валюти, підприємці отримували серйозні прибутки. У виграші залишалася і держава. Упродовж 24 липня – 16 вересня 1920 р. на таких засадах було укладено договори на поставку 10 млн. пуд. зерна [493, 203 – 204]. Останню крапку було поставлено у серпні 1920 р. Наказом Головнокомандувача експорт зерна був оголошений державною монополією. Пік зовнішньоторговельних операцій припав на вересень – жовтень 1920 р.

Для пом'якшення, якщо не унеможливлення спекулятивного азіотажу на внутрішньому продовольчому ринку взагалі та хлібному зокрема і налагодження раціонального використання зернових запасів властями білого Криму також було застосовано ряд конкретних заходів. Квітневими 1920 р. наказами Головнокомандувача армії заборонялося постачатися борошном за рахунок резервів приватних та міських пекарень; категорично заборонявся експорт продовольства за межі Криму, запроваджувалася карткова система розподілу продовольства в містах (була скасована 13 липня 1920 р.). Крім цього, застосовувалися й економічні важелі регулювання цін на продукти першої необхідності. Уряд, із накопиченням певних запасів зерна, став застосовувати хлібні інтервенції. Так, хлібобулочні вироби продавалися за ціною вдвічі меншою, ніж ринкова [551, 502]. В кінці липня 1920 р. начальник Управління торгівлі та промисловості В. Налбандов запропонував організувати центральний оптовий склад. За задумом, товари з нього розподілялися на торговельні точки. Останні продавали б їх населенню без спекулятивних закуток [493, 213 – 214].

Наскільки вжиті Урядом Півдня Росії заходи зі стримання цін на продовольство були результативними, можна зрозуміти на прикладі даних таблиці 15 (див. додатки). Аналіз наведеної у таблиці 15 інформації на

прикладі м. Севастополя дозволяє констатувати, що заходи властей білого Криму були ефективними. За два літні місяці 1920 р. ціни на більшість продовольчих товарів стабілізувалися (хліб, борошно, крупи). На окремі з них, наприклад яловичину, зменшилися. Зростання цін на масло, олію, сало не було стрибкоподібним. Найголовніше, що вдалося зробити, – усунути небезпеку голоду, яка нависла була над населенням півострова у зв'язку з концентрацією на його території лише біженців та військових понад 500 тис. осіб. Зрозуміло, що не було і харчової різноманітності та делікатесів. Їжа була простою – селянською.

Водночас ситуація із продовольством на м'ясо-молочному ринку перебувала у центрі господарсько-економічних турбот урядовців білого Криму. Зокрема, 24 березня 1920 р. міська управа Севастополя на розгляд центральних властей внесла пропозицію організувати у містах півострова міські молочні ферми із відділенням свинарства. Вартість реалізації проекту по місту Севастополю обчислювалася у 20 млн. руб. Уряду Півдня Росії. Сума, на нашу думку, відносно невелика, враховуючи темпи інфляції. Основна мета створення такого підприємства, як зазначалося у клопотанні, – державні інтервенції на ринку м'ясо-молочної продукції для регулювання ціноутворення у бік його зменшення на цей вид сільськогосподарської продукції. Зокрема, передбачалося, що за шість місяців функціонування ферми вона дасть 2 млн. руб. чистого прибутку, кварту фермерського молока на ринках Севастополя планувалося продавати по 50 руб. при середньоринковій у 300 руб.

Ініціатива міського самоуправління Севастополя була розглянута службовцями Управління продовольства. У висновку зазначалося, що проект цілком на часі, відповідає “потребам моменту”. Чиновники цього відомства вважали за доцільне надати міській управі Севастополя 20 млн. руб. безвідсоткового довгострокового кредиту. Водночас висловлювалося побажання стосовно того, щоб худоба молочної ферми була племінною. Свою позицію представники Управління продовольства обґрунтовували тим,

що у такий спосіб створювалися б сприятливі умови для піднесення місцевого сільського господарства. Більше того, висловлювалася пропозиція державного фінансування придбання племінної худоби (червоної колоністської молочної та англійських свиней). 6 – 12 млн. руб. із загального кошторису цього проекту міське самоуправління Севастополя отримало як дотацію на закупівлю зазначеної вище худоби. Ідея властей Севастополя була схвалена Управлінням продовольства, УЗіЗом, губернським земством і профінансована [146, 57 – 57 зв.].

Таким чином, констатуємо, що властям білого Криму вдалося налагодити експортно-імпорتنі операції з західноєвропейськими країнами, забезпечити надходження промислових товарів до кримських портів та усунути загрозу голоду, що нависла над населенням підконтрольних Російській Армії територій у березні – травні 1920 р.

Ситуація з ринковими цінами на м'ясо-молочну продукцію неспростовно засвідчувала наявність проблем у сільському господарстві білого Криму з чисельністю племінного поголів'я худоби. Непродумана реквізиційна політика властей, які упродовж 1917 – 1920 рр. часто змінювали один одного на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, зумовила різке скорочення як поголів'я худоби в цілому, так і племінної зокрема. Селяни втратили мотивацію до організації племінної справи, оскільки не були переконанні, що розведена ними племінна худоба не стане об'єктом реквізицій чи заготівель із боку тих чи інших властей. Тому господарі намагалися якомога дорожче продати племінну худобу, щоб не втратитися у випадку її безкоштовного вилучення. Така ситуація негативно позначалася не лише на ціноутворенні на ринку продовольчих товарів, а і на виробничих потужностях селянських господарств. Адже брак сільськогосподарських машин і сільськогосподарського реманенту у більшості селянських господарств Північної Таврії та Криму компенсувався за рахунок тяглової сили – коней, волів тощо.

До представників Уряду Півдня Росії неодноразово з аналізом ситуації, що склалася у галузі, зверталися науковці та громадські організації. Наприклад, у доповіді старшого спеціаліста із тваринництва професора Калугіна мова йшла про те, що “стан тваринництва катастрофічний”. Найбільша загроза нависла над поголів’ям великої рогатої худоби та вівчарством. Як можливий варіант виходу з кризи, на думку професора Калугіна, доцільно було вжити ряд заходів. По-перше, створити державні ферми з розведення племінної худоби, комплектуючи їх за рахунок тих стад, що ще збереглися, зокрема Лівадійського. По-друге, надання державних кредитів та державної підтримки у забезпеченні кормами культурних господарств, що спеціалізувалися на племінному тваринництві. По-третє, фінансування державними структурами створення і функціонування мережі племінних заплідників. По-четверте, застосування заходів з припинення нищення племінної худоби [146, 78 – 78 зв.].

На нашу думку, перші три пропозиції професора Калугіна більше відповідали умовам мирного часу. Остання була реальною і за обставин 1920 р. Конструктивніший підхід до вирішення проблеми збереження племінного поголів’я худоби, на наше переконання, ініціював Союз Хліборобів Криму. Зміст ідеї цієї організації полягав у тому, щоб провести клеймування племінної худоби і заборонити її заготівлі чи реквізиції. Клеймуванню підлягали “чистокровні кобилиці та жеребці віком понад два роки, корови та бики, свиноматки та кабани без обмеження віку” [146, 82 – 82 зв.].

Цим турбота властей про племінну худобу не обмежувалася. Її збереженню надавалося особливе значення. Підставою до таких наших суджень є хоча б те, що на Таврійське губернське земство Головнокомандувачем покладалося застосування заходів із покращення ситуації з племінним тваринництвом. У цьому напрямі повітові земства проводили роботу з надання допомоги населенню у дрібному племінному тваринництві. Так, членами земств проводився відбір племінного матеріалу і його передача до стад, інструктування селян стосовно технологій

запліднення та вирощування племінної худоби [146, 172 зв.]. На черговому засіданні Уряду Півдня Росії було схвалено пропозицію про заснування при УЗіЗі державної ради з племінного конярства. Були виділені необхідні кошти для того, щоб вона могла повноцінно функціонувати. Рішенням Уряду заборонялася Управлінню продовольства заготівля тільних корів [591, 4].

1 червня 1920 р. як реагування на звернення громадськості та вияв турботи про збереження поголів'я племінної худоби П. Врангель підписав наказ. Ним повітові земські управи, спільно з чинами УЗіЗу та Військового відомства, зобов'язувалися у найкоротші терміни провести обстеження і клеймування літерами "П.С." ("племенной скот" – С. Корновенко) племінної худоби на всій території, підконтрольній Російській Армії. Клеймована худоба не підлягала ні реквізиціям, ні закупівлям для потреб армії. Реквізована племінна худоба поверталася у розпорядження службовців УЗіЗу для збереження її "у спеціальних племінних господарствах" [146, 85]. Всі уповноважені Управління продовольства були негайно поінформовані стосовно цього наказу П. Врангеля. Так, помічник уповноваженого по Таврійській губернії В. Цимбал отримав чіткі інструкції щодо того, щоб не закуповувати у селян племінну худобу [108, 11].

Наказом Головнокомандувача від 3 вересня 1920 р. щодо примусової поставки населенням Криму (Перекопського, Сімферопольського, Євпаторійського, Ялтинського, Феодосійського, Севастопольського, Керченського повітів) коней у зв'язку з їхнім гострим дефіцитом в армії, передбачалося, що не всі коні підлягатимуть реквізиції та й не у кожному господарстві. Так, від реквізицій звільнялися селянські господарства, в яких нараховувалося менш двох коней; жеребці-виробники та "заводські матки", з відповідними посвідченнями від кінних заводів; жеребці-заплідники, "жеребні кобили та матки з сосунами", які належали земствам і утримувалися ними для підтримки племінного конярства [136, 1 – 2]. Як засвідчує зміст документу, реквізиції не поширювалися на повіти Північної Таврії, в яких

показники посівних та орних площ значно переважали над відповідними даними повітів Криму.

Таким чином, є підстави говорити про те, що влада білого Криму робила все можливе, враховуючи умови революції та громадянської війни, економічний потенціал селянських господарств Північної Таврії і Криму та аграрного сектору в цілому, щоб зберегти племінну худобу, не залишати селянські господарства без тяглової сили. У такий спосіб власті намагалися хоч чимось зарадити селянам.

Імпортовані промислові товари підлягали обміну на сільськогосподарську продукцію. Зазвичай з портів їх доправляли на зсипні пункти, на яких і відбувався обмін. В інструкціях, які розсилалися до уповноважених Управління продовольства, чітко вказувалося на те, як потрібно було розпоряджатися промисловими товарами. Насамперед суворо заборонявся їхній продаж. Всі обсяги промтоварів лише обмінювалися на зерно та продукти тваринництва. Ціну на промислові товари визначала спеціальна комісія. До її складу входили уповноважений Управління продовольства (голова), представники Державного контролю, інтендантства, місцевих кооперативів та сільських громад. За орієнтир бралися ринкові ціни на мануфактуру. Промислові товари відпускалися не на підставі еквівалентної відповідності з кількістю та ціною отриманого уповноваженим зернового продукту, а як платна винагорода. Її розмір, тобто відсоток покриття вартості зерна мануфактурою, визначався комісією.

Активну участь у товарообміні, крім агентів Управління продовольства та Управління торгівлі і промисловості, брали волосні та сільські старшини, старости. Вони доводили до відома селян, скільки та яких промислових товарів зберігається на зсипних пунктах. Також їм доводилося роз'яснювати і саму схему товарообміну: скільки і яких промтоварів можна отримати за ту чи іншу кількість того чи іншого зерна.

Схема товарообміну імпортованих промислових товарів на сільськогосподарську продукцію була простою. В Євпаторійському повіті

селяни на зсипні пункти привозили пшеницю. За спільною згодою сторін визначалася її вартість. 20 – 25% від її загальної вартості селянин отримував промисловими товарами, які відпускалися за 50% від їх ринкової ціни. Решта – 75 – 80% від вартості привезеної селянином пшениці – виплачувалася грошима. Наприклад, за 10 пуд. пшениці з селянином розраховувалися так. За 7 1/2 пуд. він отримував кошти, а за 2 1/2 пуди – 2 фунти цукру, 7 шматків мила. За кожні 888 пуд. пшениці селянин отримував жниварку, вартість якої становила 277 пуд., за 611 – гроші.

Майже такою ж вона була і для сільськогосподарських товариств. Зокрема, на прохання голови правління товариства “Тукельмес” уповноважений Управління продовольства Мустафа роз’яснював засади, на яких товариство зможе отримати промислові товари та сільськогосподарські машини. На 20% вартості поставки пшениці, з розрахунку 500 руб./пуд, видавалися цукор і мило за ціною на 50% нижчою від ринкової. Решта – 80% – оплачувалися готівкою. Жниварки відпускалися тільки в обмін на пшеницю за ціною на них у мирний час. За 25% від поставленої партії пшениці можна було її придбати. За 75% від поставленої партії пшениці уповноважений розраховувався готівкою. Умовно, конвертуючи відсотки у пуди, проста жниварка коштувала 200 пуд. пшениці, жниварка-самоскидач – 500 пуд. пшениці та 400 тис. руб.

Уповноважений Управління продовольства по Євпаторійському повіту “Хліб – армія” жниварки, вугілля, масло, цукор, гас, мило, чоботи тощо обмінював селянам на пшеницю із розрахунку 20% товарами, 80% – готівкою. Для кооперативів ставки були іншими: 30% товарами, 70% – готівкою.

Севастопольський шкіряний завод на пшеницю обмінював підошви до взуття, шкіряне взуття. Представник заводу обміняв у кооперативі підошви за ціною 800 руб./пуд на пшеницю вартістю 60 тис. руб./пуд. [105]. У Керчі інтендантство обмінювало у селян сіль, цукор та гас на м’ясо та інші сільськогосподарські товари [598, 15 – 16].

У квітні 1920 р. 1 пуд пшениці в Євпаторійському повіті коштував 500 – 600 руб., 1 пуд цукру – 100 руб., мазут для колес і лантухи – 50 руб. [105, 39] Однак станом на 20 та 27 квітня 1920 р. ситуація була іншою. За тиждень, відповідно до даних таблиці 16 (див. додатки), ціна пуду пшениці на ринках Євпаторії зросла на 200 руб., борошна – зменшилася на 1500-1800 руб. за куль. Різко подорожчало м'ясо. Таке нестабільне ціноутворення у квітні 1920 р. було для селян Євпаторійського повіту вагомим аргументом на користь того, щоб якомога більше отримувати промислових товарів за здану ними сільськогосподарську продукцію, ніж готівки, котра швидко знецінювалася.

Ураховуючи співвідносність вартості промислових і продовольчих товарів, є підстави говорити про те, що не всі, однак більшість селян могла скористатися з запропонованого білими товарообміну. Так, з одного боку, за роки Першої світової війни, революції та громадянської війни експорт зерна фактично припинився. Тому воно, як правило, зосереджувалося в господарствах і, незважаючи на різноманітні реквізиції, його залишалося вдосталь для задоволення не лише поточних господарських потреб, а і на продаж чи на обмін. До того ж, селяни розраховувалися здебільшого врожаєм 1919 р., надлишки від якого були серйозними і перевищували споживчу норму. За підрахунками радянських істориків, наприклад Я. Шафіра, на ринок селяни Північної Таврії навесні – влітку 1920 р. могли запропонувати 50 млн. пуд. пшениці та жита, 50 млн. пуд. зернофуражу [616, 106].

З іншого боку, ситуація на селі не була простою, як це може видатися на перший погляд. Так, згідно зі звітом начальника Перекопського повіту, у селян цієї місцевості було вдосталь зернового хліба врожаю 1919 р. Уповноважений Управління продовольства обмінював його на гас, сірники, цукор, чай тощо. Жниварки селяни отримували за 200 пуд. жита чи пшениці, гарантуючи, що з нового врожаю 1920 р. вони за неї доплатять 1000 пуд. з розрахунку 500 руб./пуд. У зв'язку з цим, робив висновок начальник повіту, “угода ця, можливо, й вигідна, однак малодоступна малоземельним селянам” [146, 118].

У звіті Я. Родіонова, який від Управління продовольства впродовж двох діб заготовляв сільськогосподарську продукцію у двадцяти селах Євпаторійського повіту, теж обґрунтовується думка про те, що малоземельні селяни не можуть у повному обсязі скористатися товарообміном. Він пропонував керівництву білого Криму внести певні корективи у цю процедуру [105, 53 – 53 зв.].

Уряд Півдня Росії пішов на певні поступки селянам. Зокрема, як уже йшлося у попередніх розділах, були зменшені розміри викупних платежів. По-друге, було внесено корективи в оплату скопщини. Згідно з наказом П. Врангеля, розмір оплати за орендовану землю не міг перевищувати 1/5 реально зібраного врожаю у поточному сільськогосподарському році. По-третє, всі селянські виплати (натурою, грошима, скопщина) зараховувалися їм насамперед як розрахунки із державою за землю. Влада брала на себе зобов'язання у майбутньому самотужки розрахуватися з великими землевласниками за відчужену в них землю [144, 42]. Таким чином влада білого Криму створювала умови для того, щоб селяни могли заощадити зернові запаси і у такий спосіб повніше скористатися товарообміном.

Отже, небезпідставними будуть наші твердження стосовно того, що владі білого Криму вдалося, наскільки це було можливим за умов революції та громадянської війни, налагодити результативний товарообмін із селянством. Попри всі труднощі фінансово-економічного характеру, промислові товари надходили до селян, а зернопродукти – у міста.

Збільшення площ селянських наділів, турбота Уряду Півдня Росії про зростання посівних площ, дефіцит на селі не лише промислових товарів та реманенту, а і сільськогосподарської техніки на порядок денний перед владою білого Криму ставили питання покращення агрокультури, інтенсифікації сільського господарства як провідної галузі економіки території, підконтрольної Російській Армії, в цілому. Будучи реалістами, володіючи інформацією, що надходила з місць, Головнокомандувач та його найближче оточення прекрасно розуміли, що без забезпечення сільського

господарства необхідною кількістю сільськогосподарських машин, налагодження мережі їхнього сервісного обслуговування розраховувати на покращення соціально-економічного становища селян, інтенсифікацію аграрного сектора економіки білого Криму було марно. До того ж від економічних показників сільського господарства залежав добробут і решти населення територій, підконтрольних Російській Армії. В одному з тогочасних документів стосовно вищенаведеного зазначалося: “Дефіцит сільськогосподарських знарядь праці та машин, насамперед механічних двигунів та засобів транспортування (вантажних автомобілів), ускладнює підвезення хліба в обмін на необхідні селянам промислові товари, не створює сприятливих умов для розвитку одноосібних селянських господарств. Все це значно зменшує інтерес землеробів до розширення посівних площ та власного господарства взагалі” [148, 6].

Реальний стан справ із забезпеченням селянських господарств Північної Таврії та Криму відображають дані таблиць 17 – 20 (див. додатки). Нескладні математичні підрахунки на підставі матеріалу таблиць засвідчують, що в останній передвоєнний рік у селян Північної Таврії та Криму на два господарства припадало одне знаряддя рільництва та один культиватор (у середньому на 20 дес.), одна сіялка на двадцять господарств (у середньому на 200 дес.), п'ятнадцять жниварок на сто господарств (у середньому на 1000 дес.), одні кінні граблі на сто господарств (у середньому на 1000 дес.), одна молотарка на п'ятдесят господарств (у середньому на 500 дес.), тридцять сім віялок на десять господарств (у середньому на 100 дес.). Порівняно з аналогічними показниками в інших губерніях, селяни Таврії у 1916 р. посідали 4-5 місце по забезпеченості сільськогосподарською технікою та реманентом.

Аналіз даних таблиці 18 виявляє, що у 1920 р. у селян Північної Таврії та Криму на одне господарство припадало одне знаряддя рільництва та один віз (у середньому на 13,1 дес.), сім сіялок на сто господарств (у середньому на 1310 дес.), чотири жниварки на десять господарств (у середньому на 131

дес.), шість молотарок на сто господарств (у середньому на 1310 дес.), п'ять віялок на десять господарств (у середньому на 131 дес.), одна ковальня могла обслуговувати потреби в ремонті сільськогосподарської техніки п'яти господарств.

Динаміку змін проілюструємо цифрами таблиці 19. Їхнє опрацювання засвідчує, що за роки Першої світової, революції та громадянської воєн середньостатистичні розміри селянських господарств у Північній Таврії та Криму зросли з 9,9 дес. у 1916 р. до 13,2 дес. у 1920 р.; чисельність селянських господарств скоротилася на 38880 господарств (ці дані є дуже відносними, враховуючи, що під контролем Російської Армії перебували не всі повіти Північної Таврії – С. Корновенко); на 810562 одиниці відбулося зменшення віялок. По решті позицій спостерігаємо позитивні зрушення: на 81018 одиниць зросла кількість знарядь рільництва; на 37129 – жнивварок; на 6739 – молотарок; на 855 – сіялок. На нашу думку, доцільним є звернення до аналізу показників стосовно технічного забезпечення одного або декількох селянських господарств упродовж 1916 – 1920 рр. (дані таблиці 20).

Обраховуючи дані таблиці 20, констатуємо, що у 1916 р. 1 знаряддя рільництва припадало на 20 дес., у 1920 р. – на 13,3 дес.; у 1916 р. 1 сіялка обслуговувала 200 дес., у 1920 р. – 187 дес.; у 1916 р. 1 жнивварка – 66 дес., у 1920 р. – 33 дес.; у 1916 р. 1 молотарка – 500 дес., у 1920 р. – 218 дес.; у 1916 р. 1 віялка – 2,7 дес., у 1920 р. – 26,2 дес. Отже, зміни на краще у забезпеченні селянських господарств сільськогосподарським реманентом та технікою були мінімальні у 1916 – 1920 рр. До того ж значна її кількість потребувала ремонту або оновлення. Наявність сільськогосподарської техніки у господарстві не завжди означала її ефективне застосування. На перешкоді у цьому були такі фактори, як брак тягової сили, домінування жіночої та підліткової робочої сили за відсутності чоловіків тощо.

Не менш важливим було те, як сільськогосподарська техніка розподілялася між повітами з урахуванням наявності у кожному з них посівних площ, кількості селянських господарств тощо. Інформацію про це

містять дані таблиці 21 (див. додатки). Їхній аналіз дозволяє говорити про забезпеченість в цілому кожного повіту тим чи іншим видом сільськогосподарської техніки та реманенту. Однак із цих відомостей чітко не простежується те, скільки і яких сільськогосподарських машин припадало на одне селянське господарство кожного з повітів. Відповідь на це питання можуть дати підрахунки автора, представлені у таблиці 22 (див. додатки).

Обраховуючи дані таблиці 22 (за винятком Ялтинського повіту, населення якого не спеціалізувалося на обробітку землі), ми можемо скласти достовірну картину того, яким був дефіцит сільськогосподарських машин та сільськогосподарського реманенту у селянських господарствах Північної Таврії та Криму. Повністю зняряддями рільництва були забезпечені селянські господарства Перекопського, Євпаторійського, Бердянського, Мелітопольського повітів. У решти повітів незабезпеченими були від двох до чотирьох господарств із кожних десяти. Сільськогосподарської техніки бракувало у кожному господарстві.

Для Уряду Півдня Росії також стало очевидним і те, що лише за рахунок імпорту наситити селянські господарства необхідними зняряддями праці буде складно. По-перше, вони були дорогими для селян, хоч і не для всіх, як ми про це писали вище. По-друге, сільськогосподарську техніку складно було транспортувати з портів у волості за відсутності нормально налагодженої системи перевезень на території, підконтрольній Російській Армії. По-третє, крім самої техніки власті білого Криму змушені були закуповувати за кордоном і запчастини до неї. Це потребувало додаткових витрат. По-четверте, попит серед селян на дорогі сільськогосподарські машини був невисоким. Через це казна не могла розраховувати на швидке поповнення державних запасів хліба, витрачених під час експортно-імпортних операцій. До того ж, незважаючи на значні резерви хліба у селянських господарствах Північної Таврії, вони також не були безмежними.

Таким чином, питання продовольчого забезпечення населення білого Криму та економічні перспективи в цілому на перше місце висували

покращення виробничих потужностей сільського господарства, сільськогосподарської промисловості. Проблема полягала в тому, що, з одного боку, селяни потребували необхідних сільськогосподарських знарядь праці, а з іншого – була відсутньою планомірна робота державних установ, спрямована на забезпечення цих потреб, за винятком операцій з товарообміну. На складах, розташованих на території білого Криму, були наявні сільськогосподарські машини, сільськогосподарський інвентар, незважаючи на те, що окремі з них припинили своє існування. Заводи з виготовлення сільськогосподарських машин і знарядь праці працювали, хоч і не 100% від своєї можливої потужності. У зв'язку з цим робився категоричний висновок: “Знаряддя сільськогосподарського виробництва потрібні тилу так само, як гармати фронту” [150, 5зв.]

Адекватно реагуючи на потреби сільського господарства у сільськогосподарській техніці та реманенті, Уряд Півдня Росії удосконалює свої підходи до вирішення цієї проблеми, розробляє ряд заходів із покращення становища, що склалося в аграрному секторі економіки. Так, паралельно з продовженням експортно-імпортних операцій ставка робиться і на акумуляцію внутрішніх ресурсів. До реалізації цілеспрямованої програми постачання селянам необхідних їм сільськогосподарських машин власті білого Криму залучають державні структури, земства та інші громадські товариства й організації. Крім того, докладаються зусилля до збільшення виробничих потужностей вітчизняних підприємств сільськогосподарської промисловості.

До уваги брався і той факт, що значна кількість потрібної сільському господарству промислової продукції була завезена у кримські порти ще за А. Денікіна, уряд якого також переймався питаннями інтенсифікації аграрного сектору економіки. Однак поразки Добровольчої Армії, швидка евакуація не дали можливості Особливій нараді повністю реалізувати наміри у цій сфері. Тому чимало сільськогосподарських машин перебувало нерозподіленими на складах. Політику держави з інтенсифікації сільського господарства,

поліпшення агрокультури Урядом Півдня Росії планувалося проводити на економічних підставах, взаємовигідних і для властей, і для селян.

Для вирішення поставленої мети – інтенсифікувати сільське господарство Північної Таврії та Криму – була розроблена широкомасштабна програма дій. Її зміст зводився до таких положень. Перше. Налагодження сервісного обслуговування та ремонту сільськогосподарських машин, механізмів, реманенту. Друге. Раціональне використання наявних резервів запасних частин, старих закордонних замовлень. Третє. Правильний та рівномірний розподіл сільськогосподарських машин і знарядь праці серед населення. Четверте. Відновлення діяльності вітчизняних заводів та майстерень сільськогосподарського призначення та посилення виробничих потужностей тих підприємств, що ще працювали [150, 56].

На УЗіЗ покладалася конкретна робота з організації ремонту сільськогосподарських машин та знарядь праці. На виконання цього службовці Управління задіяли сільськогосподарські майстерні, ковальні, що залишилися у маєтках, які перебували в управлінні цього відомства, та вісім заводів, розташованих у Сімферополі, Джанкої, Старому Криму, Євпаторії та Бердянську [146, 175 зв.]. Було відновлено діяльність, окрім зазначених вище, двох державних заводів із виготовлення сільськогосподарських машин поблизу Великого Тикмана, одного секвестрованого заводу у Великому Тикмані. УЗіЗ запустив у дію машинобудівну станцію в Акамовці з великим тракторним пунктом та крупною ремонтною майстернею [150, 57].

УЗіЗ проголошувався монополістом-власником майна “Технічної Консультації” – державної структури, яка при Особливій нараді здійснювала забезпечення сільського господарства необхідними машинами, технікою, запчастинами до них. Потрібно зазначити, що розміри цього майна були серйозними, його раціональне використання дозволило б, як і передбачалося Урядом Півдня Росії, значно скоротити дефіцит сільськогосподарських знарядь праці. Так, згідно з довідкою Технічної Консультації, поданої 29 лютого 1920 р. уповноваженому УЗіЗу, на одному зі складів цієї структури

було зосереджено таку кількість техніки: лише сепараторів потужністю 42 відра на годину – 3000 шт., локомотивів Клейтона із молотарками до них – 4 шт., віялок Бекера – 8 шт., заклепок до косилок – 2170 пуд., верстатів Турнера для виготовлення запчастин – 10 шт., верстатів Робісона – 7 шт., віялок Пеннея – 8 шт., віялок Бекера – 4 шт., різних видів соломорізок – 392 шт., локомотивів Гаррет різної потужності – 33 шт., молотарок Гаррет різної потужності – 17 шт., 11 найменувань запасних частин до них [146, 51 – 51 зв.].

У власність УЗіЗу переходило і майно складів “Сільгоспу”, на яких також зберігалася значна частина необхідних для аграрного сектору економіки сільськогосподарських знарядь, запчастин до них. Одноосібно Управління землеробства розподіляло і сільськогосподарські машини, закуплені за кордоном. Управління торгівлі та промисловості імпортовану промислову продукцію теж передавало на баланс Управління землеробства [150, 57 – 57 зв.]. Відомство Г. Глинки отримало і прерогативу у забезпеченні заявок на отримання таких необхідних для заводів і майстерень із виготовлення та ремонту сільськогосподарської техніки товарів, як вугілля, залізо, паливно-мастильні матеріали тощо. Вони властями білого Криму задовольнялися відразу після потреб армії. У такий спосіб цій державній структурі Уряд Півдня Росії передав всі повноваження стосовно розподілу сільськогосподарських знарядь праці та реманенту.

Якщо УЗіЗ виконувало загальноорганізаційні функції, то до виконання на місцях програми П. Врангеля з інтенсифікації аграрного сектору економіки активно долучалися повітові земства. Таврійська губернська земська управа від Головнокомандувача отримала чіткі інструкції стосовно повноважень земських діячів та напрямів роботи повітових земств під час реалізації зазначених вище заходів на селі. Зокрема, склади земств кооптувалися до загальної системи сховищ, на які УЗіЗ централізовано розподіляло імпортоване та вітчизняне сільськогосподарське обладнання. На губземство покладалася організація і реальне проведення на місцях, із

широким залученням “кооперативних організацій, представників сільськогосподарської заводської промисловості”, повітових земств, таких видів робіт: 1) рівномірний розподіл сільськогосподарського інвентаря між селянськими господарствами повітів і волостей; 2) раціональне використання запасів витратних матеріалів, що зберігалися на складах; 3) ремонт та виготовлення простих типів сільськогосподарських машин та знарядь праці; 4) розширення мережі земських пунктів прокату сільськогосподарської техніки для того, щоб якомога більше селян могло скористатися ними. На запровадження цих заходів Таврійське губернське земство одержало позику на 50 млн. руб. [146, 178].

Діячі Таврійського губернського земства отримали і цілий ряд повноважень, завдяки яким їхня діяльність ставала реальною та продуктивною. Земства мали можливість залучати всі наявні резерви для проведення ремонту та виготовлення сільськогосподарського інвентаря. Вони мали право залучати урядові, приватні підприємства до виконання земських замовлень із виготовлення сільськогосподарських знарядь праці. “Земським агентам” були надані “сила та авторитет осіб, що виконують справу особливого державного значення”. Вони не лише видавали розпорядження, а і безпосередньо на місцях контролювали їхнє виконання, усуваючи труднощі, що виникали під час цього. Земства користувалися правом позачергового (за винятком військових) провезення вантажів будь-яким видом транспорту, що діяв на територіях, підконтрольних Російській Армії. Такі перевезення, як й їхній вміст, захищалися Урядом Півдня Росії від реквізицій та інших непередбачуваних обставин. Соціальні пільги та соціальні гарантії владою білого Криму, на прохання земств, надавалися робітникам, їхнім родинам, задіяним на сільськогосподарських підприємствах та майстернях. Податкові преференції отримували дрібні та середні підприємства, що виконували замовлення земств із виготовлення сільськогосподарських знарядь праці чи їхнього ремонту [146, 184 – 185 зв.].

Товариство взаємодопомоги повітряного флоту спільно з професором Д. Арцибашевим розробило і представило на розсуд Головнокомандувача “план повної механізації культури полів”. За їхніми підрахунками, його застосування дозволить, обробляючи однакову за розмірами площу орних земель, що і до його застосування, удесятеро зменшити чисельність робочих рук, повністю відмовитися від використання коней. Для його реалізації автори проекту просили не так уже й багато. Серед їхніх умов були такі: особиста підтримка П. Врангеля його виконання; залучення до його запровадження військовослужбовців у випадку, якщо цивільні не зможуть їх замінити; надання права робити сільськогосподарським заводам замовлення і використовувати транспортні засоби для перевезень. Кошторис “плану повної механізації культури полів” складав 50 млн. руб. золотом. Прибутки від реалізації проекту, за розрахунками Товариства взаємодопомоги повітряного флоту і професора Д. Арцибашева, залежали від урожаю. При врожайності 75 пуд. з десятини лише його збір із 200 тис. дес. приніс би у бюджет 75 млн. руб. золотом; при врожайності 100 пуд. з десятини – 100 млн. золотом. У такий спосіб отримані прибутки перевищили б затрати на 50 та 100% відповідно.

Автори проекту передбачали два варіанти його фінансування, хоч і на однакових принципах. Перший полягав у тому, що необхідні кошти як кредит надасть Уряд Півдня Росії. У випадку їх відсутності планувалося задіяти другий варіант – звернення до іноземних інвесторів. Як один із потенційних розглядався Емісійний Земельний Банк, заснований на кошти США, правління якого в Криму очолював князь Б. Гагарін. В обох випадках у реалізації “плану повної механізації культури полів” активна роль відводилася державі.

Сутність запропонованих Товариством взаємодопомоги повітряного флоту і професором Д. Арцибашевим заходів зводилася до такого. За мету ставилося створення організації, яка б лише технічними засобами повністю обробляла землю: проводила б засів, збір урожаю, його обмолочення,

звезення на токи. Основу такої організації становив тракторний загін, укомплектований тракторами, всіма сільськогосподарськими знаряддями праці, обладнанням для ремонту, вантажними автомобілями для підвезення мастильно-паливних матеріалів, перевезення врожаю. Персонал такого загону мав складатися з 50 осіб та 10 осіб, які б забезпечували працездатність загону (контролери, бухгалтери, касири, статисти тощо). Їхня зарплата становила 100 руб. золотом кожного. Детальніше про технічну комплектацію та персональний склад тракторного загону інформують дані таблиць 24 – 25 (див. додатки). Виробничі потужності одного повністю укомплектованого тракторного загону становили 4 тис. дес. за 200 робочих днів при 12-годинному робочому часі у дві зміни.

Належне функціонування тракторного загону забезпечували б тракторні бази, створені на вузлових залізничних станціях, у портах, біля пристаней, на перевалочних пунктах. У разі необхідності вантажівки з них постачали б у тракторні загоны все необхідне. У свою чергу тракторні бази постачалися б із головних тракторних баз, розташованих у крупних портах.

Юридичною підставою для діяльності тракторних загонів було укладання угод як із землевласниками, так і Урядом Півдня Росії. Вони мали носити взаємовигідний характер. Залежно від обсягів виконаних робіт, розмірів урожаю визначалася оплата послуг цих механізованих установ. Максимальні розміри визначалися у тому випадку, коли землевласник, не докладаючи ніяких зусиль, отримував зібраний та обмолочений урожай.

“Планом повної механізації культури полів” передбачалася і підготовка відповідних кваліфікованих кадрів через систему підготовчих курсів. Навчальна програма була розрахована на місяць. Група слухачів складалася з 5 інструкторів і 20 курсантів. До 15 вересня 1920 р. передбачалося випустити 100 фахівців, до 15 жовтня – 200. Усього до 15 березня 1921 р. планувалася підготувати 1600 кваліфікованих працівників сільського господарства. Їх звільняли від мобілізації, відразу по закінченню курсів зараховували до тракторного загону і ставили на утримання.

На перший сезон функціонування тракторних загонів потрібно було 15 млн. золотих рублів. Всього їх планувалося створити 50. Тобто, у середньому річні витрати на повне утримання одного загону (без урахування амортизації) становили б у 300 тис. золотих рублів. Вони мали силами 3 тис. осіб та 615 одиниць сільськогосподарської техніки забезпечити повний обробіток 200 тис. дес. землі упродовж 200 днів. Приблизно 100 днів відводилося на оранку, 50 днів – на культивування, на жнива – 10 днів, на транспортування врожаю – 20 днів. Робочий день тракторного загону у дві зміни мав становити 12 годин. За цей же час 200 тис. дес. землі без застосування техніки оброблялося зусиллями 3 тис. осіб із залученням 50 тис. коней і це коштувало вдвічі дорожче – 30 млн. золотих рублів [146, 186 – 193].

На нашу думку, “план повної механізації культури полів” за умов білого Криму станом на 1920 р. був дуже доречним, економічно продуманим і цілком реальним щодо поетапного його виконання.

Отже, підсумовуючи викладене вище, констатуємо, що влада білого Криму пріоритетного значення в аграрній політиці надавала інтенсифікації сільського господарства. Уряд Півдня Росії розробив і реалізовував на практиці цілеспрямовану програму із забезпечення селянських господарств необхідною сільськогосподарською технікою та реманентом. Для вирішення проблеми технічного оснащення аграрного сектора економіки білого Криму залучалися максимальні можливості, фінансові та людські ресурси. Задоволення потреб одноосібних селянських господарств у техніці та реманенті відбувалося шляхом товарообміну, експортно-імпортних операцій, мобілізації внутрішніх ресурсів. Був затверджений і перспективний “план повної механізації культури полів”. Усі зусилля властей зосереджувалися на підвищенні продуктивності сільського господарства як галузі економіки, особлива увага акцентувалася на його забезпеченні необхідними сільськогосподарськими машинами та механізмами. В опрацьованих нами історичних джерелах, на жаль, не зафіксовано інформації стосовно того, наскільки заходи властей були ефективними. На підставі розрізнених та

опосередкованих свідчень можна припустити, що частково попит селянських господарств на сільськогосподарські машини та реманент уряду П. Врангеля вдалося задовольнити.

Проведення врангелівської аграрної реформи збігалося в часі зі жнивими. Тому Уряд Півдня Росії, особисто Головнокомандувач, усіляко сприяли селянству в цій надто важливій справі. 8 червня 1920 р. П. Врангель, ураховуючи потребу селян у худобі, зобов'язав начальників цивільних частин при корпусах зібрати інформацію у волостях про кількість коней, необхідну для збирання врожаю. Командири корпусів повинні були “відпускати господарям, що потребували робочої худоби, коней військових обозів для польових робіт, а також для жнивтарок, рал”. Селяни, задіяні у відбуванні підводної повинності, на час жнив звільнялися від неї на день або два [144, 42]. При цьому командири бойових підрозділів несли персональну відповідальність за виконання цього наказу, за те, що в зоні дислокації їхньої частини був неприбраний хліб.

За даними Б. Пиліна, наказ було виконано, селяни отримали необхідну підтримку [457, 147]. У звіті начальника Керченського відділення політичної частини від 26 червня 1920 р. мова йшла про те, що “окремі військові частини надавали допомогу населенню під час жнив” [206, 71]. Підсумовуючи в наказі від 23 вересня 1920 р. повноту надання допомоги військовими селянам, П. Врангель зазначав: “Допомога військових частин та тилових установ людьми, кіньми, підводами, надана під час жнив, принесла населенню суттєву користь і дозволила своєчасно звезти та прибрати хліб, полегливши у такий спосіб важку працю селянина” [453].

Аналогічну допомогу отримали селяни й під час осінніх польових робіт. Наказом Головнокомандувача від 23 вересня 1920 р. військові зобов'язувалися всіма засобами надати допомогу селянам у посівній кампанії озимини. Для цього на період оранки та посівної виділялися вільні від служби коні та люди. Персонально за дієвість допомоги відповідали командири військових частин. Командувачі арміями щонеділі доповідали П.

Врангелю про зроблене [55]. За інформацією, що наводить Н. Росс, військові з приємністю допомагали селянам у жнива та під час посівної. Найбільше задоволення від неї отримували марковці, частина полку яких була комплектована колишніми червоноармійцями. “Допомога надавалася всім, хто її потребував, без винятку, навіть родинам, члени яких відійшли з більшовиками” [493, 99].

Таким чином, за особистої ініціативи Правителя Півдня Росії, який об’єктивно оцінював ситуацію із жнивими та посівною, військові та цивільні докладали зусиль для надання допомоги селянам у проведенні цих трудомістких сільськогосподарських робіт. Зрозуміло, що потреби фронту у підводах, возах, конях тощо стояли на перешкоді нормального проведення жнив та посівної. Однак іншого вибору ні у селян, ні у влади білого Криму не було. Сам факт турботи і практичної її реалізації засвідчує, що власті білого Криму не лише на словах, а і на ділі переймалися проблемами сільського господарства, докладаючи максимум можливих зусиль для підтримки аграрного сектору економіки.

Беручи до уваги все написане вище, констатуємо таке. Перше. В аграрній політиці Уряд Півдня Росії дотримувався принципу державного протекціонізму. Він намагався економічні інтереси держави узгоджувати з економічними інтересами селян (зменшення розмірів викупних платежів тощо), у цілому сільського господарства як галузі економіки. Налагодження та регулювання господарсько-економічного життя у Північній Таврії та Криму відбувалося на засадах як “ручного керування”, так й із застосуванням економічних важелів впливу (хлібна та молочна інтервенції). Друге. Владі білого Криму вдалося організувати тил у такий спосіб, щоб заходи з інтенсифікації сільського господарства були результативними. До їхнього запровадження залучалися не лише службовці цивільних відомств, а і військові. Стосунки армії та населення не позначалися відвертим збройним протистоянням, у більшості випадків носили конструктивний характер. Цивільні владні інституції не були “відірваними” від населення, що

дозволяло у відносно короткі терміни адекватно реагувати на зміни ринкової кон'юнктури. Третє. Керівництву Білого руху Півдня Росії вдалося вирішити найгострішу для населення підконтрольних Російській Армії територій проблему – запобігти голоду. Четверте. Аграрна політика Уряду Півдня Росії передбачала піднесення виробничих потужностей селянських господарств, покращення добробуту селянських родин. Максимальних зусиль усіма представниками владної вертикалі докладалося до забезпечення сільського господарства сільськогосподарськими машинами та реманентом, промисловими побутовими товарами, збереження племінного поголів'я худоби, своєчасного проведення жнив та посівної. П'яте. Акцент у реалізації змін на краще на селі влада білого Криму робила на експортно-імпортних операціях, а також на акумуляції та раціонально-ефективному використанні внутрішніх ресурсів.

Висновки

У “Щоденнику письменника” за 1876 р. Ф. Достоєвський, розмірковуючи над вічними питаннями буття, сутності людської природи, зауважив: “Якщо хочете переробити людство на краще, майже із звірів у людей, то наділіть їх землею – досягнете мети”. Ця думка була висловлена відомим літератором, мислителем за 41 рік до початку радикальних суспільно-політичних потрясінь 1917 – 1920 рр. в Європі, епіцентром яких стала територія Російської імперії. Революційні події з усією очевидністю засвідчили важливість аграрного аспекту у внутрішньоекономічній політиці урядів як країн Центральної та Південно-Східної Європи, так і тих, що претендували на перемогу у братовбивчій громадянській війні на постімперському російському просторі. У цьому відношенні не стали винятками Особлива нарада та Уряд Півдня Росії як органи цивільної влади Білого руху Півдня Росії.

Визначальною рисою революції та громадянської війни на Півдні Росії було те, що остання, як влучно висловився Л. Троцький, “була суто селянською, укоріненою у місцевий ґрунт і мужицькою люттю випереджала революційну боротьбу в інших частинах країни”. Насамперед це стосується Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній (утворені відповідно до рішення Особливої наради від 20 серпня 1919 р.). У такому смислі аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля в контексті загальноєвропейського вирішення аграрного питання – актуальна і перспективна для вивчення наукова проблема. Такий її статус зумовлений значним науковим, суспільно-політичним та практичним потенціалом, закладеним у ній.

З огляду на феноменальність революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. у Росії як історичного та соціокультурного явища, значущості аграрної політики у діяльності урядів А. Денікіна, П. Врангеля ці події перебували та перебувають у фокусі постійної уваги суспільства в цілому, науковців зокрема. Вони були і залишаються предметом постійного

обговорення, дискусій, вивчення. В їхньому науковому осмисленні склалися певні історіографічні традиції, які умовно можна класифікувати на радянську, зарубіжну, білоемігрантську, сучасну українську та російську. Їхні витoki ми вбачаємо в 1919 – 1920 рр., коли відбувалося становлення історичних знань із аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Першими історіографами з обраної нами для вивчення теми були не історики-професіонали, а безпосередні учасники тих подій. В авангарді історіографічного процесу перебувала пропагандистсько-агітаторська (листівки, відозви, декларації, звернення до населення), публіцистична література (брошури, роз'яснювальні матеріали), преса.

Радянська історіографія з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля – це самостійний, науковий пласт знань, неоднорідний за своїм змістовим, ідейним, ідеологічним навантаженням. У розвитку радянської історіографії з окресленої нами проблеми розрізняємо такі підперіоди: 1) 1920-ті рр.; 2) 1930-ті – 1950-ті рр.; 3) 1960-ті – перша половина 1980-х рр.; 4) 1985 – 1991 рр. Крім того, на наш погляд, 1920-ті рр. теж не були однорідним історіографічним підперіодом. У їхніх межах виділяємо такі складники: а) 1921 – 1923 рр.; б) 1924 – 1928 рр.; в) 1928/1929 – 1930 рр. У межах другого підперіоду також є підстави виділити: а) 1931 – 1938 рр.; б) 1939 – 1945 рр.; в) 1946 – 1950-ті рр.

Першим періодом у формуванні на наукових засадах радянської історіографії історії аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. стали 1920-ті рр., у середині якого можна виокремити такі складові: а) 1921 – 1923 рр.; б) 1924 – 1928 рр.; в) 1928/1929 – 1930 рр.

1930-ті – 1950-ті рр. – період активної міфологізації історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., котрий структурований із трьох підперіодів: 1931 – 1938 рр.; 1939 – 1945 рр.; 1946 – 1950-ті рр.

Рубіжною датою початку третього підперіоду радянської історіографії є 1960 р. Ми керувалися тим, що, по-перше, у цей рік було завершено видання багатотомної “Истории гражданской войны в СССР”, започатковане

ще М. Горьким у 1930-х рр.; по-друге, у третьому та десятому номерах журналу “Комуніст” за 1960 р. було надруковано статті Ф. Голікова та Г. Голікова, де автори запропонували два якісно нові моменти: а) корективи у періодизації революції та громадянської війни; б) порушили питання про доцільність конкретного, реального вивчення як Білого руху Півдня Росії в цілому, так і політики його урядів зокрема.

Четвертий підперіод (1985 – 1991 рр.) радянської історіографії збігається в часі з перебудовою, гласністю в СРСР, УРСР. Історіописанню цих років були властиві три основні тенденції. Першу з них представлено роботами, автори яких намагалися зберегти старі схеми розуміння як революції в цілому, так і окремих її складових (наприклад Білого руху). Друга – “альтернативна”, представники котрої шукали нові методологічні підходи до осмислення трагедії 1917 – 1920 рр. Офіційна історіографія – третя тенденція – маневрувала між двома першими, намагаючись дотримуватися “наукового нейтралітету”, акцентуючи на кризових явищах та вимагаючи від істориків їхнього подолання.

На наше глибоке переконання, напрацювання радянських істориків не можна ігнорувати, з ними потрібно дискутувати для того, щоб “не тупцювати на одному місці, досліджувати маловідомі сюжети, уточнювати дискусійні моменти, що стосуються аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Питання історії Білого руху Півдня Росії, аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля були і є предметом активного наукового вивчення за кордоном. У структурі зарубіжної історіографії можна виокремити два основні компоненти: власне закордонна історіографія та білоемігрантська. У закордонній історіографії виокремлюємо два основні періоди: “радянологія” – роботи американських, канадських, англійських, німецьких, французьких дослідників та вчених інших країн, “несоціалістичного табору”, опубліковані у 1920-х – на початку 1990-х рр., за існування СРСР, об’єднані спільною тематикою – вивченням радянської історії, насамперед революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр.; новітня закордонна історіографія –

наступний етап у розвитку закордонної історіографії – “радянологія”, який розпочався з розпадом СРСР, розвивається за новітніх суспільно-політичних, соціально-економічних, ідейно-культурних обставин. Його представники продовжують вивчати історичне минуле Росії, України та інших країн пострадянського періоду.

Водночас у межах “радянології” чітко простежуємо два підперіоди: а) 1920-і – 1950-і рр. – домінування так званої “тоталітарної школи” (із паралельним співіснуванням “ліберального” (Е. Росс) та “консервативного” (Л. Лоутон) напрямів вивчення історії революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. в Росії, Україні); б) 1960-ті – початок 1990-х рр. – пріоритет “ревізійністського напрямку”, в ідейно-тематичному руслі якого працювали американські та європейські дослідники А. Рабінович, С. Коен, К. Штрем, Дж. Бредлі та інші.

Під впливом суспільно-політичних, соціально-економічних, ідейно-культурних та загальноцивілізаційних процесів “радянологія” трансформувалася у новітню закордонну історіографію, котра продовжує дослідження аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях, а також дотичних до цієї проблеми питань. За винятком роботи Н. Росса, закордонні автори лише побіжно зупиняються на аналізі аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. По-друге, на відміну, скажімо, від сучасних української та російської історіографій, закордонна не оперує іншими, крім білогвардійських, джерелами. По-третє, хоч західні дослідники і не відчували на собі ідеологічного тиску з боку влади, як радянські, однак у їхніх роботах помітною є політична кон’юнктура. По-четверте, запропоновані закордонними істориками методологічні підходи дозволяють більшою мірою розкрити власне селянську позицію при вирішенні аграрного питання. Однак дещо менше вони висвітлюють соціально-економічний аспект цієї проблеми.

У розвитку білоемігрантської історіографії з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. на підставі запропонованих нами

критеріїв, умовно виокремлюємо два періоди: а) 1920-ті рр.; б) 1960-ті – 1990-ті рр. За змістовністю, ідеологічною спрямованістю в білоемігрантській літературі умовно можна окреслити такі напрями: 1) “романтичний” – роботи, в яких героїзується Білий рух, його лідери, аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр.; 2) “критичний” – дослідження, автори яких звинувачують білогвардійські уряди А. Денікіна, П. Врангеля у непродуманості аграрної політики; 3) “об’єктивний” – праці, в яких превалює академізм, аргументованість суджень, оригінальність висвітлення, наявність багатьох моментів, спільних для наукових видань “радянологів” та сучасних зарубіжної, російської й української історіографій.

Аналізуючи сучасний стан наукового вивчення проблеми в Україні та Російській Федерації, констатуємо, що українські та російські дослідники пропонують схожі між собою підходи, що дозволяють значно розширити розуміння сутності як програмних засад, так і практики аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. Є підстави говорити також і про наявність в обох історіографіях робіт однотипних жанрів: наукових статей, монографій, дисертацій, праць біографічного характеру, науково-популярних та довідникових видань. Спільним є домінанта досліджень на суспільно-політичну тематику. При цьому, на наш погляд, не цілком виправдано менше уваги приділено соціально-економічній проблематиці.

І в сучасній українській, і в сучасній російській історичних науках чітко окреслюється наявність чотирьох підходів у трактування як революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.), так і аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. На нашу думку, їхній зміст зводиться до такого:

1) позиція авторів, котрі продовжують дотримуватися традицій, започаткованих радянською історіографією у трактуванні небільшовицьких сил, що брали участь у революції та громадянській війні. Для них білогвардійці – це “контрреволюція, яка за фінансової підтримки Антанти

несла економічне гноблення трудящому народу”. Аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля – реставрація поміщицько-церковного землеволодіння, зазіхання на революційні завоювання селян України;

2) як контрверсія попередній, білі уряди, як і в цілому їхні внутрішньоекономічні заходи – це шанс урятувати Батьківщину від “більшовицької чуми”. Саме тому дослідники, з’ясовуючи різні аспекти історії Білого руху, намагаються “обілити” його учасників, іноді забуваючи про серйозні прорахунки білогвардійських лідерів. Цим вони абсолютно не просуваються у ними ж задекларованому прагненні позбутися чергової “білої плями історії”;

3) компромісний підхід, представники якого демонструють певне балансування між першими двома трактуваннями Білого руху Півдня Росії, пропонуючи “третю” позицію, своєрідну “середню лінію”. Такий підхід особливо характерний для початку 1990-х, коли історики ще не наважувалися вповні відійти від марксистсько-ленінського трактування історії, однак вводили до обігу раніше не відомі джерела, що розширювали фактологічну базу;

4) академічне висвітлення історії революції, громадянської війни, всіх її учасників. Для нього характерне застосування нової методології, неупередженість у доборі фактажу, намагання “служити історичній науці”, а не бути заручником політичної кон’юнктури. Дослідники аналізують різні погляди, характеризуючи джерельне забезпечення тих чи інших тез, тверджень тощо. Вони не намагаються “вирвати” білих, червоних, жовто-блакитних, зелених тощо з історичного контексту, а висвітлюють питання на підставі історичних реальностей революційної доби. Текстові джерела ними не інтерпретуються довільно. Навпаки, історики чітко дотримуються “букви документа”. Факти, що вводяться до наукового обігу, неодноразово перевіряються, відсутня “тонитва за сенсацією”, що було властиве початку 1990-х рр. Крім того, спостерігається тенденція до осмислення, вироблення узагальнень, що не позначені “однобокістю”.

Сучасні українські історики, як й їхні колеги з Російської Федерації, в історичних дослідженнях широко застосовують методологічні прийоми суміжних із історією наук: соціології, політології, психології, математики (математичне моделювання). Це значно збагачує роботи історичного характеру, дозволяє висловлювати об'єктивніші та аргументованіші судження.

Ще однією спільною рисою обох історичних шкіл є те, що більшість робіт написано з позиції “державоцентризму”. І це виправдано, особливо, коли йдеться про аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. Однак цей аспект, на нашу думку, дещо гіпертрофований. Підставою для такого судження є те, що дослідники з'ясовують лише ставлення селян до того чи іншого білогвардійського режиму за результатами проведення / не проведення реформи. Практично відсутні дослідження, де було б висвітлено власне позицію селянства щодо того, яким воно бачило вирішення “гордієвого вузла”, що ним стало аграрне питання. На наш погляд, таку ситуацію можна відкорелювати через застосування “селяноцентризму”. Завдяки цьому науковці матимуть можливість проаналізувати аграрну політику білих і з позицій тих, хто її розробляв та запроваджував, і з позицій тих, кому, власне, її адресовано.

Визначивши спільні моменти, наявні в сучасних українській та російській історіографіях, ми аж ніяк їх не ототожнюємо, вважаючи, що це дві самостійні історичні школи на пострадянському науково-історичному просторі. До того ж їм властиві й певні відмінності, які дозволяють упевнено констатувати їхню окремішність. Так, якісною відмінністю є те, що російські науковці історію Білого руху Півдня Росії вивчають крізь призму “революції в Росії”. Їхні українські колеги – у контексті Української національно-демократичної революції, хоч при цьому визнається, що остання розвивалася як результат Лютневої революції, падіння імперії Романових.

У роботах українських авторів, зокрема в дисертаціях з історії Білого руху, представлено об'єктивний аналіз російської історіографії. На жаль, у

російських аналогах українська історіографія або відсутня, або її подано суб'єктивно та неповно. Навіть аналізуючи радянську історіографію з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., російські колеги оминають напрацювання українських істориків, наприклад І. Рибалки, Р. Ляха та інших. Очевидно, таку ситуацію можна пояснити певним “мовним бар'єром”.

У сучасній російській історіографії біографічний напрям історичних студій Білого руху представлено повніше. В сучасній українській – меншою мірою, і це цілком зрозуміло. Натомість в Україні повніше представлено біографістику національних лідерів доби революції.

Можемо спостерігати відмінності й у концептуальному розумінні сутності Білого руху Півдня Росії. Насамперед ідеться про те, що для російських істориків Білий рух Півдня Росії – невід'ємний компонент історії державності Росії. Це твердження – аксіома для більшості російських науковців. Для української історіографії Білий рух Півдня Росії – іннаціональний компонент, контрчинник національної державності.

Є певні нюанси в доступі до джерел під час опрацювання історії Білого руху Півдня Росії, що відповідним чином позначається на аргументаційному забезпеченні та змістовому навантаженні суджень, тверджень, насамкінець – висновків та узагальнень. В Україні джерельна “білогвардійська” база “розкидана” по багатьох фондах і архівах, що дещо ускладнює роботу з нею. Виняток становить Державний архів Автономної Республіки Крим, в якому більш-менш повно і компактно зосереджено матеріали, що стосуються врангелівської аграрної реформи. У Російській Федерації (в Державному архіві Російської Федерації, Російському державному військовому архіві та в інших архівосховищах) в окремих фондах містяться джерела, що стосуються аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр., вивезені, щоправда, з колишніх радянських республік. Зрозуміло, що це полегшує роботу російських колег. Хоч фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих

органів влади і управління України, регіональних архівів містять більше документів, котрі стосуються безпосередньо українських реальностей, за яких доводилося урядам А. Денікіна, П. Врангеля проводити аграрну політику. Натомість російські колеги у своїх роботах практично не роблять посилань на українські архіви, більше довіряючи опублікованим у 1950-х – 1970-х рр. збірникам документів про перебіг Великої Жовтневої революції в Україні.

У нашій дисертації ми застосовували комбінований підхід до класифікації залученої до дослідження історичної джерельної бази, враховуючи останні досягнення науковців-джерелознавців із цієї проблеми. Історичні джерела автор класифікував за типами, видами, родами, опублікованістю/неопублікованістю тощо. Представлена у роботі історична джерельна база – достатньо різнопланова, репрезентативна, достовірна. Її осмислення, засноване на сучасних джерелознавчих методах і принципах, дає достатньо підстав для розуміння аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля у 1919 – 1920 рр. як багатоаспектного суспільно-політичного, соціально-економічного явища, створює можливості для її комплексного вивчення.

Ураховуючи теоретичні напрацювання попередників, все розмаїття методологічних підходів, представлених у сучасній українській, російській та закордонній історіографії, за стрижневий методологічний орієнтир нашого дослідження ми визначили соціокультурний підхід. Цей вибір вмотивовано тим, що однією з ознак соціокультурної парадигми є певний універсалізм, завдяки якому з'являється можливість вивчення культурних, політичних, господарських та інших елементів суспільного цілого, а також суспільства як єдності культури та соціальності. Під культурою в такому випадку розуміється сукупність способів і результатів діяльності людини, включаючи ідеї, цінності, норми, взірці тощо. Під соціальністю – сукупність взаємовідносин соціальних об'єктів. Соціокультурний підхід носить багатовимірний характер, об'єднуючи, наприклад, історіософське та

соціологічне вивчення суспільства. За соціокультурного підходу предметом наукової уваги постає активна особистість – багатовимірний біосоціокультурний істота, суб'єкт дії, його мораль, що становить основу будь-якої культури. Дослідник, дотримуючись соціокультурного підходу має змогу провести зіставний аналіз цінностей соціальних груп, з одного боку, а з іншого – соціокультурних характеристик суспільства в цілому. Водночас у дисертації соціокультурний підхід не протиставляється іншим як єдиноможливий чи єдиноправильний.

Революційні події в Росії, насамперед жовтня 1917 р., розкололи російський (у широкому розумінні, не лише російський народ) постімперський соціум на непримиримі ворогуючі табори. Так, як антитеза більшовизму був зорганізований Білий рух Півдня Росії, який на різних етапах його розвитку очолювали Л. Корнілов, М. Алексєєв, А. Денікін, П. Врангель. Лідери цього військово-політичного режиму розуміли, що повернення до імператорської Росії нереальне. Водночас вони не могли сприйняти і радянську владу – “принизливу владу хама”, як називав її П. Врангель. Їм більше імпонувало шлях оновлення Росії через запровадження реформ соціально-економічного та суспільно-політичного характеру.

Чільне місце у реформаторських задумах лідерів Білого руху Півдня Росії відводилося аграрній політиці. Упродовж усієї історії цього соціокультурного та історичного явища аграрне питання перебувало у фокусі їхньої уваги, еволюціонувавши від ідей, викладених у “Конституції генерала Л. Г. Корнілова”, “Декларації генерала Денікіна з земельного питання” до практичного запровадження аграрної реформи Урядом Півдня Росії. Наміри А. Денікіна, П. Врангеля з реорганізації аграрного сектора економіки, з одного боку, були продовженням реформаторства П. Столипіна, а з іншого, як не дивно, носили радикальніший, можна сказати революційний характер. Зокрема, це стосується врангелівської аграрної реформи, за якої поміщики повністю усувалися від участі у реформі, селяни легалізували самозахоплення. Крім того, зміст “Декларації генерала Денікіна з земельного

питання” узгоджувався з аграрним законодавством уряду Польщі, мав чимало спільного з аграрними інноваціями Гетьманату.

Аграрна політика лідерами Білого руху Півдня Росії розумілася широко, як система заходів, що впливала на соціально-економічне становище на селі, суспільно-політичну активність селянства. Іншими словами, аграрна політика у розумінні А. Денікіна, П. Врангеля не обмежувалася перерозподілом землі між селянами. Наріжним каменем аграрної політики А. Денікін, П. Врангель вважали інтенсифікацію сільського господарства як галузі, покращення матеріальних статків селян, перетворення селянства у провідну соціальну верству відновленої російської державності.

Основні положення аграрного законодавства урядів А. Денікіна, П. Врангеля узгоджувалися зі змістом аграрного законодавства урядів Радянської Росії, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи. Так, по-перше, представники білої влади на Півдні Росії та власті Румунії, Чехословаччини, Польщі, Естонії й інших країн Центральної та Південно-Східної Європи у вирішенні аграрного питання обстоювали принцип відчуження або експропріації надлишків великого землеволодіння. Друге. Наділення селян додатковими площами угідь і на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, і в європейських країнах відбувалося за плату. Вони не могли перевищувати 25 дес. Третє. Розміри невідчужуваних земель і на Півдні Росії, Європі, з урахуванням відповідних регіональних особливостей стосовно якості та родючості ґрунтів, рівня інтенсифікації сільського господарства, земельного дефіциту на одне селянське господарство і т. ін., коливалися у приблизно однакових межах. Четверте. Політичне та економічне майбутнє своїх держав керівництвом зазначених європейських країн та Білого руху Півдня Росії однозначно пов'язувалося з інститутом приватної власності на землю, економічно розвиненим аграрним сектором економіки, рентабельними одноосібними селянськими господарствами. Селянство розумілося як гарант таких перспектив. У випадку з Радянською Росією, спільним було те, що

більшовики, так само як і білі, основним напрямом аграрної політики обрали підтримку середньозаможного селянства.

Водночас ми не схильні ідеалізувати аграрне законодавство урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Напрацьоване за умов гострого суспільно-політичного, збройного протистояння, воно, як і будь-яке інше тогочасне законодавство з аграрного питання, не могло бути бездоганим. Якщо проаналізувати зміст аграрного законопроекту, розробленого земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева, то стануть очевидними і окремі прогалини. Так, зокрема, абсолютно не йшлося про підтримку малозаможних та незаможних селянських господарств, які перебували у набагато скрутніших умовах, ніж середньозаможні та заможні. Було обійдено увагою і майбутнє раніше створених радгоспів. Йшлося лише про зразкові та високотоварні господарства, їхню підтримку з боку уряду. Про ці моменти цілком справедливо писали професори М. Соколов, А. Лебедев, О. Ярошевич, а також такі урядовці, як К. Соколов, Б. Енгельгардт.

Стосовно до врангелівського пакету аграрних законів, то він також мав “вузькі місця”: по-перше, жорсткі санкції, аж до позбавлення нових власників права власності на щойно придбані угіддя. Насамперед це стосувалося ситуацій з несвоєчасною оплатою селянами за землю. У такому випадку угіддя, що належали боржникам, незалежно від того, чи перебували вони у приватній власності, чи ні, розпорядженням волосних земельних рад передавалися іншим особам. Останні, за умов своєчасної оплати за них, могли закріпити отримані землі у свою приватну власність. Недоліком у цій ситуації, на нашу думку, було те, що в законі не йшлося про компенсацію попереднім селянам за уже сплачену вартість землі. По-друге, розрахунки придбання землі ускладнювалися невизначеністю вартості десятини з боку держави. По-третє, не зазначалося, як влада реагуватиме на самозахоплення після або під час реформи. По-четверте, 25-ти річний термін викупних платежів.

Лідери Білого руху Півдня Росії опікувалися не лише розробленням засад аграрної реформи, а й дієвим її запровадженням. Вони були зацікавлені у конкретному позитивному результаті, докладали для цього всіх можливих за умов революції та громадянської війни зусиль. Однак практика роботи земельних комісій з напрацювання аграрного законодавства урядів А. Денікіна, П. Врангеля неспростовно засвідчила, що революція та громадянська війна в Росії 1917 – 1920 рр., як момент істини, практично не позначилися на світогляді більшості представників великого землеволодіння, які ототожнювали себе з Білим рухом на Півдні Росії. Так, якщо військове керівництво Білого руху Півдня Росії було налаштовано відносно швидко та якомога результативніше провести аграрну реформу, реально оцінюючи як потенціал білих, так і позитив у разі успіху аграрної реформи, то цивільні (чиновники, наближені до уряду кола), перебували у стадії ейфорії, смакуючи, як їм видавалося, близьку перемогу. Вони були цілковито переконані, що поразка більшовиків неминуча, у зв'язку з цим серйозно не переймалися аграрним питанням, на відміну від військових.

Така суперечність в ідейних позиціях більш повно виявила себе під час реалізації цивільною владою білих суспільно-політичного аспекту аграрної політики. Зокрема, за задумом керівництва Білого руху Півдня Росії, селянство, з його творчим потенціалом та “господарським розумом”, мало стати підґрунтям, основою оновленої моделі російської державності. У взаєминах влади із селянством планувалося дотримуватися партнерських стосунків: широко залучати селянську ініціативу до діяльності владних інституцій, надавати перевагу економічним інтересам селян при вирішенні їхніх господарсько-економічних спорів із поміщиками тощо. Такі “начала” співпраці органів цивільної влади білих із селянством Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній ґрунтувалися на запитах та високих соціальних очікуваннях селян стосовно білої влади, відображаючи їхній зміст. Тогочасна “політична програма” селянства територій, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, стосувалася такого:

політичної стабільності на противагу швидкоплинності того чи іншого режиму; юридичної та фактичної захищеності у спорах із поміщиками; одновекторності соціально-економічного курсу, а не соціалізації / націоналізації / приватизації тощо, які запроваджувала кожний раз нова влада; тісної співпраці між органами цивільної влади білих та селянством.

Однак на практиці білим не вдалося реалізувати задумане. За браком відповідних кадрів органи цивільної адміністрації на місцях виявилися малодієвими. Довгоочікувані селянством Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, правопорядок та спокій у білої влади забезпечити не вийшло. Наміри покласти край незаконним реквізиціям, соціальному бандитизму, витіснити з села поміщиків не були повністю виконані.

На перешкоді цьому стала недалекоглядна позиція більшості великих землевласників. Вони успіхи Збройних Сил Півдня Росії поцінювали лише як реставрацію дореволюційних порядків, абсолютно ігноруючи не лише зміни у системі землеволодіння та землекористування, що сталися упродовж 1917 – 1918 рр., а і розпорядження Особливої наради, Уряду Півдня Росії, спрямовані на нівеляцію селянсько-поміщицького протистояння.

Авторитет білої ідеї в очах селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній підривали і самочинні реквізиції військових. Щоправда, і А. Денікін, і П. Врангель докладали зусиль для усунення цього негативного явища. Саме на рахунок більшості великих землевласників та військових, на нашу думку, потрібно записати дискредитацію білої ідеї серед селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, особливо у 1919 р. Однак за П. Врангеля органам цивільної влади білого Криму вдалося налагодити “діалог” із селянством, спрямувавши його суспільно-політичну активність у конструктивно-державне річище.

З-поміж інших потужними факторами, які впливали на динаміку та характер взаємин органів цивільної влади білих із селянами Новоросійської, Харківської, Малоросійської та Таврійської губерній під час проведення

аграрної політики Особливою нарадою, Урядом Півдня Росії були чинники соціально-економічного, суспільно-політичного, суб'єктивного характеру.

Перша група (соціально-економічного характеру). Вона зумовлена об'єктивним впливом на соціально-економічний розвиток одноосібних селянських господарств Першої світової, революції та громадянських воєн, різновекторних внутрішньоекономічних політик урядів, що змінювали один одного на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній упродовж 1917 – 1920 рр. Зокрема, за складних умов революції та громадянської війни селянство залишалося одним із найважливіших джерел продовольчих та людських ресурсів. У зв'язку з цим воно було і основним об'єктом фіскальної політики всіх без винятку політичних режимів, що діяли на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у 1917 – 1920 рр. Результатом взаємодії цих факторів стало значне послаблення господарсько-економічного потенціалу одноосібних селянських господарств. Воно виявило себе у такому: скорочення розмірів посівних площ та тих, що оброблялися; дефіцит мертвого та живого інвентаря; брак виробничих сил; зменшення врожаїв.

Друга група (суспільно-політичного характеру). Революція та громадянська війна як явища суспільно-політичного, соціально-економічного та історичного, а відтак і соціокультурного порядку, виявилися занадто динамічними. Лінія фронтів могла змінюватися по декілька разів упродовж не лише тижня, а і одного дня. Все це не сприяло внутрішньополітичній стабільності. У населення формувалася невпевненість у міцному становищі тієї чи іншої влади, острах перед можливими репресіями. У нашому випадку – з боку більшовиків. Про це прямо говорили діячі кримського радянського підпілля.

Третя група (суб'єктивного характеру). Крім положень тієї чи іншої реформи, населення виявляє своє ставлення і до тих представників влади, з якими асоціюється її проведення. Не в останню чергу фактором або контрфактором виступає і позиція тих соціальних груп, з якими

безпосередньо співіснує селянство. Тому взаємодія з ними також позначається на загальній довірі до влади, її ініціатив. У 1919 – 1920 рр. селяни Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній тісно взаємодіяли з великими землевласниками, військовими, співробітниками землевпорядних органів. Не завжди співпраця з ними носила безконфліктний характер. З цього приводу ми уже згадували про дії поміщиків. Ексцеси траплялися і з військовими. Давалися взнаки і заходи більшовицької контрагітації. Найбільше селян насторожували спеціально неправильно інтерпретовані більшовиками положення аграрного законодавства Особливої наради, Уряду Півдня Росії стосовно частки врожаїв, що залишалися за селянами, ставок оплати за орендовану землю, розмірів та термінів викупних платежів за землю тощо. Це формувало стереотипи, які дистанціонували селян від проселянського ідейного поля аграрного законодавства урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Крім того, за роки революції та громадянської війни еволюціонували не лише економіка та політика (ми не говоримо про вектор еволюції: занепад чи розвиток), зміни відбулися у свідомості, психології людей. Торкнулися вони і селянства. Переживши за чотири революційні роки різні реформаторські ідеї, політичні моделі тощо, у селян виробився до їхнього сприйняття своєрідний імунітет. Їх складно було підкупити лише “ідейною новизною”. Не бажаючи більше бути експериментальним полем, добровільно на реформи селянство погоджувалося лише за активної участі в ній влади. У такий спосіб відповідальність за дії розподілялася порівну.

Лідери Білого руху, усвідомлюючи необхідність проведення якісних змін, спрямованих на інтенсифікацію сільського господарства як галузі економіки, працювали у цьому напрямі. Оцінюючи ефективність цієї роботи, потрібно, на наш погляд, зважати на умови, за яких вона проводилася. Останні, на жаль, не були сприятливими. Тому навряд чи можна говорити про її стовідсоткову успішність. З іншого боку, вже сам факт її проведення є знаковим. Насамперед він засвідчує те, що Особлива нарада, Уряд Півдня

Росії на практиці дбали про поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насінневим фондом, робочою худобою тощо. По-друге, вжиті урядовцями заходи не спрямовувалися на загострення стосунків із селянством. Навпаки робилося все для того, щоб максимально мінімізувати конфронтацію на селі. По-третє, аграрна політика ґрунтувалася на засадах державного протекціонізму селянству.

Серед однозначних досягнень під час проведення урядами А. Денікіна, П. Врангеля аграрної політики, спрямованої на налагодження нормального, наскільки це було можливим за умов революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. в Росії, економічно-господарського життя селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, було: 1) проселянський характер аграрного законодавства та аграрної політики в цілому, спрямований на збереження поголів'я худоби, зокрема племінної, забезпечення селянських господарств сільгосптехнікою та реманентом, насінневими фондами тощо; 2) компліментарне ставлення селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній до заходів органів цивільної влади білих під час посівної, жнив, з унормування орендних відносин, інтенсифікації аграрного сектору як галузі економіки; 3) запобігання голоду, особливо у 1920 р.; 4) під час проведення аграрної реформи у Північній Таврії та Криму реальними власниками земель, що підтверджувалося відповідними юридичними документами, стало 3145 селян, за якими закріплювалося у приватну власність 66725 дес. землі. Ні один із урядів, що існували на Півдні Росії у роки революції та громадянської війни, не досяг подібного.

Отже, аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля – цінний історичний досвід із вирішення за екстремальних умов революції та громадянської війни 1919 – 1920 рр. невідкладних господарсько-економічних питань, налагодження, наскільки це було можливо у той період, нормальної життєдіяльності соціуму.

Список використаних джерел та літератури

1. 1917 г. в Харькове. Сборник воспоминаний. – Х: Пролетарий, 1927. – 420 с.
2. А. П. Правосудие в войсках генерала Врангеля / А. П. – Константинополь, 1921. – 68 с.
3. Авдеев М. Громадянська війна на Україні в історичних журналах 20-х років / М. Авдеев // Питання історії народів СРСР. – 1973. – Вип. 15. – С. 139 – 145.
4. Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – т. 1. – С. 51 – 96.
5. Азызян А. Арендные отношения в советской деревне / А. Азызян, И. Великевич. – М.-Л., 1928. – 158 с.
6. Анишев А. Очерки истории гражданской войны / А. Анишев. – Л., 1925. – 200 с.
7. Анкета о состоянии сельского хозяйства в Харьковской губернии // Родина. – № 60. – 1919.
8. Анкудинов Е. Опыт решения политических и экономических проблем в условиях гражданской войны (деятельность правительства П. Н. Врангеля) : дис. ... канд. полит. наук / Е. Анкудинов. – О., 1997. – 182 с.
9. Анцыферов А. К аграрному вопросу. “Хлебная валюта” // Новая Россия. – № 45. – 1919.
10. Афанасьев Ю. Фальсификация истории и становления и защиты Советской власти в современной французской буржуазной литературе / Ю. Афанасьев / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 453 – 458.
11. Б. Н. Н. Киевская деревня (Беседа с начальником уездной стражи) / Б. Н. Н. // Вечерние Огни. – 07. 11. 1919.
12. Бабахин Н. Крымское подполье (1919 – 1920 гг.). – Ялта, 1921. – 62с.

13. Баскаков А. Методология научного исследования: Учебное пособие / А. Баскаков, Н. Туленков. – К., 2004. – 216 с.
14. Белое движение: начало и конец / Предисловие П. Горелова. – М.: Московский рабочий, 1990. – 528 с.
15. Белые армии, черные генералы: Мемуары белогвардейцев / Сост., вступит. ст. и прим. В. Федюка. – Ярославль: Верхне-Волжское книжное издательство, 1991. – 288 с.
16. Бененсон М. Экономические очерки Крыма / М. Бененсон. – Симферополь, 1922. – 79 с.
17. Беседа с генералом А. Шкуро // Новая Россия. – № 27. – 1919.
18. Білан М. Аграрні питання в документах Директорії / М. Білан // Питання аграрної історії України та Росії (XVIII – XX ст.). Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 152 – 154.
19. Білоцерківський В. Питання аналізу та використання праць радянських істориків / В. Білоцерківський // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х., 1995. – С. 106 – 110.
20. Богдашина О. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навчально-методичний посібник / О. Богдашина. – Х.: Видавництво “Тарбут Лаам”, 2005. – 192 с.
21. Бойченко І. Філософія історії / І. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 724 с.
22. Борин К. Первые вожди Добровольческой Армии / К. Борин. – Ростов-на-Дону, 1919. – 22 с.
23. Бородін С. Аграрні відносини в Криму (1918–1926) : дис. ... канд. іст. наук. / С. Бородін. – Запоріжжя, 2000. – 184 с.
24. Боязнь политики Врангеля // Таврический голос. – № 347. – 1920.
25. Браичевський М. Конспект історії України / М. Браичевський. – К. : Знання, 1993. – 208 с.

26. Будберг. Цели и задачи Государственного земельного банка // Южный край. – № 123. – 1919.
27. Буравченков А. Врангеля режим на Півдні України / А. Буравченков // Энциклопедія історії України. В 5 т. / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 1. А – В. – С. 640 – 641.
28. Буравченков А. Врангель Петро Миколайович / А. Буравченков // Энциклопедія історії України. В 5 т. / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 1. А – В. – С. 640.
29. Буравченков А. Денікін Антон / А. Буравченков // Энциклопедія історії України. В 5 т. / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. – К., 2004. – Т. 2. Д – К. – С. 335.
30. Буравченков А. Денікіна режим в Україні 1919–1920 / А. Буравченков // Энциклопедія історії України. В 5 т. / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. – К., 2004. – Т. 2. Д – К. – С. 335.
31. Бюллетень IV Всеукраинского съезда Советов. – Х., 1920. – № 2. – 18 мая. – 280 с.
32. В Евпаторийском уезде // Крестьянский путь. – 27. 09. 1920.
33. В Кременчуге // Голос Юга. – № 3. – 1919.
34. В местностях, занятых нами // Таврический голос. – № 252. – 1920.
35. В Особом совещании. Снабжение сельскохозяйственными машинами // Заря России. – № 2. – 1919.
36. В союзе земельных собственников // Южный край. – 04. 07. 1919.
37. В Феодосийском уезде // Крестьянский путь. – 19. 09. 1920.
38. Валентинов А. Крымская эпопея / А. Валентинов // Архив русской революции. – Берлин, 1922. – т. 5. – С. 5 – 100.
39. Великая Россия. – № 41. – 1920.
40. Великий Октябрь и гражданская война в России: проблемы историографии, источниковедения, археографии. – Калинин, 1987. – 160 с.

41. Веллер М. Гражданская история безумной войны / М. Веллер, А. Буровский. – М. : Издательство Аст, 2007. – 640 с.
42. Вениамин (Федченков) На рубеже двух эпох / Вениамин (Федченков). – М., 1994. – 446 с.
43. Венков А. Антибольшевистское движение на Юге России (1917–1920 гг.): дис. ... д-ра ист. наук / А. Венков. – Ростов – на – Дону, 1996. – 680 с.
44. Веркеенко Г. Московский поход и крах “добровольческой политики” генерала А. Деникина / Г. Веркеенко, С. Минаков. – М., 1993. – 283 с.
45. Верстюк В. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Верстюк // Украина в 1917–1921 гг. Некоторые проблемы истории. – К., 1991. – С. 102 – 172.
46. Верстюк В. Становлення радянської влади / В. Верстюк // Історія України: нове бачення. У 2 т. – Т. 2. – К., 1996. – С. 144 – 172.
47. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянсько-повстанський рух на Україні (1918-1921). – К., 1992. – 368 с.
48. Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991 / Н. Верт. – М., 1999. – С. 116 – 162.
49. Вечерние Огни. – 17. 10. 1919.
50. Виллиам Г. Победенные / Г. Виллиам // Архив русской революции. – Берлин, 1922. – т. 7. – С. 203 – 245.
51. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К., 1990. – Ч. 2. – 328 с.
52. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К., 1990. – Ч. 3. – 542 с.
53. Вовк Т. Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії / Т. Вовк // Укр. іст. журн. – 1980. – №10. – С. 66 – 74.
54. Военный голос. – № 114. – 1920.
55. Военный голос. – № 140. – 1920.

56. Воззвание к крестьянам // Вечерние Огни. – 04. 09. 1919.
57. Волошко О. “Всеросійський союз земельних власників” на захисті принципу приватної власності (літо-осінь 1917 р.) / О. Волошко // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 215 – 218.
58. Волошко О. Підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації по врегулюванню аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.) / О. Волошко // Український селянин. – 2002. – вип. 5. – С. 64 – 67.
59. Воронянский А. Земельные реформы П. Скоропадского / А. Воронянский, Ю. Зайончковский // Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 – 20 квітня 2001 року. – Х., 2001. – С. 29 – 32.
60. Врангелевщина // Красный архив. – 1930. – т. 3. – С. 3 – 40.
61. Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х тт. / П. Врангель. – т.1. – М., 1992. – 480 с.
62. Врангель П. Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 гг.): В 2-х кн. / П. Врангель. – М., 1991. – Кн. 1. – 303 с.
63. Врангель П. Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 гг.): В 2-х кн. / П. Врангель. – М., 1992. – Кн. 2. – 298 с.
64. Временное положение о расчетах за вред и убытки, нанесенные действиями войск Вооруженных Сил на Юге России // Голос Юга. – № 39. – 1919.
65. Вся земля – народу в собственность. – Севастополь, 1920. – 9 с.
66. Вуль Р. Введение / Р. Вуль // О разгроме Врангеля. Статьи, речи, документы. – Симферополь, 1940. – С. 5 – 33.
67. Вывоз зерна за границу // Таврический голос. – № 329. – 1920.
68. Выпись из рапорта начальника гражданской части при штабе главнокомандующего от 30 июля 1920 года № 36 / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – т. 1. – С. 74.
69. Гагарин Б. Политика генерала Врангеля / Б. Гагарин // Российская газета. – 14. 12. 1990.

70. Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. Ганжа. – К. : Вид-во Ін-ту історії України НАНУ, 1996. – 42 с.
71. Ганчар Г. Военная и политическая деятельность П.Н. Врангеля (1917 – 1920 гг.): дис... канд. ист. наук / Г. Ганчар. – М., 1998. – 194 с.
72. Где состоялись выборы (Сведения к 11 августа) // Крестьянский путь. – 18. 08. 1920.
73. Геллер М. История России 1917–1995. В 4 т. Т. 1. Утопия у власти, Кн. 1. Социализм в одной стране / М. Геллер, А. Некрич. – М, 1996. – 500 с.
74. Генерал Врангель и крестьяне // Таврический голос. – №248. – 1920.
75. Генерал Май-Маевский о положении на фронте и в тылу // Полтавский день. – № 72. – 1919.
76. Гензель П. Земельная реформа / П. Гензель // Таврический голос. – № 246. – 1920.
77. Гензель П. История земельного закона / П. Гензель // Таврический голос. – № 246. – 1920.
78. Георгиевич Л. Земельный вопрос / Л. Георгиевич // Полтавский день. – № 29. – 1919.
79. Георгиевич Л. Умиротворение деревни / Л. Георгиевич // Полтавский день. – № 74. – 1919.
80. Голиков А. Учебный курс “Источниковедение” в свете учения об информации / А. Голиков // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 251 – 257.
81. Голиков Г. Об изучении истории Октябрьской революции / Г. Голиков // Коммунист. – 1960. – № 10. – С. 82 – 90.
82. Голиков Ф. Труд о бессмертном подвиге народа и армии / Ф. Голиков // Коммунист. – 1960. – № 3. – С. 140 – 147.

83. Голікова О. Селянська політика РСДРП (меншовиків) в Україні у роки революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.) / О. Голікова // Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 – 20 квітня 2001 року. – Х., 2001. – С. 24 – 27.
84. Голос Києва. – 3. 09. 1918.
85. Голос Юга. – № 10. – 1919.
86. Голос Юга. – № 53. – 1919.
87. Горов И. Новый поход в народ / И. Горов // Таврический голос. – № 316. – 1920.
88. Гражданская война в России. (1918–1921 гг.). Хрестоматия / сост., вст. ст. и коммент. С. Пионтковского. – М. : Издание Коммунистического ун-та им. Я. М. Свердлова, 1925. – 708 с.
89. Гражданская война на Украине. 1918 – 1920 гг.: Сборник документов и материалов: В 3-х тт., 4-х кн. – К., 1967. – т. 2. – 918 с.
90. Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. – Л., 1925. – т. 3. – 358 с.
91. Гражданская война. Материалы по истории Красной Армии. – М., 1923. – 208 с.
92. Гражданская война. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии: 1918–1920. – М. : Госиздат, 1930. – 608с.
93. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози. – М., 2001. – 96 с.
94. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923 рр.: нові інтерпретації / Я. Грицак // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. – Л., 1999. – Вип. 2. – С. 117 – 137.
95. Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 р.) / А. Гриценко. – К.: Вид-во Ін-ту історії НАНУ, 1993. – 100с.

96. Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й / А. Гриценко. – К.: Вид-во Ін-ту історії НАНУ, 1996. – 81 с.
97. Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й / А. Гриценко. – К.: Вид-во Ін-ту історії НАНУ, 1997. – 94 с.
98. Губа П. Свідчення історії буремних літ. Періодична преса як джерело вивчення історії здобуття державності та національно-культурного піднесення в Україні (1917 – 1920 рр.) / П. Губа. – Черкаси, 1998. – 160 с.
99. Гуковский А. Аграрная политика Врангеля / А. Гуковский // Разгром Врангеля. Сб. ст. / под ред. А. Гуковского, В. Малаховского, В. Меликова. – М.: Госвоениздат, 1930. – С. 172–211.
100. Гуревич А. Социальная история и историческая наука / А.Гуревич // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 23 – 35.
101. Д. Новый земельный закон / Д // Полтавский день. – № 61. – 1919.
102. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – ФР. 60. Таврическая губернская земская управа – Оп. 1. – Спр. 177. Справочный указатель правительственных распоряжений и различных сообщений, касающихся деятельности земства. – Без дат. – 21 арк.
103. ДААРК. – ФР. 1610. Алуштинская волостная земская управа. – Оп. 1. – Спр. 64. Обращение генерала Деникина к населению Крыма по рабочему, крестьянскому и продовольственному вопросам. Обязательное постановление о гражданском управлении главноначальствующего. Постановление алуштинской земской управы об открытии волостному земству кредитов. – Почато 3. 1. 1919. – Закінчено 24. 7. 1919. – 173 арк.
104. ДААРК. – ФР. 1666. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по г. Евпатории и уезду. – Оп. 1. – Спр. 14. Переписка с Евпаторийским казначейством, Управлением продовольствия, начальником Евпаторийского уезда о вывозе пшеницы и ячменя, сдаче хлеба по заключенным контрактам, аренде помещений и мельниц. – Почато 2. 1. 1920. – Закінчено 27. 6. 1920. – 115 арк.

105. ДААРК. – ФР. 1666. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по г. Евпатории и уезду. – Оп. 1. – Спр. 18. Переписка с Севастопольским уполпредом, командиром Евпаторийской государственной стражи, начальником гарнизона, комендантом г. Евпатории и др. об обмене продуктов питания и промтоваров. – Почато 8. 3. 1920. – Закінчено 7. 6. 1920. – 220 арк.

106. ДААРК. – ФР. 1666. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по г. Евпатории и уезду. – Оп. 1. – Спр. 19. Переписка с губернским уполномоченным по продовольствию Севастопольским уполпредом о наличии продуктов и их цене, расходов на заготовку продуктов. – Почато 19. 3. 1920. – Закінчено 16. 5. 1920. – 187 арк.

107. ДААРК. – ФР. 1666. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по г. Евпатории и уезду. – Оп. 1. – Спр. 20. Переписка с отделением Крымсоюзбанка о выдаче авансов на доставку продовольствия. – Почато 1. 6. 1920. – Закінчено 30. 10. 1920. – 94 арк.

108. ДААРК. – ФР. 1666. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по г. Евпатории и уезду. – Оп. 1. – Спр. 22. Переписка с Уполномоченным по продовольствию в Таврической губернии о заготовках продуктов животноводства. – Почато 1. 3. 1920. – Закінчено 2. 8. 1920. – 13 арк.

109. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 1. Копии циркуляров и приказов Управления земледелия и землеустройства при

Главкомандующем Вооруженными силами Юга России о представлении сведений о положении сельского хозяйства, содействии в снабжении населения сельскохозяйственными машинами, правилах о путевом довольствии чинов гражданских ведомств, личном составе. – Почато 28. 8. 1919. – Закінчено 10. 12. 1919. – 63 арк.

110. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главкомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главкомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 1а. Доклады о деятельности посредника, о положении в уезде, перечень вопросов, возникших в связи с приказом, ведомость о крепостных актах купли – продажи земель, протоколы совещания о нуждах сельского хозяйства в Евпаторийском уезде. – Почато 10. 1919. – Закінчено 9. 1920. – 55 арк.

111. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главкомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главкомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 2. Журнал заседания Евпаторийского уездного земельного совета. – Почато 23. 9. 1920. – Закінчено 24. 9. 1920. – 26 арк.

112. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главкомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главкомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 3. Наряд с перепиской по Агайскому волостному земельному совету. – Почато 2. 6. 1920. – Закінчено 23. 10. 1920. – 42 арк.

113. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 5. Копии протоколов Камбарийского волостного земельного совета. Баллатировочные листы на избрание членов совета. – Почато 12. 8. 1920. – Закінчено 7. 10. 1920. – 7 арк.

114. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 6. Наряд с перепиской по Каджамбакскому волостному земельному совету. – Почато 8. 8. 1920. – Закінчено 23. 9. 1920. – 32 арк.

115. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 7. Переписка с губернским посередником по земельным делам о правах уездных посередников, проведении в жизнь закона о земле от 25 мая 1920 г. – Почато 4. 7. 1920. – Закінчено 24. 10. 1920. – 40 арк.

116. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 8. Переписка с землемерами и их донесения о проведении в жизнь земельного

закона от 25 мая 1920 г. – Почато 5. 7. 1920. – Закінчено 27. 10. 1920. – 155 арк.

117. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 9. Переписка с Сакским волостным правлением и Сакским волостным земельным советом об избрании членов Сакского волостного земельного совета. Имеются копии протоколов совета. – Почато 12. 8. 1920. – Закінчено 15. 10. 1920. – 29 арк.

118. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 10. Переписка с Сакским волостным земельным советом о предоставлении членам совета отсрочек от призыва на военную службу. Копии протоколов Сакского волостного земельного совета, сведения о землепользовании и населении Сакской волости. – Почато 17. 8. 1920. – Закінчено 5. 10. 1920. – 16 арк.

119. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 11. Ходатайство Кокейского волостного земельного сонета об оставлении за скопщиками соломы в уплату за труд по обмолоту урожая для казны. – Почато 1920. – Закінчено 1920. – 6 арк.

120. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 12. Ходатайство Кокейского волостного земельного сонета о понижении выкупных платежей за землю, закрепляемую за обрабатывающими ее хозяевами. – Почато 23. 9. 1920. – Закінчено 10. 1920. – 4 арк.

121. ДААРК. – ФР. 1668. Уполномоченный Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России по Евпаторийскому уезду. Евпаторийский уездный посредник по земельным делам Управления земледелия и землеустройства при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 13. Ходатайство Сакского волостного земельного совета о понижении выкупных платежей за землю, закрепляемую за обрабатывающими ее хозяевами. – Почато 24. 9. 1920. – Закінчено 7. 10. 1920. – 4 арк.

122. ДААРК. – ФР. 1765. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России г. Севастополь. – Оп. 1. – Спр. 5а. Переписка с уполномоченными, управляющими таможнями, начальниками портов о ввозе и вывозе товаров. – Почато 17. 7. 1919. – Закінчено 11. 4. 1920. – 52 арк.

123. ДААРК. – ФР. 1765. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России г. Севастополь. – Оп. 1. – Спр. 6. Сведения о рыночных ценах в 1920 г. в г. Севастополе. – Почато 12. 9. 1920. – Закінчено 15. 10. 1920. – 134 арк.

124. ДААРК. – ФР. 1765. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России г. Севастополь. – Оп. 1. – Спр. 7. Сведения о рыночных и закупочных ценах. – Почато 20. 2. 1920. – Закінчено 31. 7. 1920. – 11 арк.

125. ДААРК. – ФР. 1765. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России г. Севастополь. – Оп. 2. – Спр. 1. Управление снабжений при Главнокомандующим Вооруженными силами Юга России. Частные договоры на вывоз товаров – Почато 27. 6. 1919. – Закінчено 21. 11. 1919. – 19 арк.

126. ДААРК. – ФР. 1765. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России г. Севастополь. – Оп. 2. – Спр. 3. Управление снабжений при Главнокомандующим Вооруженными силами Юга России. Переписка об учете урожая вне Крыма. – Почато 22. 6. 1919. – Закінчено 18. 12. 1919. – 47 арк.

127. ДААРК. – ФР. 1765. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России г. Севастополь. – Оп. 2. – Спр. 6. Письмо из Лондона от Львова Н.Н. Савину по торговым вопросам. – Почато 19. 10. 1919. – Закінчено 19. 10. 1919. – 2 арк.

128. ДААРК. – ФР. 1765. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России г. Севастополь. – Оп. 2. – Спр. 9. Отдел Экономический. Дело отдел” торговли управления снабжением при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России с документами, инструкциями, приказами о торговле и ценах на товары. – Почато 7. 1. 1920. – Закінчено 6. 10. 1920. – 135 арк.

129. ДААРК. – ФР. 1765. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России г. Севастополь. – Оп. 2. – Спр. 11. Ведомость грузам, привезенным из Англии в Крым на пароходе “Константин”. Ведомость содержит точные сведения о роде, количестве, ценах и стоимости товаров на борту парохода в Лондоне и их весе. – Почато – Закінчено 8. 1920. – 15 арк.

130. ДААРК. – ФР. 1765. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России г. Севастополь. – Оп. 2. – Спр. 14. Управление снабжений всех Вооруженных сил на Юге России. Переписка с торговыми агентами в Париже. – Почато 15. 1. 1920. – Закінчено 23. 10. 1920. – 195 арк.

131. ДААРК. – ФР. 1765. Уполномоченный Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России г. Севастополь. – Оп. 2. – Спр. 16. Отдел торговли Управления снабжения при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. Переписка о ввозе и вывозе товаров из городов Крыма. – Почато 12. 3. 1920. – Закінчено 5. 7. 1920. – 132 арк.

132. ДААРК. – ФР. 2235. Таврическое губернское управление Управления внутренних дел при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 4. Приказ Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России от 22. 6. 1919. за № 870 о подготовке полей к осеннему посеву. – Почато 22. 6. 1919. – Закінчено 30. 6. 1919. – 9 арк.

133. ДААРК. – ФР. 2235. Таврическое губернское управление Управления внутренних дел при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 5. Приказ Деникина об уборке урожая и переписка с начальниками уезда о его выполнении. – Почато 18. 6. 1919. – Закінчено 14. 7. 1919. – 57 арк.

134. ДААРК. – ФР. 2235. Таврическое губернское управление Управления внутренних дел при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 20. Временное положение о расчетах за вред и убытки, нанесенные действиями войск Вооруженных сил Юга России и сообщения об организации ликвидационной комиссии Главнокомандующим Вооруженными силами Юга России для рассмотрения и разрешения претензий. Переписка с учреждениями и лицами о выдаче разрешений на открытие и закрытие учреждений, организаций и театральных

предприятий, о ссудах, выделенных в период советской власти отдельным сельским хозяйствам, о выдаче паспортов. – Почато 12. 5. 1919. – Закінчено 18. 3. 1920. – 228 арк.

135. ДААРК. – ФР. 2235. Таврическое губернское управление Управления внутренних дел при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 29. Протоколы и рапорты участковых надзирателей, рапорты и прошения о нарушении гражданами обязательных постановлений главноначальствующего Таврической и Херсонской губерний. – Почато 9. 4. 1919. – Закінчено 28. 1. 1920. – 38 арк.

136. ДААРК. – ФР. 2235. Таврическое губернское управление Управления внутренних дел при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 445. Приказы Главнокомандующего на Юге России и переписка с уездными начальниками о принудительной поставке лошадей на фронт. – Почато 8. 9. 1920. – Закінчено 20. 11. 1920. – 105 арк.

137. Державний архів міста Севастополя (далі – ДАМС). – ФР. 244. Севастопольский совет народного хозяйства Севастопольского городского революционного комитета – Оп. 1. – Спр. 22. Переписка с Черноморским техническим торгово-промышленным товариществом о принятии в ведение Севастопольского совнархоза сельскохозяйственных орудий. Список работающих в нем сотрудников. – Почато 25. 11. 1920. – Закінчено 10. 12. 1920. – 8 арк.

138. ДАМС. – ФР. 391. Коллекция документов о революционных событиях в г. Севастополе в 1905 – 1920 гг. – Оп. 1. – Спр. 32. Статья члена Севастопольской городской управы профессора А.В. Болдырь “В Крыму во время генерала Слащева и Врангеля, 1920 г.” – Почато – Закінчено. – 18 арк.

139. ДАМС. – ФР. 532. Семин Георгий Иванович – Оп. 1. – Спр. 19. Семин Г.И. Чудовищные злодеяния интервентов в Керчи 1918 – 1920 гг. Исторический очерк. Рукопись. – Почато – Закінчено 1950. – 22 арк.

140. Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. Данилов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 310 – 321.

141. Данилов В. К итогам изучения истории крестьянства и колхозного строительства в СССР / В. Данилов // Вопросы истории. – 1960. – С. 12 – 20.

142. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г. Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 2. Правительственное сообщение, приказы, справки, инструкции по земельному вопросу и различные материалы, касающиеся земельной реформы. – Почато 11. 6. 1920. – Закінчено 23. 10. 1920. – 213 арк.

143. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г. Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 3а. Информационный материал для иностранных держав о проведении в жизнь Правительством Юга России аграрной реформы и об отношении к нему местного населения. – Почато 16. 7. 1920. – Закінчено 11. 10. 1920. – 34 арк.

144. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г. Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 4. Переписка с начальником Гражданской части корпусов и прикомандированными к отдельным корпусам представителями от Управления земледелия по вопросу

о проведении земельной реформы. – Почато 7. 1920. – Закінчено 10. 1920. – 108 арк.

145. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г. Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 5. Переписка с губернским посредником Таврической губернии и начальником управления той же губернии об организации выборов в земельные волостные советы, доклады о положении на местах и отрицательное отношение крестьян к реформе. – Почато 2. 6. 1920. – Закінчено 16. 10. 1920. – 264 арк.

146. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г. Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 7. Доклады о состоянии разных отраслей сельского хозяйства, о мероприятиях для их улучшения и разная переписка по этому вопросу. – Почато 12. 1919. – Закінчено 9. 1920. – 321 арк.

147. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г. Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 15. Переписка о зборе и хранении хлеба в связи с применением 8 статьи земельного закона по сбору хлеба. – Почато 7. 1920. – Закінчено 9. 1920. – 79 арк.

148. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г.

Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 18. Статьи для печати: а) Земельный закон в освобожденных областях; б) Об осуществлении земельного закона и разный материал по этому вопросу. – Без дат. – 33 арк.

149. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г. Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 20. Статьи и заметки для газет “Крестьянский путь”, “Вечернее слово”, “Крымский вестник”, “Вечернее время”. – Без дат. – 68 арк.

150. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г. Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 24. Разная переписка о выдаче ссуд земствам и городам, о снабжении сельскохозяйственными машинами, правительственные сообщения по земельному вопросу (земельный закон) и другое. – Почато 1919. – Закінчено 1920. – 87 арк.

151. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г. Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 26. Брошюра белогвардейского Управления земледелия и землеустройства о “новом” земельном законе от 25 мая 1920 г. “Вся земля народу в собственность”. Печатные 4 экземпляры. – Почато – Закінчено 1920. – 18 арк.

152. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г.

Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. Спр. 29. Записка профессора Харьковского университета Соболева М.Н. по поводу земельной политики “правительства” Юга России, содержащая критику проекта “Земельного положения”. – Почато – Закінчено 1919. – 3 арк.

153. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г. Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 33. “Временные правила о вступлении владельцев [помещиков] в распоряжение земельными угодьями”, выработанное комиссией, образованной Особым совещанием при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Почато – Закінчено 1919. – 1 арк.

154. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г. Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 51. О работе земельных комиссий, образованных Особым совещанием при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Почато 1919. – Закінчено 1919. – 256 арк.

155. ДАРФ. – ФР. 355. Отдел (Управление) земледелия и землеустройства Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. г. Екатеринодар. Землеустройства Правительства Юга России при Главнокомандующем Русской Армией. г. Севастополь. Октябрь – ноябрь 1920. – Оп. 2. – Спр.4. Донесение Таврического губернатора об отказе крестьян подчиняться правилам о сборе урожая, что вызвало посылку карательных отрядов и аресты. Циркулярные распоряжения о мировых комиссиях и переписка уполномоченного Управления с Таврическим губернатором об обязательном засеве озимых

полей. Доклады с мест о недосевах озимых хлебов. – Почато 9. 7. 1919. – Закінчено 19. 3. 1920. – 58 арк.

156. ДАРФ. – ФР. 356. Управление торговли и промышленности при Главкоме Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 244. О торговле с границей. – Почато – Закінчено 1920. – 44 арк.

157. ДАРФ. – ФР. 439. Управление делами Особого совещания при Главнокомандующем Добровольческой Армией (Деникин). – Оп. 1. – Спр. 42. Журналы Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Почато 30. 11. 1918. – Закінчено 14. 5. 1919. – 161 арк.

158. ДАРФ. – ФР. 439. Управление делами Особого совещания при Главнокомандующем Добровольческой Армией (Деникин). – Оп. 1. – Спр. 43. Журналы Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Почато 21. 5. 1919. – Закінчено 8. 11. 1919. – 340 арк.

159. ДАРФ. – ФР. 439. Управление делами Особого совещания при Главнокомандующем Добровольческой Армией (Деникин). – Оп. 1 – Спр. 86. Журналы Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Почато 2. 7. 1919. – Закінчено 4. 9. 1919. – 273 арк.

160. ДАРФ. – ФР. 439. Управление делами Особого совещания при Главнокомандующем Добровольческой Армией (Деникин). – Оп. 1. – Спр. 110. Журналы Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Почато 27. 9. 1919. – Закінчено 18. 11. 1919. – 360 арк.

161. ДАРФ. – ФР. 440. Отдел пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 18. Статья (автор неизвестен) о задачах и перспективах Добровольческой Армии. – Без дат. – 7 арк.

162. ДАРФ. – ФР. 440. Отдел пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 21. Докладные записки и политические сводки отдела пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России о политическом положении Юга России (Украина) в 1919 г. – Без дат. – 25 арк.

163. ДАРФ. – ФР. 440. Отдел пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 31. Воззвания и листовки Добровольческой Армии, положение о Добровольческой Армии. – Почато – Закінчено 1919. – 14 арк.

164. ДАРФ. – ФР. 440. Отдел пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 34. Политические сводки отдела пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России об экономическом и политическом положении Закавказья, Дона, Кубани, Украины и Крыма, об отношении населения к Добровольческой Армии. – Почато 5. 1919. – Закінчено 9. 1919. – 111 арк.

165. ДАРФ. – ФР. 440. Отдел пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 34а. Политические сводки отдела пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России об экономическом и политическом положении Закавказья, Дона, Кубани, Украины и Белоруссии о положении на фронтах и международном положении. – Без дат. – 302 арк.

166. ДАРФ. – ФР. 440. Отдел пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 57. Политические сводки отдела пропаганды Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России за май – август 1919 г. – Почато 5. 1919. – Закінчено 9. 1919. – 321 арк.

167. ДАРФ. – ФР.446. Политическая канцелярия Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 2. – Спр. 3. Протоколы заседаний Особого совещания (копии), докладные записки и переписка с министерством иностранных дел Российского правительства (г. Омск) о конструкции власти в местностях, занятых Добровольческой Армией и о взаимоотношениях с правительством Колчака. – Почато 27. 12. 1918. – Закінчено 7. 2. 1920. – 94 арк.

168. ДАРФ. – ФР. 446. Политическая канцелярия Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 2. – Спр. 45. Доклады командного состава Добровольческой Армии, записки и агентурные сведения об Украине. – Почато 2. 1. 1918. – Закінчено 13. 2. 1920. – 298 арк.

169. ДАРФ. – ФР. 446. Политическая канцелярия Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 2. Спр. 116. Рапорты, доклады и переписка с военным командованием Добровольческой Армии о положении в Украине и Бессарабии. Записка Национального центра (в Киеве) об украинском движении за последние годы и отношении украинцев к России, союзникам и центральным державам. Выдержки из агентурных донесений о положении на Украине. – Почато 23. 10. 1918. – Закінчено 10. 8. 1919. – 104 арк.

170. ДАРФ. – ФР. 446. Политическая канцелярия Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 2. – Спр. 117. Рапорт от 22 февраля 1920 г. младшего офицера Британского разведывательного управления в Константинополе на имя командующего средиземноморским флотом о причинах разложения и поражения Добровольческой Армии. Докладные записки воинских чинов Добровольческой Армии и переписка с союзным командованием о помощи союзнических войск Добровольческой Армии. – Почато 2. 12. 1918. – Закінчено 23. 2. 1920. – 38 арк.

171. ДАРФ. – ФР. 446. Политическая канцелярия Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 2 – Спр. 121. Доклады командного состава Добровольческой Армии, записки и агентурные сведения об Украине. – Без дат – 234 арк.

172. ДАРФ. – ФР. 446. Политическая канцелярия Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 2 – Спр. 122. Сводки осведомительного отделения при председателе Особого

совещания Добровольческой Армии о политических событиях на Юге России – Без дат. – Без арк.

173. ДАРФ. – ФР. 446. Политическая канцелярия Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. – Оп. 2. – Спр. 141. Тезисы к докладу комиссии по разработке земельного вопроса (типографический экземпляр). – Почато – Закінчено 22. 9. 1919. – 2 арк.

174. ДАРФ. – ФР. 879. Отдел (Управление) продовольствия Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России. г. Екатеринодар. октябрь 1918 – декабрь 1919. Отдел продовольствия Управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Русской Армии. г. Севастополь. Июнь 1920. – октябрь 1920. – Оп. 1. – Спр. 36. Переписка с губернским уполномоченным по продовольствию и агентами отдела заготовок о реквизиции урожая и заготовке зерна и хлеба для армии. – Почато 7. 1919. – Закінчено 10. 1920. – 293 арк.

175. ДАРФ. – ФР. 5827. А.И. Деникин. – Оп. 1. – Спр. 105. Дело по истории земельного законодательства белогвардейского правительства Деникина. – Почато 23. 3. 1919. – Закінчено 1. 1919. – 24 арк.

176. ДАРФ. – ФР.5827. А.И. Деникин. – Оп.1. – Спр. 107. Письмо Деникина Особому совещанию при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России с изложением взгляда Деникина на разрешение земельного вопроса. – Почато – Закінчено 24. 3. 1919. – 3 арк.

177. ДАРФ. – ФР. 5827. А.И. Деникин. – Оп. 1. – Спр. 187. Временное положение о государственной страже, изданное в Екатеринодаре. – Почато – Закінчено 1919. – 67 арк.

178. ДАРФ. – ФР. 3801. Канцелярия начальника Мелитопольского уезда Таврической губернии. 191 – 1920. – Оп. 1. – Спр. 2. Переписка с волостным правлением и др. по вопросам мобилизации, присылке сведений и др. – Почато – Закінчено 1919 – 1920. – 28 арк.

179. ДАРФ. – ФР. 5853. Генерал – майор А.А. фон Лампе – Оп. 1. – Спр. 1. Дневник, книга 24. – Почато 1. 7. 1919. – Закінчено 19. 9. 1919. – 383 арк.

180. ДАРФ. – ФР. 5881. Коллекция мемуаров эмигрантов. – Оп. 2. – Спр. 333. Елизаров Н.Н. “В тылу Добровольческой армии”. Воспоминания. – Почато – Закінчено 1919 – 1920. – 355 арк.

181. ДАРФ. – ФР. 5881. Коллекция мемуаров эмигрантов. – Оп. 2. – Спр. 380. Капнин К. “Последние дни в Крыму”. Воспоминания. – Почато – Закінчено 1925. – 36 арк.

182. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – ФР. 90. Змиевский уисполком – Оп. 1. – Спр. 234. О деятельности Змиевского уездного отдела. – Почато 1. 1. 1920. – Закінчено 27. 12. 1920. – 180 арк.

183. ДАХО. – ФР. 203. Харьковский губисполком. – Оп. 1. – Спр. 15. Стенограмма Харьковского губернского съезда незаможных селян и конференции рабочих г. Харькова. – Почато 29. 9. 1920. – Закінчено 3. 10. 1920. – 232 арк.

184. ДАХО. – ФР. 203. Харьковский губисполком. – Оп. 1. – Спр. 2414. Стенограмма 4-го Харьковского губернского съезда Советов. – Почато 11. 5. 1920. – Закінчено 14. 5. 1920. – 182 арк.

185. ДАХО. – ФР. 1672. Нововодолажский волисполком. – Оп. 1. – Спр. 1. Протоколы заседаний волостного ревкома и общих собраний граждан слободы Новая Водолага. – Почато 1919. – Закінчено 1920. – 106 арк.

186. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука / Я. Дашкевич // Урок української. – 2005. – С. 5 – 10.

187. Декларация учредителей Крестьянского Союза России // Таврический голос. – № 250. – 1920.

188. Деникин А. За что мы боремся? / А. Деникин. – Б. м., 1919. – 16 с.

189. Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1992 – №1. – С. 101 – 118.

190. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 4. – С. 80 – 105.
191. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 88 – 111.
192. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин. – Берлин, 1925. – т. 5. – 367 с.
193. Деникин А. Путь русского офицера / А. Деникин. – Нью-Йорк, 1953. – 303 с.
194. Денисенко О. Как английские капиталисты хозяйничали в нашей стране / О. Денисенко. – М. : Моск. рабочий, 1927. – 64 с.
195. Денисовец П. Радянська історіографія революційних аграрних перетворень на Україні в 1917 – 1921 рр. / П. Денисовець // Укр. іст. журн. – 1973. – № 10. – С. 143-148.
196. Деревня после советской власти. Анкета о состоянии сельского хозяйства в Харьковской губернии // Родина. – № 60. – 1919.
197. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. Черниговское губернское правление. – Оп. 23. – Спр. 2015. Обзор состояния губернии за 1877 год, предписания уездным исправникам и полицмейстерам о розыске бежавших политических поднадзорных и других лиц, взыскании штрафов и пошлин за нарушение торговых правил и другие материалы, поступившие для напечатания в губернской типографии. Почато червень 1878. – Закінчено грудень 1878. – 46 Арк.
198. Державний Вістник. – № 9. – 1918.
199. Державний Вістник. – № 47. – 1918.
200. Джерелознавство історії України. Довідник / Гол. ред. М. Варшавчик. – К., 1998. – 212 с.
201. Джерелознавство історії України: Конспект лекцій, методичні рекомендації, плани практичних занять / Укладач Г. Скорейко. – Чернівці, 2003. – 140 с.

202. Довганенко Р. Селянський опір більшовицькій аграрній політиці на Катеринославщині у 1919 р. / Р. Довганенко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 107 – 115.
203. Довжук І. Історія України: імена, події, факти (XX ст.) / І. Довжук. – Луганськ, 2002. – С. 78 – 80.
204. Довідник з історії України (А–Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – С. 201 – 202.
205. Доклад Г. Глинки // Великая Россия. – 25.08. 1920.
206. Доклад начальнику политической части штаба главнокомандующего начальника Керченского отделения политической части 26 июня 1920 г. № 28. / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – т. 1. – С. 69 – 71.
207. Доклад Таврического губернского посредника по земельным делам начальнику управления земледелия и землеустройства 4 октября 1920 г. / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – т. 1. – С. 80 – 93.
208. Долгоруков П. Великая разруха / П. Долгоруков. – Мадрид, 1964. – 459 с.
209. Дудка В. Аграрні відносини на Полтавщині в період становлення Української гетьманської держави / В. Дудка // Український селянин. – 2002. – вип. 6. – С. 86 – 89.
210. Дудка В. Безземельні господарства Полтавщини напередодні революції 1917 – 1920 рр. / В. Дудка // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 203 – 204.
211. Дудка В. Економічна характеристика аграрного сектора Полтавщини 1917 – 1918 рр. / В. Дудка, Л. Дудка // Український селянин. – 2002. – вип. 5. – С. 67 – 72.
212. Дудка В. Трансформація великого землеволодіння у Лівобережній Наддніпрянщині напередодні революції 1917 – 1920 рр. // В. Дудка, Л. Дудка // Український селянин. – 2004. – вип. 8. – С. 205 – 208.

213. Дудка Л. Ментальні імперативи селянства Лівобережної Наддніпрянщини періоду революції 1917 – 1920 рр. / Л. Дудка // Український селянин. – 2002. – вип. 6. – С. 38 – 39.
214. Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром / Н. Думова. – М. : Наука, 1982. – 416 с.
215. Дуссан. Франция и аграрный вопрос в России (Доклад проф. Дуссана) / Дуссан // Вечерние огни. – № 47. – 1919.
216. Егоров А. Разгром Деникина / А. Егоров. – М., 1931. – 280 с.
217. Екатеринославский Вестник. – № 91. – 1919.
218. Екатеринославский Вестник. – № 111. – 1919.
219. Епштейн А. Исторична наука і формування історичного мислення / А. Епштейн // Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х., 1995. – С. 26 – 31.
220. Ж. Земельная реформа / Ж // Киевлянин. – № 9. – 1919.
221. Жаровский Н. Историография гражданской войны в СССР / Н. Жаровский. – Х., 1972. – 248 с.
222. Жизнь деревни. Крестьяне и добровольцы // Новый пахарь. – 01. 11. – 1919.
223. Жизнь деревни. Крестьянские настроения // Новый пахарь. – 13. 10. – 1919.
224. Жизнь на линии фронта. Из хроники гражданской войны в г. Глухове. – М, 1994. – 108 с.
225. Жуков. Земельная реформа (Беседа) // Киевлянин. – №48. – 1919.
226. За что погибли шестнадцать миллионов россиян? // Юность. – 1990. – № 10. – С. 19.
227. Запрещение бесплатных реквизиций // Вечерние огни. – № 79. – 1919.
228. Зарубин А. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А. Зарубин, В. Зарубин. – Симферополь, 1997. – 352 с.

229. Зарубин А. Второе крымское краевое правительство (ноябрь 1918 – апрель 1919 гг.) / А. Зарубин, В. Зарубин // Отечественная история. – № 1. – 1998. – С. 65 – 76.
230. Зарубін В. “Друге видання” Столипінської аграрної реформи П.М. Врангелем (1920 р.) / В. Зарубін // Український селянин. – 2006. – вип. 10. – С. 299 – 301.
231. Заря России. – № 1. – 1919.
232. Захаров И. В.Г. Колокольников. Жизнь и деятельность / И. Захаров. – Волчанск, 2003. – 120 с.
233. Захарченко П. У поході за волею / П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров. – К. : ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2000. – 176 с.
234. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів, 2007. – 312 с.
235. Защита “дворянских гнезд” // Вечерние огни. – № 36. – 1919.
236. Земельный вопрос // Южное слово. – № 7. – 1920.
237. Земельный вопрос. Отмена ограничений земельных сделок // Киевская жизнь. – № 4. – 1919.
238. Земельный закон в Бердянском уезде (от собственного корреспондента) // Вечернее слово. – № 35. – 1920.
239. Земельный закон на местах // Крымский вестник. – 19 сентября. – 1920.
240. Земзюліна Н. Аграрне питання в програмних документах українських національних партій на початку ХХ століття / Н. Земзюліна // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 205 – 209.
241. Земзюліна Н. Селянське питання в програмних документах Української партії соціалістів-революціонерів (історіографічний огляд) / Н. Земзюліна // Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 – 20 квітня 2001 року. – Х., 2001. – С. 22 – 24.

242. Землевладельцы и новый земельный закон // Голос Юга. – 15. 08. 1919.
243. Земледельческие орудия // Голос Юга. – 17. 08. – 1919.
244. Землеустроительный вопрос в Полтавской губернии // Полтавский день. – № 52. – 1919.
245. Землеустроительный вопрос в Полтавской губернии // Полтавский день. – № 2. – 1919.
246. Землеустройство (Беседа с помощником начальника Управления Земледелия и Землеустройства Г. Бурлаковым) // Объединение. – № 4. – 1919.
247. Земля и порядок // Таврический Голос. – № 247. – 1920.
248. Зими́на В. Белое движение и российская государственность в период Гражданской войны / В. Зими́на. – Волгоград, 1997. – 485 с.
249. Зими́на В. Опубликованные источники по истории российской монархической контрреволюции прогерманской внешнеполитической ориентации в период гражданской войны и интервенции / В. Зими́на // Великий Октябрь и гражданская война в России: проблемы историографии, источниковедения, археографии. – Калинин, 1987. – С.61 – 75.
250. Значение земельной реформы // Таврический голос. – № 245. – 1920.
251. И. О. Земля народу / И. О. // Вечерние Огни. – № 36. – 1919.
252. И. М. Вслед за большевиками / И.М. // Вечерние Огни. – 05. 10. 1919.
253. И. О. Разрешение земельного вопроса в соседних странах / И.О. // Вечерние Огни. – № 46. – 1919.
254. Илларионов В. К земельному вопросу / В. Илларионов // Двуглавый орел. – Вып. 6. – 1921. – С. 12 – 20.
255. Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России / Е. Иллерицкая. – М. : Наука, 1981. – 165 с.

256. Имшенецкий Я. Восстановление порядка в деревне / Я. Имшенецкий // Полтавский день. – № 31. – 1919.
257. Иоффе Г. Крах российской монархической контрреволюции / Г. Иоффе. – М. : Наука, 1977. – 320 с.
258. Иоффе Г. О новых “советоведческих работах” по истории Октября и гражданской войны / Г. Иоффе / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 467 – 477.
259. Ипполитов Г. Военная и политическая деятельность А.И. Деникина (1890 – 1947 гг.): дис.... док. ист. наук / Г. Ипполитов. – М., 2000. – 505 с.
260. Ипполитов Г. М. Военная, политическая и общественная деятельность А. И. Деникина / Г. М. Ипполитов. – Вольск, 1997. – 331 с.
261. Историография истории Украинской ССР. Коллективная монография / под ред. И. Хмеля. – К., 1986. – 555с.
262. История гражданской войны в СССР. В 5 т. Т. 4. Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции (март 1919 г. – февраль 1920 г.). – М., 1959. – 444 с.
263. История гражданской войны. Проект плана издания. – М., 1931. – 80 с.
264. История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. Т. 1 Крестьянство в первое десятилетие советской власти. 1917–1927 / под ред. В. Шерстобитова. – М. : Наука, 1986. – 455 с.
265. История России (Россия в мировой цивилизации). Курс лекций / Под общ. ред. А. Радугина. М., 1998. – 352 с.
266. История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т. 1. Советская экономика 1918–1920 гг. – М. : Наука, 1976. – 448 с.
267. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2 сериях, 12 томах. Вторая серия. Т. 7. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в СССР. 1917–1920 гг. / отв. ред. И. Минц. – М. : Наука, 1967. – 752 с.

268. Источниковедение истории СССР / Под ред. И. Ковальченко. – М.: Высшая школа, 1973. – 560 с.
269. Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15-17 листопада 1995 р.) / ред. В. Сарбей. – Харків: НАН України, Інститут історії України, 1995. – 356 с.
270. Історія селянства Української РСР. У 2 т. Т. 2. – К., 1967. – 534 с.
271. Історія України: курс лекцій. У 2 кн. Кн. 2. ХХ століття / Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко. – К. : Либідь, 1992. – С. 172–173.
272. К десятилетию интервенции. Сборник статей. – М. – Л.: Государственное издательство, 1929. – 246 с.
273. Каган С. Аграрная революция на Киевщине. К вопросу о социальных и политических процессах на селе / С. Каган. – К. : Госиздат Украины, 1923. – 63 с.
274. Какурин Н. Как сражалась революция. В 2 т. / Н. Какурин. – М. ; Л. : Госиздат, 1926. – Т. 2. 1919–1920 гг. – 431 с.
275. Калакура Я. Історичне джерелознавство / Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2003. – 486 с.
276. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – 496 с.
277. Калашникова Е. Правовые основы деятельности Правительства Юга России в Крыму в 1920 г. / Е. Калашникова // Революция и гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Симферополь, 1995. – С. 51 – 54.
278. Калинин И. Под знаменем Врангеля / И. Калинин. – Л., 1927. – 232 с.
279. Кандидов Б. Церковь и гражданская война на Юге. Неопубликованные архивные материалы / Б. Кандидов. – М.: Безбожник, 1931. – 295 с.

280. Кара-Мурза С. Гражданская война (1918–1921) – урок для XXI века / С. Кара-Мурза. – М., 2003. – 256 с.

281. Карпенко С. Врангелевщина: крах политики и идеологии “неомонархизма” / С. Карпенко // Великий Октябрь – торжество идей марксизма-ленинизма. – М., 1987. – Ч. 2. – С. 235 – 240.

282. Карпенко С. Врангель в Крыму: “левая политика правыми руками” / С. Карпенко // Свободная мысль. – 1993. – № 15. – С. 93 – 109.

283. Карпенко С. Крах последнего белого диктатора / С. Карпенко. – М. : Знание, 1990. – 64 с.

284. Карпенко С. Крах социально-экономической политики врангелевской диктатуры: автореф. дис. ... канд. ист. наук / С. Карпенко. – М., 1984. – 25 с.

285. Карпенко С. Развитие политического сознания трудящегося крестьянства в белогвардейском тылу (Из истории разложения и краха врангелевщины) / С. Карпенко // Советская культура. 70 лет развития. – М., 1987. – С. 118 – 128.

286. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Х. : Держвидав, 1922. – 107 с.

287. Киевлянин. – 23. 8. 1919.

288. Киевлянин. – № 53. – 1919.

289. Киевские губернские ведомости. – № 13. – 1919.

290. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918 – 1920 гг.) / Сборник документов и материалов. – К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1962. – 538 с.

291. Кин Д. Деникинщина / Д. Кин. – М. : Госиздат, 1927. – 49 с.

292. Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине / Д. Кин // Летопись революции. – 1926. – № 3–4. – С. 70 – 90.

293. Киридон А. Час випробування: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років / А. Киридон. – Тернопіль, 2005. – 384 с.

294. Кізюн В. Становлення органів селянського самоврядування на Півдні України в 1917 – 1920 рр. / В. Кізюн // Український селянин. – 2004. – вип. 8. – С. 214 – 217.

295. Клуний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні / Г. Клуний. – Х. : Рад. селянин, 1926. – 180 с.

296. Клуний Г. До питання про земельну політику на Україні / Г. Клуний. – К. : Держвидав, 1921. – 39 с.

297. Ковальова Н. Аграрна політика Директорії УНР 1920 – 1921 рр.: пошуки розв'язання земельного питання / Н. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії (XVIII – XX ст.). Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 155 – 159.

298. Ковальова Н. Діяльність керівних органів земельної адміністрації у справі вирішення аграрного питання в Україні (1917 – початок 1918 рр.) / Н. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 88 – 93.

299. Ковальова Н. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917 – 1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект / Н. Ковальова // Український селянин. – 2002. – вип. 5. – С. 250 – 254.

300. Ковальова Н. Питання власності на землю у психології селян періоду революції та громадянської війни в Україні 1917 – 1921 рр. / Н. Ковальова // Український селянин. – 2004. – вип. 8. – С. 217 – 220.

301. Ковальова Н. Роль селянських з'їздів у формуванні програми дій українського селянства у 1917 р. / Н. Ковальова // Питання аграрної історії

України та Росії. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 102 – 108.

302. Ковальова Н. Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917 – 1921 рр. / Н. Ковальова // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 211 – 214.

303. Ковальський Н. Некоторые теоретико-методологические вопросы советского источниковедения / Н. Ковальський, П. Кулаковский // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. – Днепропетровск, 1989. – С. 10 – 18.

304. Ковальський М. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. / М. Ковальський // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 260 – 283.

305. Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919–1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.) / О. Козерод // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387. Історія України, вип. 1. – С. 143–151.

306. Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине / О. Козерод. – Х., 1998. – 129 с.

307. Козлов А. Антон Иванович Деникин (человек, полководец, политик, ученый) / А. Козлов. – М., 2004. – 440 с.

308. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / І. Колесник. – К., 2000. – 256 с.

309. Кондрашин В. “Крестьянская революция в России. 1902 – 1922 гг.”: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) / В. Кондрашин // Український селянин. – 2008. – Випуск 11. – С. 70 – 74.

310. Кондрашов И. Очерки истории СССР. Советская страна в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918–1920 гг.) / И. Кондрашов. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1960. – 328 с.

311. Константинов Г. Крестьянство и возрождение России / Г. Константинов // Наш путь. – № 36. – 1919.
312. Константинов Г. Новые черты в постановке земельного вопроса / Г. Константинов // Наш путь. – № 38. – 1919.
313. Коріненко П. Пошук форм землекористування в Україні у 1919 – 1920 рр. / П. Коріненко // Український селянин. – 2005. – вип. 9. – С. 186 – 189.
314. Корновенко С. В.Г. Колокольцев і аграрна реформа П.Скоропадського / С. Корновенко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, поста ті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. –К., Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – С. 196 – 203.
315. Косаковский А. Критика западногерманской историографии гражданской войны и интервенции в Советской России / А. Косаковский / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 445 – 452.
316. Котляр Ю. "Республіка" селян на Півдні України: боротьба після розгрому (1919 р.) / Ю. Котляр // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – вип. – 8. – С. 116 – 120.
317. Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. Котляр. – Миколаїв; О.: "ТОВ Від", 2003. – 200 с.
318. Коцур В. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. – Чернівці, 1999. – 520 с.
319. Красин Л. Обнищание России и большевистская коммуна / Л. Красин. – Ростов-на-Дону, 1919. – 37 с.
320. Краснов В. Врангель. Трагический триумф барона: Документы. Мнения. Размышления / В. Краснов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 654 с.
321. Краснов В. Из воспоминаний о 1917 – 1920 гг. / В. Краснов // Архив русской революции. – Берлин, 1923. – т. 11. – С. 106 – 169.

322. Красные офицеры и солдаты! За что вы боретесь и за что мы подняли оружие? // Родина. – 1990. – № 10. – С. 69.
323. Крестьянский путь. – 2. 9. 1920.
324. Крестьянский путь. – 5. 9. 1920.
325. Крестьянский путь. – № 9. – 1920.
326. Крестьянский путь. – № 14. – 1920.
327. Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М., 1993. – 263 с.
328. Кривошея В. Нашадки козацько-старшинських родин у Білому русі / В. Кривошея // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. – К., 2007. – С. 448 – 468.
329. Критика основных концепций современной буржуазной историографии трех российских революций. Коллективная монография / под ред. И. Минца. – М., 1983. – 335 с.
330. Крупина В. Білий рух в Україні (1917–1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Крупина. – К., 2005. – 255 с.
331. Кто такой генерал Деникин? – Х., 1919. – 32 с.
332. Кузьмин В. Гражданская война и военная интервенция в СССР / В. Кузьмин. – М.: Воениздат, 1958. – 360 с.
333. Кузьмин Г. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917–1922 гг. / Г. Кузьмин. – М. : Воениздат, 1977. – 416 с.
334. Кулик І. Похід Денікіна і його розгром / І. Кулик. – К. : Держвидав політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – 55 с.
335. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 306 с.
336. Кульчицький С.В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920рр. // Історичні зошити. – 1992. – №8. – 40 с.
337. Купчинский Ф. Подвиги, победы и власть / Ф. Купчинский // Газета Молния. – № 12. – 1919.

338. Кухта Б. З історії української політичної думки / Б. Кухта. – К., 1994. – 220 с.
339. Л.Г. Земельная реформа / Л.Г. // Полтавский день. – № 32. – 1919.
340. Л.Г. Земельный вопрос / Л.Г. // Полтавский День. – № 29. – 1919.
341. Лембич М. Политическая программа генерала Л.Г.Корнилова январских дней 1918 г. / М. Лембич //Белый архив. – Париж, 1928. – Кн.2-3. – С. 174 – 186.
342. Ленін В. До незаможних селян України / В. Ленін // Комуніст (Київ). – № 199. – 1920.
343. Ленін В. Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської ради робітничих і червоноармійських депутатів, Всеросійської ради професійних спілок і представників фабрично-заводських комітетів Москви 4 липня 1919 р. / В. Ленін // Правда. – № 145. – 1919.
344. Ленін В. Заключне слово в питанні про радянську владу на Україні 3 грудня / Ленін В. // Повне зібрання творів. – т. 39. – червень-грудень 1919. – К., 1973. – С. 346 – 349.
345. Ленін В. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім / В. Ленін // Правда. – № 3. – 1920.
346. Ленін В. Промова на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії / В. Ленін // Правда. – № 232. – 1920.
347. Липпинг Л. Докладная записка о некоторых мероприятиях, необходимых для восстановления государственного порядка на территориях, занимаемых Вооруженными Силами на Юге России / Л. Липпинг // Красный архив. – 1929. – т. 3. – С. 225 – 228.
348. Лисенко А. Деякі суспільно-політичні причини дезертирства в роки громадянської війни на Україні (1918 – 1919 рр.) / А. Лисенко // Україна Соборна: Збірник наукових статей. – К., 2006. – вип.4. – т. 1. – С. 149 – 150.
349. Лозовий В. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917 – 1921 рр.) / В. Лозовий // Формування та діяльність

українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець – Подільський, 6 – 7 грудня 2007. – Кам'янець – Подільський, 2008. – С. 105 – 114.

350. Лозовий В. Уявлення українських селян про власність і вирішення аграрного питання в добу революції (1917 – 1920 рр.) / В. Лозовий // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 – 23 квітня 2003 року). – Кам'янець – Подільський, 2003. – С. 58 – 66.

351. Ломкин А. Земельная реформа генерала П. Н. Врангеля / А. Ломкин // Белое движение на юге России (1917–1920): неизвестные страницы и новые оценки. – М., 1996. – С. 27 – 35.

352. Лось Ф. Развитие исторической науки в Украинской ССР / Ф. Лось, В. Сарбей. – К., 1970. – 248с.

353. Лях Р. Аграрні перетворення в Україні (1917–1923 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук / Р. Лях. – Х., 1982. – 223 с.

354. М. Г. Земельный закон / М.Г. // Время. – № 54. – 1920.

355. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій / С. Макарчук. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.

356. Маклецов А. Аграрная реформа в Югославии / А. Маклецов // Земледелие. – № 34. – 1919. – С. 18 – 25.

357. Макошин Р. Что сделала Добровольческая Армия / Р. Макошин. – К., 1919. – 16 с.

358. Малик Я. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук / Я. Малик. – Л., 1997. – 495 с.

359. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917 – 1991 / М. Маля. – К., 2000. – 608 с.

360. Мальт М. Деникинщина и крестьянство / М. Мальт // Пролетарская революция. – 1924. – № 15. – С. 1–44.

361. Мальт М. Деникинщина и крестьянство / М. Мальт // Пролетарская революция. – 1924. – кн. 4. – С. 144 – 177. С. 144.
362. Мануилов А. К аграрному вопросу // Южный Край. – № 130. – 1919.
363. Маргулиес М. Год интервенции / М. Маргулиес. – Берлин, 1923. – Кн. 3. Сентябрь 1919 – декабрь 1920. – 320 с.
364. Матасов В. Белое движение на Юге России / В. Матасов. – Montreal, 1990. – 212 с.
365. Махров П. В Белой армии генерала Деникина / П. Махров. – СПб., 1994. – 458 с.
366. Мельгунов С. Гражданская война в освещении П.Н. Милюкова / С. Мельгунов. – Париж, 1929. – 91 с..
367. Мельничук О. Політика більшовиків в українському селі у 1919 – 1920 рр. / О. Мельничук, Н. Кузьмінець // Український селянин. – 2002. – вип. 6. – С. 89 – 91.
368. Милюков П. Россия на переломе / П. Милюков. – Париж, 1927. – кн. 2. – 281 с.
369. Мировицький. Врангелівщина / Мировицький. – Х. : Держвидав України, 1929. – 50 с.
370. Михайлюк О. Праця як ритуал у селянській культурі / О. Михайлюк // Український селянин. – 2004. – вип. 8. – С. 83 – 86.
371. Михайлюк О. Про деякі особливості соціально-політичної психології селянства в період революції і громадянської війни (1917 – 1920 рр.) / О. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії (XVIII – XX ст.). Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 146 – 152.
372. Михайлюк О. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом / О. Михайлюк // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 221 – 224.

373. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.

374. Михайлюк О. Селянство як уявлена спільнота / О. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 21 – 28.

375. Михайлюк О. Соціокультурний аспект дослідження селянства України революційного періоду / О. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 108 – 114.

376. Михайлюк О. Щодо “політичної програми” селянства України в період революції та громадянської війни / О. Михайлюк // Український селянин. – 2003. – № 7. – С. 103 – 106.

377. Михайлюк О. Щодо ролі національного чинника в формуванні політичної поведінки українського селянства часів революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.) / О. Михайлюк // Український селянин. – 2002. – вип. 5. – С. 247 – 250.

378. Мороз В. Аграрний сектор України в роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) / В. Мороз, М. Рошко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 93 – 96.

379. Мусиенко В. На захисте завоеваний Великого Октября: Компартия Украины во главе борьбы трудящихся за установление Советской власти и защиту ее завоеваний (октябрь 1917 г. – 1920 г.) / В. Мусиенко. – К., 1986. – 235 с.

380. Мякотин В. Из недалекого прошлого (Отрывки воспоминаний). V. В Одессе при добровольцах / В. Мякотин // На чужой стороне. – 1924. – т. 6. – С. 73 – 99.

381. Мякотин В. Из недалекого прошлого (Отрывки воспоминаний). V. В Одессе при добровольцах / В. Мякотин // На чужой стороне. – 1925. – т. 11. – С. 205 – 235.

382. Ковальова Н. Пошуки нових шляхів проведення аграрної реформи Директорією УНР (1920 – 1921 рр.) // Н.А. Ковальова, С.В. Корновенко, Б.В. Малиновський, О.В. Михайлюк, А.Г. Морозов Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). – Черкаси: Ант, 2007. – С. 142 – 145.

383. На агрономические мероприятия // Киевская речь. – №8. – 1919.

384. На крестьянском съезде // Южный край. – 13.08. – 1919.

385. На путях возрождения (беседа с вице-губернатором Полтавской губернии) // Голос Юга. – № 10. – 1919.

386. На терені України. В царстві Врангеля // Українське слово. – № 246. – 1920.

387. Надинский П. Очерки по истории Крыма. В 2 ч. Ч. 2. Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны (1917–1920 гг.) / П. Надинский. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – 303 с.

388. Наём и продажа земли // Полтавский день. – № 70. – 1919

389. Назначение А. Д. Билимовича // Киевская Жизнь. – № 24. – 1919.

390. Найда С. О некоторых вопросах истории гражданской войны в СССР / С. Найда. – М., 1961. – 268с.

391. Найда С. Советская историография гражданской войны и иностранной интервенции в СССР / С. Найда, В. П. Наумов. – М. : Изд-во МГУ, 1966. – 188 с.; Наумов В. Летопись героической борьбы / В. Наумов. – М., 1972. – 279 с.

392. Найденов М. Основные этапы советской историографии Великой Октябрьской социалистической революции / М. Найденов // Очерки по историографии советского общества / под ред. М. Найденова, С. Найды, Л. Папина. – М., 1967. – С. 15 – 25.

393. Наумов В. Ведущие проблемы историографии гражданской войны / В. Наумов / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 369 – 381.
394. Наумов В. История гражданской войны и интервенции в СССР. (Современная буржуазная историография) / В. Наумов, А. Косаковский. – М., 1976. – 64 с.
395. Наш край // Вечерние огни. – № 31. – 1919.
396. Наши цели (За что мы боремся?) // Вечерние Огни. – 02. 09. 1919.
397. Невич И. Деревня и Добрармия / И. Невич // Вечерние Огни. – № 53. – 1919.
398. Невич И. Земля / И. Невич // Вечерние Огни. – № 34. – 1919.
399. Невич Ив. Не забывайте деревни / Ив. Невич // Вечерние Огни. – № 61. – 1919.
400. Невич Ив. Успокойте тыл / Ив. Невич // Вечерние Огни. – № 50. – 1919.
401. Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – 119 с.
402. Немцы-колонисты // Голос Юга. – № 64. – 1919.
403. Нечитайло В. Селянство як природне явище / В. Нечитайло // Український селянин. – 2005. – вип. 9. – С. 9 – 11.
404. Новейшая история Отечества XX век: В 2-х т. / Под общ. ред. А. Киселева и Э. Щагина / – Т.1. – М., 1999. – 496 с.
405. Новейшее аграрное законодательство // Нужды деревни. – 1922. – С. 66 – 95.
406. Новые правила об аренде земли // Заря России. – № 26. – 1919.
407. Новый земельный закон // Полтавский день. – № 61. – 1919.
408. Об отставке Колокольцева // Киевская Жизнь. – № 4. – 1919.
409. Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца / В. Оболенский. – М. – Л.: Государственное издательство, 1928. – 88 с.

410. Обращение власти к населению // Таврический день. – № 2. – 1919.
411. Объединение. – 11. 09. 1919.
412. Объявления Полтавского губернатора // Голос Юга. – № 64. – 1919.
413. Олійник М. Повстансько-партизанський рух на Харківщині проти денікінського режиму (червень-грудень 1919 р.) / М. Олійник // Укр. іст. журн. – 1983. – № 11. – С. 75–83.
414. Ольгин. По нашему краю. Настроение деревни / Ольгин // Голос Юга. – № 6. – 1919.
415. Оприц И. ЛГв Казачий полк в годы революции и гражданской войны / И. Оприц. – Париж, 1939. – 366 с.
416. Организация власти на юге России в период Гражданской войны (1918 – 1920 гг.). – Архив русской революции. – Берлин, 1922. – т. 4. – С. 241 – 251.
417. Осипова Т. Обманутый класс / Т. Осипова // Родина. – 1990. – № 10. – С. 24 – 25.
418. От Орла до Новороссийска / Составление, научная редакция, предисловие и комментарий С. Волкова. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2004. – 622 с.
419. Отчуждение земель // Крестьянский путь. – № 43. – 1920.
420. Офицеры российской гвардии в Белой борьбе / Составление, научная редакция, предисловие и комментарий С. Волкова. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. – 815 с.
421. Официальное сообщение Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России от 25. 5. 1920. // Таврический Голос. – № 245. – 1920.
422. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954. – 378 с.
423. Павлов В. Марковцы в боях и походах за Россию / В. Павлов. – Париж, 1964. – т. 2. – 397 с.

424. Павлов М. Семь лет Советской власти и крестьянство / М. Павлов. – М.: Госиздат, 1925. – 40 с.
425. Пасманик Д. Революционные годы в Крыму / Д. Пасманик. – Париж, 1926. – 213 с.
426. Первые собственники по новому земельному закону // Крымский вестник. – № 190. – 1920.
427. Передача земли крестьянам // Великая Россия. – 6 сентября. – 1920.
428. Перекоп. Сборник воспоминаний / Под ред. О. Шекун, Р. Голубевой. – М. – Л.: Государственное издательство, 1941. – 259 с.
429. Першин П. К. Об экономическом положении России / П. К. Першин. – Воронеж : Воронежское отделение Госиздата, 1921. – 40 с.
430. Письмо Начальника Управления земледелия и землеустройства Глинки В.А. Маклакову 16 сентября 1920 г. / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – т. 1. – 1928.– С. 65 – 68.
431. Плетнев В. Что дает крестьянству Добровольческая армия / В. Плетнев // Заря России. – № 1. – 1919.
432. По губернии. Змиевский уезд // Новая Россия. – № 28. – 1919.
433. По уезду и губернии // Новый пахарь. – № 56. – 1919.
434. По уезду и губернии. С. Ярмолинцы Глинской волости // Новый пахарь. – 06. 10. 1919.
435. Подолати відставання в розвитку суспільних наук. Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук АН УРСР // Укр. іст. журн. – 1987. – №5. – С. 5 – 6.
436. Показания перебежчика уполномоченному Особого отдела Кавказского фронта Мейеру о разведывательно-диверсионной деятельности контрразведки генерала П.Н. Врангеля и положении в Крыму // Военно-исторический журнал. – № 2. – 1998. – С. 53 – 55.
437. Поликарпов В. Начальный этап гражданской войны: (История изучения) / В. Поликарпов. – М., 1980. – 371 с.

438. Політична історія України ХХ ст. У 6 т. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Верстюк, В. Солдатенко. – К. : Генеза, 2003. – 488 с.
439. Половцов Л. Рыцари Тернового Венца / Л. Половцов. – Прага : б. и., б. г. – 219 с.
440. Полтава // Новая Россия. – № 56. – 1919.
441. Поляков Ю. Как отразить многомерность истории / Ю. Поляков // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 3 – 10.
442. Польский земельный вопрос // Киевский день. – № 2. – 1920.
443. Постановление по вопросам землепользования // Киевлянин. – № 53. – 1919.
444. Постников В. Южно-русское крестьянское хозяйство / В. Постников. – М., 1913. – 392 с.
445. Поход на Москву / Составление, научная редакция, предисловие и комментарий С. Волкова. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2004. – 735 с.
446. Почему? // Новый пахарь. – № 26. – 1919.
447. Починки машин // Новый пахарь. – 24. 10. – 1919.
448. Правила о сборе урожая 1919 г. в местностях, находящихся под контролем Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России // Киевлянин. – 1919. – № 25.
449. Правила об уборке сена // Таврический день. – 08. 07. – 1919.
450. Приказ Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России // Киевлянин. – № 24. – 1919.
451. Приказ Главнокомандующего Екатеринославскому, Харьковскому, Полтавскому, Курскому, Киевскому и Черниговскому губернаторам // Вечерние Огни. – № 9. – 1919.
452. Приказ Деникина // Новая Россия. – № 102. – 1919.
453. Приказ Правительства Юга России и Главнокомандующего Русской Армии № 3680 // Таврический голос. – № 335. – 1920.

454. Примаков В. Рейды червоных казаков / В. Примаков. – Х., 1925. – 148 с.
455. Проблемы источниковедения и историографии: материалы II научных чтений памяти акад. И.Д.Ковальченко / [отв. ред. С.П.Карпов]. – М.: РОССПЭН, 2000. – 432 с.
456. Проект земельной реформы (беседа с В.Г. Колокольниковым) // Новая Россия. – 19. 06. 1919.
457. Пылин Б. Первые четырнадцать лет. 1906 – 1920. / Б. Пылин. – Калифорния, 1972. – 220 с.
458. Рабинович С. История гражданской войны. Краткий очерк / С. Рабинович. – М. : Соцгиз, 1935. – 288 с.
459. Рабінович С. Історія громадянської війни / С. Рабінович. – Х. : Державне військове видавництво “На варті”, 1933. – 472 с.
460. Работа волостных советов в Северной Таврии // Крестьянский путь. – 8. 9. 1920.
461. Работа волостных советов. Результаты обследований // Крестьянский путь. – 20. 9. 1920.
462. Разгром Врангеля. Сборник статей / Под ред. А. Гуковского, В. Меликова, В. Малаховского. – М.: государственное издательство, 1930. – 280 с.
463. Раковский Г. Конец белых: От Днепра до Босфора / Г. Раковский. – Прага, 1921. – 276 с.
464. Раковський М. Боротьба трудящих Одещини проти денікінської контрреволюції / М. Раковський // Боротьба за владу Рад на Україні. – К., 1977. – С. 189 – 198.
465. Рапорт начальнику управления земледелия и землеустройства уполномоченного при Донском корпусе 13 июня 1920 г. / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – т. 1. – С. 71 – 73.
466. Раскрытые карты // Вечерние огни. – № 13. – 1919.

467. Расписание внешних предельных размеров арендных участков // Киевские губернские ведомости. – № 5. – 1919.

468. Распределение сельскохозяйственных машин // Новая Россия. – 12.07. – 1919.

469. Російський державний воєнний архів (далі – РДВА). – ФР. 101. Управление Южного фронта. – Оп. 1. – Спр. 174. Разведывательные сводки белой армии и приказы генерала Врангеля, захваченные у противника. Сведения о расположении и организации сил противника на Южном фронте. – Почато 23. 7. 1920. – Закінчено 21. 1. 1921. – 328 арк.

470. РДВА. – ФР. 109. Управление армиями Кавказского фронта. – Оп. 3. – Спр. 265. Сводка сведений о противнике на Кавказском фронте и о Кавказских республиках по данным на 1 августа 1920 г., изданная штабом фронта. – Почато – Закінчено 1. 8. 1920. – 21 арк.

471. РДВА. – ФР. 39540с. Штаб Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России. 8. 1. 1919г. – 18. 8. 1920 г. Штаб Главнокомандующего Русской Армией с 19. 8. 1920 г. – Оп. 1. – Спр. 52. Разведывательные сводки штаба Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России. – Почато 2. 12. 1918. – Закінчено 9. 12. 1919. – Без арк.

472. РДВА. – ФР. 39540с. Штаб Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России. 8. 1. 1919г. – 18. 8. 1920 г. Штаб Главнокомандующего Русской Армией с 19. 8. 1920 г. – Оп. 1. – Спр. 153. Доклад Полтавского губернатора о политическом и экономическом положении восьми уездов губернии, отошедших к Киевской области. – Почато – Закінчено 12. 1919. – 43 арк.

473. РДВА. – ФР. 39540с. Штаб Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России. 8. 1. 1919г. – 18. 8. 1920 г. Штаб Главнокомандующего Русской Армией с 19. 8. 1920 г. – Оп. 1. – Спр. 154. Доклад (автор неизвестен) начальника отдела пропаганды о грабежах и насилиях над местным населением Полтавской губернии со стороны белоофицеров и казаков. – Почато 20. 8. 1919. – Закінчено 29. 11. 1919. – 408 арк.

474. РДВА. – ФР. 39540с. Штаб Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России. 8. 1. 1919г. – 18. 8. 1920 г. Штаб Главнокомандующего Русской Армией с 19. 8. 1920 г. – Оп. 1. – Спр. 186. Докладная записка белогвардейского штабс-капитана Яринича о неправильной политике со стороны Русской Армии к крестьянству, о строительстве государства, опирающегося на крестьян. – Почато – Закінчено 10. 1920. – 35 арк.

475. РДВА. – ФР. 39666. Генерал-квартирмейстер штаба войск Киевской области. – Оп. 1. – Спр. 19. Об укомплектовании государственной стражи Черниговской губернии и штаты штаба войск Киевской области. – Почато 14. 10. 1919. – Закінчено 28. 10. 1919. – 42 арк.

476. РДВА. – ФР. 39666. Генерал-квартирмейстер штаба войск Киевской области. – Оп. 1. – Спр. 32. Переписка, приказания, воззвания и доклады о проведении мобилизации в Киевской области, переписка и разговоры по прямому проводу об отношении населения к мобилизации и о затруднениях, возникающих при проведении таковой в Александровском уезде. – Почато 24. 9. 1919. – Закінчено 29. 11. 1919. – 274 арк.

477. РДВА. – ФР 39668. Начальник штаба войск Киевской области. – Оп. 1. – Спр. 12. Об организации охраны. Приказы о формировании комендантских команд, оперативная переписка о борьбе с повстанцами, доклад о содержании документов, найденных в штабе Калиберды и др. – Почато 7. 11. 1919. – Закінчено 12. 1919. – 71 арк.

478. РДВА. – ФР. 39668. Начальник штаба войск Киевской области. – Оп. 1. – Спр. 15. Донесения и рапорта начальника Киевской области о действиях повстанческих отрядов. Протоколы, доклады и положения об организации самообороны Киевской области для охраны железной дороги и лесов. Информационная сводка № 7 от 7. 11. 1919. начальника Киевского отделения. Пропаганда о политическом и военном положении в Киевской области, донесения о готовившихся еврейских погромах и др. – Почато – Закінчено 11. 1919. – 126 арк.

479. РДВА. – ФР. 40066. Штаб 1 офицерского стрелкового генерала Дроздовского полка. – Оп. 1. – Спр. 1. Приказы по белогвардейскому 1-ому офицерскому стрелковому генерала Дроздовского полку за сентябрь 1919 год – сентябрь 1920 год (копии), требовательные ведомости, аттестаты и др. материалы по личному составу и на выдачу содержания чинам белогвардейского 1-ого офицерского стрелкового генерала Дроздовского полка. – Почато 15. 9. 1919. – Закінчено 10. 9. 1920. – 231 арк.

480. Революция и гражданская война в описании белых. – М., 1990. – 512 с.

481. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Деникин – Юденич – Врангель. Мемуары. – М., 1931. – 441 с.

482. Реєнт О. Більшовизм і революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів / О. Реєнт. – К., 1994. – 64 с.

483. Реєнт О. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. Реєнт // Укр. істор. журн. – 2000. – № 2. – С. 3 – 26.

484. Реєнт О. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії / О. Реєнт, І. Коляда. – К. : Школа, 2004. – 544 с.

485. Реєнт О. Українська історична наука на порозі ХХІ століття: проблеми пошуку / О. Реєнт // У робітних історичної науки. – К., 1999. – С. 275 – 310.

486. Реєнт О. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни / О. Реєнт. – К., 1996. – 208 с.

487. Резолюция съезда земельных собственников // Новая Россия. – 15. 10. – 1919.

488. Реквизиция подвод // Вечерние огни. – № 73. – 1919.

489. Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 3 – 9.
490. Речь генерала А. Деникина // Объединение. – № 28. – 1919.
491. Рибалка І. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України / І. Рибалка // Укр. іст. журн. – 1987. – № 11. – С. 38 – 52.
492. Рич И. Беседа с А.А. Титовым / И. Рич // Южный край. – 5. 07. – 1919.
493. Росс Н. Врангель в Крыму / Н. Росс. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – 362 с.
494. Русаков П. Кто такие контрреволюционеры и как с ними надо бороться? / П. Русаков. – М., 1920. – 12с.
495. Русина Ю. История и теория источниковедения: Курс лекций / Ю. Русина. – Екатеринбург, 2001. – 124 с .
496. Рыбников В. Белое движение в годы гражданской войны в России: сущность эволюция и некоторые итоги / В. Рыбников, В. Слободин. – М., 1993. – 100 с.
497. Рыкалов В. Современная буржуазная историография Запада об антисоветской интервенции Антанты в 1917 – 1920 гг. / В. Рыкалов / История и историки, 1971. – М., 1973. – С. 162 – 188.
498. Савич Н. Воспоминания / Н. Савич. – СПб, 1993. – 491 с.
499. Савич Н. Закат белого движение / Н. Савич // Москва. – № 11. – 1991. – С. 17 – 68.
500. Савич Н. Закат белого движение / Н. Савич // Москва. – № 12. – 1991. – С. 104 – 126.
501. Салов В. К критике антимарксистской историографии гражданской войны и иностранной интервенции / В. Салов, В. Рыкалов / Критика буржуазной историографии советского общества. – М., 1972. – С. 64 – 102.

502. Сахаров А. О новых подходах к истории России / А. Сахаров // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 3 – 4.
503. Сацький П. Аграрне питання в українському державному будівництві (1917 – 1918 рр.) / П. Сацький // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 94 – 100.
504. Сведения об осуществлении земельного закона Врангеля 25 мая 1920 года к 15 сентября / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – т. 1. – С. 61 – 65.
505. Секретный доклад генерала Махрова // Грани. – № 124. – 1982. – С. 183 – 241.
506. Селянське Слово. – 21. 07. 1918.
507. Селянське Слово. – № 21. – 1918.
508. Сельские земельные комитеты (Из бесед с селянами) // Новый пахарь. – 16. 10. 1919.
509. Семенникова Л. Россия в мировом сообществе цивилизаций / Л. Семенникова. – М., 1994. – 324 с.
510. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – Київ-Філадельфія, 1995. – 493 с.
511. Слащов-Крымский Я. Требую суда общества и гласности / Я. Слащов-Крымский. – Константинополь, 1921. – 93 с.
512. Соболев В. Фронт и тыл / В. Соболев // Наш путь. – № 6. – 1919.
513. Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917 – 1970) / под ред. В. Данилова и др. – М. : Политиздат, 1973. – 592 с.
514. Соколов В. К критике антимарксистской историографии гражданской войны и иностранной интервенции / В. Соколов // Критика буржуазной историографии советского общества. – М., 1972. – С. 64 – 101.
515. Соколов К. Правление генерала Деникина (Из воспоминаний) / К. Соколов. – М., 2007. – 304 с.

516. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
517. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
518. Состав Особого совещания // Вечерние Огни. – 02. 09. 1919.
519. Социализм и белогвардейщина // Вечерние Огни. – № 6. – 1919.
520. Ставропольские ведомости. – 28. 08. 1918.
521. Сталін Й. Про деякі питання історії більшовизму (Лист до редакції журналу “Пролетарская революция”) / Й. Сталін // Прапор марксизму. – №1. – 1932. – С. 13 – 20.
522. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь, 1921. – 49 с.
523. Супруненко М. З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини : дис. ... канд. іст. наук / М. Супруненко. – Уфа, 1942. – 375 с.
524. Супруненко М. Комуністична партія – організатор і керівник масової повстансько-партизанської боротьби на Україні проти денікінщини восени 1919 р. / М. Супруненко // Боротьба за владу Рад на Україні. – К., 1967. – С. 175–188.
525. Супруненко М. Національний гніт і нищення української культури в часи Денікінщини / М. Супруненко // Наукові записки. – 1946. – Кн. 2. – С. 204 – 211.
526. Супруненко Н. Изучение истории гражданской войны в Украинской ССР / Н. Супруненко / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 382 – 387.
527. Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 486 с.
528. Тарасов В. “Білі плями” вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989 – 1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти. – Х., 2007. – 146 с.

529. Телеграмма начальника Керченского политотдела полковника Темникова начальнику отдела печати 9 июля 1920 г. / Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – т. 1. – С. 93 – 94.

530. Темірова Н. Поміщицьке господарство України на зламі епох (1917 – початок 1920-х рр.) / Н. Темірова // Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 – 20 квітня 2001 року. – Х., 2001. – С. 20 – 22.

531. Терещенко Ю. История России XX – начала XXI вв. / Ю. Терещенко. – Ростов н/Д., 2004. – 448 с.

532. Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії / С. Терно // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 92 – 111.

533. Тер-Погосян М. Земельная реформа в Греции / М. Тер-Погосян // Нужды деревни. – 1922. – С. 41 – 56.

534. Тихвинский С. Январский (1987 г.) пленум ЦК КПРС и историческая наука / С. Тихвинский // Вопросы истории. – 1987. – №6. – С. 3 – 13.

535. Товары для деревни // Единая Русь. – 03. 10. 1919.

536. Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление советской власти (1917 – 1920 гг.). Сборник документов и материалов. – Полтава, 1957. – 238 с.

537. Трудящі Черкащини в боротьбі за владу рад 1917 – 1920 рр. / Збірник документів та матеріалів. Черкаси: Черкаське обласне видавництво, 1957. – 303 с.

538. Трукан Г. Была ли альтернатива большевистской власти? / Г. Трукан // Кентавр. – 1993. – № 6. – С. 98 – 110.

539. Турченко Ф. Магістральні й глухі кути Української революції / Ф. Турченко, Г. Кривошей // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – С. 3 – 64.

540. Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.

541. Тяжельникова В. “Массовые источники” и массовые данные / В. Тяжельникова, И. Юшин // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 415 – 416.

542. Уборка хлебов // Полтавский день. – 01.08. 1919.

543. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку: міжнародний науковий конгрес українських істориків (17-18 вересня 2003 р.): доп. і пов. у 4 т. Т. 1 / ред. Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 480 с.

544. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка. – Л., 2004. – 406 с.

545. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. У 3 т. Т. 2. Розгром буржуазно-куркульської Директорії. Вигнання інтервентів Антанти. Визволення України від денікінців (листопад 1918 – грудень 1919 рр.). – К. : Вид-во політичної літератури України, 1968. – 422 с.

546. Улучшение животноводства в губернии // Голос Юга. – № 77. – 1919.

547. Урожай текущего года в Харьковской губернии // Южный край. – 1919. – № 131.

548. Устинкин С. Красные и Белые / С. Устинкин // Драма российской истории: большевики и революция / под ред. акад. А. Яковлева. – М., 2002. – С. 330 – 347.

549. Устрялов Н. Под знаком революции / Н. Устрялов. – Харбин, 1927. – 416 с.

550. Ушаков А. Антибольшевистское движение в годы гражданской войны в России. Отечественная историография : дис. д-ра. ист. наук / А. Ушаков. – М., 2004. – 451 с.
551. Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995. – 572 с.
552. Федюк В. Деникинская диктатура и ее крах / В. Федюк. – Ярославль, 1990. – 72 с.
553. Федюкин С. Интеллигенция и белое движение (1918 – 1920 гг.) / С. Федюкин // Советская культура. 70 лет развития. – М., 1987. – С. 105 – 118.
554. Філософія. Історія культури. Освіта: доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Х.: Око, 1996. – 408 с.
555. Фоминых С. Основные тенденции англо-американской буржуазной историографии гражданской войны и антисоветской интервенции / С. Фоминых / Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974. – С. 438 – 444.
556. фон Валь Э. К истории белого движения. Деятельность генерал-адъютанта Щербачева / Э. фон Валь. – талин, 1935. – 157 с.
557. фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. / В. Фон Дрейер. – Берлин, 1921. – 155 с.
558. Франция и аграрный вопрос в России // Вечерние Огни. – № 41. – 1919.
559. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 – 1920 гг. – Х., 1973. – 323 с.
560. Хмелевский К. Современная англо-американская историография о роли казачества в Октябрьской революции и гражданской войне / К. Хмелевский, С. Хмелевский // История СССР. – 1982. – № 1. – С. 183 – 189.
561. Хмель И. Аграрные преобразования на Украине. 1917–1920 гг. / И. Хмель. – К., 1990. – 240 с.
562. Хозяйство совнархозов // Вечернее Слово. – 21. 08. 1920.

563. Хоскинг Дж. Россия и русские. В 2 кн. Кн. 2 / Дж. Хоскинг. – М., 2003. – 492 с.

564. Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.): дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996. – 336 с.

565. Цветков В. Генерал-лейтенант барон П.Н. Врангель / В. Цветков // Белое движение. Исторические портреты. – М.: Астрель, 2006. – С. 346 – 383.

566. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 1061. Міністерство земельних справ Української Держави. – Оп. 3. – Спр. 12. Спр.12. Журнали засідання комісії Міністерства земельних справ, доповідь аграрної підкомісії по розгляду аграрного питання, проект загальних підстав земельної реформи та списки учасників наради по аграрному питанню. – Почато – Закінчено 1918 р. – 46 арк.

567. ЦДАВОУ. – Ф. 4175. Главнокомандующий Вооруженными силами Юга России. – Оп. 1. – Спр. 2. Материалы о вывозе деникинцами хлеба и фуража из губерний Украины и Крыма (доклады, переписки, ведомости). Списки деникинских уездных уполномоченных по продовольствию по Полтавской губернии. – Почато 22. 8. 1919. – Закінчено 14. 10. 1919. – 43 арк.

568. ЦДАВОУ. – Ф. 4593 с. Военские части и учреждения Добровольческой Армии. – Оп. 1. – Спр. 3. Материалы о штатном, списочном и наличном составе деникинцев, служивших в Управлении начальника авиации Вооруженных сил Юга России, о их назначении и перемещении по службе (рапорта, переписка, аттестаты, удостоверения, списки). – Почато 8. 7. 1919. – Закінчено 10. 4. 1920. – 802 арк.

569. ЦДАВОУ. – Ф. 4593 с. Военские части и учреждения Добровольческой Армии. – Оп. 1. – Спр. 4. Приказы командующего

войсками Киевской области (деникинская армия). Том 1. – Почато 17. 9. 1919. – Закінчено 19. 10. 1919. – 122 арк.

570. ЦДАВОУ. – Ф. 4593 с. Воинские части и учреждения Добровольческой Армии. – Оп. 1. – Спр. 5. Приказы командующего войсками Киевской области (деникинская армия). Том 2. – Почато 22. 10. 1919. – Закінчено 25. 11. 1919. – 86 арк.

571. ЦДАВОУ. – Ф. 4593 с. Воинские части и учреждения Добровольческой Армии. – Оп. 1. – Спр. 18. Материалы об учреждении деникинцами органов внутренних дел в Екатеринославской губернии и уездах; Екатеринославского губернского уголовно-розыскного управления и уездных уголовно-розыскных управлений и о борьбе их с большевиками (циркуляры, переписка, рапорта, изъятая при обыске квартиры комиссара чрезвычайной комиссии в г. Юзовке – Евдокимова Константина Ананьевича “Инструкция для руководства схематического строительства партийной организации коммунистов-большевиков” и др.). – Почато 25. 3. 1919. – Закінчено 7. 10. 1919. – 49 арк.

572. ЦДАВОУ. – Ф. 4593 с. Воинские части и учреждения Добровольческой Армии. – Оп. 1. – Спр. 19. Материалы о розыске солдат, дезертировавших из различных воинских частей деникинской армии, и о мобилизации населения Бахмутского уезда в деникинскую армию (переписка, послужной лист, медицинские справки, прошения). – Почато 6. 1919. – Закінчено 29. 11. 1919. – 35 арк.

573. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 8. Уставы Коммунистической партии (большевиков) Украины и организации сочувствующих КП(б)У. Доклад ЦК КП(б)У о проведенной организационной работе, создании отделов ЦК. Проект (черновик) положения о структуре и задачах отделов ЦК КП(б)у. Положения и инструкции ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У по вопросам партийного строительства, проведения партийной недели, работы среди крестьян и женщин, регистрации членов партии и др.

(Экземпляр первый и второй неполный). – Почато – Закінчено 1919. – 120 арк.

574. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 11. Протоколы, постановления и тезисы совместных совещаний членов ЦК КП(б)У и ответственных работников ВУЦИК, Всеукраинского Ревкома, Наркоматов УССР об укреплении партийной дисциплины, продовольственном и финансовом положении, отношении к среднему крестьянству, организации советских хозяйств, восстановлении производства, работе среди молодежи и др. вопросов советского строительства (Экземпляр первый и второй неполный). – Почато 19. 6. 1919. – Закінчено 16. 12. 1919. – 29 арк.

575. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 17. Доклады, докладне записки, информация Наркомата внутренних дел, Военного Совета, Политотделов фронтов, командиров дивизий в ЦК КП(б)У, ВУЦИК, Совет обороны республики о политическом, экономическом и военном положении на Украине, состоянии и боевых действиях частей Красной Армии, деятельности политуправления Наркомата военных дел и др. вопросам. Обращение Управления военно-учебных заведений Украины к рабочим и крестьянам вступать на курсы подготовки командного состава. – Почато 19. 3. 1919. – Закінчено 10. 10. 1919. – 179 арк.

576. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 19. Доклады, сводки, отчеты Высшей Военной Инспекции Украинской рабоче-крестьянской Красной Армии в ЦК КП(б)У о политико-экономическом положении в губерниях Украины, результатах проверки состояния и деятельности военной комиссией агитационной и культурно-массовой работы “Красного поезда”, состояния обеспечения воинских частей боеприпасами, обмундированием, продовольством и др. вопросы. – Почато 1. 3. 1919. – Закінчено 16. 9. 1919. – 67 арк.

577. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 20. Докладные записки, сообщения Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии, Центрального Украинского железнодорожного ревкома, Центральной Организационной

Комиссии по созыву Всеукраинского съезда Советов, Наркомата военных дел в ЦК КП(б)У о подготовке к созыву Всеукраинского съезда Советов, политическом и экономическом положении на местах, налаживании работы железнодорожного транспорта и выработке положения о советских железнодорожных организациях, борьбе с контрреволюцией, работе в деревне и других вопросов советского строительства. – Почато 5. 3. 1919. – Закінчено 12. 12. 1919. – 74 арк.

578. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 26. Переписка с губернскими, уездными комитетами КП(б)У по вопросам проведения мобилизации в Красную Армию, борьбы с бандитизмом и кулачеством, перемещения партийных кадров, учета коммунистов, получения партийных билетов, регистрационных карточек. – Почато 1. 8. 1919. – Закінчено 31. 12. 1919. – 194 арк.

579. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 29. Переписка СНК УССР, Наркоматами УССР, Высшей Военной Инспекцией, штабами и политотделами фронтов и военных комиссариатов, губернскими и уездными исполкомами советов рабочих и крестьянских депутатов и др. советскими органами по вопросам советского строительства, мобилизации коммунистов на фронт, борьбы с бандитизмом, снабжением Красной Армии, проведении агитационно-пропагандистской работы среди красноармейцев, издание газет, перемещения и учета коммунистов и др. – Почато 10. 1. 1919. – Закінчено 30. 6. 1919. – 264 арк.

580. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 30. Переписка с Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом, Наркоматами УССР, Всеукраинской Чрезвычайной Комиссией, губернскими и уездными исполкомами советов рабочих и крестьянских депутатов, окружными военными комиссариатами и др. советскими органами по вопросам советского строительства, усиления борьбы с бандитизмом, дезертирством и нарушениями социалистической законности, снабжении Красной Армии, проведении агитационно-пропагандистской работы среди красноармейцев,

перемещения кадров и др. – Почато 1. 7. 1919. – Закінчено 31. 7. 1919. – 151 арк.

581. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 35. Сводки отдела связи и информации ЦК КП(б)У (для Секретариата и членов ЦК) о политическом, экономическом, военном положении, борьбе с бандитизмом в губерниях Украины, состоянии и деятельности местных партийных организаций. – Почато 3. 3. 1919. – Закінчено 6. 8. 1919. – 190 арк.

582. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 36. Сводки отдела связи и информации ЦК КП(б)У (для Секретариата и членов ЦК) о политическом, экономическом, военном положении, борьбе с бандитизмом в губерниях Украины, состоянии и деятельности местных партийных организаций. – Почато 7. 8. 1919. – Закінчено 5. 9. 1919. – 190 арк.

583. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 37. Сводки отдела связи и информации ЦК КП(б)У (для Секретариата и членов ЦК) о политическом, экономическом, военном положении, борьбе с бандитизмом в губерниях Украины, состоянии и деятельности местных партийных организаций. – Почато 18. 2. 1919. – Закінчено 15. 7. 1919. – 110 арк.

584. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 39. Сводки отдела связи и информации ЦК КП(б)У (для членов ЦК) о политическом, экономическом, военном положении, деникинском и петлюровском режиме на Украине, деятельности местных подпольных партийных организаций и партизанских отрядов. – Почато 16. 9. 1919. – Закінчено 16. 12. 1919. – 199 арк.

585. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 44. Сводки отдела связи и информации ЦК КП(б)У о контрреволюции, кулацко-петлюровских восстаниях, проявлениях бандитизма в губерниях Украины. Статья “Кулацкие восстания и борьба с ними” (автор М. Савельев). – Почато 24. 5. 1919. – Закінчено 3. 7. 1919. – 38 арк.

586. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 49. Протоколы и выписки из протоколов губернского революционного комитета, приказы

губревкома. Выписка из протокола Изяславского уездного съезда Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Имеется статья члена губревкома и губисполкома И.А. Мусульбаса “Кровавые уроки” об освобождении ряда районов от деникинцев и восстановлении Советской власти на местах. – Почато 1. 3. 1919. – Закінчено 17. 12. 1919. – 8 арк.

587. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 55. Резолюции I Васильковского уездного съезда советов Киевской губернии, протокол объединенного заседания Фастовского совета с представителями профсоюзов, заводских комитетов и др. Постановления, информация, сводки, циркуляры Киевского губисполкома Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, уездных и волостных исполкомов, телеграммы с мест и др. об экономическом и политическом положении в губернии, борьбе с бандами Григорьева, Зеленого и др. Доклад лекторов крестьянских курсов инструкторов-организаторов советской власти на местах при Бердичевском исполкоме Совета с приложением анкет курсантов и др. – Почато 29. 4. 1919. – Закінчено 21. 8. 1919. – 74 арк.

588. ЦДАГОУ. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 20. – Спр. 328. Материалы (распоряжения, листовки, прокламации, газеты) махновских банд; копия дневника Гаенко (жены Махно). Антисоветские воззвания, прокламации, распространяемые на Украине в период Врангелевщины и др. документы контрреволюционного характера. – Почато 4. 19120. – Закінчено 12. 1920. – 143 арк.

589. ЦДАГОУ. – Ф. 5. Комиссия истории гражданской войны при ЦК КП(б)У. – Оп. 1. – Спр. 224. Копия статьи товарища Сталина “Наши задачи на Востоке” и др. материалы о героях борьбы за Советскую власть на Украине. – Почато 1. 1919. – Закінчено 9. 1919. – 53 арк.

590. ЦДАГОУ. – Ф. 5. Комиссия истории гражданской войны при ЦК КП(б)У. – Оп. 1. – Спр. 301. Перепечатки материалов по истории периода польской интервенции на Украине. – Почато 1. 1920. – Закінчено 12. 1920. – 278 арк.

591. ЦДАГОУ. – Ф. 5. Комиссия истории гражданской войны при ЦК КП(б)У. – Оп. 1. – Спр. 321. Белогвардейские газеты “Юг России”, “Военный голос”, изданные в г. Севастополе. – Почато 8. 1920. – Закінчено 11. 1920. – 11 арк.

592. ЦДАГОУ. – Ф. 5. Комиссия истории гражданской войны при ЦК КП(б)У. – Оп. 1. – Спр. 322. Белогвардейские газеты “Крестьянский путь”, “Время”, изданные в г. Симферополе. – Почато 10. 1920. – Закінчено 10. 1920. – 3 арк.

593. ЦДАГОУ. – Ф. 5. Комиссия истории гражданской войны при ЦК КП(б)У. – Оп. 1. – Спр. 323. Выписки и перепечатки из разных белогвардейских газет во время пребывания Врангеля в Крыму. – Почато – Закінчено 1920. – 253 арк.

594. ЦДАГОУ. – Ф. 5. Комиссия истории гражданской войны при ЦК КП(б)У. – Оп. 1. – Спр. 324. Копии писем магометанского духовного управления Врангелю по вопросу церковно-монастырского землепользования. – Почато 6. 1920. – Закінчено 9. 1920. – 8 арк.

595. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 269. Копия письма ЦК РКП(б) ко всем организациям Украины о создании временного ЦК КП(б)У. Копия резолюции ВЦИК о военно-политическом объединении Советских республик. Копии циркуляров, постановлений, декретов, положений, отчетов, докладов, обзоров, информации, телеграмм ЦК КП(б)У, Временного рабоче-крестьянского правительства Украины, Всеукраинского революционного комитета, местных партийных организаций, революционных комитетов, исполкомов о партийном и советском строительстве, экономическом, политическом и военном положении, борьбе с Деникиным, буржуазной Польшей, Врангелем. Копии докладов Галицкой организации комитета при ЦК КП(б)У и Галицкого революционного комитета. – Почато 11. 1. 1919. – Закінчено 20. 12. 1920. – 220 арк.

596. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 273. Копии циркуляров ЦК КП(б)У и приказов, воззваний, обращений, листовок политуправлений реввоенсоветов республик и 12 Армии, Народного Комиссариата по военным делам УССР, Подольского губернского партийного комитета и ревкома, Винницкого комитета коммунистической молодежи к рабочим, крестьянам, красноармейцам, молодежи Украины, призывы к борьбе против Деникина, Петлюры, польских оккупантов и Врангеля, укреплению Красной Армии, оказанию помощи хлебом и др. продовольствием французским и трудящимся Советской России. – Почато 19. 3. 1919. – Закінчено 13. 7. 1920. – 81 арк.

597. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 282. Фотокопии сводок отдела связи и информации и учетно-распределительного отдела ЦК КП(б)У для членов Центрального Комитета о буржуазно-помещичьем режиме и терроре, установленном на территории Украины, захваченной деникинцами и петлюровцами, деятельности подпольных партийных организаций, партизанских отрядов, о ходе освобождения Украины от контрреволюции. – Почато 25. 8. 1919. – Закінчено 4. 12. 1919. – 60 арк.

598. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 291. Доклады, докладные записки, сведения секретаря бюро Крымского областного комитета РКП(б) Гавена, начальника закордота ЦК КП(б) Маркуса, заведующего Крымским отделением закордота Павлова о подпольной, партизанской работе в Крыму и состоянии добровольческих войск в период деникинщины и петлюровщины. – Почато 4. 1920. – Закінчено 23. 10. 1920. – 17 арк

599. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 308. Копия постановления ВЦИК РСФСР за подписью М.И. Калинина об упорядочении дела снабжения Красной Армии. Копии циркулярных писем ЦК КП(б)У о “партийной неделе” и улучшении внутрипартийной работы. Копии

постановлений и выписок из постановлений Всеукраинского Ревкома. Копии выступлений Д.З. Мануильского на Волынском губернском крестьянском съезде о текущем моменте. Копии протоколов и резолюций крестьянских собраний сел Донецкой губернии. – Почато 19. 3. 1919. – Закінчено 26. 12. 1919. – 22 арк.

600. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 340. Копии воззваний, листовок ЦК РКП(б), центрального, губернских, уездных, городских комитетов КП(б)У, Народного Комиссара по военным делам Украины, реввоенсовета Южного фронта, политотделов 12, 14 армий и др. организаций к рабочим, крестьянам, красноармейцам, молодежи, женщинам и трудящимся Украины с призывом укрепления власти советов, созданию комитетов бедноты, мобилизации и помощи Красной Армии, борьбе против Деникина, Петлюры, белополяков и др. вопросам. – Почато 15. 10. 1919. – Закінчено 12. 19. – 260 арк.

601. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 342. Копия декларации Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. Копии воззваний, листовок центральных, губернских, уездных, городских комитетов КП(б)У, ревкомов, исполнительных комитетов советов рабочих, крестьянских, солдатских депутатов и др. организаций к рабочим, крестьянам, молодежи о восстановлении советской власти в городах республики, о борьбе с Григорьевым, Петлюрой, Деникиным, Зеленым, о мобилизации в Красную Армию и др. вопросам. – Почато 26. 1. 1919. – Закінчено 2. 9. 1919. – 159 арк.

602. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 346. Копии листовок, воззваний политотделов, реввоенсовета ЦК и губкомов КП(б)У, военно-революционных комитетов, Временного рабоче-крестьянского правительства, Южного фронта, призывы на борьбу с Деникиным,

Петлюрой, белополяками, о помощи населения Красной Армии и др. вопросам. – Почато 6. 6. 1919. – Закінчено 17. 12. 1919. – 76 арк.

603. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 348. Копии листовок, обращений, воззваний губернских, уездных комитетов КП(б)У, советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, призывы на борьбу с Деникиным, Петлюрой, белополяками, об оказании помощи Красной Армии, о трудовом и политическом подъеме масс. – Почато -0 Закінчено 1919. – 52 арк.

604. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 427. Копия обращения СНК РСФСР за подписью В.И. Ленина к трудовому крестьянству по поводу переселения в Сибирь и юго-восточные губернии. Копии циркулярных писем, сводок, телеграмм ЦК КП(б)У, постановлений Всеукраинского исполнительного комитета СНК Украины, выписки из стенограммы 4 съезда Советов Украины и др. документов о деятельности партийных организаций, политическом, экономическом, военном положении Украины, борьбе украинского народа против буржуазной Польши, Врангеля, бандитизма, о восстановлении народного хозяйства республики. Копия протокола заседания представителей ЦК КП(б)У и Реввоенсовета Южного фронта. Почато 7. 1. 1920. – Закінчено 25. 12. 1920. – 293 арк.

605. ЦДАГОУ. – ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 428. Копия обращения ВЦИК и СНК РСФСР за подписями В.И. Ленина, М.И. Калинина армии Врангеля о сдаче оружия. Копии приказов, листовок, обращений большевистских комитетов, революционных комитетов Крыма, политуправления реввоенсовета республики и Южного фронта, призывающие к борьбе против Врангеля, Слащева и местных белогвардейских властей, об усилении налогов с населения, вывозе продуктов, введении белогвардейского закона о земле, росте подпольной

деятельности большевиков и партизанского движения. Копии приговоров военно-полевых судов над коммунистами. – Почато 14. 1. 1920. – Закінчено 1. 12. 1920. – 85 арк.

606. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 453. Копии воззваний, обращений, листовок ЦК РКП(б), СНК и ЦК КП(б)У, ЦИК Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов УССР, ЦК ЛКСМУ, Киевских, Одесских, Полтавских губернских и уездных комитетов, Галицкого организационного комитета КП(б)У, ревкомов, политотделов Юго-Западного фронта, 12 и 14 армий и др. организаций и учреждений, призывы рабочих, крестьян и молодежи Украины на борьбу с белополяками и Врангелем, на оказание помощи Красной Армии вооружением, продовольствием, снаряжением, на восстановление транспорта и др. вопросам. – Почато 19. 1. 1920. – Закінчено 27. 10. 1920. – 238 арк.

607. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 2. – Спр. 454. Копии воззваний, обращений, листовок, отделов ЦК, Киевского, Одесского губкомов, уездных комитетов КП(б)У, ЛКСМУ, Галицкого революционного комитета и других ревкомов, политотделов Юго-Западного фронта, 12, 14 армий, призывы трудящихся Украины на борьбу с белополяками, Петлюрой, Врангелем, Махно и др. контрреволюционными бандами; об оказании помощи Франции оружием, продовольствием; о проведении всеобщего воинского обучения и о добровольном вступлении в Красную Армию; о восстановлении транспорта и по другим вопросам. – Почато 22. 1. 1920. – Закінчено 14. 12. 1920. – 305 арк.

608. ЦДАГОУ. – Ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины. – Оп. 6. – Спр. 109. Копия обращения В.И. Ленина к незаможным селянам Украины на защиту своей Родины от Врангеля. – Почато – Закінчено 1920. – 1 арк.

609. Чебышев Н. Врангель в Зарубежье / Н. Чебышев // Часовой. – № 7 – 8. – 1929. – С. 10 – 12.

610. Черкасов-Георгиевский В. Генерал П. Н. Врангель. Последний рыцарь Российской империи / В. Черкасов-Георгиевский. – М., 2004. – 512 с.
611. Четыркин А. Развал тыла и разложение армий Деникина / А. Четыркин // Исторические записки. – М., 1941. – № 12. – С. 3 – 38.
612. Чирский. Земля и воля / Чирский // Заря России. – № 2. – 1919.
613. Что думает деревня // Киевлянин. – 27. 10. 1919.
614. Шамбаров В. Белогвардейщина / В. Шамбаров. – М. : Алгоритм, 2007. – 640 с.
615. Шапорда В. Антиденікінський повстанський рух на Херсонщині (серпень 1919 року – січень 1920 року) / В. Шапорда // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – т. 37. – вип. 24. Історичні науки. – Миколаїв, 2005. – С. 134 – 137.
616. Шафир Я. Экономическая политика белых / Я. Шафир // Антанта и Врангель. Сб. ст. – М.; Пг., 1923. – Вып. 1. – С. 99 – 124.
617. Шафир Я. Экономическое положение Крыма при Врангеле / Я. Шафир // Народное хозяйство. – 1921. – № 7 – 8. – С. 170 – 191.
618. Шевчук Г. Боротьба трудящих Радянської України проти Врангеля : дис. ... канд. іст. наук / Г. Шевчук. – К., 1953. – 302 с.
619. Шерман И. Советская историография гражданской войны в СССР (1920–1931) / И. Шерман. – Х.: Изд-во ХГУ, 1964. – 340 с.
620. Шипов Я. Тихоновская церковь и Врангель / Я. Шипов. – М., 1923. – 56 с.
621. Шишко О. Земельне питання – важлива складова українського руху в Одесі в 1917 році / О. Шишко // Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 – 20 квітня 2001 року. – Х., 2001. – С. 27 – 29.
622. Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине / А. Шлихтер // Летопись революции. – 1928. – № 2. – С. 95 – 135.
623. Штейфон Б. Кризис добровольчества / Б. Штейфон. – Белград, 1928. – 131 с.

624. Штромберг Н. Неотложная задача / Н. Штромберг // Южный край. – № 117. – 1919.
625. Штромберг Н. Новый закон об аренде земли / Н. Штромберг // Южный край. – № 99. – 1919.
626. Штромберг Н. Экономика и политика в земельной реформе / Н. Штромберг // Южный край. – № 85. – 1919.
627. Шульгин В. 1920 год / В. Шульгин. – М., 1989. – 680 с.
628. Шульгин В. Земли и воли // Киевлянин. – № 50. – 1919.
629. Шульгин В. Не обижайте село // Киевлянин. – № 20. – 1919.
630. Шульгин В. Тыл отстает от фронта / В. Шульгин // Киевлянин. – № 10. – 1919.
631. Юг России. – № 23. – 1920.
632. Южный край. – № 16. – 1919.
633. Юрьев А. Новейшая история России: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / А. Юрьев, Н. Островский – М., 2003. – 256 с.
634. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.
635. Якушкин И. Посевы 1920 года / И. Якушкин // Наш путь. – № 38. – 1919.
636. Ярошевич А. В ожидании земельного закона // Киевская жизнь. – № 74. – 1919.
637. Ярошевич А. Земля и деревня / А. Ярошевич // Киевская жизнь. – № 4. – 1919.
638. Ярошевич А. Из уроков прошлого / А. Ярошевич // Киевская жизнь. – № 36. – 1919.
639. Ярошевич А. На новых позициях / А. Ярошевич // Киевская жизнь. – № 57. – 1919.
640. Ярошевич А. О земельной реформе / А. Ярошевич // Киевская жизнь. – № 21. – 1919.

641. Ясь О. Понятійний апарат історичної науки і українська історіографія: сучасний стан та перспективи розробки / О. Ясь // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х., 1995. – С. 92 – 97.

642. Яценко В. Аграрне питання в програмних документах українських політичних партій Наддніпрянщини початку XX ст.: спільне та відмінне / В. Яценко // Питання аграрної історії України та Росії (XVIII – XX ст.). Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 27 – 31.

643. Bredly J. Civil War in Russia: 1917–1920 / J. Bredly. – London. Sydney : Bafsford, 1975 –380 p.

644. Brinkley G. The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia. 1917 – 1921. / G. Brinkley. – Notre – Dame, 1966. – 320 p.

645. Chamberlin W. H. The Russian Revolution: 1917–1921.: In 2 Vol. / W. H. Chamberlin – N.-Y. : Crossed & Dunlap, 1976. – 300 p.

646. Clarkson D. A History of Russia / D. Clarkson. – N. Y., 1961. – 600 p.

647. Footman D. Civil War in Russia / D. Footman. – L., 1961. – 318 p.

648. Gitermann W. Die Russische Revolution / W. Gitermann. – Main – Wien, 1960. – 260 p.

649. Kennet J. The Growth of Modern Russia / J. Kennet. – Glasgow and L., 1966. – 420 p.

650. Luckett R. The White Generals: An Account of the White movement and the Russian Civil War / R. Luckett. – L., 1971. – 456 p.

651. Meiwor J. The Russian Revolution / J. Meiwor. – Toronto, 1928. – 178 p

652. Posser D. Deutsch – sowjetischen Beziehungen 1917 – 1941 / D. Posser. – Frankfurt am Main, 1963. – 246 p.

653. Rassel B. The Practice and Theory of Bolshevism / B. Rassel. – N-Y., 1920. – 234 p.

654. Rosenberg W. A.I. Denikin and the Antibolshevik Movement in South Russia / W. Rosenberg. – Amherst, 1961. – 156 p.

Додатки

Додаток 1

Таблиця 1 [126, 35; 547].

Урожайність зернових в Україні в 1919 р.

Губернія/повіт	Врожайність з 1 дес. у пудах культур				
	жито	пшениця	просо	овес	ячмінь
Таврійська					
Мелітопольський	69	101	70	75	90
Бердянський	80	115	65	73	100
Перекопський	65	89	50	67	65
Дніпровський	62	71	69	71	65
Євпаторійський	79	84	54	70	60
Сімферопольський	49	45	45	70	60
Феодосійський	75	85	60	63	72
Ялтинський	74	64		60	72
Херсонська					
Єлизаветградський	85	95		70	80
Одеський	75	79	50	85	75
Херсонський	72	85	54	65	80
Катеринославська					
Слов'яносербський		107			20-30
Павлоградський	25	25			35
Маріупольський		57		70	55
Харківська					
Сумський	52				
Лебединський					
Охтирський					
Богодухівський					
Валківський		60			
Харківський					
Вовчанський					
Ізюмський		39			
Куп'янський					
Старобельський					

Додаток 2

Таблиця 2 [467].

Максимальні розміри угідь, що можна було орендувати селянам

№	Губернія	Кількість десятин польової землі	
		На домогосподаря при одноосібній оренді	На душу при колективній оренді
2	Волинська		
	І місцевість. Ковелівський повіт, північні частини Володимиро-Волинського і Луцького повітів, що межують з поштовою дорогою з м. Устилуга через м. Володимир-Волинський на Луцьк до Дубенського повіту, північна частина Рівненського повіту, що межує з дорогою з с. Олика на Клевань і далі вгору по р. Горині до кордону Острозького повіту та північної частини Новоград-Волинського повіту, що межує з шосейною дорогою з Рівного на Житомир та весь Овруцький повіт	40	10
	II місцевість. Житомирський повіт та остання північна частина Новоград-Волинського повіту, Луцького та Володимир-Волинського повітів	30	7
	III місцевість. Решта території губернії	24	6
4	Катеринославська губернія	30	9
5	Київська губернія		
	І місцевість. Усі повіти, окрім Радомишльського	18	4
	II місцевість. Радомишльський повіт	30	7
8	Подільська губернія		
	І місцевість. Усі повіти, окрім Балтського	18	4
	II місцевість. Балтський повіт	25	6
9	Полтавська губернія	25	6
11	Таврійська губернія		
	І місцевість. Бердянський, Мелітопольський та Дніпровський повіти	30	9

	II місцевість. Перекопський, Євпаторійський та степова частина Симферопольського і Феодосійського повітів	35	10
	III місцевість. Решта гірських частин останніх двох повітів та Ялтинський повіт	17	4
12	<i>Харківська губернія</i>		
	I місцевість. Повіти: Харківський, Волковський, Богодухівський, Охтирський, Лебединський, Сумський та Вовчанський	25	6
	II місцевість. Решта повітів	30	7
13	<i>Херсонська губернія</i>		
	I місцевість. Північна частина Олександрійського та Єлизаветградського повітів до залізничної лінії з Кременчука в Балту, Ананівський та Тираспольський повіти	25	8
	II місцевість. Решта території губернії	30	10
14	<i>Чернігівська губернія</i>		
	I місцевість. Повіти: Козелецький, Ніжинський, Борзенський, Конотопський, Глухівський, Кролевецький, Сосницький	27	7
	II місцевість. Повіти: Чернігівський, Городянський, Остерський, Стародубський, Новозибковський, Новгород-Сіверський	32	8
	III місцевість. Повіти: Суражський та Мглинський	41	10

Додаток 3

Таблиця 3 [471, 17 – 18].

Рядовий склад Державної Варти по восьми повітам Полтавської
губернії станом на 26 жовтня 1919 р.

Повіти	Потрібно мати	Є реально	Коні	Гвинтівки
Кременчуцький	224	151	81	276
Переяславський	256	34	19	50
Золотоніський	264	52	20	170
Пирятинський	264	86	21	177
Хорольський	244	133	55	130
Лубенський	242	87	15	165
Лохвицький	190	151	58	178
Прилуцький	258	189	57	188

Таблиця 4 [491].

Зміни розмірів посівів у селянських господарствах України

Роки	Групи господарств за розмірами посівів (%)						
	безпосівні	до 1 дес.	1,1 – 3,0	3,1 – 6,0	6,1 – 9,0	9,1 – 11,0	понад 11 дес.
1916	17,3	7,0	17,1	20,4	13,2	25	
1920	10,2	8,5	26,6	27,1	13,1	4,9	9,6

Додаток 4

Таблиця 6 [126, 3 – 4].

Щільність населення в українських губерніях (крім Таврійської)
на 1. липня 1919 р.

Назва губернії	Щільність населення на 1 квадратну версту
Волинська	55,9
Катеринославська	54,5
Київська	82,3
Подільська	93,3
Полтавська	67,5
Харківська	62,7
Херсонська	40,2
Чернігівська	57

Таблиця 7 [504].

Результати виборчої кампанії до волосних земельних рад по восьми
повітах станом на 15 вересня 1920 р.

Повіти	Кількість волостей, де проведені вибори	Кількість обраних волосних земельних рад
Сімферопольський	7	7
Євпаторійський	7	7
Феодосійський	8	7
Перекопський	9	9
Мелітопольський	35	24
Дніпровський	20	19
Бердянський	48	12
Ялтинський	6	1
Разом	140	86

Додаток 5

Таблиця 8 [150, 43].

Результати виборчої кампанії до волосних земельних рад по восьми повітах станом на 15 жовтня 1920 р.

Повіти	Кількість волостей, де проведені вибори	Кількість обраних волосних земельних рад
Сімферопольський	7	7
Євпаторійський	7	7
Феодосійський	8	8
Перекопський	9	9
Мелітопольський	35	26
Дніпровський	20	19
Бердянський	48	13
Ялтинський	6	1
Разом	140	90

Таблиця 9 [116, 12; 117, 2; 323; 324; 325; 116, 12].

Оклади голів та членів волосних земельних рад

Назва волосної земельної ради	Розмір окладу в тис. руб.	
	Голова волосної земельної ради	Члени волосної земельної ради
Камбарська	110	100
Сакська	110	100
Каралезська	125	125
Тотанайська	125	125
Самайминська	125	100
Агайська	200	200

Додаток 6

Таблиця 10 [111, . 9, 10 – 10 зв., 11, 11 зв. – 12, 13 – 13 зв., 17 – 17 зв.]..
Норми селянського землерозподілу у волостях Євпаторійського повіту

Волость	Якість угідь	Розміри земель, закріплених за селянами у приватну власність (у десятинах)	
		Господарства, що мають не менше одного рала	Господарства, що мають не менше двох рал
Сакська	висока	60	120
	середня	80	160
	нижча середньої	100	200
Агайська	висока	75	150
	середня	80	160
	нижча середньої	100	200
Донузлавська	висока	60	120
	середня	80	160
	нижча середньої	100	200
Коджамбакська	висока	60	120
	середня	80	160
	нижча середньої	100	200
Кокейська	висока	60	120
	середня	80	160
	нижча середньої	100	200
Кунанська	висока	60	120
	середня	80	160
	нижча середньої	100	200

Таблиця 11 [150, 43 зв.]

Норми селянського землерозподілу по повітах

Повіт	Мінімальні розміри угідь (у дес.)	Максимальні розміри угідь (у дес.)
Перекопський	35	150
Сімферопольський	10	75
Бердянський	70	70
Дніпровський	20	65

Таблиця 12 [149, 17, 24, 31 зв.]..

Розміри поміщицьких наділів по повітах

Повіти	Мінімальні розміри угідь (у дес.)	Максимальні розміри угідь (у дес.)
Євпаторійський	80	250
Сімферопольський	45	200
Перекопський	-	до 400

Додаток 7

Таблиця 13 [124, 3].

Закупівельні та ринкові ціни по повітах станом на
16 – 19 червня 1920 р. (у рублях за пуд)

Повіти	Назва продукту							
	Пшениця		Ячмінь		Овес		Борошно вищої якості	
	Закупівельна ціна	Ринкова ціна	Закупівельна ціна	Ринкова ціна	Закупівельна ціна	Ринкова ціна	Закупівельна ціна	Ринкова ціна
Євпаторійський	2200	2500	2200	2200	1400	1400	5000	6000
Перекопський	2500	3000	900	1950	900	1000	-	-
Сімферопольський	2500	3000	900	1950	900	100	-	-
Феодосійський	2500	3000	1700	2000	-	-	5000-5200	5600-5800
Керченський	2500	3000	2000	2000	1800	1800	5500	6000

Таблиця 14 [129, 3].

Загальні відомості про вантаж пароплава “Костянтин” за призначенням

Призначення	Вартість у фунтах	Вага вантажу в тоннах
Для Військового відомства	113609	1649
Для цивільного населення	262282	1268
Для Управління фінансів	16500	22
Для Штаба командуючого Чорноморським флотом	4520	5
Для державних маєтків	7581	76
Для Таврійської губернської земської управи	299	15 ц
Для Таврійського університету	829	2 т 5 ц
Для маєтку князя Голіцина	229	6 ц
Відпущена власнику кількість вугілля	1680	224
Разом	407529 (в оригіналі документу помилково записали 407532)	3246 т 26 ц (оригіналі документу помилково записали 3248 т 13 ц)

Додаток 8

Таблиця 15 [123, 126].

Довідка про рух ринкових цін на основні продовольчі товари у м.
Севастополі упродовж 1 червня – 1 серпня 1920 р. (руб./фунт)

Назва продукту	Дата						
	1.6.	10.6.	20.6.	1.7.	10.7.	20.7.	1.8.
Хліб білий	150-200	150-200	200	200	200	200	200
Борошно	175-250	175-250	225	200-250	200-250	200-250	225
Крупа перлова	200-250	200-250	200	200-250	150-250	200	150
Крупа пшоняна	400	400	400	350-400	250-350	250-400	250
Крупа манна	200-250	200-250	200-250	200-250	200-250	200	200-300
Телятина	1300	1400	1400-1500	1000	-	600-800	700-800
Сало свиняче	2500-2800	-	1800-2500	2000	2000	2000-2500	2000-2400
Масло вершкове	3600-3800	3600	3000	2600-2800	3000-3400	3200	3400
Олія	3400	3400	2800	2600-2800	2500	2500	2500
Сіль	15-20	15-20	20	20	50	50	50
Цукор-пісок	2800	-	2200	2000-2400	2600-2700	2700-2800	3200
Картопля	800	-	300-400	350	350	300	350
Яйця курячі (дес.)	-	-	1200-1300	1500	1400	1300-1500	1300

Таблиця 16 [106, 50, 68].

Динаміка ринкових цін у Євпаторії на сільськогосподарські продукти
упродовж 20 – 27 квітня 1920 р.

Назва продукції	Дата	
	20 квітня	27 квітня
Пшениця (пуд)	1000 руб.	1200 руб.
Борошно (1 куль)	12000 руб.	10200-10500 руб.
Сало свиняче (фунт)	32000 руб.	40000 руб.
Свинина (фунт)	19000 руб.	25000 руб.

Додаток 9

Таблиця 17 [150, 4 зв.].

Забезпеченість селянських господарств Таврійської губернії
сіськогосподарськими машинами та реманентом у 1916 р.

Посівна площа	Кількість селянсь- ких госпо- дарств	Зна- рядь ріль-ни- цтва	Куль- тивато ри	Сіялки	Жниввар ки	Кінні граблі	Моло- тарки	Віялки
2390849 дес.	239784	131881	143462	14387	38365	2398	4796	901588

Таблиця 18 [146, 174].

Забезпеченість селянських господарств Таврійської губернії
сіськогосподарськими машинами та реманентом у 1920 р.

Посів на площа	Кількість селянсь- ких госпо- дарств	Зна-рядь рільни-цтва	Вози для пере- везе- ння	Сіялки	Жниввар ки	Кова- льні	М ол о- та рк и	Віялки
26518 14 дес.	200904 (в оригіналі документу помилково записали 131481)	212899 (в оригіналі документу помилково записали 212909)	2166 59	15242	75494	4759	11 53 5	91026 (в оригіналі документу помилково записали 81026)

Таблиця 19 [146, 174; 150, 4 зв.].

Динаміка змін із забезпеченням селянських господарств Північної
Таврії та Криму сіськогосподарськими машинами та реманентом
у 1916 – 1920 рр.

Роки	Посівна площа	Кількість селянських госпо- дарств	Знарядь рільни- цтва	Сіялки	Жнивварки	Молота- рки	Віялки
1916	2390849 дес.	239784	131881	14387	38365	4796	901588
1920	2651814 дес	200904	212899	15242	75494	11535	91026

Додаток 10

Таблиця 20 [146, 174; 150, 4 зв.].

Динаміка змін із забезпеченням селянських господарств Північної Таврії та Криму сільськогосподарськими машинами та реманентом у 1916 – 1920 рр. (з розрахунку на одне господарство)

Роки	Посівна площа	Кількість селянських господарств	Знарядь рільництва	Сіялки	Жниварки	Молотарки	Віялки
1916	Зросла на 3,3 дес. на	Зменшилася на 38880 господарств	1 на 2 господарства	1 на 20	15 на 100	1 на 50	37 на 10
1920	1 господарство		1 на 1	7 на 100	4 на 10	6 на 100	5 на 10

Таблиця 21 [146, 174].

Забезпеченість селянських господарств по повітах Таврійської губернії сільськогосподарськими машинами та реманентом у 1920 р.

Назва повіту	Кількість селянських господарств	Посівна площа	Знарядь рільництва	Сіялки	Жниварки	Молотарки	Віялки
Перекопський	8099	206105	14950	832	4222	1039	3090
Євпаторійський	8089	206193	13563	471	4533	746	2453
Сімферопольський	16702	100576	10425	546	2385	431	1995
Феодосійський	22634	180701	16629	1761	4938	847	3640
Ялтинський	13999	3061	717	5	8	5	32
Бердянський	50000	502997	51177	4585	19038	3336	30508
Дніпровський	44970	646273	35662	2830	14044	1599	16626
Мелітопольський	36411	805908	69776	4212	26326	3532	32682

Додаток 11

Таблиця 22 [146, 174].

Забезпеченість селянських господарств по повітах Таврійської губернії сільськогосподарськими машинами та реманентом у 1920 р.

(з розрахунку на одне господарство)

Назва повіту	Кількість селянських господарств	Посівна площа	Знарядь рільництва	Сіялки	Жнивварки	Молотарки	Віялки
Перекопський	8099	25,4 дес. на 1	19 на 10	1 на 10	1 на 2	1 на 10	1 на 3
Євпаторійський	8089	25,5 дес. на 1	17 на 10	6 на 100	6 на 10	1 на 10	3 на 10
Сімферопольський	16702	6 дес. на 1	6 на 10	3 на 100	1 на 10	1 на 40	1 на 10
Феодосійський	22634	7,9 дес. на 1	7 на 10	8 на 100	2 на 10	4 на 100	2 на 10
Ялтинський	13999	0,2 на 1	5 на 100	3 на 10000	5 на 10000	3 на 10000	2 на 1000
Бердянський	50000	10 дес. на 1	1 на 1	1 на 10	4 на 10	7 на 100	6 на 10
Дніпровський	44970	14,4 дес. на 1	8 на 10	6 на 100	3 на 10	4 на 100	4 на 10
Мелітопольський	36411	22 дес. на 1	1,9 на 1	1 на 10	7 на 10	9 на 100	9 на 10

Таблиця 23 [146, 174].

Дефіцит/про дефіцит у забезпеченні селянських господарств по повітах Таврійської губернії сільськогосподарськими машинами та реманентом у 1920 р. (з розрахунку на одне господарство)

Назва повіту	Знарядь рільництва	Сіялки	Жнивварки	Молотарки	Віялки
Перекопський	Продефіцит 0,9 на 1	Дефіцит 9	Дефіцит 1	Дефіцит 9	Дефіцит 2
Євпаторійський	Продефіцит 0,7 на 1	Дефіцит 94	Дефіцит 4	Дефіцит 9	Дефіцит 7
Сімферопольський	Дефіцит 4	Дефіцит 97	Дефіцит 9	Дефіцит 36	Дефіцит 9
Феодосійський	Дефіцит 3	Дефіцит 92	Дефіцит 8	Дефіцит 96	Дефіцит 8
Бердянський	1 на 1	Дефіцит 9	Дефіцит 6	Дефіцит 93	Дефіцит 4
Дніпровський	Дефіцит 2	Дефіцит 94	Дефіцит 7	Дефіцит 96	Дефіцит 6
Мелітопольський	Продефіцит 0,9	Дефіцит 9	Дефіцит 3	Дефіцит 91	Дефіцит 1

Додаток 12

Таблиця 24 [146, 188 зв.].

Технічна комплектація тракторного загону

Назва одиниць техніки	Кількість
Великі трактори	5
Малі трактори	3
Набір рал	5
Набір культиваторів	3
Сіялки та букери	20
Снопов'язалки	40
Вози з причепами	35
Молотарки	5
Вантажівки 3 тонні	7
Похідна майстерня та додаткові пристрої	
Разом	123

Таблиця 25 [146, 188 зв.].

Персональний склад тракторного загону

Посада	Кількість осіб
Начальник загону	1
Агроном	1
Тракторист	20 (2 зміни, 8 машин, 4 резервних)
Орач	20
Водій	3
Допоміжний персонал (сторож, повар, телефоніст)	5
Контролер, бухгалтер, касир, статист тощо	10
Разом	60